

ปรมัตถโชติกะ

ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี และ ปัจจัย ๒๔ โดยย่อ

[ในปริจเจทที่ ๘]

หลักสูตรชั้น มัชฌิมอภิธรรมิกะ โท

รจนาโดย

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

รวบรวมโดย

พระศรีคัมภีรญาณ

[ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ.๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต]

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย
ABHIDHAMMA UNIVERSITY
WATRAKHANGKHOSITARAM BANGKOK

ปรมัตตโชติกะ

ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี และ ปัจจย ๒๔ โดยย่อ
[ในปริจเฉทที่ ๘]
หลักสูตรชั้น มัชฌิมอภิธรรมิกะ โท

รจนาโดย
พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

รวบรวมโดย
พระศรีคัมภีรญาณ
[ถวัลย์ ญาณจारी ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต]

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย
วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร

ปรมัตตโชติกะ

ปฏิจจสมุปบาททีปนี และ ปัจจย ๒๔ โดยย่อ

[ในปริงเจทที่ ๘]

หลักสูตรชั้น มัชฌิมอภิธรรมิกะ โท

รจนาโดย

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

รวมรวบโดย

พระศรีคัมภีรญาณ

[ดวลย์ ญาณจारी ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต]

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร

พิมพ์ครั้งที่ ๔/ ๓๑ มกราคม ๒๕๕๗

จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ราคาเล่มละ

๓๐๐ บาท

[สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ]

คำปรารภ

วตตุกาโม หอ อชช

ปติภูมฺ นาธิคจฺฉามิ

สาสนํ ปนิตํ นานา

บุพพาจริยมคโค จ

ยสฺมา ตสฺมา ตทฺถยํ

อารภิสฺสามิ เอตสฺส

ปจฺจยาการวณฺณนํ

อชฺโฌคาโฬหฺว สาครํ

เทสนานยมนฺติตํ

อพฺโพจฺฉินฺโน ปวตฺตติ

สนฺนิสฺสายตถวณฺณนํ

ตํ สฺถนาถ สฺมาทิตา ฯ

บัดนี้ ข้าพเจ้ามีความประสงค์จะกล่าวพรรณนาปฏิจฺจสมุปบาทธรรมโดยพิสดาร แต่ล้าพั้ง
ปัญญาของข้าพเจ้าเองนั้น คาดว่าจะกระทำให้ไม่รอด เหมือนหนึ่งบุรุษที่ตกอยู่ใน มหาสมุทร
หาที่ยึดเกาะไม่ได้ฉนั้น แต่อย่างไรก็ดี พระบาลีที่พระพุทธองค์ได้ทรงเทศนาไว้ อย่างวิจิตรพิสดาร
โดยนัยต่าง ๆ มีปฏิจฺจสมุปบาทวิภังค์ นิทานวัคคสังยุต เป็นต้น และ อรรถกถา มีสัมโมหวิโนทนี
อรรถกถา วิสุทฺธิมรรคอรรถกถา เป็นต้น พร้อมทั้งฎีกา มีวิภาวิณีฎีกา ปรมัตถทีปนีฎีกา ภาสวีกา
เป็นต้น ที่เป็นการกล่าวพรรณนาเนื้อความของ บุรพาจารย์ทั้งหลาย ก็ยังเป็นไปอยู่ มิได้ขาดสาย
เลย ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงจะแสดงพรรณนา เนื้อความของปฏิจฺจสมุปบาทธรรม (พร้อมทั้ง
ปัจจัย ๒๔ และบัญญัติ) นี้ ด้วยการอาศัย พระบาลีและอรรถกถา พร้อมทั้งฎีกาเหล่านั้น
ฉะนั้น ขอให้ท่านสาธุชนทั้งหลาย จงตั้งใจ ฟังและศึกษาปกรณ์นี้ด้วย

ปกรณ์ปฏิจฺจสมุปบาทที่ปนี และปัจจัย ๒๔ โดยย่อนี้ นับเป็นปกรณ์ที่ ๑๓ ในจำนวน
หลักสูตรการศึกษาพระอภิธรรม ที่ข้าพเจ้าได้รจนาขึ้น เพื่อเป็นหลักสูตรของ นักศึกษา
ชั้นมัธยมอาชีวธรรมิกะโท และชั้นมัธยมศึกษาเถระเอก

อนึ่ง ปกรณ์ปฏิจฺจสมุปบาทที่ปนี และปัจจัย ๒๔ โดยย่อที่สำเร็จขึ้นได้นี้ ก็โดยอาศัย
คุณวรรณิ โกเมศ เป็นผู้ช่วยเรียบเรียงในด้านสำนวนโวหารภาษาไทย ฉะนั้น อาตมภาพจึง
ขออนุโมทนาในกุศลเจตนาของ คุณวรรณิ โกเมศ เป็นอย่างมาก ขอกุศลเจตนาอันดีงามนี้
จงบันดาลให้คุณวรรณิ โกเมศ จงประสบความสำเร็จในสิ่งที่ท่านปรารถนาแล้ว จงทุกประการ
เทอญ

อิจฺฉิตํ ปตฺถิตํ เตสํ

สพฺเพ ปุเรนฺตุ สงฺกปฺปา

ชิปปเมว สมิชฺฌตุ

จนฺโท ปนฺนรโส ยถา ฯ

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

ผู้รจนา

คำนำ

[ในการพิมพ์ครั้งที่ ๓]

หนังสือปรมัตถโชติกะ ปฏิจจนูปบาทที่ปนี และ ปัจจัย ๒๔ โดยย่อ เล่มนี้ พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ อดีตผู้อำนวยการอธิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร ได้จัดพิมพ์ขึ้น เป็นหลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษากะโท และสำหรับประชาชนทั่วไป ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๐ มาบัดนี้ หนังสือนี้ได้หมดไปแล้ว

ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกเป็นครั้งที่ ๓ เพื่อสืบทอดเจตน์จำนงค์ของท่าน พระอาจารย์ ข้าพเจ้าหวังว่า หนังสือเล่มนี้จะแผ่ขยายให้นักศึกษาและประชาชนได้ศึกษา เรียนรู้ ส่วนเนื้อหาสาระ ก็คงไว้ตามเดิมทุกประการ มิได้เปลี่ยนแปลง

ในท้ายที่สุดนี้ ขออำนาจบุญกุศลที่เกิดจากการพิมพ์หนังสือในครั้งนี้ ขออุทิศให้แด่ ท่านอาจารย์พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ผู้เป็นเจ้าของตำรา และแด่ท่านบูรพาจารย์ทั้งหลาย ตลอดทั้งเจ้าบุญนายคุณ เจ้ากรรมนายเวรทุกหมู่เหล่า ขอให้ได้รับความสุข ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตตระโดยทั่วกันทุกท่านเทอญ

พระศรีคัมภีรญาณ [ถวัลย์ ญาณจारी]
ผู้อำนวยการอธิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย
[รูปที่ ๒]
วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
๑๙ กันยายน ๒๕๔๐

คำนำ

[ในการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๔]

หนังสือหลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา ปริญญาโท ๘ ว่าด้วยเรื่อง ปฏิบัติสมุบัติปฏิบัติ และปัจจัย ๒๔ โดยย่อ เล่มนี้ รจนาโดยพระเดชพระคุณพระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ (ผู้อำนวยการรูปที่ ๑ / ๒๔๙๒-๒๕๐๙) ผู้เป็นปฐมาจารย์คันถปาโมกษ์ แห่งอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร แขวงศิริราช บางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร ซึ่งพระเดชพระคุณพระศรีคัมภีร์ญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต) ผู้อำนวยการอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย รูปที่ ๒ (๒๕๒๒-๒๕๔๖) ได้รวบรวมจัดพิมพ์ไปแล้ว ในครั้งที่ ๓ นั้น บัดนี้ ได้หมดไปแล้ว และ ยังเป็นที่ต้องการของนักศึกษาและประชาชนผู้สนใจทั่วไปอยู่เสมอ

ด้วยเหตุนี้ คณะกรรมการผู้ดำเนินการงานอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย จึงได้ทำการตรวจชำระและจัดพิมพ์ขึ้น เป็นครั้งที่ ๔ ในปีพุทธศักราช ๒๕๕๗ นี้ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม โดยความเห็นชอบและฉันทานุมัติ จากคณะกรรมการผู้บริหาร อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย มีพระเดชพระคุณพระธรรมธีรราชฆานานิ (หลวงพ่อเทียง อุดมมณเฑียร ป.ธ. ๙) ผู้อำนวยการ อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย และเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร องค์ปัจจุบัน)

หนังสือหลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา ปริญญาโท ๘ ว่าด้วยเรื่อง ปฏิบัติสมุบัติปฏิบัติ และปัจจัย ๒๔ โดยย่อเล่มนี้ แต่เดิมพระเดชพระคุณพระศรีคัมภีร์ญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี) ได้จัดพิมพ์แยกเป็น ๒ เล่ม คือ ว่าด้วยเนื้อหาที่เป็นหลักสูตรเล่มหนึ่ง และปัญหาเฉลยอีกเล่มหนึ่ง ทางคณะกรรมการผู้ดำเนินการงานฯ เห็นว่า ควรจะจัดพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียวกัน เพื่อสะดวกแก่การเก็บรักษา โดยคณะกรรมการผู้ดำเนินการงานฯ พร้อมด้วยนักศึกษาหลายท่าน ได้ช่วยกันตรวจชำระอักษรและ เนื้อหาที่จัดพิมพ์ครั้งก่อน ๆ ซึ่งยังมีการตกหล่นไปบ้างนั้น ให้มีความสมบูรณ์ และถูกต้องยิ่งขึ้น แต่ก็ อาจมีตกหล่นหรือผิดพลาดอยู่บ้าง อันเกิดจากความพลั้งเผลอหรือผ่านหลงตาไป ตรวจไม่พบบ้าง แต่ก็ได้พยายามทำอย่างรอบคอบเต็มที่แล้ว โดยความตั้งใจว่า ให้หนังสือที่ออกมานั้น มีความสมบูรณ์แบบ ทั้งในด้านเนื้อหา วรรค ตอน อักษร ที่อ่านง่าย และได้ความเข้าใจถูกต้องชัดเจน ตามเนื้อหาของหลักสูตรในชั้นนี้ ฉะนั้น ถ้าหากว่า มีความผิดพลาดหรือตกหล่น ไปบ้าง ทางคณะผู้จัดพิมพ์ ก็ต้องขออภัยมา ณ ที่นี้ด้วย และจะได้ตรวจสอบแก้ไขให้ถูกต้องต่อไป

กองบรรณาธิการ
อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย
วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

๓๑ มกราคม ๒๕๕๗

ประกาศอนุโมทนา

ในนามคณะผู้บริหารกิจการงานอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย โดยมีพระเดชพระคุณหลวงพ่อดุสิตธรรมธีรราชมหารัณณี ผู้อำนวยการอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย เป็นประธาน ที่ได้จัดพิมพ์ในครั้งนี้ ก็ขออนุโมทนาในส่วนแห่งบุญกิริยาวัตถุของท่านที่มีส่วนช่วยให้หนังสือเล่มนี้ได้สำเร็จเป็นรูปเล่มขึ้นมาได้ ด้วยน้ำพักน้ำแรงและน้ำใจ อันเป็นกุศลของทุกท่านที่ได้ช่วยตรวจชำระแก้ไข ขออำนวยการอวยพรให้ทุกท่านที่มีส่วนร่วมในครั้งนี้ ด้วยพรอันประเสริฐว่า

“ด้วยอำนาจแห่งคุณของพระตรัยตรัย ด้วยอำนาจแห่งคุณของพระเถรอาจารย์และบูรพาจารย์ทั้งหลาย ผู้นำพระศาสนาสืบมา ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ผู้มีอำนาจชนะภัย ชนะมาร ชนะคนพาลสันดานหยาบ ชนะอุปสรรคอันตรายทั้งหลายทั้งปวงเสียได้ด้วยบารมีธรรม ในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ ด้วยอำนาจแห่งคุณของสรรพเทวดาผู้มีศักดิ์ใหญ่ผู้เป็นสัมมาทิฐิทั้งหลายทั้งปวง ผู้ครอบงำเสียซึ่งภัยอันตรายทั้งหลายทั้งปวงเสียได้ พร้อมด้วยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลโลก อนันตจักรวาล และด้วยอำนาจแห่งบุญกุศลที่ทุกท่านได้สั่งสมอบรมมาดีแล้ว ในชาติก่อน ๆ ก็ดี ในชาตินี้ก็ดี ในครั้งก่อน ๆ ก็ดี ในครั้งนี้ก็ดี ขออำนาจแห่งคุณความดี และบุญบารมีธรรมทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้ จงมารวมกันเป็นตะบะ เป็นตะขะ เป็นพละปัจจัย เป็นอุปนิสัยหนุนส่ง ให้ทุกท่าน จงปราศจากทุกข์โศกโรคภัย ปราศจากเสนียดจัญไร ปราศจากภัยพิบัติทั้งหลายทั้งปวง จงมีความสุขกายสุขใจ มีความเจริญรุ่งเรือง ในชีวิตและหน้าที่การงาน เจริญในพระพุทธศาสนา เจริญในหนทางแห่งสัมมาทิฐิ และหนทางแห่งบารมีธรรมยิ่ง ๆ ขึ้นไป ขอให้มีความสุขกายสุขใจ เจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติ ธรรมสารสมบัติ พិพัฒน์มงคล พิบูลย์พูนผล ด้วยลาภ ยศ สุข สรรเสริญ เพื่อเป็นปัจจัยในการสั่งสมบุญบารมีธรรมในพระพุทธศาสนาให้อยิ่ง ๆ ขึ้นไป หากปรารถนาสิ่งหนึ่งประการใด ที่เป็นไปโดยชอบ ประกอบด้วยคุณธรรม ซึ่งไม่เหลือวิสัยที่ตนจะพึงได้พึงถึงแล้วไซ้ ขอให้สิ่งนั้นจงพลันสำเร็จแก่ทุกท่านทุกประการ เทอญ”.

ปดิดิทานกุศล

ขอน้อมบุญกุศลที่ได้จากการตรวจชำระและจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ บูชาคุณพระรัตนตรัย และพระเถรอาจารย์ทั้งหลาย ตลอดทั้งบูรพาจารย์ทั้งหลาย ที่ได้นำพระศาสนาสืบมาจนถึงปัจจุบัน ด้วยดวงใจอันสำนึกในพระคุณ และขออุทิศส่วนกุศลผลบุญนี้ แด่ท่านอดีตเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร มีพระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช (สี) พระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เป็นต้น ที่ได้ดูแลพัฒนา วัดระฆังโฆสิตาราม ให้เจริญรุ่งเรืองตลอดมา และบูรพาจารย์แห่งอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยทุกท่าน มีพระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ผู้ริเริ่มนำอภิธรรมมาสู่ประเทศไทยอย่างเป็นทางการ และสถาปนาอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยขึ้น ณ วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร เป็นแห่งแรก พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ผู้ประดิษฐานความเป็นอภิธรรมมหาวิทยาลัย อย่างมั่นคง ซึ่งนับว่า เป็นปฐมอาจารย์ (อาจารย์รูปแรก) เป็นคันถปาโมกข์ (เป็นยอดแห่งอาจารย์ผู้สอนธรรม) ของอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย ให้มีการเรียนการสอนและการสอบมาจนถึงปัจจุบันนี้ พระเดชพระคุณพระศรีคัมภีร์ญาณ (ถวัลย์ ญาณจารีเถระ) ผู้ได้รักษาสืบทอดเจตนารมย์ของบูรพาจารย์มาจนถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิต พระอาจารย์ปลัด อองอาจ ปภัสสร (เลขานุการของพระศรีคัมภีร์ญาณ) ผู้ชวนช่วยช่วยเหลือกิจการงานทุกอย่าง เพื่อให้อภิธรรมมหาวิทยาลัย ฯ อยู่ได้ และสืบทอดต่อไป ตลอดถึงคณาจารย์ และท่านผู้มีอุปการคุณ ในการช่วยเหลือให้อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย ดำรงคงอยู่ได้เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ตลอด ๖๖ ปี (๒๕๔๒-๒๕๕๗) ซึ่งได้ล่วงลับดับขันธไปแล้ว ตามธรรมดาแห่งสังขารธรรมทั้งปวง แต่ว่า คุณงามความดีที่ทุกท่านได้ฝากไว้ แก่อภิธรรมมหาวิทยาลัยฯ ซึ่งนับเป็นมรดกอันล้ำค่าแก่ศิษยานุศิษย์ในรุ่นหลังนั้น มีความยิ่งใหญ่ยิ่งนักควรที่ศิษยานุศิษย์ในรุ่นหลังจะได้ น้อมระลึกถึงด้วยดวงใจอันกตัญญูกตเวทิตาธรรม

อนึ่ง ขออำนวยกุศลผลบุญนี้ แด่คุณบิดามารดา ปู่ย่าตายาย ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ที่ล่วงลับไปแล้วก็ดี ที่ยังเป็นอยู่ในโลกนี้ก็ดี พร้อมทั้งสรรพเทวดา พระอินทร์ พระพรหม พระยายมราช ท้าวจตุโลกบาล นายนิรยบาล และสรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่า ขอให้ท่านทั้งหลายเหล่านั้น จงเป็นผู้มีส่วนแห่งบุญกุศลร่วมกับพวก ข้าพเจ้าในครั้งนี้ หากท่านใดถึงทุกข์ ขอให้พ้นจากความทุกข์ หากท่านใดถึงสุข ขอให้มีความสุขยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ขอบุญกุศลนี้ จงยังอิฏฐผลอันไพบลูย์ให้สำเร็จแก่ทุกท่าน ตามสมควรแก่วิบากของตน คือ
จงเป็นเสื้อผ้าอาภรณ์ ป้องกันความหนาวร้อนและความละอาย

เป็นข้าวปลาอาหาร เครื่องดื่ม ป้องกันความหิวกระหาย

เป็นที่อยู่อาศัย ป้องกันความทุกข์ร้อนกายใจ

เป็นยารักษาโรค ในยามป่วยไข้

เป็นน้ำทิพย์ชะโลมใจให้ใสสะอาด ปราศจากความมัวหมอง ปราศจากความเร้าร้อน
กายใจด้วยอำนาจกิเลสตัณหาทั้งปวง

ขอให้ได้พบแสงสว่างในชีวิต ดำเนินไปสู่หนทางแห่งบารมีธรรม น้อมนำกาย วาจา ใจ
ให้ประพฤติอยู่แต่ในสิ่งที่ดีงาม ที่ถูกที่ควร อย่าได้มีความหลงผิด คิดทำในทางที่ชั่ว อันจะพาตัวให้
ตกต่ำ ขอให้มีความเห็นชอบ ประกอบแต่คุณงามความดี เพื่อสั่งสมบุญบารมีธรรมทั้งหลาย
ทั้งปวงให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป トラバテเข้าสู่พระนิพพาน ด้วยกันทุกท่านเทอญ.

สังจาธิษฐาน

ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอตั้งสังจาธิษฐาน ด้วยอนุภาพแห่งบุญกุศล ที่ข้าพเจ้าทั้งหลาย
ได้สั่งสมอบรมมาดีแล้ว ในชาติก่อน ๆ กัตติ ในชาตินี้กัตติ ในครั้งก่อน ๆ กัตติ ในครั้งนี้กัตติ
ขออำนาจแห่งคุณความดีและบุญบารมีธรรมทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้ จงมารวมกัน เป็นตบะ
เป็นเดชะ เป็นพละปัจจัย เป็นอุปนิสัยหนุนส่งให้ข้าพเจ้า จงปราศจากทุกข์โศกโรคภัย ปราศจาก
เสนียดจัญไร ปราศจากภัยพิบัติทั้งหลายทั้งปวง จงมีแต่ความสุขกายสุขใจ มีความเจริญรุ่งเรือง
ในชีวิตและหน้าที่การงาน เจริญในพระพุทธศาสนา เจริญในหนทาง แห่ง สัมมาทิฏฐิยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ขอให้ข้าพเจ้าทั้งหลาย มีอำนาจชนะภัย ชนะมาร ชนะคนพาลสันดานหยาบ ชนะอุปสรรค
อันตรายทั้งหลายทั้งปวง ในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ ขอหม่อมมาร คนพาลสันดานหยาบ และ
อุปสรรคอันตรายทั้งหลายทั้งปวง อย่าได้มากล้ำกราย อย่าได้มาก่อความรำคาญ ก่อความเดือดร้อน
ก่อกวนเสื่อมเสีย ก่อทุกข์ก่อโทษ ก่อสิ่งที่มีโทษประโยชน์แก่ข้าพเจ้า ทั้งหลาย ในที่ไหน ๆ

ขอให้ข้าพเจ้าทั้งหลาย เจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติ
ธรรมสารสมบัติ พิพัฒนามงคล พิบูลย์พูนผล ด้วยลาภ ยศ สุข สรรเสริญ ที่เกิดขึ้นโดยชอบ
ธรรมยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ข้าพเจ้า ไป ณ สถานที่ใด อยู่ ณ สถานที่ใด ขอให้

- (๑) ได้อยู่ในประเทศ (ถิ่น) ที่สมควร มีสัตบุรุษ (กัลยาณมิตร)
- (๒) ได้คบหาสมาคมกับสัตบุรุษ (อย่าได้คบหาสมาคม กับคนพาลสันดานหยาบ)
- (๓) ได้ฟังธรรมคำสอนจากสัตบุรุษ
- (๔) ตั้งตนไว้ในทางที่ชอบประกอบด้วยสัมมาทิฐิ
- (๕) อย่าได้มีความหลงผิด คิดทำในทางที่ชั่ว พาตัวให้ตกต่ำ
- (๖) มีแต่ความเห็นชอบ ประกอบแต่คุณงามความดี เพื่อสั่งสมบุญบารมีในพระพุทธศาสนา
ให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปทุกภพทุกชาติ

ขอความปรารถนาของข้าพเจ้าทั้งหลาย ที่เป็นไปโดยชอบ ประกอบด้วยคุณธรรม
น้อมนำไปเพื่อการสั่งสมบุญบารมีในพระพุทธศาสนา จงสำเร็จจุล่งไปได้ด้วยดี โดยฉับพลัน
ทันต่ออายุขัย ทันต่อเหตุการณ์ ในการเสริมสร้างบารมีในภพชาตินี้ จงทุกประการ อย่าได้ขาดตก
บกพร่อง เพื่อเป็นฐานในการสั่งสมบุญบารมีในภพชาติต่อ ๆ ไป トラบเท่า เข้าสู่พระนิพพาน เทอญ.

กองบรรณาธิการ
อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย
วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

๓๑ มกราคม ๒๕๕๗

คณะผู้บริหาร
อธิการมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

พระธรรมธีรราชมหามุนี	ประธานผู้อำนวยการ
พระราชพรเสถียรวิมล	ประธานที่ปรึกษา
พระบวรรังษี	ผู้ช่วยผู้อำนวยการ
พระครูพิมลภาวนาพิธาน	ผู้ช่วยผู้อำนวยการ
พระครูโฆสิตพุทธิศาสตร์	ผู้ช่วยผู้อำนวยการ
พระครูศรีภาวนาภิรม	ผู้ช่วยผู้อำนวยการ
พระครูสิริธรรมวิภูษิต	เลขานุการผู้อำนวยการ
พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร	ผู้ช่วยเลขานุการ/ผู้ดูแลจัดการกิจการงานอธิการมหาวิทยาลัย

**คณะกรรมการกองบรรณาธิการ
อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย**

พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร	ประธานกองบรรณาธิการ
แม่ชีณชนงค์ เลี้ยวรัชโอร	กรรมการ
แม่ชีสุชาดา พยุงกิจไพบูลย์	กรรมการ
อาจารย์กาญจนา ปรมีสนาภรณ์	กรรมการ
อาจารย์พยุ่ง พุ่มพวง	กรรมการ
พ.อ. (หญิง) ดวงพร เพชรบุตร	กรรมการ
อาจารย์พิศุทธิ์ สุธนวุฒิ	กรรมการ
อาจารย์นันทิดา ยานะสอน	กรรมการ
นางสาวศุภรัตน์ สุขสมนิล	กรรมการ
นางสาวสุวพัชร ตั้งอุไรวรรณ	กรรมการ
นางสาวจิราภา จิระพงษ์	กรรมการ
นางสมล พรพวงษ์	กรรมการ
นางรานี พุกกะเวส	กรรมการ
นางจิราภา จารุสินธนากร	กรรมการ
นางสุทิดา กิจบำรุงศิลป์	กรรมการ
นางสาวนันทา ทินนโสทธิผล	กรรมการ
นางดวงดาว เมืองครุฑ	กรรมการ

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำนำ	
คำปรารภ	
อภิธานมัตถสังคหะบาลีและคำแปลเพื่อท่องจำในปฏิจจสมุปบาท	๑
อธิบายปริจเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหะ	๗
อธิบายคาถาปฏินุญา	๗
อธิบาย นัยทั้ง ๒ และความแตกต่างกันแห่งนัยทั้ง ๒	๙
ประโยชน์ที่ได้รับจากการรู้รूपนามตามเหตุผล โดยนัยแห่งปฏิจจสมุปบาทและปฏฐาน	๑๒
การอุปการะระหว่างปัจจัยและปัจจัยุบันตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาทโดยพิสดาร	๑๔
อวิชา	๑๔
อวิชา ๘ ประการ	๑๕
ภัยอันน่ากลัว ๔ ประการ	๒๓
การปฏิบัติเพื่อให้พ้นทุกข์ ๒ ประการ	๒๔
บุคคลที่ถูกอวิชาปกปิด ๓ จำพวก	๒๙
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของอวิชา	๓๑
สังขาร	๓๒
สังขารที่เป็นผลของอวิชา ๖ ประการ	๓๒
วจนัตถะของสังขาร ๖ ประการ	๓๓
ธรรมที่ชื่อว่าสังขาร ที่ไม่ใช่เป็นผลของอวิชา ๗ ประการ	๓๔
บุญญาภิสังขารปรากฏเกิดขึ้น เพราะอวิชาเป็นเหตุ	๓๕
อบุญญาภิสังขารปรากฏเกิดขึ้น เพราะอวิชาเป็นเหตุ	๓๖
อาเนญยาภิสังขารปรากฏเกิดขึ้น เพราะอวิชาเป็นเหตุ	๓๖
จะกล่าวได้ไหมว่าผู้ที่ปราศจากอวิชาแล้วไม่บำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา	๓๘
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของสังขาร	๓๙

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท อวิชชาปัจจัย สขาร	๔๐
วิญญาณ	๔๑
วณัตถะของวิญญาณ	๔๒
วิญญาณที่เป็นผลของสังขาร ๒ ประการ	๔๓
จำแนกปฏิสนธิวิญญาณ ๑๙ โดยสังขาร ๓	๔๔
จำแนกปวัตติวิญญาณ ๓๒ โดยสังขาร ๓	๔๔
จำแนกปฏิสนธิวิญญาณ ๑๙ โดยนัยต่าง ๆ	๔๕
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุฐาน ปทัฏฐาน ของวิญญาณ	๔๗
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท สขารปัจจัย วิญญาณ	๔๗
นามรูป	๔๘
วณัตถะของนาม	๔๙
วิญญาณเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูป มี ๓ ประการ	๔๙
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุฐาน ปทัฏฐาน ของนาม	๕๐
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุฐาน ปทัฏฐาน ของรูป	๕๐
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท วิญญาณปัจจัย นามรูป	๕๑
สฬายตนะ	๕๒
วณัตถะของสฬายตนะ	๕๒
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุฐาน ปทัฏฐาน ของสฬายตนะ	๕๓
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท นามรูปปัจจัย สฬายตน์	๕๓
ผัสสะ	๕๘
วณัตถะของผัสสะ	๕๘
จำแนกผัสสะ ๖ โดยภูมิ	๖๑
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุฐาน ปทัฏฐาน ของผัสสะ	๖๑
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท สฬายตปัจจัย ผลโส	๖๒
เวทนา	๖๓
เวทนาที่เป็นผลของผัสสะ ๖ ประการ	๖๓

วจนัตถะของเวทนา	๖๔
ลักษณะการเสวยอารมณ์ของเวทนา ๓ ประการ	๖๕
การเสวยอารมณ์ของเวทนาโดยบุคคลาธิฐาน ๒ ประการ	๖๕
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของเวทนา	๖๗
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ผัสสปัจจยา เวทนา สมภวติ	๖๗
ตัณหา	๖๘
วจนัตถะของตัณหา	๖๘
จำแนกตัณหาโดยอารมณ์มี ๖ ประการ	๖๙
จำแนกตัณหาโดยอาการเป็นไป ๓ ประการ	๗๑
ตัณหา ๑๐๘ ประการ	๗๓
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของตัณหา	๗๔
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท เวทนาปัจจยา ตณฺหา สมภวติ	๗๔
อุปาทาน	๗๕
อุปาทาน ๔	๗๕
แสดงอุปาทาน ๔ โดยพิศดาร	๗๖
ปรมัตตะและชีวัตตะ	๘๑
ปรมัตตะ	๘๒
ชีวัตตะ	๘๔
คาถาสรุปรุคความในชีวัตตะ	๘๖
แสดงความแตกต่างกันระหว่าง ตัณหา กับ กามุปาทาน	๘๗
ตัณหาเป็นปัจจัยให้กามุปาทานเกิดขึ้น	๘๘
ตัณหาเป็นปัจจัยให้ทิฏฐุปาทานเกิดขึ้น	๙๑
ตัณหาเป็นปัจจัยให้สัสสปัตตูปาทานเกิดขึ้น	๙๓
ตัณหาเป็นปัจจัยให้อัตตวาตูปาทานเกิดขึ้น	๙๕
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของอุปาทาน	๑๐๐
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ตณฺหาปัจจยา อุปาทานํ	๑๐๐

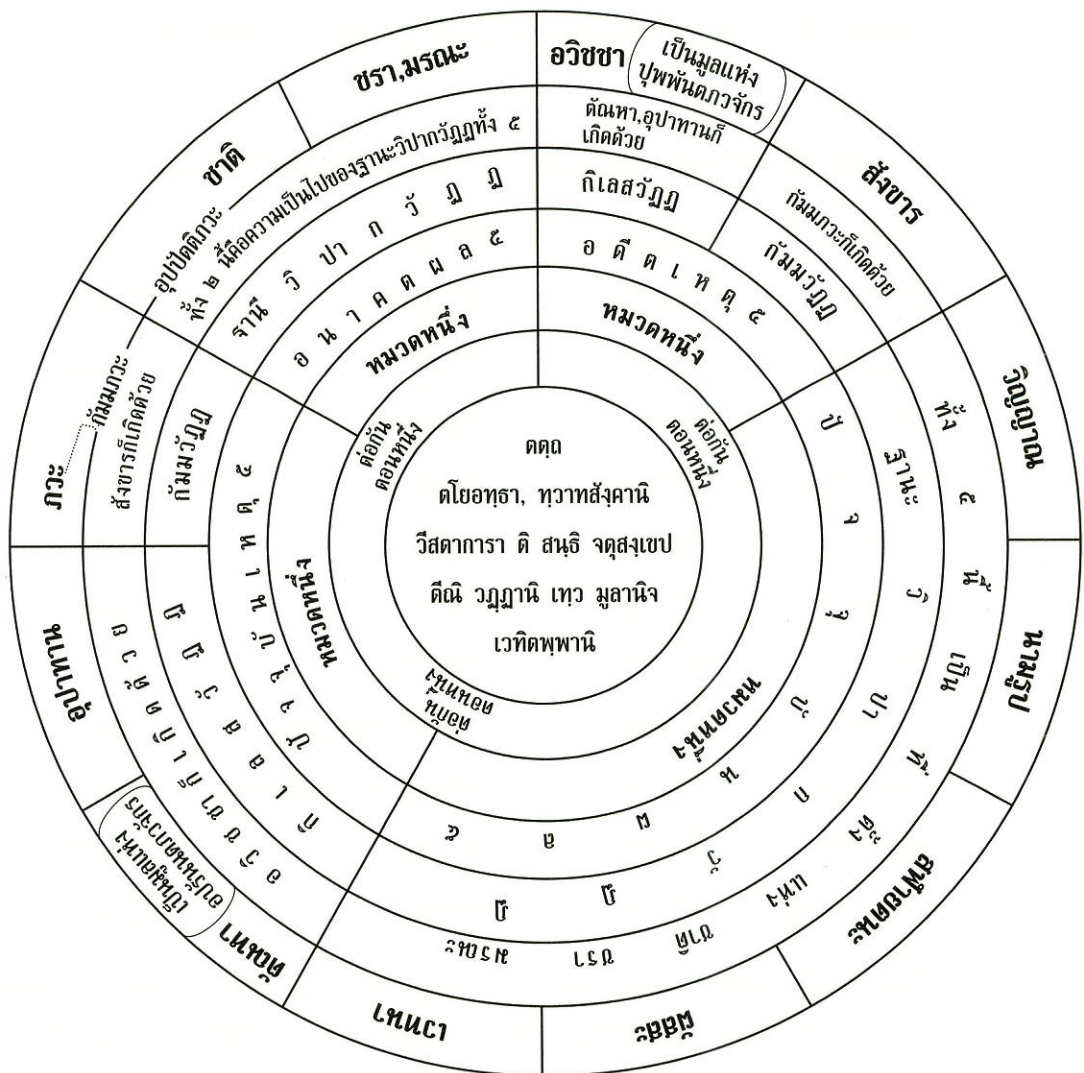
ภาวะ	๑๐๑
วจนัตถะของภาวะ	๑๐๑
จำแนกกัมมภาวะโดยทวาร	๑๐๒
อุปปัตติภาวะ ๙ ประการ	๑๐๒
แสดงอุปปัตติภาวะ ๙ โดยบุคคลาธิฐาน	๑๐๓
อุปปัตติภาวะโดยย่อ ๓ ประการ	๑๐๔
การเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปปัตติภาวะโดยอาศัยกามุปาทาน	๑๐๕
การเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปปัตติภาวะโดยอาศัยทิฏฐุปาทาน	๑๐๖
การเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปปัตติภาวะโดยอาศัยสัลลัปพตูปาทาน	๑๐๗
การเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปปัตติภาวะโดยอาศัยอัตตวาหูปาทาน	๑๐๗
แสดงความแตกต่างกันระหว่างสังขารกับกัมมภาวะ	๑๐๘
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุณฺณ ปทฺธิฐาน ของกัมมภาวะ	๑๑๐
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุณฺณ ปทฺธิฐาน ของอุปปัตติภาวะ	๑๑๐
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท อุปาทานปจฺจยา ภโว สมฺภวติ	๑๑๐
ชาติ	๑๑๒
วจนัตถะของชาติ	๑๑๒
ความหมายของชาติ	๑๑๒
จำแนกปฏิสนธิชาติโดยกำเนิด มี ๔ ประการ	๑๑๓
จำแนกปฏิสนธิชาติโดยชั้น มี ๓ ประการ	๑๑๓
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุณฺณ ปทฺธิฐาน ของชาติ	๑๑๔
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ภวปจฺจยา ชาติ สมฺภวติ	๑๑๕
ชรามรณะ เป็นต้น	๑๑๖
วจนัตถะของชรามรณะ เป็นต้น	๑๑๖
ชรา ๙ ประการ	๑๑๘
วโยวุทธิชรา แบ่งเป็น ๓ หรือ ๑๐ วัย	๑๑๘
มรณะ ๙ ประการ	๑๒๑

สภาพของชราและมรณะ	๑๒๒
แสดงอุปมาเปรียบเทียบของชาติ ชรา มรณะ ทั้ง ๓	๑๒๓
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปิฎฐาน ปทัฏฐาน ของชรา	๑๒๓
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปิฎฐาน ปทัฏฐาน ของมรณะ	๑๒๔
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ชาติปัจจุยา ชรามรณํ สมภาวติ	๑๒๔
วจนัตถะของโสกะ	๑๒๔
พยสนะ ๕ ประการ	๑๒๕
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปิฎฐาน ปทัฏฐาน ของโสกะ	๑๒๕
วจนัตถะของปริเทวะ	๑๒๖
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปิฎฐาน ปทัฏฐาน ของปริเทวะ	๑๒๖
วจนัตถะของทุกขะ	๑๒๖
ทุกข์ ๙ ประการ	๑๒๗
กรรมกรณ์ ๓๒ ประการ	๑๒๘
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปิฎฐาน ปทัฏฐาน ของทุกข์	๑๒๙
วจนัตถะของโหมนัสสะ	๑๓๐
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปิฎฐาน ปทัฏฐาน ของโหมนัสสะ	๑๓๑
วจนัตถะของอุปายาส	๑๓๑
ความต่างกันระหว่างโสกะ ปริเทวะ อุปายาส	๑๓๒
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปิฎฐาน ปทัฏฐาน ของอุปายาส	๑๓๓
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท	
ชาติปัจจุยา โสกะปริเทวทุกข โหมนสสุปายาสา สมภาวนติ	๑๓๓
อธิบายความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายตามนัยปฏิจจสมุปบาท	๑๓๓
ท้าวพกาพรหมคุณิพนพระนิพพาน	๑๓๕
นัยแห่งการเทศนา ๔ ประการ	๑๓๗
ประโยชน์ที่รับจากการแสดงโดยนัยแห่งการเทศนาทั้ง ๔ ประการ	๑๓๙
อัทธา ๓ เป็นต้น	๑๔๐

คำปฐก ๕ ประการ	๑๔๐
จำแนกองค์แห่งปฏิจจสมุปบาท ๑๒ โดยกาล อัทธา ๓	๑๔๑
อธิบายองค์ ๑๒	๑๔๒
อธิบายอาการ ๒๐	๑๔๓
อธิบายสนธิ ๓ (ติสนธิ)	๑๔๔
อธิบายสังเขป ๔ (จตุสสังเขป)	๑๔๕
อธิบายวัฏฏะ ๓ (ตีณิ วัฏฏานิ)	๑๔๕
อธิบายมูล ๒ (เทว มุลานิ)	๑๔๗
ภวจักร ๒	๑๔๗
ความรู้ที่ได้รับจากการแสดงความเป็นไปของภวจักรทั้ง ๒	๑๔๘
ความขาดลงแห่งวัฏฏะ ๓	๑๕๑
สมุฏฐานของอวิชชา	๑๕๒
แสดงการเกิดขึ้นของโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น โดยอาศัยอาสวะทั้ง ๔	๑๕๔
สมุฏฐานของอาสวะ	๑๕๕
แสดงเหตุที่ยกเอาอวิชชาขึ้นตั้งไว้เป็นเหตุอันดับแรกในปฏิจจสมุปบาท	๑๕๕
จำแนกองค์ปฏิจจสมุปบาทโดยสังกะ ตามอภิธรรมภาชนีนัย	๑๕๗
แสดงการเปรียบเทียบองค์ปฏิจจสมุปบาทตามนัยสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา	๑๕๗
การพิจารณาปฏิจจสมุปบาทโดยนัยทั้ง ๔ เพื่อละทิฐิ ๗ ประการ	๑๕๗
คาถากล่าวแนะนำในการพิจารณาปฏิจจสมุปบาท	๑๕๘
การพิจารณาปฏิจจสมุปบาทของพระอานนท์เถระ	
และพระโอรสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า	๑๖๑
ความเป็นไปของน้ำ ๔ ประเภท	๑๖๒
คุณสมบัติของพระอานนท์เถระ ๔ ประการ	๑๖๓
การแสดงปฏิจจสมุปบาทธรรม โดยอภิธรรมภาชนีนัย	๑๖๔
อกุศลบท	๑๖๔
กุศลบท	๑๖๖

อพยากตบท	๑๖๘
ปัจจัย ๒๔ โดยย่อ	๑๗๓
คาถาสังคหะที่แสดงถึงปัจจัย ๖ จำพวก	๑๗๔
อธิบายพิเศษในปัจจัย ๖ จำพวก	๑๗๕
ปัจจัยนิมิตตาในปฏิฐานนัย	๑๘๑
จำแนกเนื้อความของพระอภิธรรมโดยรูปนามและบัญญัติ	๑๘๒
แสดงบัญญัติ	๑๘๒
แสดงสัททบัญญัติอย่างเดียวเรียกชื่อได้ ๖ อย่าง	๑๘๔
แสดงการยกตัวอย่างในสัททบัญญัติ ๖ ประเภท	๑๘๕
คาถาแสดงการรู้ถึงสัททบัญญัติ อัธยาศัยบัญญัติทั้ง ๒ และต้นเหตุที่นามบัญญัติปรากฏขึ้น	๑๘๕
อธิบายในบาลีที่แสดงการจำแนกรูปนามและบัญญัติตามลำดับ	๑๘๖
อธิบายสัททบัญญัติ	๑๙๒
แสดงเหตุที่สัททบัญญัติอย่างเดียวเรียกชื่อได้ ๖ อย่าง	๑๙๒
อธิบายในสัททบัญญัติ หรือนามบัญญัติ ๖ ประเภท	๑๙๔
อธิบายในคาถาที่แสดงการรู้ถึงสัททบัญญัติ อัธยาศัยบัญญัติ	
และต้นเหตุที่นามบัญญัติปรากฏขึ้น	๑๙๖
ปัญหาและเฉลยในปัจจุสมุปบาทที่ปนี	๑๙๙
ปัญหาและเฉลยในปฏิฐาน	๒๘๕
ปัญหาและเฉลยในบัญญัติ	๒๙๓
คำปรารภ	๒๙๘

ภาพจักรกะที่แสดงการจำแนก ปฏิจสมุปปาตธรรมโดยองค์ และอัทธา
เป็นต้น

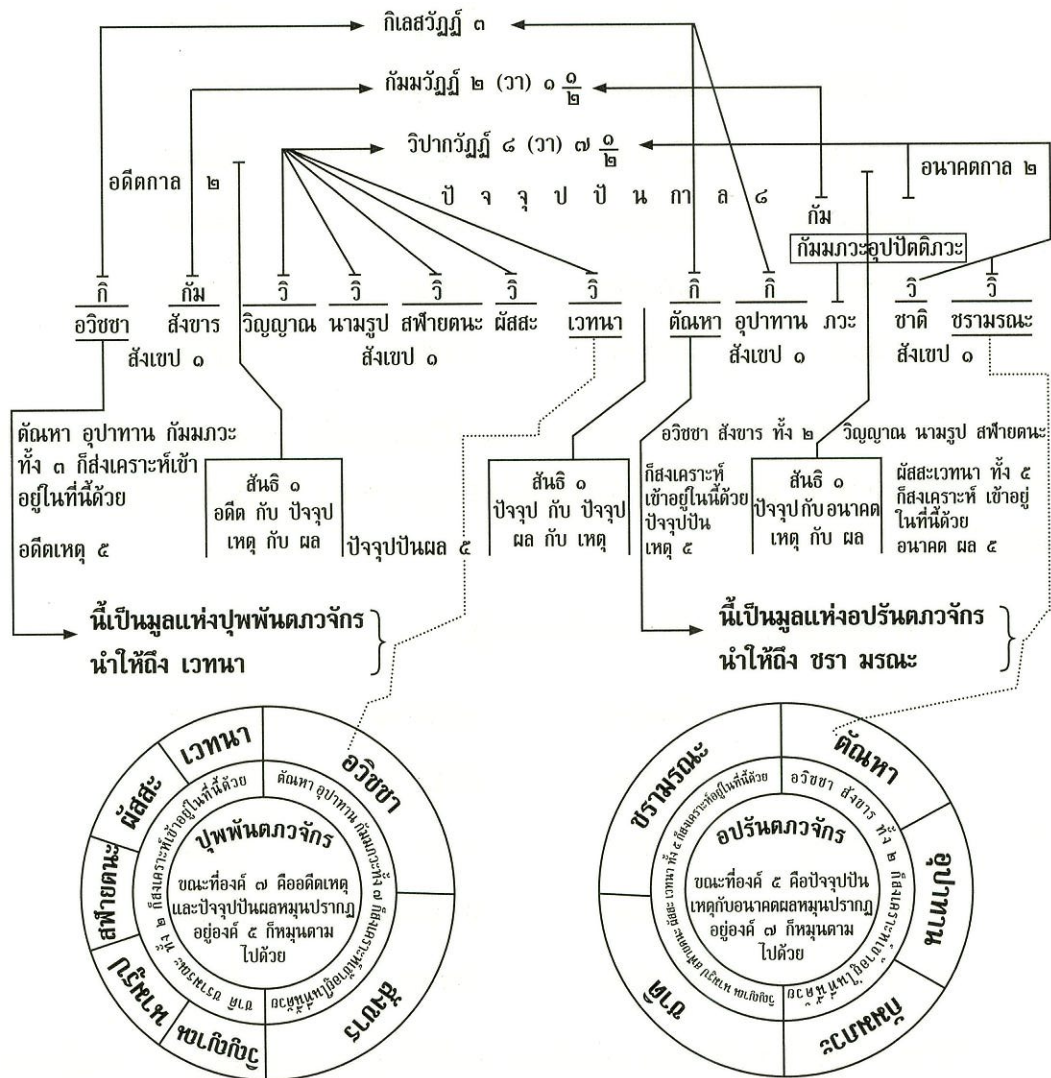
คำชี้แจงในภาพจักกะ

๑. บาลีที่ตั้งไว้ในท่ามกลางนั้น เป็นการแสดงถึงข้อธรรมต่าง ๆ ที่มีอยู่ในภาพนี้.
๒. ธรรมที่เขียนไว้ในภาพชั้นที่หนึ่งรอบนอก เป็นองค์ของปฏิจสมุปบาททั้ง ๑๒.
๓. ชั้นที่ ๒ แสดงถึงธรรมที่เกิดพร้อมกันได้ และธรรมที่มีสภาพเข้ากันได้ขององค์ปฏิจสมุปบาทนั้น ๆ.
๔. ตั้งแต่ชั้นที่ ๓ เป็นต้นจนถึงชั้นที่ ๖ แสดงถึงวิภูษะ ๓, อาการ ๒๐, สังขเป ๔, สันธิ ๓.
๕. เหตุ-ผล เป็นไปตามลำดับขององค์ปฏิจสมุปบาทนั้นมีดังนี้ คือ.

อวิชชา	เป็นเหตุ	สังขาร	เป็นผล
สังขาร	เป็นเหตุ	วิญญาน	เป็นผล
วิญญาน	เป็นเหตุ	นามรูป	เป็นผล
นามรูป	เป็นเหตุ	สฬายตนะ	เป็นผล
สฬายตนะ	เป็นเหตุ	ผัสสะ	เป็นผล
ผัสสะ	เป็นเหตุ	เวทนา	เป็นผล
เวทนา	เป็นเหตุ	ตัณหา	เป็นผล
ตัณหา	เป็นเหตุ	อุปาทาน	เป็นผล
อุปาทาน	เป็นเหตุ	ภาวะ คือ กัมมภาวะ	เป็นผล
กัมมภาวะ	เป็นเหตุ	ชาติ คือ อุปัตติภาวะ	เป็นผล
อุปัตติภาวะ	เป็นเหตุ	ชรา, มรณะ	เป็นผล
ชรา, มรณะ	เป็นเหตุ	อวิชชา	เป็นผล

ในที่นี้จะได้อธิบายเฉพาะแต่ในข้อที่ว่า ชรามรณะ เป็นเหตุ อวิชชา เป็นผล เพราะตามธรรมดาบุคคลทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้ เมื่อชรามรณะเกิดขึ้นนั้น มีแต่ความอยากเป็นหนุ่มสาวและมีอายุยืนต่อไป อันนี้แหละ เป็นตัวกามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะซึ่งเนื่องมาจากชรามรณะ ในขณะที่อาสวะต่าง ๆ เหล่านี้เกิดอยู่นั้น อวิชชาสวะก็เกิดร่วมสนับสนุนอยู่ด้วย ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่าชรามรณะเป็นเหตุ อวิชชาเป็นผล (ชรามรณ-ปัจจุยา อวิชชา)

ภาพแสดง อัทธา ๓ องค์ ๑๒ อาการ ๒๐ สันติ ๓ สังเขป ๔ วัฏฏะ ๓ มูล ๒ ภวจักร์ ๒

หมายเหตุ อุปปตติภาวะทั้ง ๙ นั้นสังเคราะห์เข้าอยู่ในชาติที่เป็นอนาคตผลนั่นเอง

คำชี้แจง

๑. การหมุนเวียนในปุพพัตถวาทจักร มีดังนี้

อวิชา	เป็นเหตุ	สังขาร	เป็นผล
สังขาร	เป็นเหตุ	วิญญาณ	เป็นผล
วิญญาณ	เป็นเหตุ	นามรูป	เป็นผล
นามรูป	เป็นเหตุ	สฬายตนะ	เป็นผล
สฬายตนะ	เป็นเหตุ	ผัสสะ	เป็นผล
ผัสสะ	เป็นเหตุ	เวทนา	เป็นผล
เวทนา	เป็นเหตุ	อวิชา	เป็นผล

เมื่อเวลาใดตัณหาเกิดขึ้นโดยอาศัยเวทนาเป็นเหตุแล้ว ในขณะนั้น อวิชาก็เกิดพร้อมกันกับตัณหาด้วย ฉะนั้นเมื่อภวจักรหมุนไปถึงเวทนาแล้ว จึงหมุนกลับเข้าหาอวิชาตั้งต้นไปใหม่อีก

๒. การหมุนเวียนในอปรรันตวาทจักร มีดังนี้

ตัณหา	เป็นเหตุ	อุปาทาน	เป็นผล
อุปาทาน	เป็นเหตุ	กัมมภาวะ	เป็นผล
กัมมภาวะ	เป็นเหตุ	ชาติ	เป็นผล
ชาติ	เป็นเหตุ	ชรามรณะ	เป็นผล
ชรามรณะ	เป็นเหตุ	ตัณหา	เป็นผล

เมื่อเวลาใดความแก่และความใกล้จะตายเกิดขึ้นแล้ว เวลานั้นผู้นั้น ย่อมมีความอยากกลับเป็นหนุ่มสาว และอยากมีอายุยืน ซึ่งความต้องการเหล่านี้ ก็เป็นกามาสวะอันได้แก่ ตัณหานั่นเอง เกิดขึ้นโดยอาศัยชรามรณะเป็นเหตุ ฉะนั้น เมื่อภวจักรหมุนไปถึงชรามรณะแล้ว จึงหมุนกลับเข้าหาตัณหาตั้งต้นไปใหม่อีก

ปฏิจลสมุขบถที่ปนี

ปรมัตตโชติกะ
ปฏิจจสมุปบาททีปนี
และ ปัจจย ๒๔ โดยย่อ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส ฯ

อภิธัมมัตตสังคหะบาลีและคำแปลเพื่อท่องจำในปฏิจจสมุปบาท

คำปฏิญาณของพระอนุรุธธำจารย์

๑. เยสํ สงฺขตธมฺมานํ

เย ธมฺมา ปจฺจยา ยถา

ตํ วิภาคมิहेทานิ

ปวกฺขามิ ยถารหํ ฯ

ธรรมทั้งหลายเหล่าใด คือ สังขตธรรม อสังขตธรรม และบัญญัติธรรม เป็นปัจจัย
ช่วยอุปการะแก่ปัจจัยูปันนธรรมเหล่าใด คือ สังขตธรรม โดยอาการต่าง ๆ มีเหตุสัตติ
อาร์มมณสัตติ เป็นต้น บัดนี้ในปัจจัยสังคหะนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงซึ่งประเภทต่าง ๆ กัน
แห่งอำนาจการอุปการะของปัจจัย และปัจจัยูปันนเหล่านั้นตามสมควร

แสดงนัย ๒ นัย และความต่างกันระหว่างนัยทั้ง ๒

๒. ปฏิจฺจสมุปฺปาตฺทนโย ปฏฺฐานนโย เจติ ปจฺจยสงฺคโห ทฺวิโร เวทิตพฺโพ ฯ

ตตฺถ ตพฺภาวภาวีกาวาการมตฺโต ปลกฺขิตฺโต ปฏิจฺจสมุปฺปาตฺทนโย, ปฏฺฐานนโย ปน
อาหจฺจปจฺจยจิตฺติมารพฺก ปวฺจจติ, อุภยํ ปน โวมิสฺสิตฺวา ปปญฺเจเนติ อาจริยา ฯ

นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบว่ปัจจัยสังคหะนี้มีนัย ๒ ประการ คือ ปฏิจจสมุปบาทนัย
๑ ปฏฺฐานนัย ๑

นัยทั้ง ๒ ประการนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดเพียงโดยอาการเป็นไป
ของปัจจัยูปันนธรรม มีสังขารเป็นต้น ที่มีสภาพเกิดขึ้นเป็นธรรมดา เพราะอาศัยการเกิด
ขึ้นแห่งปัจจัยธรรมนั้น ๆ มีวิชาเป็นต้น ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาทนัย

ฝ่ายปฏฺฐานนัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงปรารภซึ่งอำนาจปัจจัยที่เป็นพิเศษ
ส่วนท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ได้รวมนัยทั้ง ๒ เข้าด้วยกันแล้วก็แสดงโดยพิศดาร ฯ

แสดงการอุปการะ ระหว่างปัจจัย และปัจจยูปบันตามนัยแห่งปฏิจจนูปบาท

๓. ตตถ อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, นามรูปปจฺจยา สฬายตน์, สฬายตน์ปจฺจยา ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสภปริเทวทุกขโทมนสฺสุปายาสา สมภวนติ, เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนธสฺส สมฺทโย โหติติ ฯ

ในนัยทั้ง ๒ นั้น ความเป็นไปแห่งปัจจยธรรมและปัจจยูปบันธรรม โดยนัยแห่งปฏิจจนูปบาท คือ

ปุณฺณวิภังการ อปุณฺณวิภังการ อานณฺชวิภังการ ธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอวิชชา คือ ความไม่รู้ในสังขะ ๔ ไม่รู้ในบุพพันตะ ๑ ไม่รู้ในอปรรันตะ ๑ ไม่รู้ในบุพพันตอปรรันตะ ๑ ไม่รู้ในปฏิจจนูปบาท ๑ รวม ๘ ประการนี้เป็นเหตุ

วิญฺญาณ คือ โลเกยวิปากจิต ๓๒ ปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยสังขาร ๓ เป็นเหตุ

นามรูป คือ เจตสิกที่ประกอบกับโลเกยวิปากจิต และกัมมชรูปปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยวิญฺญาณ คือ กุศล อกุศล (กัมมวิญฺญาณ) ที่ในภพก่อน ๆ และวิปากวิญฺญาณที่ในภพนี้ เป็นเหตุ

สฬายตนะ คือ อัมมัตติกายตนะ ๖ มี จักขายตนะ เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยนามรูป เป็นเหตุ

ผัสสะ ๖ มี จักขุสัมผัสผัสสะ เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอัมมัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุ

เวทนา ๖ มี จักขุสัมผัสผัสสาเวทนา เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะ ๖ เป็นเหตุ

ตัณหา ๖ หรือว่าโดยพิสดาร ๑๐๘ มี รูปตัณหา เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยเวทนา ๖ เป็นเหตุ

อุปาทาน ๔ มี กามุปาทาน เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยตัณหา ๖ หรือ ๑๐๘ เป็นเหตุ

ภาวะ คือ กัมมภาวะ และ อุปัตติภาวะ ทั้ง ๒ ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอุปาทาน ๔ เป็นเหตุ

ชาติ คือ ความเกิดขึ้นแห่งโลกียวิปากจิต เจตสิก และกัมมชรูป ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยกัมมภาวะ เป็นเหตุ

ชรา มรณะ และ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส ทั้ง ๗ นี้ ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยชาติ เป็นเหตุ

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์แท้ ๆ ทั้งปวงนี้ เพราะอาศัยปัจจัยต่าง ๆ มีอวิชชา เป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้

อวยเมตถ ปฏิจจสมุปบาทนโย ฯ

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เป็นปฏิจจสมุปบาทนัย ในปัจจัยสังคหะนี้

จำแนกปฏิจจสมุปบาทธรรมโดยนัยต่าง ๆ มี อัธธา เป็นต้น

๔. ตตถ ตโย อทุธา ทวาทสงฺคานิ วิสตาการา ติสฺนติ จตุสฺสฺเขปา ตีณิ วฏฺฏานิ เทว มุลานิ จ เวทิตพฺพานิ ฯ

ในปฏิจจสมุปบาทนั้น นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบ กาล ๓ องค์ ๑๒ ประเภท ๒๐ ความสืบทอดกัน ๓ หมวด ๔ ความหมุนเวียน ๓ มूल ๒

กาล ๓ (อัธธา)

๕. กถํ ฯ อวิชฺชา สงฺขารา อตีโต อทุธา, ชาติ ชรามรณํ อนาคโต อทุธา, มชฺฌเม อฏฺฐ ปจฺจุปฺปนโน อทุธาติ ตโย อทุธา ฯ

พึงทราบได้อย่างไร พึงทราบกาล ๓ ได้ดังนี้คือ

อวิชา และสังขารทั้ง ๒ นี้เป็นอดีตกาล คือ เป็นธรรมที่เกิดในภพก่อน ๆ ชาติ
ขรา มรณะ ทั้ง ๓ นี้ เป็นอนาคตกาล คือ เป็นธรรมที่เกิดในภพหน้า, องค์ธรรม ๘ ที่อยู่
ตรงกลาง คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ
เหล่านี้เป็นปัจจุบันกาล คือ เป็นธรรมที่เกิดในภพนี้

องค์ ๑๒

๖. อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตณหา
อุปาทาน ภาโว ชาติ ชรามรณนติ ทวาทสงคานิ ฯ

พึงทราบองค์ ๑๒ ดังนี้คือ

อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตณหา อุปาทาน
ภาวะ ชาติ ชรามรณะ

๗. โสกาทิวจัน ปเนตถ นิสสนทผลนิทสนํ ฯ

ในปฏิจัมปนาทนี้ คำว่า โสกะ เป็นต้น ซึ่งได้แก่ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ
โทมนัสสะ อุปายาส เหล่านี้แสดงให้รู้ถึงผลที่เป็นนิสสันตผล คือ เป็นผลที่สืบเนื่องมาจาก
ชาติเท่านั้น ไม่ใช่เป็นองค์โดยเฉพาะ

ประเภท ๒๐ ความสืบต่อกัน ๓ หมวด ๔

๘. อวิชาสังขารคฺคหณน ปเนตถ ตณฺหุปาทานภาวปิ คฺคิตา ภาวนติ, ตถา
ตณฺหุปาทานภาวคฺคหณน จ อวิชาสังขาร, ชาติชรามรณคฺคหณน จ วิญญานาภิ-
ผลปญฺจกเมว คฺคิตนติ กตฺวา ฯ

อตีเต เหตุโว ปญจ

อิทานิ ผลปญจกํ

อิทานิ เหตุโว ปญจ

อายตี ผลปญจกนฺติ

วีสตการา ติสนติ

จตุสสงฺเขปา จ ภาวนติ ฯ

สำหรับในอัทธา ๓ นั้น โดยการยกอวิชาและสังขารขึ้นแสดงแล้ว ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ทั้ง ๓ นี้ ก็พึงนับเข้าในอดีตอัทธาด้วย

โดยการยก ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ขึ้นแสดงแล้ว อวิชา สังขาร ทั้ง ๒ นี้ ก็พึงนับเข้าในปัจจุบันอัทธา ด้วยเหมือนกัน

โดยการยก ขาติ ขรา มรณะ ขึ้นแสดงแล้ว ผลทั้ง ๕ อย่าง มีวิญญาณเป็นต้น อันได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ก็พึงนับเข้าในอนาคตอัทธาด้วย ฉะนั้น

อาการ ๒๐ สันธิ ๓ สังเขป ๔ จึงเป็นไปดังนี้

เหตุในอดีตภพ มี ๕ คือ อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ผลในปัจจุบันภพ มี ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เหตุในปัจจุบันภพ มี ๕ คือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชา สังขาร ผลในอนาคตภพ มี ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

วัฏฏะ ๓ มุล ๒

๙. อวิชาตณหุปาทานา จ กิเลสวัฏฏ์, กัมมภวสงขาทอ ภเวกเทโส สงขาราค จ กัมมวัฏฏ์, อุปปตติภวสงขาทอ ภเวกเทโส อวเสสา จ วิปากวฏฏันติ, ตีณิ วฏฏานิ อวิชา ตณหาเวเสน เทว มุลานิ จ เวทิตพพานิ ฯ

สำหรับวัฏฏะ ๓ นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบดังนี้

อวิชา ตัณหา อุปาทาน เหล่านี้เป็นกิเลสวัฏฏ์ ภาวะส่วนหนึ่ง คือ กัมมภาวะ และสังขาร เหล่านี้เป็นกัมมวัฏฏ์ ภาวะส่วนหนึ่ง คือ อุปปตติภาวะ และวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ขาติ ขรามรณะ ที่เหลือเหล่านี้เป็นวิปากวัฏฏ์

ส่วนมุล ๒ นั้น นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบโดยประเภทแห่งอวิชา และตัณหา

แสดงการขาดลงแห่งวัฏฏะทั้ง ๓ และสมุฏฐานของอวิชชา

๑๐. เตสเมว จ มุลานํ	นิโรธเณ นิรุชฌติ
ชรามรณมุจฺฉาย	ปีฬิตานมภิกฺขุโส
อาสวานํ สมุปฺปาทา	อวิชฺชา จ ปวตฺตติ ฯ

เมื่อวัฏฏะมูลทั้ง ๒ นั้น ดับสิ้นลงไม่มีเหลือด้วยอำนาจแห่งอรหัตตมรรคแล้ว การหมุนเวียนแห่งปฏิจจสมุปบาท คือ วัฏฏะทั้ง ๓ ก็ย่อมดับลงทันที อวิชชาเกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวธรรมที่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ถูกเบียดเบียนด้วยความแก่ความตาย และธรรมที่เป็นเหตุแห่งความหลง คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส อยู่เนื่อง ๆ นั้นเอง

แสดงคาถาบทสุดท้าย

วฏฺฏมาพนธมิจฺเจวํ	เตภูมกมนาทิกํ
ปฏิจจสมุปฺปาโทติ	ปฏฺฐเปสิ มหามุณี

โดยนัยดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น การหมุนเวียนของวัฏฏะทั้ง ๓ ที่ผูกพันกันอยู่ไม่ขาดสาย อันเกิดอยู่ในภุมิ ๓ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่หาเบื้องต้นไม่ได้ นั้นแหละ พระจอมมุณี ย่อมตรัสไว้ว่า เป็นปฏิจจสมุปบาท

จบอภิธัมมัตถสังคหะบาลีและคำแปลเพื่อท่องจำในปฏิจจสมุปบาท

ต่อไปนี้จะอธิบายขยายความตามหัวข้อในบาลีที่แสดงไว้ข้างต้นโดยลำดับดังนี้

อธิบายปริญญะที่ ๔ ปัจจัยสังคหะ

ประจําวันที่ ๘ ชื่อว่าปัจฉยสังคหะนั้น เพราะพระอนุรุธทาสจารย์ได้แสดงรวบรวมธรรมที่เป็นปัจฉยและปัจฉยูปัน ตามนัยแห่งปฏิกิจสมุปบาท และนัยแห่งปฏิฐาน ทั้งหมดอยู่ในประจําวันที่ ๘ นั้น จึงชื่อว่า ปัจฉยสังคหะ

อนึ่ง ธรรมที่เป็นปัจจัยที่แสดงในปฏิทศสมุบาทนั้น เป็นปรมาตม์ล้วน ๆ ไม่มีบัญญัติ
เข้าเจือปนด้วยเลย ส่วนธรรมที่เป็นปัจจัยที่แสดงในปฏิฐานนั้น มีทั้งปรมาตม์และบัญญัติ
ด้วยเหตุนี้ พระอนุรุธอาจารย์ จึงได้แสดงบัญญัติต่าง ๆ ไว้ในสุดท้ายแห่งปริจเฉทนี้

สำหรับธรรมที่เป็นปัจจุပ္บันนั้น เป็นปรกติโดยส่วนเดียวทั้ง ๒ นัย

คำว่า ปังจยะ หรือ ปังจัย นั้น หมายความว่า เป็นเหตุของผลที่เกี่ยวข้องด้วยเหตุ นั้น ๆ

คำว่า ปัจจัยอุปบัน หมายความว่า เป็นผลที่เกิดขึ้นโดยอาศัยธรรมที่เป็นเหตุ นั้น ๆ

สรุปความว่า ปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่เป็นเหตุ

ปัจจัยอุปบัน ได้แก่ ธรรมที่เป็นผล

ອຣິບາຍຄາດາປກູໂລນູນາ

ในกาลที่ว่า “เยสั สงขตมมานิ” เป็นต้นจนถึง “ปวกขามิ ยถารหิ” นั้น พระอนุรุทธาจารย์แสดงขึ้นเป็นการกล่าวอารัมภบท พร้อมทั้งมีการปฏิญาณสำเร็จไปด้วย ปฏิญาณของท่านนั้นคือ “บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงถึงการจำแนกธรรมที่เป็นปัจจัย ช่วยอุปการะ แก่ปัจจัยอุปบันธธรรมทั้งหลายโดยอาการต่าง ๆ มีอำนาจแห่งเหตุ และอำนาจแห่งอารมณ์ เป็นต้น ตามสมควรในปัจจัยสังคหะวาระต่อไปนี้”

พระอนุรุธาจารย์ แสดงปัจจัยปัณนธรรมโดยใช้คำว่า “**เยสํ สงฺขตธมฺมานํ**” ซึ่งมีความหมายว่า ธรรมที่เป็นปัจจัยปัณนนั้นต้องได้แก่สังขตธรรมโดยส่วนเดียว ที่รู้ได้เช่นนี้ก็เพราะพระอนุรุธาจารย์ไม่ได้แสดงว่า “**เยสํ ธมฺมานํ**” เฉย ๆ ท่านแสดงศัพท์ “**ธมฺมานํ**” ให้เป็นพิเศษโดยเอาคำว่า “**สงฺขต**” เข้าไปประกอบอยู่ด้วย และสังขตธรรมนั้นก็ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่ถูกปรุงแต่งด้วยเหตุต่าง ๆ มี กรรม จิต อุตฺต อาหาร และอารมณ์ เป็นต้น

พระอนุรุธาจารย์ แสดงปัจจยธรรมโดยใช้คำว่า “เย ธมมา” ซึ่งมีความหมายว่า ธรรมที่เป็นปัจजनัน ย่อมได้แก่ สังขตธรรม อสังขตธรรม และบัญญัติธรรมทั้งหมดไม่มีจำกัด ที่รู้ได้เช่นนี้ก็เพราะท่านแสดงว่า “เย ธมมา” เฉย ๆ ไม่มีคำพิเศษอื่น ๆ เข้าประกอบด้วยนั่นเอง

พระอนุรุธาจารย์ แสดงปัจจยสัตติ คือ อำนาจพิเศษต่าง ๆ ในการช่วยอุปการะ แก่ปัจจยูปันนธรรมของปัจจย ๒๔ มี เหตุสัตติ อารัมมณสัตติ เป็นต้น โดยใช้คำว่า “ยถา” ซึ่งแสดงวณัตถะว่า “เยน อากาเรน = ยถา” คำว่า ยถา หมายความว่า โดยอาการต่าง ๆ มี เหตุสัตติ อารัมมณสัตติ เป็นต้น

คำว่า “ปัจจยา” แปลว่า เป็นปัจจยช่วยอุปการะ (อุปการกา) การช่วยอุปการะ มี ๒ อย่างคือ

๑. ช่วยอุปการะแก่ปัจจยูปันนธรรม ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นอย่างหนึ่ง
๒. ช่วยอุปการะแก่ปัจจยูปันนธรรม ที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและเจริญขึ้นอย่างหนึ่ง

เช่นเดียวกับผู้ใหญ่ที่อุปการะแก่ผู้น้อย ซึ่งการอุปการะของผู้ใหญ่นี้มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ช่วยอุปการะแก่ผู้น้อยที่ยังไม่มีหลักฐานให้มีหลักฐานขึ้นประการหนึ่ง และ

ช่วยอุปการะ แก่ผู้น้อยที่มีหลักฐานอยู่แล้วนั้น ให้ตั้งมั่นถาวรตลอดไปได้ และเจริญขึ้นได้ประการหนึ่ง

บทว่า “ตํ วิภาคมิเททานิ” เมื่อตัดบทออกแล้ว เป็น ตํ วิภาคํ + อิห + อิทานิ ในบทว่า ตํ วิภาคํ นั้น คำว่า “ตํ” เป็นคำที่แสดงรวมเนื้อความของบททั้ง ๓ คือ เยสํ เย ธมมา ยถา

ศัพท์ว่า “วิภาคํ” แปลว่า ประเภทต่าง ๆ กัน ฉะนั้น คำว่า “ตํ วิภาคํ” จึงแปลว่า ซึ่งประเภทต่าง ๆ กัน แห่งอำนาจการอุปการะของปัจจย และปัจจยูปันนเหล่านั้น ดังแสดงวณัตถะว่า

“วิภิชยเตติ = วิภาโค”

ธรรมที่พึงจำแนกประเภทต่าง ๆ ฉะนั้นจึงชื่อว่า วิภาค ได้แก่ อำนาจต่าง ๆ ของปัจจย ๒๔

คำว่า “วิภาโค” เมื่อมารวมกับคำว่า ต่ ซึ่งเป็นนิมกรรมบทแล้วเป็น “ต๋ วิภาค” ที่ได้กล่าวมาแล้ว

คำว่า “อิห” หมายถึง ในปัจจยสังคหะนี้

คำว่า “อิทานิ” แปลว่า บัดนี้ หมายความว่า ในลำดับที่ต่อจากสมุจยสังคหะนี้

คำว่า “ปวกุขามิ” หมายถึง เป็นคำปฏิญญาของพระอนุรุธาจารย์ แปลว่า “ข้าพเจ้าจะแสดง”

คำว่า “ยถารหิ” แปลว่า ตามสมควร หมายความว่า พระอนุรุธาจารย์รับรองว่าจะแสดงประเภทต่าง ๆ แห่งอำนาจการอุปการะของปัจจยและปัจจยุปบันเหล่านั้น ตามนัยแห่งปฏิจสมุปปาทและปฏิฐาน ตามสมควรที่จะเป็นได้

อธิบาย นัยทั้ง ๒ และความแตกต่างกันแห่งนัยทั้ง ๒

ตั้งแต่บาลีที่ว่า “ปฏิจสมุปปาทนโย จนถึง เวทิตัพโพ ฯ” นั้น เป็นการแสดงให้รู้ว่า ในปัจจยสังคหะนี้ มีการแสดงการอุปการะอยู่ ๒ นัย คือ ปฏิจสมุปปาทนัยหนึ่ง และปฏิฐานนัยหนึ่ง

ตั้งแต่บาลีที่ว่า “ตตถ ตพภาว เป็นต้นจนถึง ปจจยจิตติมารพก ปวุจจติ” นั้น เป็นการแสดงให้รู้ถึงความต่างกันระหว่างนัยทั้ง ๒ คือ การแสดงเหตุผล ตามนัยแห่งปฏิจสมุปปาทนัยนั้น แสดงแต่เพียงให้รู้ว่าสัตว์ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นผลที่เกิดมาจากกรรมที่เป็นเหตุทั้งสิ้น ที่จะเกิดขึ้นเอง หรือมีผู้สร้างให้เกิดโดยไม่ได้อาศัยกรรมที่เป็นเหตุ นั้นย่อมไม่มีเลย หมายความว่า เมื่อมีเหตุปัจจยครบบริบูรณ์แล้ว ผลก็ย่อมปรากฏขึ้นเป็นธรรมดา แต่ไม่ได้แสดงถึงอำนาจของปัจजनัน ๆ ว่าการช่วยอุปการะของปัจजनัน นั้น ๆ เป็นไปโดยอำนาจเหตุบ้าง อารมณบ้าง อธิติบ้าง เป็นต้น ดังแสดงวจนัตถะว่า

“ปจจยสามคคิ ปฏิจจ สมิ สห จ ปจจยุปปนณธมเม อุปปาเทตติติ = ปฏิจสมุปปาโท”

หมู่แห่งเหตุอันใด มี อวิชา เป็นต้น จนถึง ชาติ ย่อมทำให้ผลธรรมมี สังขาร เป็นต้น จนถึง อุปายาส เกิดขึ้นสม่าเสมอพร้อมกัน โดยอาศัยความพร้อมเพรียงแห่งปัจजनัน ที่เกี่ยวเนื่องกับเหตุ นั้น ๆ ฉะนั้น หมู่แห่งเหตุอันนั้น จึงชื่อว่า ปฏิจสมุปปาท

อีกนัยหนึ่ง “ปฏิจจน สมํ สห จ อุปุปชติ เอตสฺมาติ = ปฏิจจนสมุปปาโท”

ผลธรรมมี สังขาร เป็นต้น เมื่อได้อาศัยการประชุมร่วมกันแห่งปัจจยแล้ว ย่อมเกิดขึ้นสม่าเสมอพร้อมเพรียงกัน เพราะอาศัยเหตุต่าง ๆ มี อวิชชา เป็นต้น ฉะนั้น เหตุต่าง ๆ มี อวิชชา เป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่า ปฏิจจนสมุปปาท ได้แก่ อวิชชา เป็นต้นจนถึงชาติ

วจนัตถะของคำว่า “นัย”

“นียติ ฌายตฺติ = นโย” การแสดงที่พึงรู้โดยบัณฑิตทั้งหลาย ฉะนั้นจึงชื่อว่า นัย

“ปฏิจจนสมุปปาเท เทลิตฺโต นโย = ปฏิจจนสมุปปาทนโย”

นัยที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาในปฏิจจนสมุปปาท ชื่อว่า ปฏิจจนสมุปปาทนัย

ส่วนการแสดงเหตุผลตามนัยแห่งปฏิฐานนั้น แสดงให้รู้ว่ามีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นเหตุเป็นผลเกี่ยวเนื่องกันตามสมควร ที่ปรากฏขึ้นโดยไม่เกี่ยวเนื่องกับเหตุผลนั้นไม่มีเลย และแสดงถึงอำนาจของปัจจยนั้น ๆ ด้วยว่า การอุปการะของปัจจยนั้น ๆ เป็นไปโดยอำนาจแห่ง เหตุบ้าง อารมณบ้าง อธิบดีบ้าง เป็นต้น ดังแสดงวจนัตถะว่า

“นानุปการานิ จานานิ ปจฺจยา เอตฺถาติ = ปฏฺฐานํ”

ปัจจยทั้งหลายที่เป็นเหตุ ซึ่งมีอำนาจโดยประการต่าง ๆ มีอำนาจแห่งเหตุอำนาจแห่งอารมณ เป็นต้น มีอยู่ในภรณ์นี้ ฉะนั้น ภรณ์นี้ชื่อว่า ปฏฺฐาน ได้แก่ ภรณ์ที่แสดงถึงปัจจย ๒๔

“ปฏฺฐานเ เทลิตฺโต นโย ปฏฺฐานนโย”

นัยที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาในปฏฺฐาน ชื่อว่า ปฏฺฐานนัย

ตั้งแต่บาลีที่ว่า “อุภํ ปน เป็นต้นจนถึง อจฺริยา” นั้น เป็นข้อความที่หมายถึง การแสดงปฏิจจนสมุปปาท ของท่านอรรถกถาจารย์ ที่แสดงในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถานั้น ได้เอ้ออำนาจของปัจจยนั้น ๆ มาแสดงรวมอยู่ด้วย เช่น แสดงว่า ในการที่อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดปัญญากิสังขารนั้น มีอำนาจปัจจย ๒ ปัจจย คือ

๑. อารัมมณปัจจย

๒. ปกตูปนิสสยปัจจย

อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดอปฏยญญาสังขารนั้น มีอำนาจปัจจัย ๑๕ ปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย	๒. อารัมมณปัจจัย	๓. อธิปติปัจจัย
๔. อนันตรปัจจัย	๕. สมันตรปัจจัย	๖. สหชาติปัจจัย
๗. อัญญมัญญปัจจัย	๘. นิสสยปัจจัย	๙. อุปนิสสยปัจจัย
๑๐. อาเสวนปัจจัย	๑๑. สัมปยุตตปัจจัย	๑๒. อัตถิปัจจัย
๑๓. นัตถิปัจจัย	๑๔. วิคตปัจจัย	๑๕. อวิคตปัจจัย

อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดอาเนญยาสังขารนั้น มีอำนาจปัจจัย ๑ ปัจจัย คือ ปกตุนิสสยปัจจัย ดังนี้เป็นต้น

รูปนามที่เป็นไปตามปฏิจจสมุปบาทนี้ เมื่อจำแนกเป็นเหตุเป็นผลแล้วเรียกชื่อดังนี้คือ

ธรรมที่เป็นเหตุ ได้แก่ อวิชชา เป็นต้น จนถึงชาติ รวม ๑๑ เหล่านี้ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาทธรรม

ธรรมที่เป็นผล ได้แก่ สังขาร เป็นต้น จนถึงชรามรณะ รวม ๑๑ เหล่านี้ชื่อว่า ปฏิจจสมุปปन्नธรรม

สำหรับการแสดงวงนัตถะของคำว่า ปฏิจจสมุปบาทที่แสดงมาแล้วนั้นมุ่งหมายเอาแต่ธรรมที่เป็นเหตุ ถ้าจะแสดงธรรมที่เป็นผลแล้ว แสดงดังนี้ คือ

“ปัจจัย ปฏิจจ สมุปปชชตีติ = ปฏิจจสมุปปาโท”

ธรรมโดยอ้อมเกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัย ฉะนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท ได้แก่ ธรรมที่เป็นผลมี สังขาร เป็นต้น จนถึง ชรามรณะ

อีกนัยหนึ่ง **“สมุปปชชนิ = สมุปปาโท”**

การเกิดขึ้นด้วยดี คือ เกิดขึ้นตามลำดับ ชื่อว่า สมุปบาท

“ยถาสกัม ปัจจยัม ปฏิจจ เตน อวินาภาวี หุตวา สมุปปาโท = ปฏิจจสมุปปาโท”

การเกิดขึ้นตามลำดับของธรรมที่อาศัยปัจจัยของตน ๆ และไม่ปราศจากกันกับปัจจัยของตนนั้น ๆ ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท ได้แก่ ธรรมที่เป็นผล มี สังขาร เป็นต้น

ประโยชน์ที่รับจากการรู้รูปนามตามเหตุผล โดยนัยแห่งปฏิจจสมุปปาทและปฏฐาน

ในการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายและความเป็นไปของบรรดาสิ่งที่ไม่มีชีวิตในโลกนี้ที่ปรากฏขึ้น ก็โดยอาศัยมีเหตุผลเกี่ยวเนื่องกัน โดยนัยแห่งปฏิจจสมุปปาทและปฏฐานนั้น ก็เพื่อประสงค์จะให้สัตว์ทั้งหลายได้มีความรู้ความเข้าใจเหตุผล ในความเป็นอยู่ของตัวเองว่า รูปนามที่สมมุติกันว่า เรา เขา ที่ปรากฏอยู่นี้ ไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งเป็นผู้สร้างขึ้น มีแต่เหตุกับผลเกี่ยวเนื่องกันตามสภาวะเท่านั้น ไม่มีตัวตน เรา เขา อย่างใดเลย ความรู้ความเข้าใจในรูปนามตามเหตุผลเช่นนี้ เป็นสิ่งสำคัญที่จะนำไปให้ผู้รู้ได้พ้นจากวิภวทุกขที่ทั้งปวง เพราะสามารถละสลักกายทิฐิและวิจิกิจฉา พร้อมทั้งสัสสตทิฐิ อจเฉททิฐิ และนัตถิกทิฐิ อเหตุกทิฐิ อกิริยทิฐิ เสียได้ตามสมควรแก่ความรู้ของตน กล่าวคือ ความรู้ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการศึกษาเล่าเรียน การฟัง ที่เรียกว่า **สุตมยปัญญา** ย่อมสามารถละสลักกายทิฐิ และวิจิกิจฉา เป็นต้นเหล่านั้นได้โดยตัพทคปหาน คือ ละได้ชั่วขณะหนึ่ง ๆ ความรู้ที่เกิดขึ้น โดยอาศัยการนึกคิดพิจารณาค้นคว้าหาเหตุผลด้วยตนเอง ที่เรียกว่า **จินตามยปัญญา** นั้น ย่อมสามารถละสลักกายทิฐิและวิจิกิจฉา เป็นต้นเหล่านั้นได้โดยวิกรมกปหาน คือ การข่มระงับไว้ได้เป็นเวลานาน ๆ และความรู้ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการปฏิบัติวิปัสสนาตามสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญานั้น ย่อมสามารถละสลักกายทิฐิ และวิจิกิจฉา เป็นต้นเหล่านั้นได้โดยสมุจเฉทคปหาน คือ ละได้โดยเด็ดขาด

ถ้าจะแสดงเปรียบเทียบความรู้ในรูปนามตามเหตุผลดังกล่าวแล้วนั้น **สุตมยปัญญา** ก็ได้แก่ ผู้ที่รู้ในปฏิจจสมุปปาทและปฏฐาน โดยอาศัยการศึกษาเล่าเรียนหรือการฟัง

จินตามยปัญญา เมื่อว่าโดยทางโลกแล้ว ได้แก่ ผู้ที่คิดค้นคว้าสร้างวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ขึ้น เช่น สร้างเครื่องบิน วิทยุ โทรทัศน์ เป็นต้น เมื่อว่าโดยทางธรรมแล้ว ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้า

ภาวนามยปัญญา ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสุตมยปัญญานั้น ได้แก่ พระอริยสาวกทั้งหลาย

ภาวนามยปัญญา ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยจินตามยปัญญานั้น ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้า

ความรู้ความเข้าใจในรูปนามตามเหตุผล ที่เป็นสุตมัย จินตามัย และภาวนามัย ทั้ง ๓ เหล่านี้ ถ้าสงเคราะห์เข้าในวิปัสสนาญาณแล้ว ย่อมได้ ๒ อย่าง คือ นามรูป-ปริจเฉทญาณ และปัจจยปริคคหญาณ และถ้าสงเคราะห์เข้าในวิสุทธิแล้ว ก็ได้ วิสุทธิ ๒ คือ ทิฏฐิวิสุทธิ และกัมมชาตวิสุทธิ

ผู้ที่มีความเข้าใจดีในปฏิจสมุปปาตและปฏิฐานแล้วนั้น ย่อมได้เข้าถึงปัจจย-ปริคคหญาณ อันเป็นกัมมชาตวิสุทธิโดยตรง สำหรับการเข้าถึงนามรูปปริจเฉทญาณ อันเป็นทิฏฐิวิสุตินั้น ก็เพราะผู้ที่รู้ในปฏิจสมุปปาตและปฏิฐานนั้น ก็ต้องรู้ดีในเรื่อง รูปนามอยู่แล้ว ด้วยเหตุนี้ นามรูปปริจเฉทญาณอันเป็นทิฏฐิวิสุทธิ จึงสงเคราะห์ สำเร็จ ไปด้วย

ตามที่ได้กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่ปฏิบัติจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์พ้นจาก วัฏฏทุกขีได้นั้น ที่จะไม่รู้ถึงความเป็นไปของรูปนามตามปฏิจสมุปปาตหรือปฏิฐานโดย ภาวนามัยนั้นย่อมไม่มีเลย แต่ผู้ที่รู้ทั้ง ๒ นัยนี้มีได้แต่เฉพาะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ เดียว นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว พระอรหันต์บุคคลทั้งหลาย นับตั้งแต่พระโสดาบัน จนถึง พระปัจเจกพุทธเจ้า ย่อมรู้ความเป็นไปของรูปนาม โดยภาวนามัย ตามนัยแห่ง ปฏิจสมุปปาตอย่างเดียวกันเท่านั้น หมายความว่า ผู้ปฏิบัติเมื่อเข้าถึง ปัจจยปริคคหญาณ เป็นต้น จนถึงอนุโลมญาณนั้น ย่อมรู้ความเป็นไปของรูปนามที่เป็นเหตุผลเนื่องกันตามปฏิจสมุปปาต ด้วยกันทั้งสิ้น แต่ที่รู้กว้างขวางสามารถแสดงให้เห็นผู้อื่นฟังได้โดยละเอียดนั้น ต้องอาศัยมี หลักปริยัติ ถ้าขาดหลักปริยัติเสียแล้ว แม้แต่พระปัจเจกพุทธเจ้า ก็ไม่สามารถแสดงความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลาย ตามนัยแห่งปฏิจสมุปปาตโดยละเอียดได้

การอุปการะระหว่างปัจจัยและปัจจัยุบัน ตามนัยแห่งปฏิจสุมุปาบทโดยพิสดาร

อวิชา

๑. “อวิชา ปจยยา สงขารา สมภวนติ”

สังขารทั้ง ๓ ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอวิชาเป็นเหตุ

คำว่า อวิชา เมื่อตัดบทแล้วได้ ๒ บท คือ อ + วิชา อ แปลว่า ไม่ หรือ ตรงกันข้าม วิชา แปลว่า รู้ หรือ ปัญญา เมื่อรวมกันเข้าแล้ว แปลว่า ไม่รู้ หรือธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ได้แก่ โมหเจตสิก ดังแสดงวจนัตถะว่า

“จตุสจุจธมม วิทติ ปากฏ กโรตติ = วิชา”

ธรรมชาติใดเป็นผู้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ และเป็นผู้ทำให้อริยสัจ ๔ ปรากฏขึ้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิชา ได้แก่ ปัญญาเจตสิก

“วิชา ปฏิปกาชาติ = อวิชา”

ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชา

หรือ “อวินิทยัม วินทตติ = อวิชา”

ธรรมชาติที่ย่อมได้ซึ่งทุจริตธรรมที่ไม่ควรได้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา

หรือ “วินิทยัม น วินทตติ = อวิชา”

ธรรมชาติที่ย่อมไม่ให้ซึ่งสุจริตธรรมที่ควรได้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา

หรือ “อวิชขมานเ ขวาเปตติ = อวิชา”

ธรรมชาติที่เป็นผู้ผิดในบัญญัติธรรม มีชาย หญิง เป็นต้น ที่ไม่มีปรากฏโดยสภาวะ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชา

หรือ “วิชขมานเ น ขวาเปตติ = อวิชา”

ธรรมชาติที่เป็นผู้ไม่ให้อำนาจในปรมาตธรรม มีชั้น ๕ เป็นต้น ที่มีปรากฏโดยสภาวะ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชา

หรือ “วิทิตพพ อวิทิต กโรตติ = อวิชา”

ธรรมชาตที่เป้นผู้ไม่ใหรู้ซึ่งธรรมที่ควรรู้มีอริยสัจ ๔ เป้นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า อวิชา

อวิชาทั้งหมดนี้ ได้แก่ โมหเจตสิก

สรุปความว่า การไม่รู้ตามความเป็นจริงที่ควรรู้ รู้แต่สิ่งที่ไม่เป็นไปตามความเป็น
จริงที่ไม่ควรรู้ นี้แหละ ชื่อว่า อวิชา

อวิชา ๔ ประการ

๑. ทุกเข อวณั ความไม่รู้ในทุกข์
๒. ทุกขสมุทยะ อวณั ความไม่รู้ในเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์
๓. ทุกขนิโรธะ อวณั ความไม่รู้ในธรรมอันเป็นที่ดับแห่งทุกข์
๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาย อวณั ความไม่รู้ในหนทางที่ให้เข้าถึงความดับทุกข์
๕. ปุพฺพนเต อวณั ความไม่รู้ในขันธ์ आयตนะ ๔๓ ที่เป้นอดีต
๖. อปรนเต อวณั ความไม่รู้ในขันธ์ आयตนะ ๔๓ ที่เป้นอนาคต
๗. ปุพฺพนตาปรนเต อวณั ความไม่รู้ในขันธ์ आयตนะ ๔๓ ที่เป้นอดีตและอนาคต
๘. อิทปฺปจฺยตา ปฏิจกสมุบปนเนสฺ ฐมเมสฺ อวณั ความไม่รู้ในรูป นาม
ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมีเหตุทำให้เกิดตามในปฏิจกสมุบปาท

๑. ความไม่รู้ในทุกข์ (ทุกเข อวณั) คือ

ตามธรรมดาสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้ ไม่ว่าใครก็ตามจะต้องได้ประสบกับ
ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความโศกเศร้าเสียใจ ความร่ำไห้รำพัน ความพลัดพรากจาก
สิ่งที่รัก ความได้ประสบกับสิ่งที่ไม่รัก ความไม่สำเร็จตามความประสงค์ ความคับแค้นใจ
เหล่านี้ ซึ่งล้วนแต่เป้นความทุกข์ทั้งสิ้น ยากที่ผู้ใดจะหลีกเลี่ยงให้พ้นได้ ต้องได้รับกันมาก
น้อยตามสมควรแก่ฐานะของตน แต่ในบรรดาทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้ การเกิดและการตายทั้ง
๒ นี้ เป้นทุกข์ที่แน่นอน ไม่มีการยกเว้นให้แก่ใคร จะเกิดเป้นคนชั้นสูง ชั้นต่ำ หรือจะ
เกิดเป้นเทวดา พรหมก็ตาม ต้องได้ประสบด้วยกันทั้งสิ้น สำหรับความแก่ ความเจ็บ
ความเศร้าโศกเสียใจ ความร่ำไห้รำพัน ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความได้ประสบกับสิ่ง
ที่ไม่รัก ความไม่สำเร็จตามความประสงค์ ความคับแค้นใจเหล่านี้ เป้นทุกข์ที่เกิดขึ้นกับบุคคล
ไม่ทั่วไป เช่น ในพวกเทวดาทั้งหลาย (ยกเว้นจาตุมหาราชิกาเทวดาชั้นต่ำ) ความแก่

ความเจ็บ ทั้ง ๒ อย่างนี้ไม่ปรากฏ แต่ทุกข์อื่น ๆ ก็ย่อมได้รับกันตามมากตามน้อย เช่นเดียวกัน สำหรับพวกพรหมแม้จะพ้นจากทุกข์อื่น ๆ ก็จริง แต่ทุกข์ที่สำคัญ คือ การเกิด การตายก็ยังหนีไม่พ้น

ทุกข์ต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ แม้สัตว์ทั้งหลายเคยได้รับมาแล้วในอดีตก็ตาม กำลังได้รับอยู่ในปัจจุบันก็ตาม แต่สัตว์ทั้งหลายก็รู้สึกตัว ไม่มีความสะดุ้งกลัวต่อทุกข์ เหล่านี้ มัวหลงเพลิดเพลินอยู่ในโลกียอารมณ์ทั้ง ๖ กล่าวคือ หลงอยู่ใน ลูก หลาน สามี ภรรยา พ่อแม่ ญาติพี่น้องบ้าง หลงอยู่ใน ลาภ ยศ ที่อยู่ เครื่องอุปโภค บริโภค ต่าง ๆ บ้าง เหมือนเช่น เป็ด ไก่ ที่เจ้าของขังไว้ในเล้า เพื่อจะนำเอาไปฆ่า เป็ด ไก่ เหล่านี้หาได้รู้ตัวไม่ว่า ตนจะต้องถูกฆ่า ในขณะที่ถูกขังอยู่นั้น ยังคึกคกนง ตีกัน จิกกัน แย่งอาหารกันอยู่ได้ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะหลงไม่รู้ในทุกข์นั่นเอง ข้อนี้ฉันใด สัตว์ทั้งหลาย ที่มัวหลงเพลิดเพลินอยู่ในโลกียอารมณ์ต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ก็เพราะความไม่รู้ในทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้ ว่าเป็นทุกข์ ฉะนั้น

แม้ว่าในสมัยนี้ วิทยาศาสตร์กำลังเจริญก้าวหน้าไปเพียงใดก็ตาม แต่วิธีที่จะไม่ให้เกิด แก่ เจ็บ ตาย นั้น วิทยาศาสตร์ก็ไม่สามารถกระทำสำเร็จได้ และไม่มีหวังที่จะทำได้เลย วิธีที่จะทำให้พ้นจากการ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ได้นี้ มีอยู่แต่ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ฉะนั้น ผู้มีปัญญาทั้งหลายจึงพยายามหาทางปฏิบัติเพื่อจะให้พ้นทุกข์เหล่านี้สมดังคาถาที่แสดงว่า

“ปตฺเถนติ มุจฺจิตุํ สุนตา

สํสารา ภยเณรวา

ทุชฺชชา โมทมานา ว

วฏฺฏนฺติ ภาวสาครา”

แปลความว่า สัปบุรุษผู้เห็นโทษในร่างกายแล้ว ไม่มีความยึดมั่น และมีปัญญามองเห็นกาลกายหน้า เหล่านี้มีความสะดุ้งกลัว และปรารถนาเพื่อพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน ๓๑ ภูมิ ไม่มีที่สิ้นสุด มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย อันเป็นภัยที่น่ากลัว ส่วนอสัปบุรุษผู้มองไม่เห็นทุกข์ในการ เกิด แก่ เจ็บ ตาย มีความหลงยึดมั่นอยู่ในกามคุณอารมณ์เหล่านี้ มีความเพลิดเพลินไปด้วยอารมณ์ต่าง ๆ มี รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส นึกคิด อยู่ในภพต่าง ๆ ที่เปรียบเหมือนท้องมหาสมุทร ย่อมเวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน ๓๑ ภูมิ ย้ายจากภูมินี้ไปภูมินั้น เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

[คำอธิบายดังกล่าวมานี้ เป็นการอธิบายในความไม่รู้ในทุกข์]

๒. ความไม่รู้เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ (ทุกข์สมุทเทย อณณ) คือ

ความทุกข์ต่าง ๆ มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ความไม่สบายใจเหล่านี้เป็นต้น เมื่อสาวเข้าไปหาตัวต้นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์เหล่านี้แล้ว ก็จะทราบได้ว่า โลกะ คือความอยากได้ ความยินดี พอใจ ตัดใจนั่นเอง เป็นตัวต้นเหตุ เพราะธรรมดาคนทั้งหลายในโลกนี้ที่ต้อง ขวนขวายพยายามทำกิจการต่าง ๆ ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดีนั้นก็เพื่อแสวงหาให้ได้มาซึ่งอารมณ์ที่น่ายินดีน่าปรารถนาต่าง ๆ ด้วยกันทั้งสิ้น แม้จะเหนื่อยกาย เหนื่อยใจสักเพียงใดก็ตาม ก็ไม่ย่อท้อถอยหลัง มุ่งหวังแต่จะให้สำเร็จในกิจที่ตนกระทำนั้น แล้วก็จะได้สิ่งที่ตนปรารถนา มาสมดังความประสงค์ แต่คนทั้งหลายก็หาไม่รู้ตัวไม่ว่า ตนได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจของโลกะ ที่เป็นผู้จัดแจงให้ตนต้องเหนื่อยยาก ลำบากกาย ลำบากใจ ด้วยอำนาจแห่งรูปตัณหา คือ ความยินดีพอใจในรูปบ้าง สัมผัสตัณหา คือ ความยินดีพอใจในเสียงบ้าง คันธตัณหา คือ ความยินดีพอใจในกลิ่นบ้าง รสตัณหา คือ ความยินดีพอใจในรสบ้าง โภกฐตัณหา คือ ความยินดีพอใจในการสัมผัสบ้าง ัมมตัณหา คือ ความยินดีพอใจในการคิดนึกบ้าง

โลกะ คือ ความปรารถนา ความยินดี พอใจในรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น ที่ตน คิดว่าจะนำความสุขมาให้เหล่านี้แหละเป็นเหตุ การขวนขวายพยายามเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่ง เหล่านี้ ด้วยกายบ้าง วาจาบ้าง ใจบ้าง เป็นผล และในขณะที่ขวนขวายพยายามอยู่นั้น ย่อมได้รับความเหนื่อยยาก ลำบากกาย ลำบากใจ ล้วนแต่เป็นความทุกข์ ซึ่งเป็นผลที่ได้รับ มาจากการขวนขวายพยายามเป็นเหตุอีกทีหนึ่ง และถ้าการขวนขวายนั่นเป็นไปพอประมาณ ความทุกข์ต่าง ๆ ที่ได้รับนั้นก็จะเป็นไปพอประมาณ ถ้ามีการขวนขวายพยายามมากขึ้น เท่าไหร่ การได้รับความทุกข์ก็ยิ่งมากขึ้นเท่านั้น

อนึ่ง ถ้าการขวนขวายพยายามนั้นเป็นไปในทางที่ดี เช่น พยายามทำกุศลต่าง ๆ มี ทาน ศีล ภาวนา เพื่อปรารถนาความสุขให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปทั้งในภพนี้และภพหน้า การทำ กุศลที่มีความปรารถนาเช่นนี้ ก็นับว่าทำไปด้วยอำนาจของโลกะ และเป็นเหตุให้ได้รับความทุกข์เกิดขึ้น คือ ความเหนื่อยกาย เหนื่อยใจ ในขณะที่กำลังกระทำ และเมื่อตายจาก ภพนี้ไปแล้ว ก็ต้องได้รับความทุกข์ในภพหน้าต่อไปอีก คือ การเกิด แก่ เจ็บ ตายนั่นเอง แต่ผู้ที่ได้รับความทุกข์ชนิดนี้ย่อมมีความอดทนได้ โดยเห็นว่าเป็นของธรรมดา แต่รู้ไม่ถึงว่า การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ทุกข์กาย ทุกข์ใจ เป็นต้น ที่ตนกำลังได้รับอยู่ และที่จะได้รับต่อไป อีกในเวลาข้างหน้านั้น เป็นผลที่เกิดมาจากโลกะเป็นเหตุ

ถ้าการชวนชวายนพยายามที่เป็นไปในทางที่ไม่ดี เช่น ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดบด พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดเพื่อเจ้อ เสพสุรา เป็นต้น เหล่านี้ เพื่อให้ได้ทรัพย์สิน เงินทอง มาใช้บำรุงความสุขสำราญแก่ตน การกระทำทุจริตต่าง ๆ ดังกล่าวนี้นั้นก็นับว่า ทำไปด้วยอำนาจของโลภะ และเป็นเหตุให้ได้รับความทุกข์เกิดขึ้นทั้งในชาตินี้และชาติหน้า กล่าวคือ ในชาตินี้ ย่อมได้รับความทุกข์กาย ทุกข์ใจอย่างหนัก ได้แก่ ถูกตีเตียนดูหมิ่นจากสัปบุรุษทั้งหลายบ้าง ถ้าถูกเขาจับได้ก็จะต้องได้รับโทษตามกฎหมายบ้านเมืองอาจจะได้รับโทษถึงถูกประหารชีวิตก็ได้ เหล่านี้ล้วนแต่เป็นทุกข์ที่ได้รับโดยประจักษ์สิทธิ ถ้าผู้นั้นตายลง ก็จะต้องไปได้รับทุกข์หนักในภพหน้าต่อไปอีก คือไปเกิดเป็นสัตว์นรกบ้าง เป็นดิรัจฉานบ้าง เป็นเปรตบ้าง และถ้าได้ไปเกิดเป็นพวกอบายสัตว์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมมีหวังน้อยที่สุดที่จะไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาได้อีก ซึ่งเป็นสิ่งที่น่ากลัวมาก แต่ถึงกระนั้นสัตว์ทั้งหลาย ก็ยังพากันหลงมกมายอยู่ภายใต้อำนาจของโลภะ ไม่รู้สึกตัวว่า โลภะนี้เป็นตัวต้นเหตุที่ทำให้ได้รับความทุกข์ต่าง ๆ

อุปมาเหมือนหนึ่งปลาได้เห็นเหยื่อที่เกี่ยวข้องอยู่ปลายเบ็ดมีความรู้แต่เพียงว่าจะต้องกินเหยื่อเท่านั้น หากไม่รู้ว่าจะได้รับภัยอันตรายอย่างไร เมื่อสุขเหยื่อเข้าไปแล้วก็ถูกเบ็ดเกี่ยวปากได้รับความทุกข์ทรมานแสนสาหัส และยิ่งกว่านั้น ก็ยังถูกคนที่ตกเบ็ดนำเอาไปฆ่ากินเป็นอาหารอีกด้วย ข้อนี้ฉันใด สัตว์ทั้งหลายที่ได้รับความลำบากกาย ลำบากใจ ด้วยประการต่าง ๆ มากบ้าง น้อยบ้าง ที่เนื่องมาจากการชวนชวายแสวงหาความสุขให้แก่ตน ด้วยอำนาจของโลภะนั้นก็เช่นเดียวกัน

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายแม้จะเวียนตายเวียนเกิดอยู่บนภพนับชาติไม่ถ้วนก็ตาม แต่สัตว์เหล่านั้นก็หาได้มีความเบื่อหน่ายแม้แต่น้อยไม่ ยังยินดีพอใจในภพชาติของตนอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามแต่จะได้เกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม เลย แม้จะได้เกิดเป็นพวกสัตว์ดิรัจฉานจนกระทั่งนอนที่อยู่ในอุจจาระก็ตาม ก็ยังยินดีในสภาพความเป็นอยู่ของตนเช่นเดียวกันที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้มีตัณหาเป็นเพื่อนสนิทคอยบำรุงบำเรออยู่นั่นเอง จึงทำให้สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นไม่เบื่อต่อการเกิดอยู่ในภพต่าง ๆ ซึ่งเป็นมูลรากแห่งกองทุกข์ทั้งปวง ข้าพเจ้าไม่เห็นว่าการทุกข์ต่าง ๆ ที่ตนได้ประสบอยู่นี้ ก็เนื่องมาจากตัณหานั่นแหละเป็นตัวต้นเหตุ เหมือนหนึ่งสุนัขที่เพลิดเพลินอยู่กับกระดูกที่ไม่มีเนื้อโดยอาศัยน้ำลายของตนเองฉันใด สัตว์ทั้งหลายที่กำลังแสวงหาคุณารมณ์ และอดทนต่อทุกข์ต่าง ๆ ที่ตนประสบอยู่ได้โดยไม่มี ความเบื่อหน่ายนั้น ก็เพราะอำนาจแห่งตัณหาที่มีอยู่

ในขันธสันดานของตนนั่นเอง ส่วนลิ่งต่าง ๆ ที่ป็นเครื่องก่อให้เกิตความยนิตติตใจนั้น ป็นแต่เพียงอารมณ์ที่เป็นส่วนประกอบให้ตัณหาเกิตขึ้น และเจริญงอกงามขึ้นเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ พระพุทธรองค้จิงทรงแสดงว่า ตัณหานี้แหละป็นผู้ลุดสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้ออกไป จากสังสารวัฏฏ์ได้ ดังที่ทรงแสดงว่า

ตณหา ทุติโย ปุริโส

ทีฆมทุธาน ลํสารํ

อิถลภูภาวณณถาภาวํ

ลํสารํ นาติวตตติ ฯ

แปลความว่า ผู้มีตัณหาป็นเพื่อน ย่อมท่องเทียวไปสู่ภพอื่น ๆ จากความเป็นอยู่ ในภพนั้น ๆ ไป ยังภพนั้น ๆ แล้วไม่สามารถก้าวพ้นไปจากสังสารวัฏฏ์อันยิตยาวนานได้ เพราะความเป็นผู้มีตัณหาป็นเพื่อน

สำหรับผู้พ้นจากโลภะได้แล้วก็ดี หรือผู้ทีกระทำการงานต่าง ๆ ทีไม่ได้ป็นไป ด้วยอำนาจของโลภะก็ดี ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง หรือถ้ายังไม่พ้น ก็เพียงแต่ได้ประสบ กับความทุกข์ทีป็นไปโดยธรรมดา คือ เกิต แก่ เจ็บ ตาย เท่านั้น และในไม่ช้าก็สามารถ ทีจะพ้นจากทุกข์เหล่านี้ไปได้ ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจิงได้ทรงเทศนาไว้ว่า

ตณฺหาเย ชาเยเต โสโก

ตณฺหาเย ชาเยเต ภยํ

ตณฺหาเย วิปฺปมุตฺตสฺส

นตฺถิ โสโก กุโตะ ภยํ ฯ

แปลความว่า ความเศร้าโศกย่อมเกิตขึ้น เพราะตัณหาป็นเหตุ ภัยต่าง ๆ ย่อม เกิตขึ้นเพราะตัณหาป็นเหตุ ความโศกย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้พ้นแล้วจากตัณหา เมื่อความโศก ไม่มีแล้ว ภัยต่าง ๆ จักมีมาแต่ไหน ย่อมไม่มีแน่นอน

[คำอธิบายดังกล่าวมานี้ ป็นการอธิบายในความไม่รู้เหตุทีทำให้เกิดทุกข์]

๓. ความไม่รู้ในธรรมอันป็นทีดับแห่งทุกข์ (ทุกขนิโรธ อณณ)

ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายทีเวียนว่ายตายเกิตอยู่ใน ๓๑ ภูมิ เหล่านี้ ล้วนแต่ ตกอยู่ในกองทุกข์ ไม่ว่าผู้นั้น จะเกิตป็นคนชั้นต่ำ ชั้นสูง หรือเกิตในทุคติภูมิ สุกคติภูมิ ก็ตาม ก็ต้องได้ประสบกับทุกข์ต่าง ๆ มีเกิต แก่ เจ็บ ตาย ป็นต้น ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จิงไม่ทรงชมเชยสนับสนุนในการทีเวไนยสัตว์ทั้งหลาย เกิต แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในภูมิต่าง ๆ จะป็นภูมิต่ำ ภูมิสูง หรือบุคคลชั้นต่ำ ชั้นสูง ก็ตาม มีแต่ทรงชี้แจง แนะนำแนวทางให้สัตว์ทั้งหลายได้พ้นไปจากภูมิต่าง ๆ ด้วยกันทั้งสิ้น

อุจจาระเป็นสิ่งที่น่าเกลียดแก่คนทั้งหลายทั่วไป ไม่ว่าอุจจาระนั้นจะเกิดจากอาหารที่ดีมีราคา เช่น นม เนย หมู เป็ด ไก่ เป็นต้น หรือเกิดจากอาหารที่เลวราคาต่ำ เช่น ปูเค็ม เป็นต้นก็ตาม ก็เป็นสิ่งที่น่าเกลียดทั้งนั้น ไม่มีใครยกย่องชมเชยว่าดีเลย สัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในภูมิต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน บัณฑิตทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น ไม่ได้ยกย่องสนับสนุนว่าดี เพราะต้องตกอยู่ในกองทุกข์ต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วนั่นเอง

สิ่งที่บัณฑิตทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น ยกย่องสรรเสริญว่า เป็นของประเสริฐ ก็มีแต่พระนิพพานอย่างเดียวเท่านั้น เพราะพระนิพพานนี้มีสภาพเป็นสันติสุข คือความสุขที่สงบจากรูปนามขันธ ๕ ไม่เกี่ยวกับการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัสถูกต้อง การคิดนึกทั้งปวง คำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เป็นปิฎกทั้ง ๓ ซึ่งมีพระธรรมขันธแปดหมื่นสี่พันนั้น จุดหมายปลายทางที่พระองค์ต้องประสงค์ ก็คือ วิมุตติรส อันได้แก่ พระนิพพานอย่างเดียว ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงทรงพรรณนาสรรเสริญพระนิพพานไว้มากมาย ดังปรากฏมีอยู่ว่า

นิพพานํ ปรมํ สุขํ

พระนิพพานเป็นสุขอย่างยอดเยี่ยม

นตฺถิ สนฺติ ปรี สุขํ

ความสุขที่ประเสริฐยิ่งกว่าพระนิพพานย่อมไม่มี

นิพพานํ ปรมํ วทฺหติ พุทฺธา

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ทรงกล่าวว่า
พระนิพพานเป็นธรรมอันประเสริฐ

แม้ว่าพระองค์จะได้ทรงประกาศคุณงามความดีของพระนิพพานอยู่เสมอ ไม่ว่าจะทรงแสดงธรรมเทศนาเรื่องใดและในที่ใด พระองค์ย่อมทรงยกพระนิพพานขึ้นมาแสดงในตอนท้ายทุก ๆ ครั้งไปก็ตาม แต่ชนทั้งหลายที่พยายามปฏิบัติตามความประสงค์ของพระองค์นั้นหาได้ยากมาก ส่วนบุคคลที่มีการประพฤติปฏิบัติที่ทำให้ตนวนเวียนอยู่ในภพชาติ พร้อมทั้งตนเองก็ยินดีด้วย มีเป็นจำนวนมาก เหมือนหนึ่งทรายที่อยู่ในทะเล เมื่อเอามือตักทรายนั้นขึ้นมากำมือหนึ่ง จำนวนทรายที่อยู่ในกำมือนั้น เปรียบเหมือน ผู้ที่ปฏิบัติตนเพื่อให้เข้าถึงพระนิพพาน ส่วนจำนวนทรายที่มีอยู่ในทะเลนั้นเปรียบเหมือนผู้ที่ยังมีความยินดีวนเวียนอยู่ในภพต่าง ๆ ดังนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงว่า

อปฺปกา เต มนุสฺสเสสุ

เย ชนา ปารคามิโน

อถายํ อิตฺรา ปชา

ตฺริเมวานุธาวติ ฯ

แปลความว่า บรรดาชนทั้งหลาย ชนเหล่าใดที่เป็นผู้ถึงฝั่ง คือ พระนิพพานนั้น มีจำนวนน้อย ส่วนหมู่ชนที่นอกจากนั้น ย่อมลัดเลาะอยู่แต่ริมฝั่งข้างนี้คือ วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ์อันเกี่ยวเนื่องกับสัฏกกายทิฐินั่นเอง

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนนกแร้ง ตามธรรมชาติที่แข็งแรงนั้น ถ้าจะมีคนไปป่าวร้องว่า ที่ฝั่งข้างโน้นมีอาหารที่โอชะรสกลิ่นหอมต่าง ๆ ขอให้พวกท่านทั้งหลายจงพากันไปกินให้เป็นที่สำราญเถิด พวกนกแร้งได้ฟังข่าวเช่นนี้แล้ว จะไม่มีนกแร้งตัวหนึ่งตัวใดมีความยินดีเกิดขึ้นเลย แต่ถ้ามีคนไปบอกว่าที่โน้นมีสุนัขตาย หรือ วัว ควาย ตายส่งกลิ่นเหม็นเน่าอยู่หลายตัว ขอให้พากันไปกินให้อิ่มเถิด ข่าวเช่นนี้พวกนกแร้งจะมีความดีใจรีบพากันไป ณ ที่นั้นทันที ข้อนี้เปรียบเหมือนบัณฑิตทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น ได้พยายามพรั้งชี้แจงสั่งสอนแก่ชนทั้งหลายให้แลเห็นโทษของการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏฏ์ อันล้วนแต่ตกอยู่ในกองทุกข์ทั้งสิ้น และได้แนะแนวทางที่จะให้พ้นจากกองทุกข์เหล่านี้ให้ชนทั้งหลายได้ประพฤติปฏิบัติตาม แต่ชนทั้งหลายที่มีความเลื่อมใสสนใจต่อคำแนะนำสั่งสอนที่เป็นสาระนี้ หาได้ยาก แต่ถ้ามีผู้ไปพรรณนาสรรเสริญถึงความสุขต่าง ๆ ที่เป็นไปอยู่ในโลกแล้ว ชนพวกนั้นก็เกิดความรู้สึกลึกลับดีตื่นเต้นมาก จะแนะนำให้ทำอย่างใดก็พากันทำตามทั้งสิ้น เพื่อมุ่งหวังความสุขที่เป็นอยู่และเป็นไปในโลก ซึ่งเป็นของที่หาได้ไม่ยากและทำสาระมิได้ ด้วยเหตุนี้แหละ ผู้ที่ย่อมไม่ได้รับความสุขที่ประเสริฐ คือ พระนิพพาน หมายความว่า ผู้ที่ไม่มีความพ้นไปจาก เกิด แก่ เจ็บ ตาย ได้ จะต้องวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ์เรื่อยไป สมดังที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ว่า

อสาเร สารมตโน

สาเร จาสารทสลิโน

เต สาริ นาธคจจณติ

มิจจาสกปโปจจรา ฯ

แปลความว่า ชนเหล่าใด มีความเห็นยึดมั่นในสิ่งที่ไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ และในสิ่งที่เป็นสาระว่าไม่เป็นสาระ ชนเหล่านั้นเป็นผู้มีความดำริผิด สนใจในอารมณ์ที่ผิด ย่อมเป็นผู้ไม่ได้ ศีลคุณ สมาธิคุณ ปัญญาคุณ อันเป็นสาระที่สามารถนำไปเข้าสู่พระนิพพาน

ความสุขในพระนิพพาน ที่เรียกว่า **สันติสุข** กับความสุขในโลก ที่เรียกว่า **เวทียิตสุข** นั้น มีสภาพตรงกันข้าม กล่าวคือความสงบจากรูป นาม ชันธ์ ๕ นั้นเอง ชื่อว่า สันติสุข ส่วนเวทียิตสุขนั้น เป็นความสุขที่เกี่ยวกับการเสวยอารมณ์ มีรูป เสียง กลิ่น

รส เป็นต้น ซึ่งความสุขประเภทนี้ มนุษย์ทั้งหลายไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ และเทวดา พรหม ตลอดจนอบายสัตว์ย่อมพึงพอใจเห็นประโยชน์และมีความปรารถนาด้วยกันทั้งสิ้น สำหรับ สันติสุขนั้น สัตว์ทั้งหลายมองไม่เห็นประโยชน์ ไม่มีความสนใจ แม้พุทธมามกชนบางพวก ที่ปรารถนาพระนิพพาน ก็มักจะเป็นไปเพียงวาทะ ส่วนจิตใจไม่ได้แนบเข้าถึงพระนิพพาน อย่างแท้จริง โดยมากเข้าใจกันว่า พระนิพพานนั้นเป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่ออกไปจากโลก เรา ในสถานที่นั้นบริบูรณ์ด้วยความสุขนานาประการ หาความทุกข์มิได้ ผู้ที่ได้ไปสู่ พระนิพพานนี้ ก็หมายถึงว่า เมื่อตายไปจากโลกนี้แล้ว ก็ไปเกิดอยู่ ณ ที่นั้น และไม่มีการ แก่ เจ็บ ตาย ไม่มีความเศร้าโศกต่าง ๆ ล้วนแล้วไปด้วยความสุข หรือบางพวกก็เข้าใจว่า ผู้ที่ไปเกิดในพระนิพพานนั้น ไม่มีร่างกายตัวตน มีแต่ความรู้สึกอย่างเดียวเท่านั้น และ ความรู้สึกที่มีอยู่นี้ก็อ้อมเอิบไปด้วยความสุข ไม่มีความทุกข์เข้าเจือปนเลย

แต่ถ้าผู้ที่ปรารถนาพระนิพพาน โดยอาศัยความเข้าใจในพระนิพพานดังกล่าวนี้เป็น เหตุนั้น ได้มีการศึกษาอย่างถูกต้องและเกิดความเข้าใจอย่างถูกต้องขึ้นแล้ว ว่าผู้ที่ได้เข้าถึง พระนิพพาน อันได้แก่ พระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อเวลาที่ละจากโลกนี้ไปแล้ว รูปนามชั้น ๕ ของพระอรหันต์เหล่านั้น ย่อมดับสูญไม่มีเหลือ ความรู้สึกต่าง ๆ ก็ไม่มี เช่นนี้แล้ว ผู้ที่นั้น อาจเกิดความลังเลใจได้ว่า การเข้าถึงพระนิพพานนั้นจะมีความสุขอย่างยอดเยี่ยมได้อย่างไร ในเมื่อไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย ด้วยเหตุนี้ บัณฑิตทั้งหลายผู้มองเห็นภัยทั้ง ๔ ที่มีอยู่ใน สังสารวัฏฏ์ โดยอาศัยการเกิด การตาย เท่านั้นที่สมัครใจเข้าสู่พระนิพพานอย่างแท้จริง บุคคลนอกจากนั้น ล้วนยังไม่เต็มใจที่จะไปสู่พระนิพพาน ด้วยเห็นว่าไม่มีความสุข ดังนั้น พระพุทธองค์จึงได้ทรงเทศนาไว้ว่า

สทเวกสส โลกสส

เอเตโว สุขสมมตา

ยตถ เจ เต นิรุชฌนติ

ตํ เตสํ ทุกขสมมตํ ฯ

แปลความว่า สัตว์ทั่วโลกทั้งหลายพร้อมด้วยเทวดา สมมุติกันว่า โลกียอารมณฺ์ ต่าง ๆ มี รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้นเหล่านี้เป็นของดี มีความสุข ธรรมอันใด คือ พระนิพพานที่โลกียอารมณฺ์ต่าง ๆ มี รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้นเหล่านั้น ดับสูญสิ้นหมดแล้ว สัตว์ทั่วโลกทั้งหลายพร้อมด้วยเทวดานั้น สมมุติกันว่า ธรรมอันนั้น คือ พระนิพพานเป็น ธรรมที่ไม่ดีเป็นทุกข์

ภยอันนำกลัว ๔ ประการ

๑. นานาสัตถุลลลกนภย คอ ยงไม่พ้นจากการเคารพนับถือศาสดาต่าง ๆ หมายความาว่า ในภพนนี้เคารพนับถือพระสัมาสัมพุทเจ้ากัจรง แต่ในภพต่อ ๆ ไป อาจไม่ นับถือศาสนาของพระสัมาสัมพุทเจ้า เปลย่นไปนับถือศาสนาอื่น ๆ ตลอดจนนับถือเทวดา พรหม ฝิ เหล่านนี้เป้นต้น นั้ก็เป็นสั่ที่น่ากลัวอย่างหนึ่ง

๒. วณปาดภย คอ การไปเกดในทที่ ๆ ไม่แน่อน หมายความาว่า เม่อตายจาก ลกนนี้ไปแล้ว จะไปเกดที่หนักรู้ไม่ได้ จะไปเกดเป้นมนุษย์ เทวดา พรหม หรือจะไปเกด เป้นพวกสัตว์นรก สัตว์ตรัจฉาน เปรต ฝิ ก็รู้ไม่ได้ท้งลัน ต้องแล้วแต่กรรมของทนที่ท้าว หรือในชาตินี้เกดเป้นคนรวย สวย ฉลาด ตระกุลสูง มีสดีสัมปชญญะดี มีอวัยวะครบถ้วน มีสุภาพดี ต่อไปชาติน้าอาจจะไปเกดเป้นคนยากจน ไม่สวย โง่ ตระกุลต่ำ มีสดีพันเพือน มีอวัยวะขาดตกบกพร่อง เป้นคนอ่อนแอซัโรค เหล่านนี้เป้นต้นกัได้ นั้ก็เป็นสั่ที่น่ากลัว อย่างหนึ่ง

๓. อปายภย คอ ยงไม่พ้นจากการไปเกดในอบายภูมิ หมายความาว่า ในชาตินี้ได้ เกดเป้นมนุษย์หรือเทวดา ชาติน้าอาจไปเกดในอบายภูมิ เป้นพวกสัตว์นรก สัตว์ตรัจฉาน ฝิ เปรต อสุรกาย กัได้ พวกทที่ไปเกดเป้นพรหมอยู่ลั้วนั้ ก็ไม่แน่อนว่าจะไม่ไป เกดในอบาย เพราะยงเป้นปุณชนอยู่ แม่วาในชาตทที่ ๒ จะไม่ไปเกดในอบายภูมิก็ตาม แต่ชาตทที่ ๓ เป้นต้นไปกัอาจไปเกดได้ นั้ก็เป็นสั่ที่น่ากลัวอย่างหนึ่ง

๔. ทุจรตภย คอ ยงไม่พ้นจากการกระทำอันเป้นทุจรตต่าง ๆ ไม่ได้ทำทุจรต คอไม่ชอบฆ่าสัตว์ เบียดเบยณสัตว์ ไม่เป้นโจรผู้ร้าย ไม่เป้นคนพุดจาเหลวไหล ไม่เป้นคน เสพสุรยาเมา ไม่เป้นคนมีความเห่นผด แต่ชาตต่อ ๆ ไป อาจเกดเป้นคนทที่มีความยณดี พอจในการกระทำทุจรต คอ ชอบฆ่าสัตว์ เป้นโจรผู้ร้าย เป้นคนพุดจาเหลวไหล ชอบเสพ สุรา มีความเห่นผด เหล่านนี้กัได้ นั้ก็เป็นสั่ที่น่ากลัวอย่างหนึ่ง

[คำอธิบายดังกล่าวมานี้ เป้นการอธิบายในความไม่รู้ในธรรมอันเป้นที่ดับแห่งทุกข์]

๔. ความไม่รู้ในทางที่ให้เข้าถึงความดับทุกข์ (ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาย อภาน) คือ

ตามธรรมดา คนทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีผู้ใดเลยที่อยากประสบความทุกข์ และผู้ที่ได้ประสบกับความทุกข์แล้ว ก็พยายามดิ้นรนหาทางที่จะให้พ้นจากความทุกข์นั้น ๆ ด้วยอาศัยเหตุนี้แหละ ต่างคนก็ต่างพยายามประพฤติปฏิบัติกันโดยประการต่าง ๆ ทั้งในทางโลกและทางธรรม เพื่อมุ่งหวังความสุข และให้พ้นจากความทุกข์นั่นเอง

ความทุกข์นี้จัดออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. ทุกข์สามัญ ได้แก่ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ของสัตว์ทั้งหลายทั่วโลก ที่เป็นไปตามธรรมดา ไม่มีผู้ใดหลีกเลี่ยงได้

๒. ทุกข์พิเศษ ได้แก่ ความทุกข์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย พยสนะ ๕ อย่าง คือ

๑) ญาติพยสนะ	การสูญเสียญาติมิตร
๒) โภคพยสนะ	การสูญเสียทรัพย์สินเงินทอง
๓) โรคพยสนะ	มีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน
๔) สีสพยสนะ	ความวิบัติแห่งศีล
๕) ทิฏฐิพยสนะ	มีความเห็นผิดจากความเป็นจริง

และความทุกข์ที่เกิดขึ้นโดยประสบกับอัคคีภัยบ้าง โจรภัยบ้าง ราชภัยบ้าง อสัปปริสภัยบ้าง ความอดอยากขาดแคลนในเรื่องอาหาร ที่อยู่อาศัยบ้าง เหล่านี้เป็นต้น

การปฏิบัติเพื่อให้พ้นทุกข์ ๒ ประการ

๑. การปฏิบัติในทางโลก ได้แก่ การพยายามประกอบอาชีพต่าง ๆ เช่น ทำนาทำสวน ค้าขาย รับจ้าง ทำราชการ และบางคนก็ประกอบอาชีพที่เป็นไปในทางทุจริต เช่น ลักทรัพย์ ทำการประมง ล่อลวง เป็นต้น และบางพวกเมื่อได้ประสบกับความทุกข์กายทุกข์ใจแล้ว ก็ไปหาหมอยา หมอดู เพื่อปัดเป่าให้พ้นจากทุกข์เหล่านั้นไปบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

๒. การปฏิบัติในทางธรรม ได้แก่ การบำเพ็ญทานบ้าง รักษาศีลบ้าง ทำสมณะบ้าง ปฏิบัติโดยอรรถกถาญาณุโยค คือ การทรมานร่างกายด้วยประการต่าง ๆ เช่น ปฏิบัติเหมือนโคเหมือนสุนัขบ้าง ปฏิบัติโดยกามสุขัลลิกานุโยค คือ บำรุงบำเรอตนให้ได้รับความสุขต่าง ๆ ตามความพอใจของตน ไม่ให้มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดมาขัดขวางได้บ้าง

การปฏิบัติดังที่กล่าวมานี้ เป็นการปฏิบัติในทางโลกที่ไม่เกี่ยวกับทฤษฎีเหล่านั้น ย่อมทำให้พ้นจากความทุกข์ไปได้เพียงชั่วคราว การปฏิบัติที่เกี่ยวกับทฤษฎีในระหว่างที่ การกระทำนั้นยังไม่ส่งผล ก็รู้สึกคล้ายกับว่ามีความสุข แต่เมื่อการกระทำส่งผลแล้ว ผู้นั้นย่อมได้รับความทุกข์เพิ่มขึ้นอีกมากมาย สมดังที่พระบรมศาสดาทรงแสดงไว้ว่า

มธุว มณฺเฑติ พาโล

ยาว ปาปํ น ปจฺจติ

ยทา จ ปจฺจติ ปาปํ

พาโล ทุกฺขํ นิคฺคจฺจติ ฯ

แปลความว่า ตลอดเวลาที่มีการกระทำบาปยังไม่ส่งผล ในระหว่างนั้น คนพาลย่อม เข้าใจว่าการกระทำบาปของตนนั้นเหมือนน้ำผึ้ง คือ มีความพอใจ ยินดีในการกระทำนั้น แต่เมื่อเวลาใดที่มีการกระทำบาปของตนส่งผลแล้ว ในเวลานั้น คนพาลเหล่านั้นย่อมได้ประสบ ความกับลำบากอย่างใหญ่หลวง

ส่วนการปฏิบัติในทางธรรมที่เกี่ยวกับ ทาน ศีล สมณะภาวนา ย่อมพ้นจากความ ทุกข์ได้บ้างในชั่วขณะหนึ่ง อาจพ้นไปได้ตลอดวัน เดือน ปี หรือพ้นไปได้ ๑ ภพ ๒ ภพ ๓ ภพ เป็นต้น แต่หาใช่พ้นไปได้โดยเด็ดขาดไม่ และทุกข์ที่พ้นไปได้ชั่วคราวนี้ ก็พ้นได้เฉพาะ แต่ทุกข์พิเศษ กับทุกข์ที่เกี่ยวกับ ความแก่ และเจ็บป่วยเท่านั้น สำหรับทุกข์ที่เกี่ยวกับ ความเกิด ความตาย นั้นย่อมพ้นไปไม่ได้

ผู้ที่ปฏิบัติอัตตทิลกานุโยค โดยหวังว่า เมื่อชำระกิเลสให้หมดสิ้นไปแล้ว ในชาติหน้า จะได้รับความสุขเสวยทิพยสมบัติในเทวโลก พ้นจากความทุกข์ต่าง ๆ ที่คนทั้งหลายประสบ อยู่ บุคคลจำพวกนี้ต้องผิดหวัง เพราะไม่เพียงแต่จะได้รับความทุกข์ที่เกิดจากการทรมาน ร่างกายในภพนี้เท่านั้น เมื่อตายจากภพนี้ไปแล้ว ย่อมจะต้องได้รับความทุกข์หนักยิ่งขึ้น ไปอีก ในนิรยภูมิอย่างแน่นอน เพราะอาศัยความเห็นผิดของตนนั่นเอง

ผู้ที่ปฏิบัติกามสุขัลลิกานุโยค โดยเข้าใจว่า ชีวิตความเป็นไปของคนเรา ถ้ามีสิ่งหนึ่ง สิ่งใดมาเป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการแสวงหาความสุข ความเพลิดเพลินต่าง ๆ ตามที่ตน พอใจแล้ว ย่อมจะทำให้เกิดความเศร้าหมองในจิตใจ ไม่สามารถพ้นจากความทุกข์ไปได้ ฉะนั้น จึงต้องพยายามหาวิธีต่าง ๆ ที่จะนำความสนุกสนานเพลิดเพลินมาให้แก่ตน เพื่อมิให้ เกิดความโศกเศร้าหมอง เมื่อจิตใจสบายแล้วในชาตินี้ก็พ้นจากความทุกข์กายทุกข์ใจ ชาติหน้าก็จะได้ไปรับความสุขในมนุษย์โลกหรือเทวดาต่อไปอีก เมื่อมีความเข้าใจเช่นนี้ ก็พยายามแสวงหาวัตถุต่าง ๆ มาบำเรอตนตามความพอใจ การปฏิบัติเช่นนี้ บางคน

ก็ได้รับความสำเร็จ คือ มีความเพิลิตเพลินใจอยู่ในกามคุณอารมณ์ต่าง ๆ ตลอดชาตินี้ ไม่มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดมาเป็นอุปสรรคขัดขวางได้ แต่บางคนก็ทำไปไม่ได้ตลอดโดยมีผู้อื่นมาขัดขวางบ้าง เกี่ยวกับทรัพย์สินเงินทองบ้าง เกี่ยวกับโรคภัยมาเบียดเบียนบ้าง เหล่านี้ ทำให้จิตใจของผู้นั้นก็กลับมีความเดือดร้อนขึ้นอีก ผลสุดท้าย เมื่อหาหนทางแก้ไขไม่ได้ก็อาจถึงทำลายชีวิตของตนหรือผู้ที่มาขัดขวางนั้นเสียก็ได้ แต่อย่างไรก็ดี การปฏิบัติตนประเภท กามสุขัลลิกานุโยคนี้ จะกระทำสำเร็จไปได้ตลอดหรือไม่ตลอดก็ตาม ผลสุดท้ายเมื่อตายจากภพนี้ไปแล้ว ก็ต้องได้รับความทุกข์ในอบายภูมิ โดยอาศัยความโลภ ความหลง ความเห็นผิดนั้นเอง

สรุปความว่า การปฏิบัติเพื่อมุ่งหวังจะให้พ้นจากทุกข์ที่เป็นไปในทางโลก และการปฏิบัติชนิดอตตกิลมณานุโยค กามสุขัลลิกานุโยค เหล่านี้เป็นการปฏิบัติของพวกอณฺธปุณฺณ เป็นส่วนมาก ส่วนการปฏิบัติชนิดบำเพ็ญ ทาน ศีล สมณะภวานาเหล่านี้ เป็นการปฏิบัติของพวกกัลยาณปุณฺณเป็นส่วนมาก แต่การปฏิบัติเหล่านี้ก็ยังไม่ใช่วิถีหนทาง ที่จะชำระกิเลสให้หมดสิ้น แล้วให้เข้าถึงความดับทุกข์โดยแท้จริง และที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะว่า บุคคลเหล่านี้ไม่เข้าใจในการปฏิบัติที่เป็นหนทางให้เข้าถึงความดับทุกข์โดยเด็ดขาดนั่นเอง

ข้อปฏิบัติที่เป็นหนทางให้เข้าถึงความดับทุกข์ได้นั้น ก็คือ การเจริญองค์มรรค ๘ ที่เกี่ยวกับสติปัฏฐานทั้ง ๔ เท่านั้น การปฏิบัติที่นอกจากนี้แล้ว ไม่ว่าจะการปฏิบัตินั้นจะกระทำไปอย่างพิสดารลำบากยากเข็ญ หรือละเอียดประณีตอย่างไรก็ตาม หรือจะใช้เวลาปฏิบัติ นานเพียงไรก็ตาม ก็ไม่ใช่เป็นหนทางที่จะชำระกิเลสให้หมดสิ้นไปแล้วเข้าถึงความดับทุกข์ทั้งปวงได้ หมายความว่า แม้จะมีการปฏิบัติและมีความพากเพียรต่อการปฏิบัติเช่นนั้นแล้วก็ตาม ก็อย่าพึงเชื่อว่า การปฏิบัติของตนนั้นจะเป็นหนทางที่ถูกต้องเสมอไป ด้วยเหตุนี้ ท่านพระพุทธโฆสาจารย์จึงแสดงไว้ในวิสุทธิมรรคอรกถกถาว่า

ยถาภูตํ อชานนตา

สุทธิกามาปิ เย อิท

วิสุทธิ นาธิคจฺจนฺติ

วายมนฺตาปิ โยคิโน ฯ

แปลความว่า พระโยคีคือ ผู้ประกอบด้วยความพยายามในการเจริญภาวนาทั้งหลายเหล่าใด แม้มีความประสงค์ความบริสุทธิ์ ในศาสนาแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และมีความพยายามปฏิบัติ แต่ไม่เข้าใจในแนวทางที่ถูกต้องตามความเป็นจริง พระโยคีเหล่านั้นย่อมไม่อาจสำเร็จเข้าถึงความบริสุทธิ์ได้

แต่อย่างไรก็ตาม บุคคลทั้งหลายที่พากันปฏิบัติตามลัทธิของตน ๆ ต่างก็มีจุดประสงค์ที่จะให้เข้าถึงความดับทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น แต่ความทุกข์ต่าง ๆ ก็หาได้หมดสิ้นไปตามความประสงค์ของตนไม่ กลับจะยิ่งหนักขึ้น หรือมีฉะนั้น ก็มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในสังสารวัฏฏ์อันยืดยาวโดยไม่มีสิ้นสุด ทั้งนี้ก็เพราะว่า บุคคลบางพวก ในลัทธิพุทธศาสนา ที่ไม่ได้มีความปรารถนา สัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ อัครสาวกโพธิญาณ มหาสาวกโพธิญาณแต่อย่างใด แต่ปรารถนาให้พ้นทุกข์เข้าถึงพระนิพพานโดยตรงรวดเร็ว ดังกล่าวคำปรารภว่า “อิหํ เม ปุณณิ อาสวขยาวหํ โหตุ” แต่ผู้นั้นก็ยังมีความพอใจปฏิบัติเพียงแค่ว่า ทาน ศีล สมณะภาวนา ไม่ได้ปฏิบัติให้เข้าถึงองค์มรรคในแนวทางสติปัฏฐานทั้ง ๔ ฉะนั้น การปฏิบัติเช่นนี้ก็นับว่า ยังเป็นไปด้วยอำนาจโลภะ โมหะ อยู่ ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติเหล่านี้จึงยังต้อง เกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในวัฏฏ์สงสารอีกยาวนาน ตรงกันข้ามกับความประสงค์ของตน

ผู้ปฏิบัติอัตตคิลมณานุโยคนั้น ทำการปฏิบัติที่เป็นไปด้วยอำนาจทวิภูติ และโมหะ ฉะนั้น จึงส่งผลให้ไปเกิดในนिरยภูมิ แต่ผู้ปฏิบัติผู้นั้น ก็ยังหารู้สึกตัวไม่ว่าการปฏิบัติเช่นนี้ ไม่ใช่เป็นหนทางที่จะชำระกิเลสเข้าถึงความดับทุกข์ได้

ส่วนผู้ที่ปฏิบัติชนิดกามสุขัลลิกานุโยคนั้น ไม่ใช่แต่ผู้ที่นับถือลัทธิอื่น ๆ จะปฏิบัติเช่นนี้ไม่ แม้ที่นับถือลัทธิพุทธศาสนาก็มีปฏิบัติกัน เช่น ผู้ที่ไม่เห็นประโยชน์ในการบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา มีความเห็นว่า ความสุขที่เกี่ยวกับพระนิพพานนั้นไม่มีโดยเฉพาะ ที่แท้ก็คือ ในระหว่างที่ยังมีชีวิตอยู่ เรามีความสุขอย่างไร พอใจอย่างไร ก็ปฏิบัติไปตามความพอใจของตน อย่างเช่น อยากจะดูอะไรก็ดู อยากจะฟังอะไรก็ฟัง อยากกินอะไรก็กิน อยากนอนก็นอน อยากไปไหนก็ไป อยากทำอะไรก็ทำ อยากพูดอะไรก็พูด เป็นต้น ใครจะว่าอย่างไรก็ช่าง การปฏิบัติตนอย่างนี้แหละ เรียกว่า ปฏิบัติให้พ้นจากทุกข์ ได้รับความสุข ฉะนั้น การปฏิบัติเช่นนี้จึงเป็นไปด้วยอำนาจ โลภะ ทวิภูติ โมหะ ย่อมส่งผลให้ผู้นั้นไปบังเกิดในอบายภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง และผู้นั้นก็ไม่รู้สึกตัวว่า การปฏิบัติเช่นนี้ไม่ใช่เป็นหนทางที่จะชำระกิเลสให้เข้าถึงความดับทุกข์ได้

[คำอธิบายดังกล่าวมานี้ เป็นการอธิบายในความไม่รู้หนทางที่เข้าถึงความดับทุกข์]

๕. ความไม่รู้ในขันธ์ อายตนะ ธาตุที่เป็นอดีต (ปุพฺพนฺเต อณฺณํ) คือ

คำว่า ขันธ์ อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีตนั้น เป็นการกล่าวโดยธรรมาธิฐาน แต่เมื่อก้าวโดยบุคคลาธิฐานแล้ว ก็ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายที่เคยเกิดและตายไปแล้วนั่นเอง ฉะนั้น ในข้อที่ว่า “**ปุพฺพนฺเต อณฺณํ**” นี้ ก็หมายถึง ไม่รู้ว่าตัวเองก็ดี หรือคนอื่นก็ดี เคยเกิดเป็นมนุษย์บ้าง เทวดาบ้าง พรหมบ้าง อบายสัตว์บ้าง นั้นเอง แต่สำหรับในชาติต่อไปนั้น รู้ว่าจะต้องเกิดอีก ดังเช่น ผู้ที่มีความเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีพระเจ้าเป็นผู้สร้าง ฉะนั้น เมื่อสัตว์เหล่านี้ตายลงแล้วก็ได้ไปเกิดตามคำสั่งของพระเจ้าอีก

๖. ความไม่รู้ในขันธ์ อายตนะ ธาตุที่เป็นอนาคต (อปฺรณฺเต อณฺณํ) คือ

ขันธ์ อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอนาคตนั้น ได้แก่ ความเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม และ อบายสัตว์ที่ต่อจากภพนี้ ฉะนั้น ในข้อที่ว่า “**อปฺรณฺเต อณฺณํ**” นี้ก็หมายถึง ผู้ที่มีความเห็นว่า ตัวเองก็ดี คนอื่นก็ดี เมื่อตายจากชาตินี้แล้วก็ไม่มีการเกิดต่อไปอีก แต่มีความเชื่อว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเคยเกิดมาแล้วในชาติก่อน บุคคลจำพวกที่มีความเห็นเช่นนี้มีหลาย ลัทธิด้วยกัน แม้คนที่ถือลัทธิพุทธศาสนาที่มีความเห็นเช่นนี้ก็ยังมี บุคคลเหล่านี้ไม่เชื่อว่า เมื่อตายแล้วจะเกิดอีกต่อไป แต่เชื่อว่า เคยเกิดมาแล้วในชาติก่อน เพราะอาศัยที่เคยได้ พบเห็นผู้ที่ระลึกชาติได้นั่นเอง

๗. ความไม่รู้ในขันธ์ อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีตและอนาคต (ปุพฺพนฺตาปฺรณฺเต อณฺณํ) คือ

ความเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม และอบายสัตว์ที่เคยเกิดมาแล้วในอดีต และที่จะเกิดต่อไปข้างหน้านั่นเอง ฉะนั้น ในข้อที่ว่า “**ปุพฺพนฺตาปฺรณฺเต อณฺณํ**” นี้ก็หมายถึง ผู้ที่ไม่รู้ว่า ตัวเราก็คดี คนอื่นก็ดี เคยเกิดมาแล้วและจะเกิดต่อไปข้างหน้าอีก บุคคลจำพวกที่มีความเห็นเช่นนี้ ก็มีหลายลัทธิเช่นเดียวกัน เป็นเพราะว่าพวกนี้ไม่เคยได้รับการศึกษาใน พระสูตร พระอภิธรรม และไม่เคยปฏิบัติวิปัสสนา ทั้งยังไม่เคยได้พบเห็นผู้ที่ระลึกชาติได้

๘. ความไม่รู้ ในรูปนาม ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมีเหตุให้เกิดตามในปฏิจจสมุปปาท (อิทฺทปฺปจฺยตา ปฏิจจสมุปปนฺเนสุ ธมฺเมสุ อณฺณํ) คือ

ร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย มี ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นต้น และการเห็น การได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส สัมผัส เหล่านี้ล้วนแต่เป็นผลที่เกิดจากเหตุ คือ การกระทำด้วย

กาย วาจา ใจ ทั้งดีและไม่ดี ซึ่งเป็นเหตุเก่า มีอวิชชา ตัณหาเป็นมูล และโดยอาศัย ที่มีตา หู จมูก ลิ้น กาย การเห็น การได้ยิน เป็นต้น แล้วมีการกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ทั้งดีและไม่ดีขึ้นอีก ซึ่งเป็นเหตุใหม่ มีตัณหา อวิชชา เป็นมูล ทำให้ร่างกายและการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ที่เรียกกันว่า คนนั้น คนนี้ ซึ่งเป็นผลเกิดต่อไปอีก เหตุและผล ดังกล่าวนี้นี้ เมื่อแสดงตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาทแล้ว คือ การกระทำต่าง ๆ ที่เป็น เหตุเก่า ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ สัตว์ทั้งหลายและการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ที่เป็นผลเกิดขึ้นนั้น ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา การกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นเหตุใหม่นั้น ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชชา สังขาร สัตว์ทั้งหลายและการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ที่จะเป็น ผลเกิดต่อไปนั้น ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

ความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายดังที่ได้กล่าวมานี้ เมื่อพิจารณาแล้วก็แสดงให้เห็น ได้ว่า ไม่มีอะไรอื่นนอกจากธรรมที่เป็นเหตุเป็นผล อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นเท่านั้น แต่อรรถปุณฺณ คือผู้ที่ไม่มีปัญญานั้น ย่อมไม่รู้ถึงความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลาย ตาม ปฏิจจสมุปบาทนี้ เข้าใจกันว่า สัตว์ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกทุกวันนี้ เกิดขึ้นเพราะมี พระเจ้าเป็นผู้สร้าง บางพวกก็เข้าใจว่าไม่มีเหตุผลอย่างใด สัตว์ทั้งหลาย ที่เกิดมาได้ก็เพราะ ว่า มีบิดามารดานั่นเอง

ความไม่รู้ในเหตุผลแห่งความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายตามปฏิจจสมุปบาทนี้แหละ ชื่อว่า อิหปปจยตา ปฏิจจสมุปปนเนสฺส ธมฺเมสฺส อญาณํ

บุคคลที่ถูกอวิชชาปกปิด ๓ จำพวก

อนึ่ง อวิชชา ที่มีสภาพปกปิดความจริงไม่ให้เกิดความรู้ นั้น แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ด้วยกัน คือ

๑. บุคคลบางพวก ไม่รู้ว่าการกระทำอย่างนี้ดีเป็นกุศล อย่างนี้ไม่ดีเป็นอกุศล ด้วยอำนาจแห่งอวิชชาที่ปกปิดไว้ไม่ให้รู้ ฉะนั้น บุคคลจำพวกนี้จึงกล้าทำในทุจริตต่าง ๆ อย่างไม่รู้สีกเกรงกลัวและละอายใจ อวิชชาชนิดนี้เป็นอวิชชาที่หนามาก

๒. บุคคลบางพวก รู้ว่าการกระทำอย่างนี้ดีเป็นกุศล อย่างนี้ไม่ดีเป็นอกุศล ฉะนั้น บุคคลจำพวกนี้เมื่อขณะที่มีอกุศลเกิดขึ้น ก็สามารถระงับได้ไม่ปล่อยให้ล่วงถึง

กาย วาจา แล้วปรับเปลี่ยนจิตใจและการกระทำนั้นให้เป็นกุศลเกิดขึ้น อริชาของบุคคล
จำพวกนี้ จัดว่าเป็นอริชาที่บางมากแล้ว

๓. บุคคลที่ได้สำเร็จเป็นโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี นั้น ได้ชื่อว่า เป็นผู้ที่เห็น
แจ้งในอริยสัจ ๔ แล้ว แต่ก็ยังไม่ได้ทำลายอริชาให้หมดสิ้นไป อริชาของพระอริยบุคคล
เหล่านี้ เป็นอริชาที่บางที่สุด

บุคคลที่หมดสิ้นจากอริชาได้นั้น มีแต่พระอรหันต์จำพวกเดียว ฉะนั้น การปกปิด
ไม่ให้รู้ตามความเป็นจริงของอริชา จึงไม่มีแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย แต่ถ้าจะถามว่า
พระอรหันต์เมื่อไม่มีอริชาแล้ว ก็สามารถรู้อะไร ๆ ได้ทั่วไปทั้งหมดดังนั้นหรือ? แก้ว
ไม่ได้เป็นไปดั่งนั้น การรู้ของพระอรหันต์ก็ต้องแล้วแต่กำลังของปัญญา ถ้าเป็นปัญญาของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ก็รู้ได้ทั่วไปทั้งหมดไม่มีเหลือ ถ้าเป็นปัญญาของพระปัจเจกพุทธเจ้า
ก็รู้แต่สภาพความเป็นไปของรูปนามอันเป็นอรรถรส สำหรับความรู้ในสภาพความเป็นไปของ
รูปนามตามปริยัติอันเป็นธรรมสนั่นก็รู้ไม่ได้ ถ้าเป็นปัญญาของพระอัครสาวก มหาสาวก
ก็ย่อมรู้ในอรรถรสและธรรมรสได้ทั้งสอง แต่ก็ยังไม่รู้เท่าถึงปัญญาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

สรุปความว่า แม้ผู้ที่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ปราศจากอริชาแล้วก็ตามถ้าไม่
ใช้เป็นปฏิสัมภิทูปัตตะ และไม่ได้ศึกษาในพระไตรปิฎกอรรรถถาแล้ว ก็ไม่สามารถ
เข้าใจในพระปริยัติธรรมได้ และแม้จะได้ศึกษาเข้าใจในพระปริยัติธรรมเป็นอย่างดีแล้ว
ก็ตาม ก็ยังไม่สามารถที่จะรู้ไปถึงอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ทั้งหมด โดยถ้อยถนนวนได้
เพราะการรู้เช่นนี้ไม่ใช่เป็นวิสัยของพระสาวกทั้งหลาย แต่เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
พระองค์เดียวเท่านั้น และในการที่พระอรหันต์ทั้งหลายรู้ทั่วไปไม่ได้ทั้งหมดนั้นก็ไม่ใช่เป็น
เพราะอริชาปิดบังไว้ไม่ให้รู้ หากเป็นเพราะกำลังของปัญญาไม่เพียงพอเท่านั้น อุปมาเหมือน
หนึ่งผู้ที่ไม่เห็นวัตถุสิ่งของที่อยู่ไกลในเวลากลางวัน การมองไม่เห็นนี้ไม่ใช่เป็นเพราะ
ความมืดปิดบังไว้ แต่เป็นเพราะกำลังของสายตาสั้นไม่พอดังหาก ข้อนั้นฉันใด พระอรหันต์
ที่ไม่สามารถรู้ทั่วไปได้ทั้งหมด ก็เป็นเพราะกำลังแห่งปัญญาไม่พอดังที่กล่าวมาแล้วฉนั้น

การปกปิดของอริชาที่ไม่ให้รู้ตามความเป็นจริงนั้น ก็มีอยู่เพียง ๘ ประการ คือ
สัจจะทั้ง ๔ และปุพพันตะ อปรันตะ ปุพพันตาปรันตะ ปฏิจจนูปบาทเท่านั้น ส่วนการ

ไม่เข้าใจในเรื่องอื่น ๆ นั้นไม่เกี่ยวกับอวิชา ดังมีตัวอย่างที่จะยกมาแสดงให้เห็นได้ คือ พระสารีบุตรเป็นผู้ที่มีปัญญาเลิศกว่าสาวกทั้งหลาย ซึ่งยกเว้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสียแล้ว ก็ไม่มีใครจะมีปัญญาเท่าเทียมได้ ก็ยังเคยผิดพลาดในเรื่องให้กรรมฐาน แก่ภิกษุหนุ่มที่เป็นศิษย์ของท่าน กล่าวคือ ท่านเข้าใจว่าภิกษุหนุ่มรูปนี้อายุน้อย ฉะนั้น จิตใจจะต้องนุ่มอยู่ในกามคุณอารมณ์ เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านก็ให้พิจารณาสุกกรรมฐาน ภิกษุหนุ่มพยายามพิจารณาสุกกรรมฐานนี้อยู่ตลอดถึง ๔ เดือน ก็ไม่ได้ผลแต่อย่างใด แม้แต่นิมิตก็ไม่ปรากฏ เพราะกรรมฐานนี้ไม่ตรงกับจริตของตน พระสารีบุตรจึงได้นำความไปกราบทูลสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ทรงทราบ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเนรมิตดอกบัวทอง ให้ภิกษุหนุ่มนั้นฟัง เพราะทรงทราบอัธยาศัยของภิกษุหนุ่มนั้นว่า เคยเกิดเป็นช่างทองติดต่อกันมาถึง ๕๐๐ ชาติ ฉะนั้นดอกบัวทองจึงเป็นกรรมฐานที่เหมาะสมแก่อัธยาศัย เมื่อภิกษุหนุ่มกำลังฟังดอกบัวทองอยู่นั้น พระองค์ก็ทรงเนรมิตให้กลีบดอกบัวค่อย ๆ เทียวลง ๆ ทีละน้อย เพื่อให้สภาวะที่เป็นอนิจจะปรากฏ ในวันเดียวเท่านั้นเอง ภิกษุหนุ่มนั้นก็สำเร็จเป็นพระอรหันตชินาสพ เรื่องที่ยกมานี้เป็นข้อแสดงให้เห็นว่า ผู้ที่หมดจดจากอวิชาแล้ว แต่ที่ยังไม่รู้ไม่เข้าใจในบางสิ่งบางอย่างนั้นไม่ใช่เป็นเพราะอวิชาปกปิดไว้ เป็นเพราะกำลังของปัญญาไม่เพียงพอ ดังที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง

แสดงลักษณะ รส ปัจจุฏฐาน ปทฏฐาน ของอวิชา

๑. อญาณลกขณา มีความไม่รู้เป็นลักษณะ หรือมีความเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญาเป็นลักษณะ
๒. สมโมหนรส มีการทำให้ธรรมที่ประกอบกับตน และผู้ที่ไม่หะกำลังเกิดอยู่นั้นมีความหลง หรือมีดมนเป็นกิจ
๓. ฉาทนปัจจุฏฐานา เป็นธรรมชาติที่ปกปิดสภาวะที่มีอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. อาสวปทฏฐานา มีอาสวะ ๓ เป็นเหตุใกล้ (เว้นตัวเอง)

สังขาร

๒. อวิชชาปัจจัย สขารรา สมภวติ สังขารปรากฏขึ้น เพราะอวิชชาเป็นเหตุ
คำว่า สังขาร นี้ หมายความว่า ธรรมที่ปรุงแต่งให้ผลธรรมเกิดขึ้น ดังแสดง
วจนัตถะว่า “สงขตํ สงฺขโรติ อภิสงฺขโรนตฺติ = สงฺขารรา”

ธรรมเหล่าใดย่อมปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น
ชื่อว่า สังขาร ได้แก่ เจตนาที่ในอกุศล และโลกียกุศล หรืออีกนัยหนึ่ง

“สงขตํ กายวจิมโนกมมํ อภิสงฺขโรนตฺติ เอเตหิตฺติ = สงฺขารรา”

สัตว์ทั้งหลายย่อมปรุงแต่ง กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่เป็นสังขตธรรมโดย
เจตนาเหล่านั้น ฉะนั้น เจตนาที่เป็นเหตุแห่งการปรุงแต่งเหล่านั้น ชื่อว่า สังขาร ได้แก่
เจตนาที่ในอกุศล และโลกียกุศล

สังขารที่เป็นผลของอวิชชา ๖ ประการ

๑. ปุญญาภิสังขาร กุศลเจตนา เป็นผู้ปรุงแต่งโลกียกุศลวิบาก และกุศล
กัมมชรูป โดยตรง ได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ รูปาวจร
กุศลเจตนา ๕
๒. อปุญญาภิสังขาร อกุศลเจตนา เป็นผู้ปรุงแต่งอกุศลวิบาก และอกุศล
กัมมชรูป โดยตรง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒
๓. อาเนญชาภิสังขาร กุศลเจตนาที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว เป็นผู้ปรุงแต่งอรุประวัติ
โดยตรง ได้แก่ อรูปาวจรกุศลเจตนา ๔
๔. กายสังขาร เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่งกายทุจริต และกายสุจริตให้
สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘
ที่เกี่ยวกับทางกาย
๕. วจีสังขาร เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่งวจีทุจริต และวจีสุจริตให้
สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘
ที่เกี่ยวกับทางวาจา

๖. จิตตสังขาร

เจตนาที่เป็นผู้ปรุ้งแต่งมโนหุจริตและมโนสุจริตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลเกียกุศลเจตนา ๑๗ ที่เกี่ยวกับทางใจ

สำหรับโลกุตตรกุศลเจตนา นั้น ได้ชื่อว่า เป็นบุญก็จริง แต่ไม่ชื่อว่า บุญญาภิสังขาร เพราะไม่มีหน้าที่ทำให้เกิดภพชาติ ที่เป็นวัฏฏสงสาร แต่มีหน้าที่ทำลายภพชาติ เท่านั้น ฉะนั้น จึงไม่นำมาแสดงในที่นี้

วณัตตะของสังขาร ๖ ประการ

“อตฺตโน สนฺตานํ ปุณฺหาติ โสเรตีติ = ปุณฺณํ”

ธรรมชาติใดยอมชำระขันธสันดานของตนให้สะอาด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า บุญ

“น ปุณฺณํ = อปุณฺณํ”

ธรรมชาติใดเป็นปฏิปักษ์ต่อบุญ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อบุญญะ (บาป)

“น อิณฺชิตีติ = อนิณฺชํ, อนิณฺชเยว = อาเนณฺชํ”

ธรรมชาติใดเป็นผู้ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อนินฺชะ ธรรมที่ไม่หวั่นไหว่นั้นแหละ ชื่อว่า อาเนณฺชะ

“ปุณฺณญจ ตํ อภิสงฺหาโร จาติ = ปุณฺณญาภิสงฺหาโร”

ธรรมชาติใดเป็นบุญด้วย เป็นผู้ปรุ้งแต่งโดยตรงด้วย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า บุญญาภิสังขาร

“อปุณฺณญจ ตํ อภิสงฺหาโร จาติ = อปุณฺณญาภิสงฺหาโร”

ธรรมชาติใดเป็นบาปด้วย เป็นผู้ปรุ้งแต่งโดยตรงด้วย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อบุญญาภิสังขาร

“อาเนณฺชญจ ตํ อภิสงฺหาโร จาติ = อาเนณฺชาภิสงฺหาโร”

ธรรมชาติใดตั้งมั่นไม่หวั่นไหวด้วย เป็นผู้ปรุ้งแต่งโดยตรงด้วย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อาเนณฺชาภิสังขาร

“กายํ สงฺขโรตีติ = กายสงฺหาโร”

ธรรมชาติใดเป็นผู้ปรุ้งแต่งกาย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า กายสังขาร

“วาจํ สงฺขโรตฺติ = วจีสฺสงฺขาโร”

ธรรมชาติใดเป็นผู้ปรุงแต่งวาจา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วจีสังขาร

“จิตฺตํ สงฺขโรตฺติ = จิตฺตสฺสงฺขาโร”

ธรรมชาติใดเป็นผู้ปรุงแต่งใจ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิตตสังขาร

ในสังขารที่เป็นผลของอวิชชาเหล่านั้น ปุณฺณญาสังขารที่เกี่ยวกับมหากุศลและอปุณฺณญาสังขาร (อกุศลเจตนา) เหล่านี้สำเร็จได้ด้วย กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม

ปุณฺณญาสังขารที่เกี่ยวกับบรูพาจรกุศล และอาเนญยาสังขารเหล่านี้สำเร็จได้ด้วย มโนกรรมอย่างเดียว

ปุณฺณญาสังขาร สำเร็จได้ด้วยอำนาจ ทาน ศีล ภาวนา

อปุณฺณญาสังขาร สำเร็จได้ด้วยอำนาจทุจริต ๑๐

อาเนญยาสังขาร สำเร็จได้ด้วยอำนาจแห่งภาวนาอย่างเดียว

ธรรมที่ชื่อว่าสังขาร ที่ไม่ใช่เป็นผลของอวิชชา ๗ ประการ

๑. สังขตสังขาร ธรรมที่ถูกปัจจัย ๔ ปรุงแต่ง ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ทั้งหมด เช่นคำว่า “อนิจจา วต สงฺขารา”
๒. อภิสังขตสังขาร รูปนามที่ถูกกรรมเป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรง ได้แก่ โลภียวิบาก และกัมมชรูป และอภิสังขตสังขารนี้ก็ สงเคราะห์เข้าในสังขตสังขารด้วยเหมือนกัน
๓. อภิสังขรณกสังขาร ธรรมที่เป็นผู้ปรุงแต่งโลภียวิบากและกัมมชรูปโดยตรง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลภียกุศลเจตนา ๑๗
๔. ปโยคาสังขาร ความพยายามปรุงแต่งทางกายและทางใจ ได้แก่ วิริยเจตสิกที่เกี่ยวกับกายกรรม และมโนกรรม
๕. กายสังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่งร่างกาย ได้แก่ ลมหายใจเข้าออก
๖. วจีสังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่งวาจา ได้แก่ วิตก วิचार

๗. จิตตสังขาร

ธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ได้แก่ สัญญา เวทนา หรือ
เจตสิก ๕๐ (เว้นวิตก วิจารณ์)

หมายเหตุ ในข้อ ๔ คือ ปโยคาสังขารนั้น ไม่เอาวิริยเจตสิกที่เกี่ยวกับวจีกรรม
เพราะทางวาจานั้น วิริยเจตสิกไม่ได้เป็นประธาน แต่เกี่ยวกับ วิตก วิจารณ์ เท่านั้น

ปฏญญาสังขารปรากฏเกิดขึ้น เพราะอวิชชาเป็นเหตุ

ผู้มีความพอใจเลื่อมใสในการทำบุญต่าง ๆ มีการบำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญ
ภาวนานั้น โดยมากก็ปรารถนาอยากได้ความสุขความสบายต่อไปในชาติหน้าให้มากยิ่งขึ้น
ไปกว่าที่ตนได้รับอยู่ในปัจจุบันนี้ จะเห็นได้ว่า เมื่อได้ฟังได้อ่านเรื่องราวที่กล่าวถึงผู้ที่ได้เกิด
เป็นเศรษฐี คหบดี ราชา ราชนี เป็นคนสวย มีอำนาจ มีความเฉลียวฉลาด หรือได้เกิด
เป็นเทพบุตร เทพธิดา มีทิพยสมบัติมากมาย มีอายุยืน ไม่มีความลำบากแต่ประการใด
เหล่านี้ ล้วนแต่เป็นผลที่ได้มาจากการให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนาทั้งสิ้น เช่นนี้แล้ว
ผู้นั้นก็เกิดมีความชื่นชมยินดีอยากจะได้ความสุขเหล่านี้บ้าง แล้วก็พยายามบำเพ็ญกุศล
มีการให้ทานบ้าง รักษาศีลบ้าง ฟังเทศน์บ้าง สวดมนต์บ้าง ทำสมณะบ้าง วิปัสสนาบ้าง
แล้วก็ตั้งความปรารถนากันว่า “อิหฺม เม ปุณฺณํ นิพฺพานํ ปจฺจโย โหตุ” ซึ่งคำปรารถนา
เป็นการปรารถนาด้วยวาจาเท่านั้น ส่วนจิตใจนั้นย่อมโน้มเข้าสู่ความสุขต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว
ที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่าผู้นั้นมองไม่เห็นโทษของทุกข์ สมุทัย และมองไม่เห็นคุณของนิโรธ
มรรค การมองไม่เห็นคุณและโทษนี้ ก็เพราะโมหะนั่นเอง

บางคนเห็นว่า การได้เกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดานั้น แม้ว่าจะมีความสุขก็จริง
แต่ความสุขนั้นก็ยังไม่ประณีตเท่ากับความสุขของพวก รูปพรหม เพราะพวก รูปพรหมนั้น
อายุก็ยืนกว่า อำนาจก็มากกว่า ความสวยงามของร่างกายและวิมานก็ประณีตกว่า
ความทุกข์กายทุกข์ใจก็ไม่มีเลยแม้แต่น้อย ฉะนั้น จึงพยายามทำสมถกรรมฐานจน
กระทั่งได้รูปฌาน ผู้ที่มีความเข้าใจเช่นนี้ก็เพราะมองไม่เห็นโทษและคุณของอริยสัจจะ
ทั้ง ๔ โดยอำนาจแห่งโมหะนั้นเอง ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า อวิชชาเป็นเหตุ ปฏญญาสังขาร
เป็นผล

อပ္ปัญญากิสังขารปรากฏเกิดขึ้น เพราะอวิชชาเป็นเหตุ

บางคนไม่เชื่อว่าการกระทำดีนั้นเป็นบุญ การกระทำชั่วเป็นบาป ฉะนั้น บุคคลจำพวกนี้จึงมีความพอใจในการกระทำทุจริตต่าง ๆ มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ล่อลวง เสพสุรา เป็นต้น หรือบางคนก็รู้ว่าการกระทำชั่วต่าง ๆ นั้นไม่ดีเป็นบาป แต่ก็หาได้ละเว้นไม่ ฉะนั้น คนจำพวกนี้ก็พอใจในการทำทุจริตต่าง ๆ เช่นเดียวกัน หรือบางพวกที่นับถือลัทธิผี เจ้า ต่าง ๆ เหล่านี้ เข้าใจว่าถ้าฆ่าสัตว์แล้วนำเอาไปบูชาเจ้าหรือผี เช่นนี้แล้ว เจ้าหรือผิวนั้นจะบันดาลให้สำเร็จตามความประสงค์ของตน และจะคุ้มครองให้อยู่เย็นเป็นสุข ได้ตลอดชีวิต และเมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้ว เจ้าหรือผิวนั้นก็จะจัดส่งให้วิญญาณของตนได้ขึ้นไปสู่สวรรค์ ฉะนั้น คนจำพวกนี้จึงฆ่าสัตว์ต่าง ๆ เพื่อเอาไปบูชาสิ่งที่ตนนับถือ

การกระทำทุจริตต่าง ๆ ของบุคคลดังกล่าวมาแล้ว ก็เพราะมองไม่เห็นโทษของทุกข์ สมุทัย และนึกไปไม่ถึงคุณของ นิโรธ และมรรค ด้วยอำนาจแห่งโมหะปกปิดไว้นั้นเอง ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า อวิชชาเป็นเหตุ อပ္ปัญญากิสังขารเป็นผล

อาเนญซากิสังขารปรากฏเกิดขึ้น เพราะอวิชชาเป็นเหตุ

บุคคลบางพวกมีความเห็นว่า ความทุกข์ความเดือดร้อนต่าง ๆ ที่สัตว์ทั้งหลายได้รับอยู่นั้น ย่อมเนื่องมาจากรูปธรรมนั่นเองเป็นเหตุ เพราะเมื่อมีตา หู จมูก ลิ้น กาย แล้ว ก็จะต้องมีการอยากเห็น อยากได้ยิน อยากได้กลิ่น อยากรู้รส อยากสัมผัสถูกต้องเหล่านี้ ถ้าไม่เป็นไปตามความประสงค์ก็ย่อมเกิดความเดือดร้อนขึ้น หรือความเจ็บไข้ไม่สบายต่าง ๆ ก็เพราะอาศัยมีร่างกายนั่นเอง ถ้าไม่มีร่างกายเสียแล้ว ความทุกข์ต่าง ๆ ก็ไม่มี มีแต่ความสุขอย่างเดียว ฉะนั้น บุคคลจำพวกนี้จึงพยายามหาหนทางที่จะไม่ให้มีรูปเกิดขึ้น โดยพยายามทำสมณะกรรมฐานจนได้ฉานไปตามลำดับ จนถึงอรุพณาน

หรือผู้ที่ได้รูปรุพณานแล้ว และพวกรูปพรหมทั้งหลายมีความเห็นว่า รูปณานที่ตนได้อยู่นี้ เมื่อเปรียบเทียบกับอรุพณานแล้ว ยังไม่มีความประณีตพอ เพราะยังหวั่นไหวอยู่ด้วยอำนาจแห่งองค์ฉานและอารมณ์ สำหรับอรุพณานนั้น ว่าโดยองค์ฉานก็มีแต่อุเบกขา กับเอกัคคตา ซึ่งเป็นสภาพที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ว่าโดยอารมณ์ก็มีความละเอียดประณีต

มากกว่าอารมณ์ของรูปฌาน ฉะนั้น ผู้ที่ได้รูปฌานจึงมีความสุขมาก และเมื่อตายจากโลกนี้แล้ว ก็ได้ไปเกิดเป็นอรุปรหม มีแต่นามธรรมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ดังนั้น ท่านเหล่านั้นจึงพยายามทำฌานต่อไปจนได้รูปฌาน

บุคคลที่มีความเห็นดังกล่าวมานี้ ก็เพราะว่า ยังมีความหลงปิดบังไม่ให้เห็นในอริยสัจ ๔ คือ แม้พวกอรุปรหมทั้งหลายจะไม่มีทุกข์กาย ทุกข์ใจ เพราะไม่มีสิ่งแวดล้อมที่จะทำให้เกิดความเดือดร้อนต่าง ๆ ได้ก็ตาม แต่ก็ยังหนีไม่พ้นจากความตายอันเป็นมรณทุกข์อย่างหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เมื่ออำนาจแห่งรูปฌานสิ้นสุดลงแล้ว ก็ต้องลงมากเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา ได้ประสบกับความทุกข์ความลำบากต่าง ๆ ที่มีอยู่ในมนุษย์โลกและเทวโลกนั้น และเมื่อตายจากมนุษย์และเทวดาแล้ว ก็อาจจะไปเกิดในอบายภูมิประสบกับมหาทุกข์ก็ได้ การที่ไม่เห็นโทษของรูปฌาน และการเป็นอรุปรหมนี้แหละ จึงได้ชื่อว่า “ทุคฺเช อฌาณํ”

ในการที่มีความยินดีพอใจอยากได้รูปฌาน อยากเป็นอรุปรหมนั้นก็ด้วยอำนาจแห่งตัณหาที่เป็นตัวต้นเหตุให้เกิดความทุกข์ แต่ผู้นั้นก็ไม่เห็นโทษของการยินดีพอใจในรูปฌาน รูปภพ เช่นนี้แหละ จึงได้ชื่อว่า “ทุคฺขสมุทเย อฌาณํ”

ผู้ที่เกิดเป็นอรุปรหมนั้น ตัดความทุกข์ได้โดยวิกขัมภนปหานเท่านั้น หาได้ตัดโดยสมุจเฉทปหานไม่ ฉะนั้น ความสุขที่พวกอรุปรหมได้รับอยู่นั้นจึงไม่ใช่เป็นความสุขอย่างแท้จริง เป็นความสุขที่เกี่ยวข้องด้วยสังขารทุกข์และวิปริณามทุกข์ การตัดทุกข์ได้โดยสมุจเฉทปหาน และมีความสุขอย่างแท้จริง ก็มีแต่พระนิพพานอย่างเดียวเท่านั้น แต่ผู้นั้นก็หารู้ถึงไม่ คิดว่าความสุขในรูปฌานและอรุปรหมนั้น เป็นความสุขอย่างเลิศแล้ว เช่นนี้แหละ จึงได้ชื่อว่า “ทุคฺขนิโรธเ อฌาณํ”

แท้ที่จริง ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางที่สามารถตัดกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน และนำให้เข้าถึงความดับทุกข์ได้นั้นก็มีอยู่ คือ องค์มรรค ๘ ที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนา แต่ผู้นั้นรู้ไม่ถึง เข้าใจว่าการเจริญสมณะกรรมฐานนี้แหละ สามารถนำให้เข้าถึงความสุขพ้นจากทุกข์ได้ เช่นนี้แหละจึงได้ชื่อว่า “ทุคฺขนิโรธคามินีปฏิปทาเย อฌาณํ”

[คำอธิบายดังกล่าวมานี้ เป็นการกล่าวถึงอวิชชาเป็นเหตุ อาเนญชาภิสังขารเป็นผล]

อนึ่ง ผู้ที่เห็นแต่โทษของรูป ไม่เห็นโทษของนาม แล้วก็ปฏิบัติรูปมานั้นเป็นไปส่วนมากในเวลาที่ว่างจากพระพุทธศาสนา สำหรับภายในพระพุทธศาสนานั้น มีเป็นส่วนน้อย ส่วนผู้ที่ได้รูปมานแล้วปฏิบัติต่อไปจนได้รูปมานภายในพระพุทธศาสนานั้นไม่ได้ปฏิบัติให้เป็นไปเพราะเห็นโทษของรูปเท่านั้น แต่ปฏิบัติเพื่อต้องการทำอภิญญา และถ้าเป็นพระอนาคามี หรือพระอรหันต์ ก็เพื่อจะได้เข้านิโรธสมาบัติได้เท่านั้น แต่อย่างไรก็ดี นอกจากผู้ที่ปรารถนาสัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ อัครสาวกโพธิญาณ มหาสาวกโพธิญาณแล้ว นอกนั้นควรปฏิบัติวิปัสสนา เพื่อกระทำให้มรรคเจริญขึ้นแล้วสามารถทำลายโมหะได้ และเมื่อทำลายโมหะได้แล้วก็เป็นอันว่า สังขารทั้ง ๓ ที่เป็นผลของอวิชชาก็ได้ถูกทำลายไปด้วย เพราะการงานที่ทำลายบุญเสียได้นั้น เป็นการทำงานที่ทำไต่ยาก มีได้เฉพาะในเวลาทีพระพุทธศาสนายังปรากฏอยู่เท่านั้น ส่วนการงานที่สร้างบุญให้เกิดขึ้นทำได้ไม่ยาก และทำได้ไม่ว่าเวลาไหน ผู้ที่ยังไม่ได้ทำลายอวิชชาให้หมดสิ้นไป แต่การกระทำของผู้นั้นไม่เป็นบุญไม่เป็นบาปพ้นจากสังขารได้นั้นย่อมไม่มีเลย

จะกล่าวได้ไหมว่าผู้ที่ปราศจากอวิชชาแล้วไม่บำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา

บางท่านอาจจะเข้าใจผิดไปว่า ผู้ที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วนั้น บุญก็ไม่เกิด บาปก็ไม่เกิด เนื่องจากคำที่กล่าวว่า ผู้ที่ทำลายโมหะได้แล้ว เป็นอันว่าสังขารทั้ง ๓ ที่เป็นบาปเป็นบุญเหล่านั้น ย่อมถูกทำลายไปด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ก็หมายถึงว่า พระอรหันต์นั้น ไซ้ว่าไม่กระทำความผิด มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์เป็นต้นเท่านั้น แม้แต่บุญต่าง ๆ มี ทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น ก็ไม่กระทำความดี ข้อนี้อธิบายว่า หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ เพราะความจริงนั้น พระอรหันต์ทั้งหลายก็ยังบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา อยู่เสมอไม่ได้ทอดทิ้ง แต่ว่าทาน ศีล ภาวนา ที่พระอรหันต์กระทำไปนั้น ไม่จัดว่าเป็นบุญญาภิสังขาร หรืออานิสงส์ของอวิชชา การกระทำนั้นจัดเป็นกิริยาอันเป็นสังขารสามัญ และไม่มีการให้ผลในปฏิสนธิกาลต่อไป

การกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ของพระอรหันต์ที่เรียกว่าเป็นสังขารสามัญนั้น ก็หมายถึงการปรุงแต่งให้การทำงานที่เกี่ยวกับกาย วาจา ใจ สำเร็จลงเท่านั้น ตรงกับที่กล่าวว่า “น ทิ โกจิ ปฏิจจนุปบาททโท สงฆตมโม นาม อตฺถิ” ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า สังฆตมะ ที่พ้นไปจากปฏิจจนุปบาทนั้น ย่อมไม่มีเลย หมายความว่า กิริยาจิตของพระอรหันต์ก็ยังได้ชื่อว่า สังขาร ซึ่งสงเคราะห์เข้าเป็นองค์ของปฏิจจนุปบาทด้วย

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปัทฐาน ของสังขาร

๑. อภิสงฺขณลกฺขณา มีการปรุ่แต่ง เป็นลักษณะ
๒. อายุหนรสา มีการพยายามให้ปฏิสนธิวิญญูณเกิด หรือ พยายามให้ธรรมที่เป็นผล ซึ่งได้แก่ รูป นาม ที่เป็นหมวดเป็นกอง เกิดขึ้นเป็นกิจ
๓. เจตนาปัจจุปฏิฐานา เป็นธรรมชาติที่ชักนำกระตุ้นเตือนสัมปยุตตธรรม เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. อวิชชาปัทฐานา มีอวิชชา เป็นเหตุใกล้

สรุปความว่า การกระทำต่าง ๆ ด้วยกาย วาจา ใจ ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมหนีไม่พ้นไปจากสังขารทั้ง ๓ คือ ปุญญาภิสงฺขาร อปุญญาภิสงฺขาร อาเนญยาภิสงฺขาร พร้อมทั้งมีความยินดีในสังขารทั้ง ๓ นี้ด้วย ทั้งนี้ก็เนื่องจากอวิชชา คือความไม่รู้จักโทษของทุกข์และสมุทัย และไม่รู้จักคุณของนิโรธและมรรคนั่นเอง ฉะนั้น ท่านพระอรรถกถาจารย์จึงแสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถาว่า

มรฺอุปาทํ ทิปจจี	มรฺลิตตสส เลหน
คฺฤทฺทํ วิสํ ขาทํ	ปิสาจนครํ ยถา ฯ
พาโล กโรติ สงฺขารเ	ติวิเธ ทฺกฺขเหตุโว
ตสฺมา สติ อวิชฺชาย	ภาวโต โหติ ปจฺจโย ฯ

แปลความว่า ผู้ที่ถูกปกคลุมด้วยอวิชชา ย่อมพยายามสร้างสังขารทั้ง ๓ มีปุญญาภิสงฺขารเป็นต้น อันเป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง เหมือนผู้ที่กระโดดลงในเหวโดยอาศัยความอยากได้นางเทพธิดา หรือเหมือนแมลงเม่าที่บินเข้าสู่กองไฟโดยมีความยินดีในแสงไฟนั้น หรือเหมือนผู้ที่เลี้ยคมมีดที่เขาทาน้ำผึ้งไว้โดยอาศัยความยินดีในรส หรือเหมือนทหารที่หลงไหลเล่นอุจจาระของตนเองอยู่โดยอาศัยสีของอุจจาระ หรือเหมือนผู้ที่ดื่มยาพิษโดยอาศัยความเสียใจอยากตาย หรือเหมือนผู้ที่หลงทางเข้าไปในนครปีศาจ เพราะหลงภาพลวงตา ฉะนั้น สาธุชนทั้งหลายพึงทราบว่ อวิชชาเป็นปัจจัยของสังขาร เพราะเมื่อมีอวิชชาแล้ว สังขารทั้ง ๓ ก็ย่อมเกิดขึ้นแน่นอน

อนึ่ง ผู้ที่เดินทางไปในท่ามกลางแห่งความมืด ย่อมมองไม่เห็นหนทาง ฉะนั้น ผู้นั้นต้องเดินเดาสุ่มไปตามบุญตามกรรม เมื่อขณะที่เดินไม่ถูกทางนั้น แม้จะกล่าวได้ว่า

เพราะมีตจึงเดินไม่ถูกทางก็จริง แต่ขณะเดินถูกทาง ก็จะกล่าวไม่ได้ว่า เพราะสว่างจึงเดินถูกทาง ข้อนี้ควรพิจารณาให้รู้ไว้ ดังนั้น ปุณฺณทั้งหลาย ที่กำลังเดินทางวนเวียนอยู่ในวิภูฏสงสาร จึงกล่าวได้ว่า เป็นผู้เดินทางไปในความมืดด้วยกันทั้งสิ้น และชาติคนจุง คือ สัจจปฏิเวธญาณ ด้วยเหตุนี้ การกระทำของบุคคลเหล่านี้ บางทีก็เป็นบุญ เรียกว่า ปุณฺณยาภิสังขารและอาเนญยาภิสังขาร บางทีก็เป็นบาป เรียกว่า อปุณฺณยาภิสังขาร ดังนั้น ท่านพระอรรคกถาจารย์ จึงแสดงต่อไปว่า

ยถาปี นาม ชจจนฺโธ

นโร อปริณายโก

เอกทา ยาติ มคฺเคน

กุมฺมคฺเคนาปี เอกทา ฯ

สํสारे สํสรํ พาโล

ตถา อปริณายโก

กโรติ เอกทา ปุณฺณํ

อปุณฺณมปิ เอกทา ฯ

แปลความว่า อันธปุณฺณ ซึ่งกำลังเดินทางอยู่ในวิภูฏสงสารและชาติผู้จุง คือ สัจจปฏิเวธญาณ บางครั้งย่อมกระทำความบุญ บางครั้งย่อมกระทำความบาป เหมือนหนึ่งว่า คนตาบอดแต่กำเนิด ที่ชาติผู้จุง บางครั้งก็เดินถูกทาง บางครั้งก็เดินผิดทาง ฯ

แสดงการสงเคราะห์ปัจจย ๒๔ เข้าในบท อวิชชาปจฺจยา สุขขารา

อวิชชาเป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่ปุณฺณยาภิสังขารนั้น ได้อำนาจปัจจย ๒ คือ

๑. อารัมมณปัจจย

๒. ปกตฺตฺพนิสสยปัจจย

อวิชชาเป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่อปุณฺณยาภิสังขารนั้นได้อำนาจปัจจย ๑๕ คือ

๑. เหตุปัจจย

๒. อารัมมณปัจจย

๓. อธิปติปัจจย

๔. อนันตรปัจจย

๕. สมนันตรปัจจย

๖. สหชาติปัจจย

๗. อัญญมัญญปัจจย

๘. นิสสยปัจจย

๙. อุปนิสสยปัจจย

๑๐. อาเสวนปัจจย

๑๑. สัมปยุตตปัจจย

๑๒. อัตถิปัจจย

๑๓. นัตถิปัจจย

๑๔. วิคตปัจจย

๑๕. อวิคตปัจจย

อวิชชาเป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่อานเญยาภิสังขารนั้น ได้อำนาจปัจจย ๑ คือ ปกตฺตฺพนิสสยปัจจย

วิญญาน

๒. สงฺขาร ปจฺจยา วิญญานํ สมฺภวติ

โลกียวิปากวิญญาน ๓๒ ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยสังขาร ๓ เป็นเหตุ

สังขารมีอยู่ ๒ อย่าง คือ

๑. สังขารที่เป็นผลของอวิชชา
๒. สังขารที่เป็นเหตุให้เกิดวิญญาน

สำหรับสังขารที่เป็นผลของอวิชชานั้น ย่อมได้ทั้งหมดไม่เว้นอย่างหนึ่งอย่างใด ส่วนสังขารที่เป็นเหตุให้เกิดวิญญานนั้น ยกเว้นเจตนาที่อยู่ในอุทัจจสัมปยุตตจิต ขณะที่อกุศลปฏิสนธิวิญญานเกิดขึ้นโดยอาศัยอุปฺภวญาณิสังขารเป็นเหตุ เพราะอุทัจจสัมปยุตตเจตนา นี้ไม่มีกำลังพอที่จะส่งผลในปฏิสนธิกาล ให้เกิดเป็นพวกอบายสัตว์ได้ แต่ในปวัตติกาลนั้น สามารถส่งผลให้เกิดเป็นอกุศลวิปากได้ ฉะนั้น ในคำว่า “สงฺขารปจฺจยา วิญญานํ” นั้น ระหว่างอุปฺภวญาณิสังขารเป็นเหตุ ปฏิสนธิวิญญานเป็นผล จึงเว้นอุทัจจสัมปยุตตเจตนาเสีย คงได้อกุศลเจตนา ๑๑ แต่ระหว่างอุปฺภวญาณิสังขารเป็นเหตุ ปวัตติวิญญานเป็นผลนั้น ได้อกุศลเจตนา ๑๒ ทั้งหมด

ส่วนในอุปฺภวญาณิสังขารนั้น เว้นเจตนาที่ในกุศลอกฺขิณฺญาเสียโดยแน่นอน เพราะอกฺขิณฺญากุศลเจตนา นี้ไม่มีหน้าที่ส่งผล คือ วิปากวิญญาน ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล แต่อย่างใด อภิณฺญาต่าง ๆ มีอิทธิวิธอกฺขิณฺญา เป็นต้น ที่เกิดขึ้นก็เป็นผลมาจากกุศลอกฺขิณฺญา ซึ่งเป็นผลเกิดขึ้นโดยปัจจุบัน เป็นประจักษ์สิทธินั้นเอง แต่แม้ว่าจะเว้นเจตนาที่ในกุศลอกฺขิณฺญา ก็ตาม จำนวนเจตนาที่เป็นอุปฺภวญาณิสังขารก็คงได้ ๑๓ ตามเดิม เพราะรูปร่างกุศลปญฺจมณาน ที่ไม่เกี่ยวกับอกฺขิณฺญาก็มีอยู่

สำหรับอาเนญฺขาภิสังขารนั้นคงได้เจตนาทั้งหมดไม่มีการเว้น ฉะนั้น เมื่อสรุปจำนวนสังขารที่เป็นเหตุให้เกิดวิญญานแล้ว คงได้ดังนี้

อุปฺภวญาณิสังขาร ๑๓	(เว้นเจตนาที่ในกุศลอกฺขิณฺญา)
ออุปฺภวญาณิสังขาร ๑๒	(เว้นอุทัจจสัมปยุตตเจตนาที่ให้ผลในปฏิสนธิกาล)
อาเนญฺขาภิสังขาร ๔	
รวมเป็นเจตนา ๒๙	

อนึ่ง อุกุศลเจตนาที่ถูกประหารโดยมรรคทั้ง ๔ และกุศลอุกกุศลเจตนาที่เป็น
โอหสิกรรม แม้ว่าจะเป็นสังขารที่เกิดมาจากอวิชาเป็นเหตุก็จริง แต่ไม่จัดเข้าในสังขารที่
เป็นเหตุของวิญญานเช่นเดียวกัน

วณัตตะของวิญญาน

“วิชานาตติ = วิญญาน”

ธรรมชาติได้อารมณเป็นพิเศษ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิญญาน (หมายเอา
โลกียวิปากจิต ๓๒)

อีกนัยหนึ่ง “วิชานนติ เอเตนาติ = วิญญาน”

บุคคลทั้งหลายย่อมรู้ารมณเป็นพิเศษโดยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็น
เหตุให้บุคคลทั้งหลายได้อารมณเป็นพิเศษ จึงชื่อว่า วิญญาน (หมายเอาโลกียวิปากจิต
๓๒ พร้อมด้วยเจตสิกที่ประกอบ)

องค์ธรรมของวิญญานนี้ แสดงเป็น ๒ นัย คือ โดยอภิธรรมภาษนีนัย และ
โดยสุตตันตภาษนีนัย ว่าโดยอภิธรรมภาษนีนัย ได้แก่ จิต ๘๙ เพราะคำว่า วิญญาน
นั้นมีการรู้ารมณเป็นพิเศษไปจากการรู้ของสัญญาและปัญญา ฉะนั้น จึงนับเอาจิตทั้งหมดได้
และอีกประการหนึ่ง จิตทั้งหมดที่เกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยสังขาร คือ การปรุงแต่ง ฉะนั้น
จึงนับเอาจิตทั้งหมดได้

ว่าโดยสุตตันตภาษนีนัย ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒ เพราะการแสดงปฏิจกสมุปบาท
โดยสุตตันตภาษนีนัยนี้ มีการจำแนกโดยกาล คือ ภาพที่เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต
จำแนกโดยเหตุ ผล วัฏฏะทั้ง ๓ เป็นต้น ฉะนั้น วิญญาน เมื่อว่าโดยกาลแล้ว ก็จัดเข้า
ในปัจจุบันกาล ดังที่แสดงว่า “มขณ อฏฐ ปจจุปปนโน อหธา” เมื่อว่าโดยเหตุผล
ก็จัดเข้าในผล ดังที่แสดงว่า “อิทานิ ผลปญจก” เมื่อว่าโดยวัฏฏะทั้ง ๓ ก็จัดเข้าในวิปาก
วัฏฏ์ ดังที่แสดงว่า “อวเสสา จ วิปากวฏฏ” ฉะนั้น คำว่า วิญญาน ที่เป็นผลของสังขาร
นี้จึงได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒ นั่นเอง

ส่วนการแสดงโดยอภิธรรมภาษนีนัยนั้น องค์ธรรมไม่จำกัด คือคำว่า วิญญาน
ก็ได้แก่ จิตทั้งหมด คำว่า นาม ก็ได้แก่ เจตสิกทั้งหมด คำว่า รูป ก็ได้แก่ รูปทั้งหมด
คำว่า ผัสสะ ก็ได้แก่ ผัสสะทั้งหมด ดังนี้ เป็นต้น เพราะไม่มีการจำแนกโดยกาล เหตุ ผล
เป็นต้น

การแสดงปฏิจกสมุบพทโดยนัยทั้ง ๒ ดังกล่าวมานี้ สมเด็จพระพุทธรองค้ได้ทรง แสดงไว้ในวิภังคปรณในอภิธรรมปิฎก

อธิบายในวณนตละข้อที่ ๑ คือ “วิชานาตติ = วิญญาน”

ธรรมชาติของจิตนั้นย่อมมีการได้รับอารมณ์อยู่เสมอไม่ว่าเวลาใด การได้รับอารมณ์ อยู่เสมอไม่ว่าเวลาใดนี้แหละ ชื่อว่า ย่อมรู้อารมณ์เป็นพิเศษ

อีกประการหนึ่ง ในจำนวนโลกียวิปากจิตเหล่านั้น มีการรู้อารมณ์จำกัดโดยเฉพาะ ๆ เป็นส่วนมาก ต่างกับการรู้อารมณ์ของกุศล อกุศล กิริยา ที่มีการรู้อารมณ์โดยไม่จำกัด เป็นส่วนมาก ดังเช่น จักขุวิญญานจิต ก็มีการรู้เฉพาะรูปารมณ ๗๓ ภายวิญญานจิต ก็มีการรู้แต่เฉพาะโณฏฐัพพารมณ สัมปฏิจฉนจิต ก็มีการรู้แต่เฉพาะปัญจารมณ อุกเบขา- สันติริฉนจิต มหาวิปากจิต และมหคคตวิปากจิต เมื่อขณะที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค จิต ก็มีการรู้เฉพาะอารมณ์ที่เกี่ยวกับอดีตภพ เช่นนี้แหละ จึงได้ชื่อว่า รู้อารมณ์เป็นพิเศษ คือ รู้ไม่ทั่วไป

อธิบายในวณนตละข้อที่ ๒ คือ “วิชานนติ เอเตนาคติ = วิญญาน”

สัตว์ทั้งหลายก็ดี เจตสิกก็ดี ที่มีการรู้อารมณ์ในด้านต่าง ๆ ทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ นั้นก็โดยอาศัยวิปากวิญญานเป็นเหตุ กล่าวคือ ถ้าจักขุวิญญานจิตไม่เกิด ก็เป็นอันว่าผู้นั้น ไม่มีการเห็น ฯลฯ ถ้าภายวิญญานจิตไม่เกิด ก็เป็นอันว่าผู้นั้นไม่มีความรู้สึกทางกาย ถ้าขาด ภวังคจิตเสีย ผู้นั้นก็ไม่มีความรู้ในอารมณ์ใด ๆ เลย ด้วยเหตุนี้แหละ วิปากวิญญาน เหล่านี้จึงเป็นธรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายรู้อารมณ์เป็นพิเศษ

วิญญานที่เป็นผลของสังขาร ๒ ประการ

๑. วิญญานที่เกิดในปฏิสนธิกาล ชื่อว่า ปฏิสนธิวิญญาน ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙ จำพวกหนึ่ง
๒. วิญญานที่เกิดในปวัตติกาล ชื่อว่า ปวัตติวิญญาน ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒ จำพวกหนึ่ง

จำแนกปฏิสนธิวิญญาณ ๑๙ โดยสังขาร ๓

๑. อปฺยัญญาภิสังขาร ๑๑ (เว้นอุทัจจสัมปยุตตเจตนา) เป็นเหตุ อุเบกขาสันตริณ-
อกุศลวิบาก ๑ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในอบายภูมิทั้ง ๔ เป็นพวกหุดคือเหตุกบุคคล คือ
พวกอบายสัตว์ทั้งหลาย

๒. ปุญญาภิสังขาร อันได้แก่ มหากุศลทวิเหตุกโอมกเจตนา ๔ เป็นเหตุ อุเบกขา
สันตริณกุศลวิบาก ๑ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในมนุษย์ภูมิ ๑ จาตุมหาราชิกาภูมิ ๑ เป็นพวก
สุดคือเหตุกบุคคล คือ มนุษย์และเทวดาชั้นต่ำ มีพิกลพิการ ไ้ บ้า บอด หนวก เป็นต้น

๓. ปุญญาภิสังขาร อันได้แก่ มหากุศลทวิเหตุกอกกัฏฐเจตนา ๔ และมหากุศล
ติเหตุกโอมกเจตนา ๔ เป็นเหตุ มหาวิบากญาณวิปยุตต์ ๔ เป็นผล ให้ปฏิสนธิใน
มนุษย์ภูมิ ๑ เทวภูมิ ๖ เป็นพวกทวิเหตุกบุคคล คือ มนุษย์และเทวดาชั้นกลาง

๔. ปุญญาภิสังขาร อันได้แก่ มหากุศลติเหตุกอกกัฏฐเจตนา ๔ เป็นเหตุ
มหาวิบากญาณสัมปยุตต์ ๔ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในมนุษย์ภูมิ ๑ เทวภูมิ ๖ เป็นพวกติเหตุก
บุคคล คือมนุษย์และเทวดาชั้นสูง

๕. ปุญญาภิสังขาร อันได้แก่ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ เป็นเหตุ รูปาวจรวิบาก ๕
เป็นผล ให้ปฏิสนธิในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) เป็นพวกรูปพรหม

๖. อาเนญขาภิสังขาร อันได้แก่ อรูปาวจรกุศลเจตนา ๔ เป็นเหตุ อรูปาวจร
วิบาก ๔ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในอรูปภูมิ ๔ เป็นพวกอรูปพรหม

จำแนกปัตติวิญญาณ ๓๒ โดยสังขาร ๓

๑. อปฺยัญญาภิสังขาร ๑๒ เป็นเหตุ อกุศลวิบาก ๗ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน
การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้อง การรับอารมณ์ การไต่สวนอารมณ์ และการรับอารมณ์
ต่อจากขณะที่ไม่ดีเป็นผล ในกามภูมิ ๑๑

๒. อปฺยัญญาภิสังขาร ๑๒ เป็นเหตุ อกุศลวิบาก ๔ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน
การรับอารมณ์ การไต่สวนอารมณ์ ที่ไม่ดีเป็นผล ในรูปภูมิ ๑๕

๓. ปุญญาภิสังขาร อันได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ เป็นเหตุ อเหตุกกุศลวิบาก ๘ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้อง การรับอารมณ์ การได้ส่วนอารมณ์ และการรับอารมณ์ต่อจากขณะที่ดีเป็นผล ในกามภุมิ ๑๑

๔. ปุญญาภิสังขาร อันได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ เป็นเหตุ มหาวิบาก ๘ ได้แก่ การรับอารมณ์ต่อจากขณะที่ดีเป็นผล ในกามสุคติภุมิ ๗

๕. ปุญญาภิสังขาร อันได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ เป็นเหตุ อเหตุกกุศลวิบาก ๕ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การรับอารมณ์ การได้ส่วนอารมณ์ที่ดีเป็นผล ในรูปภุมิ ๑๕

๖. ปุญญาภิสังขาร อันได้แก่ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ เป็นเหตุ รูปาวจรวิบาก ๕ ได้แก่ การรักษากภพเป็นผล ในรูปภุมิ ๑๕

๗. อาเนญขาภิสังขาร อันได้แก่ อรูปาวจรกุศลเจตนา ๔ เป็นเหตุ อรูปาวจรวิบาก ๔ ได้แก่ การรักษากภพเป็นผล ในอรุภุมิ ๔

จำแนกปฏิสนธิวิญญาน ๑๙ โดยนัยต่าง ๆ

ปฏิสนธิวิญญาน ๑๙ เหล่านี้ เมื่อจำแนกโดยมิตสกะและสุทธระแล้วแบ่งออกเป็น ๒ คือ

๑. รูปมิตสกวินญาน	วินญานที่ปนด้วยรูป	มี ๑๕
๒. รูปอมิตสกวินญาน	วินญานที่ไม่ปนด้วยรูป	มี ๔

เมื่อจำแนกโดยภุมิแล้ว แบ่งออกเป็น ๓ คือ

๑. กามวินญาน	มี ๑๐
๒. รูปวินญาน	มี ๕
๓. อรูปวินญาน	มี ๔

เมื่อจำแนกโดยกัมเนิดแล้ว แบ่งออกเป็น ๔ คือ

๑. อัณทขวินญาน	มี ๑๐
๒. ชลาพุชวินญาน	มี ๑๐

๓. สังเสทวิญญาน	มี ๑๐
๔. โอปปาติกวิญญาน	มี ๑๙

เมื่อจำแนกโดยคติแล้ว แบ่งออกเป็น ๕ คือ

๑. เทวคตวิญญาน	มี ๑๘
๒. มนุสสคตวิญญาน	มี ๙
๓. นิรยคตวิญญาน	มี ๑
๔. ตีรัจฉานคตวิญญาน	มี ๑
๕. เปตคตวิญญาน	มี ๑

เมื่อจำแนกโดยวิญญานฐิติ (ภูมิอันเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาน) แล้วมี ๗ คือ

๑. นานัตตกายนานัตตสัณญีวิญญาน	มี ๙
๒. นานัตตกายเอกัตตสัณญีวิญญาน	มี ๒
๓. เอกัตตกายนานัตตสัณญีวิญญาน	มี ๒
๔. เอกัตตกายเอกัตตสัณญีวิญญาน	มี ๒
๕. อากาสนัญญายตนวิญญาน	มี ๑
๖. วิญญานัญญายตนวิญญาน	มี ๑
๗. อากิญจัญญายตนวิญญาน	มี ๑

เมื่อจำแนกโดยสัตตาวาส (ภูมิอันเป็นที่อาศัยของสัตว์) แล้วมี ๘ (เว้นสัตตาวาส ๑ คืออัสสญสัตตา เพราะไม่มีวิญญาน) คือ ข้อ ๑ ถึง ๗ เหมือนวิญญานฐิติ ๗

๘. เนวสัณญานาสัณญายตนวิญญาน	มี ๑
-----------------------------	------

หมายเหตุ... การจำแนกปฏิสนธิวิญญานโดยวิญญานฐิติและสัตตาวาส ในที่นี้แสดงไว้แต่จำนวนเท่านั้น ส่วนชื่อของวิญญานนั้นปรากฏอยู่แล้วในปรมัตถโชติกะปริจเฉทที่ ๕

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของวิญญาน

๑. วิชขานนลกขณ มีการรู้อารมณ์เป็นพิเศษจากสัญญาและปัญญา เป็นลักษณะ
๒. ปุพฺพทณมรส มีการเป็นประธานแก่เจตสิกและกัมมชรูป เป็นกิจ
๓. ปฏิสนธิปัจจุปฏฐาน มีการติดต่อระหว่างภพเก่าและภพใหม่ เป็นอาการปรากฏ
๔. สงฺขารปฏฐาน (วา) วตถารมมณปฏฐาน มีสังขาร ๓ เป็นเหตุใกล้ หรือ มีวิัตถุ ๖ กับอารมณ์ ๖ เป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท สงฺขารปจฺยา วิญญานํ

สังขารทั้ง ๓ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิปากวิญญานได้อำนาจปัจจัย ๒ คือ

๑. ปกตฺพนิสสยปัจจัย
๒. นานักขณิกกัมมปัจจัย

นามรูป

๓. วิญญาณปัจจัย นามรูป สมภาติ

เจตสิกที่ประกอบกับโลภียวิปากจิต และกัมมชรูป ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัย กัมมวิญญาณและวิปากวิญญาณ เป็นเหตุ

วิญญาณที่เป็นเหตุให้เกิดนามรูปนี้ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ วิปากวิญญาณ และ กัมมวิญญาณ

วิปากวิญญาณ ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒

กัมมวิญญาณ ได้แก่ อกุศลจิต มหากุศลจิต รูปาวจรกุศลจิต ที่ประกอบกับ กุศลอกุศลเจตนาที่ในอดีตภพ

นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับโลภียวิปากจิต ๓๒

รูป ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป จิตตชรูป

(สำหรับปวัตติกัมมชรูป และจิตตชรูปที่เข้าในบทว่า รูป ได้แก่ นั้น ก็โดยอาศัย กัมมวิญญาณและปวัตติวิปากวิญญาณนั่นเอง เป็นการนับเข้าโดยอนุโลม)

เมื่อจำแนกวิญญาณ และนามรูปเหล่านี้โดยปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลแล้วย่อม เป็นไปได้ดังนี้คือ

ปฏิสนธิวิปากวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙

ปวัตติวิปากวิญญาณ ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒

ปฏิสนธินาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับปฏิสนธิวิปากวิญญาณ ๑๙

ปวัตตินาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับปวัตติวิปากวิญญาณ ๓๒

ปฏิสนธิรูป ได้แก่ กัมมชรูปที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ

ปวัตติรูป ได้แก่ จิตตชรูปที่เกิดจากปวัตติวิปากวิญญาณ ๑๘ (เว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ อรูปวิปาก ๔) และ ปวัตติกัมมชรูป ที่เกิดจากกัมมวิญญาณ ๒๕

วณัตถะของนาม

อารมณ นมตติ = นาม

ธรรมชาติโดยย่อมน้อมไปในอารมณ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า นาม ได้แก่ เจตสิก ที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต ๓๒

วณัตถะของรูป สัตถุหาทวิโรธิปัจเจยทิ รูปตติ = รูป

ธรรมชาติโดยย่อมนสลายไป เพราะปัจจัยที่เป็นปฏิปักษ์ มีความเย็นความร้อน เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า รูป ได้แก่ กัมมชรูป และจิตตชรูป

วณัตถะของนามรูป นามนจ รูปนจ นามรูปนจ = นามรูป นามด้วย รูปด้วย นามรูปด้วย ชื่อว่า นามรูป

อธิบายในวณัตถะของนามรูป คำว่า “นามรูป” นี้ ถ้าแสดงตามความเป็นไปของ นามและรูปที่เกิดจากวิญญานแล้วจะต้องแสดงว่า “วิญญานปัจเจย นามรูป นามรูป” แต่ในที่นี้ตัดเอาคำว่า “นามรูป” ออกเสียบทหนึ่ง คงเหลือแต่คำว่า “นามรูป” บทเดียว การแสดงเช่นนี้ เรียกว่า เอกเสสนัย [นัยที่ทำให้เหลือบทเดียว]

วิญญานเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูป มี ๓ ประการ

๑. วิญญานเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามในอรุปภูมิ และปัญจโวการภูมิ อย่างหนึ่ง ในที่นี้คำว่า วิญญาน ได้แก่ อรูปวิปากจิต ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่เจตสิก ๓๐ ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลในอรุปภูมิ ๔

และทวีปัญจวิญญาน ๑๐ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ในปวัตติกาล ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ ตามสมควร

๒. วิญญานเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่รูปในอสัญญสัตตภูมิ และในปัญจโวการภูมิ อย่างหนึ่ง ในที่นี้คำว่า วิญญาน หมายถึงกัมมวิญญาน ซึ่งได้แก่ รูปาวจรปัญจกมณกุศลจิต ที่ประกอบกับสัญญาวิราคภาวนาเจตนา ในอดีตภพ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กัมมชรูป ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ของพวกอสัญญสัตตพรหม

และอกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ ที่ประกอบกับกุศลอกุศลเจตนาในอดีตภาพ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปวัตติกัมมชรูปในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังกตญาณ)

๓. วิญญาณเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้นามรูป ในปัญจโวการภูมิอย่างหนึ่ง ในที่นี้คำว่า วิญญาณ ได้แก่ ปัญจโวการปฏิสนธิวิญญาณ ๑๕ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ เจตสิก ๓๕ และปฏิสนธิกัมมชรูปในปัญจโวการภูมิ ๒๖

และปัญจโวการปวัตติวิปากวิญญาณ ๑๘ (เว้นทวีปัญจวิญญาณ ๑๐) เป็นปัจจัย ช่วยอุปการะแก้เจตสิก ๓๕ และจิตตชรูปในปัญจโวการภูมิ ๒๖

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปฏฐฐาน ของนาม

๑. นมนลกขณํ มีการน้อมไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ
๒. สมปโยครสํ มีการประกอบกับวิญญาณ และประกอบกันเองโดยอาการที่เป็น เอกุปปาตตา เป็นต้น เป็นกิจ
๓. อวินิพโยคปัจจุปฏฐานํ มีการไม่แยกกันกับจิต เป็นอาการปรากฏในปัญญา ของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. วิญญานปฏฐานํ มีวิญญาณ เป็นเหตุใกล้

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปฏฐฐาน ของรูป

๑. รูปนลกขณํ มีการสลายแปรปรวนไป เป็นลักษณะ
๒. วิกีรณรสํ มีการแยกออกจากกันได้ เป็นกิจ
๓. อพยากตปัจจุปฏฐานํ มีความเป็นอพยากตธรรม หรือมีความไม่รู้อารมณ์ เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย (อเจตนา อพยากตาติ เอตถ วีย อนารมมณตา วา อพยากตตา ทฐัพพา) (มาในมหาภูทิกา)
๔. วิญญานปฏฐานํ มีวิญญาณ เป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท วิญญานปจฺจยา นามรูป

วิบากวิญญานเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม คือ เจตสิกที่ประกอบนั้นได้อำนาจปัจจัย ๙ คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. อาหารปัจจัย	๖. อินทริยปัจจัย
๗. สัมปยุตตปัจจัย	๘. อัตถปัจจัย	๙. อวิคตปัจจัย

ปฏิสนธิวิญญาน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้หทยัตถรูป ได้อำนาจปัจจัย ๙ คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. อาหารปัจจัย	๖. อินทริยปัจจัย
๗. วิปยุตตปัจจัย	๘. อัตถปัจจัย	๙. อวิคตปัจจัย

ปฏิสนธิวิญญาน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปฏิสนธิกัมมรูป (เว้นหทยัตถ) นั้นได้อำนาจปัจจัย ๘ คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. นิสสยปัจจัย	๓. วิปากปัจจัย
๔. อาหารปัจจัย	๕. อินทริยปัจจัย	๖. วิปยุตตปัจจัย
๗. อัตถปัจจัย	๘. อวิคตปัจจัย	

กัมมวิญญานเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปฏิสนธิกัมมรูปในอสัญญสัตตภูมิจึง และปวัตติกัมมรูปในปัญจโวการภูมิและเอกโวการภูมินั้นได้อำนาจปัจจัย ๑ คือ

ปกตูปนิสสยปัจจัย

สฬายตนะ

๔. นามรูปปัจจัย สฬายตน์ สมภวติ

อัมมัตติกายตนะ ๖ มีจักขายตนะ เป็นต้น ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยนามรูปเป็นเหตุ

ในที่นี้ นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับโลเกียวิปากจิต ๓๒

รูป ได้แก่ กัมมชรูป ๑๖ คือ อวินิพโกชรูป ๘ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๑ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑

สฬายตนะ ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ คือ โลเกียวิปากจิต ๓๒

วจนัตถะของสฬายตนะ

“อายตํ สงฺสารวฏฺฐํ นยตฺติ = อายตน์”

ธรรมชาติใดตรงไว้ซึ่งวัฏฏสงสารที่ยืดยาว ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อายตนะ ได้แก่ อายตนะ ๑๒

“ฉ อายตฺตานํ = สฬายตน์”

อายตนะทั้ง ๖ ชื่อว่า สฬายตนะ ได้แก่ อัมมัตติกายตนะ ๖

“สฬายตฺตณฺจ ฉนฺนํจายตฺตณฺจ = สฬายตน์”

อายตนะทั้ง ๖ และอายตนะที่ ๖ ชื่อว่า สฬายตนะ

อธิบายว่า คำว่า สฬายตนะ ในบท นามรูปปัจจัย สฬายตน์ นี้ เป็นบทที่ทำให้เหลือจาก ๒ บท เป็น ๑ บท คือ สฬายตน์ ฉนฺนํจายตน์ การกระทำเช่นนี้ เรียกว่า เอกเสสนัย คือ ลบบทว่า ฉนฺนํจายตน์ ออก คงเหลือไว้แต่ สฬายตน์ บทเดียว หมายความว่า อัมมัตติกายตนะ ๖ ที่เป็นผลของนามรูปนี้ เมื่อจำแนกโดยภูมิแล้ว ย่อมเป็นไปดังนี้คือ

ในปัญจโวการภูมิ นามรูปเป็นเหตุ อัมมัตติกายตนะ ๖ ที่ชื่อว่า สฬายตนะ เป็นผล ตามสมควร

ในอรุปภูมิ นามเป็นเหตุ มนายตนะ ที่ชื่อว่า ญจายตน์ เป็นผล การเป็นเหตุ เป็นผลระหว่างนามกับมนายตนะนั้น เกิดพร้อมกัน และเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน ส่วนการเป็นเหตุเป็นผลระหว่างนามกับปัญจายตนะนั้น เกิดพร้อมกันก็มี ไม่เกิดพร้อมกัน ก็มี แล้วแต่กาล และการเป็นเหตุเป็นผลระหว่างรูปกับมนายตนะ และรูปกับปัญจายตนะนั้น เกิดพร้อมกันก็มี ไม่พร้อมกันก็มี แล้วแต่กำเนิด ข้ออธิบายที่กล่าวมานี้จะปรากฏชัดในเวลา จำแนกโดยปัจจัย ๒๔

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปฏฐฐาน ของสฬายตนะ

๑. อายตนลกขณ	มีการกระทบ หรือมีการทำให้ วัฏสงสารยืดยาว เป็นลักษณะ
๒. ทสสนารส (วา)	มีการยึดอารมณ์ของตน ๆ ไว้ เป็นกิจ (หรือ)
ทสสนาทิส	มีการเห็น เป็นต้น เป็นกิจ
๓. วตถุทวารภาวปัจจุปฏิฐาน	มีความเป็นวัตถุและทวารของ ปัญจวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ตามสมควร เป็นอาการปรากฏในปัญญาของ บัณฑิตทั้งหลาย
๔. นามรูปปฏฐฐาน	มีเจตสิกและกัมมชรูป เป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบทว่า นามรูปปัจจุยา สฬายตน์

๑. นาม คือ เจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต เป็นปัจจัยช่วยอุปการะ แก่มนายตนะ ซึ่งได้แก่ โลกียวิปากจิต ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อ่านปัจจัย ๗ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. สหชาตนิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. สัมปยุตตปัจจัย	๖. อัตถปัจจัย
๗. อวิคตปัจจัย		

๒. นาม คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ ที่ประกอบกับโลกียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปปาระแถมนายตนะ ซึ่งได้แก่ โลกียสเหตุกวิบาก ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๘ ปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย	๒. สหชาติปัจจัย	๓. อัญญมัญญปัจจัย
๔. นิสสยปัจจัย	๕. วิปากปัจจัย	๖. สัมปยุตตปัจจัย
๗. อัตติปัจจัย	๘. อวิคตปัจจัย	

๓. นาม คือ เจตนาเจตสิก ที่ประกอบกับโลกียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปปาระแถมนายตนะ ซึ่งได้แก่ โลกียวิบาก ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๙ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. สหชาติกัมมปัจจัย	๕. วิปากปัจจัย	๖. นามอาหารปัจจัย
๗. สัมปยุตตปัจจัย	๘. อัตติปัจจัย	๙. อวิคตปัจจัย

๔. นาม คือ ผัสสะ เจตนา ที่ประกอบกับโลกียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปปาระแถมนายตนะ ซึ่งได้แก่ โลกียวิบาก ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๘ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. นามอาหารปัจจัย	๖. สัมปยุตตปัจจัย
๗. อัตติปัจจัย	๘. อวิคตปัจจัย	

๕. นาม คือ วิตก วิจาร ปีติ ที่ประกอบกับโลกียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปปาระแถมนายตนะ ซึ่งได้แก่ โลกียวิบาก (เว้นทวิปัญญาวิญญาณ) ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๘ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. ฌานปัจจัย	๖. สัมปยุตตปัจจัย
๗. อัตติปัจจัย	๘. อวิคตปัจจัย	

๖. นาม คือ เวทนา ชีวิตินทรีย์ ศรัทธา ที่ประกอบกับโลกียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปปาระแถมนายตนะ ซึ่งได้แก่ โลกียวิบาก ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๘ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. สหชาติทริยปัจจัย	๖. สัมปัตตปัจจัย
๗. อตฺถิปัจจัย	๘. อวิคตปัจจัย	

๗. นาม คือ สติ วิริยะ ปัญญา ที่ประกอบกับโลกียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นายตนะ ซึ่งได้แก่ โลกายวิบาก ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๙ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. สหชาติทริยปัจจัย	๖. มัคคปัจจัย
๗. สัมปัตตปัจจัย	๘. อตฺถิปัจจัย	๙. อวิคตปัจจัย

๘. นาม คือ เอกัคคตา ที่ประกอบกับโลกียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นายตนะ ซึ่งได้แก่ โลกายวิบาก ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๑๐ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. สหชาติทริยปัจจัย	๖. ฌานปัจจัย
๗. มัคคปัจจัย	๘. สัมปัตตปัจจัย	๙. อตฺถิปัจจัย
๑๐. อวิคตปัจจัย		

การจำแนกปัจจัยและปัจจัยอุปบัน ตั้งแต่ข้อ ๑-๘ ดังกล่าวมานี้ เป็นปัจจัยได้ทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล

๙. นาม คือ เจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับปัญจโวการปฏิสนธิจิต เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นายตนะ ในปฏิสนธิกาลแห่งปัญจโวการภูมินั้นได้อำนาจปัจจัย ๖ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. นิสสยปัจจัย	๓. วิปากปัจจัย
๔. สหชาติวิปยุตตปัจจัย	๕. อตฺถิปัจจัย	๖. อวิคตปัจจัย

ในที่นี้สำหรับ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา อายตนะทั้ง ๔ นี้ มุ่งหมายเอาสังเสทชะและโอปปาติกกำเนิด ส่วนกายายตนะ นั้นได้กำเนิดทั้ง ๔

๑๐. นาม คือ เจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับปัญจโวการวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นายตนะในปวัตติกาล แห่งปัญจโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๔ ปัจจัย คือ

๑. ปัจฉาชาตปัจจัย ๒. ปัจฉาชาตวิปยุตตปัจจัย
๓. อัตถิปัจจัย ๔. อวิคตปัจจัย

๑๑. รูป คือ หทยวัตถุ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่মনายตนะ ซึ่งได้แก่ ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕ ในปฏิสนธิกาล แห่งปัญจโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๖ ปัจจัย คือ

๑. สหชาตปัจจัย ๒. อัญญมัญญปัจจัย ๓. สหชาตนิสสยปัจจัย
๔. สหชาตวิปยุตตปัจจัย ๕. อัตถิปัจจัย ๖. อวิคตปัจจัย

๑๒. รูป คือ หทยวัตถุ ที่เกิดก่อนและกำลังตั้งอยู่ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่মনายตนะ ซึ่งได้แก่ ปัญจโวการวิบาก ๑๘ (เว้นทวิปัญจวิญญาณ) ในปวัตติกาลแห่งปัญจโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๕ ปัจจัย คือ

๑. วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย ๒. วัตถุปุเรชาตปัจจัย
๓. วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย ๔. อัตถิปัจจัย
๕. อวิคตปัจจัย

๑๓. รูป คือ ปัญญาตนะที่เกิดก่อน และกำลังตั้งอยู่ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่মনายตนะ ซึ่งได้แก่ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ในปวัตติกาลแห่งปัญจโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๖ ปัจจัย คือ

๑. วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย ๒. วัตถุปุเรชาตปัจจัย
๓. ปุเรชาตนิสสยปัจจัย ๔. วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย
๕. อัตถิปัจจัย ๖. อวิคตปัจจัย

๑๔. รูป คือ กัมมขมมหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปัญญาตนะ ที่ตั้งอยู่ในกลาปอันเดียวกันกับตน ทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล แห่งปัญจโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๔ ปัจจัย คือ

๑. สหชาตปัจจัย ๒. สหชาตนิสสยปัจจัย
๓. อัตถิปัจจัย ๔. อวิคตปัจจัย

๑๕. รูป คือ รูปชีวิตินทรีย์ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปัญจายตนะ ที่ตั้งอยู่ในกลาปอันเดียวกันกับตน ทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล แห่งปัญจโวการภูมินั้นได้อำนาจปัจจัย ๓ ปัจจัย คือ

๑. รูปชีวิตินทรีย์ปัจจัย ๒. อัตถิปัจจัย ๓. อวิคตปัจจัย

๑๖. รูป คือ กัมมชโอชา เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปัญจายตนะ ที่ตั้งอยู่ในกลาปอันเดียวกันกับตน และในกลาปอื่น ๆ ในปวัตติกาล แห่งกามภูมินั้นได้อำนาจปัจจัย ๓ ปัจจัย คือ

๑. รูปอาหารปัจจัย ๒. อัตถิปัจจัย ๓. อวิคตปัจจัย

เมื่อรวมอำนาจปัจจัยในการช่วยอุปการะของนามรูปแก้สฬายตนะเท่านั้น ได้ ๒๒ ปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย	๒. สหชาติปัจจัย
๓. อัญญมัญญปัจจัย	๔. สหชาตนิสสยปัจจัย
๕. วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย	๖. วัตถุปุเรชาตปัจจัย
๗. ปัจฉาชาตปัจจัย	๘. กัมมปัจจัย
๙. วิปากปัจจัย	๑๐. รูปอาหารปัจจัย
๑๑. นามอาหารปัจจัย	๑๒. สหชาตินทรีย์ปัจจัย
๑๓. ปุเรชาตินทรีย์ปัจจัย	๑๔. รูปชีวิตินทรีย์ปัจจัย
๑๕. ฌานปัจจัย	๑๖. มัคคปัจจัย
๑๗. สัมปยุตตปัจจัย	๑๘. สหชาตวิปยุตตปัจจัย
๑๙. วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย	๒๐. ปัจฉาชาตวิปยุตตปัจจัย
๒๑. อัตถิปัจจัย (ทั้ง ๕ ปัจจัย)	๒๒. อวิคตปัจจัย (ทั้ง ๕ ปัจจัย)

ผัสสะ

๕. สฬายตนปจฺจยา ผลโส สมภวติ

ผัสสะ ๖ ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอัมมัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุ สฬายตนะ ที่เป็นเหตุให้เกิดผัสสะนี้ ก็ได้แก่ อัมมัตติกายตนะ ๖ ที่เป็นผลของนามรูปนั่นเอง

ผัสสะ ๖ คือ

๑. จักขุสัมผัสผัสสะ	๒. โสตสัมผัสผัสสะ	๓. ฆานสัมผัสผัสสะ
๔. ชิวหาสัมผัสผัสสะ	๕. กายสัมผัสผัสสะ	๖. มโนสัมผัสผัสสะ

ผัสสะทั้ง ๖ นี้ได้แก่ ผัสสเจตสิกที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต ๓๒

วจันตถะของผัสสะ

“อารมณํ ผุสตีติ = ผลโส”

ธรรมชาติที่กระทบซึ่งอารมณํ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ผัสสะ

อีกนัยหนึ่ง “ผุสนฺติ สมฺปยุตฺตธมฺมา เอเตนาติ = ผลโส”

สัมปยุตตธรรม คือ จิตและเจตสิกทั้งหลาย ย่อมกระทบซึ่งอารมณํโดยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรมกระทบซึ่งอารมณํนั้นชื่อว่า ผัสสะ

อีกนัยหนึ่ง “ผุสนํ = ผลโส (วา) สฺผุสเต = สมฺผลโส”

การกระทบอารมณํ ชื่อว่า ผัสสะ หรือ ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรมกระทบอารมณํ ชื่อว่า สัมผัสสะ ดังวจันตถะ ของจักขุสัมผัสผัสสะ เป็นต้น ดังนี้

“จกฺขุวิญญาณณ สมฺปยุตฺโต สมฺผลโสติ = จกฺขุสมฺผลโส”

ผัสสะ คือ การกระทบที่ประกอบกับจักขุวิญญาณ ฉะนั้น จึงชื่อว่า จักขุสัมผัสผัสสะ ได้แก่ ผัสสเจตสิก ที่ประกอบกับจักขุวิญญาณ

(โสตสัมผัสผัสสะ ฯลฯ กายสัมผัสผัสสะ ก็แสดงทำนองเดียวกันนี้)

“มโนวิญญูณณ สมปยุตโต สมผลโสติ = มโนสมผัสโส”

ผัสสะ คือ การกระทบที่ประกอบด้วยมโนวิญญูณ ฉะนั้น จึงชื่อว่า มโนสัมผัสสะ ได้แก่ ผัสสะเจตสิก ที่ประกอบด้วยโลเกียวิปากจิต ๒๒ (เว้นทวิปัญจวิญญูณ ๑๐)

อธิบายว่า คนที่ตายแล้ว แม้ว่าจะมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย อยู่ก็ตาม แต่ผัสสะต่าง ๆ มีจักขุสัมผัสสะเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ หมายความว่า การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส การคิดนึกต่าง ๆ ไม่มี ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะขาดปสาทรูปทั้ง ๕ และภวังคจิต ที่เรียกว่า สฬายตนะ นั้นเอง และในผู้ที่มีชีวิตอยู่นั้น ถ้าตาบอดเสียแล้ว จักขุสัมผัสสะก็เกิดไม่ได้ หรือถ้าหูหนวกเสีย โสตสัมผัสสะก็เกิดไม่ได้ เช่นเดียวกัน เป็นต้น

อนึ่ง ผัสสะที่เป็นผลของสฬายตนะนี้ ได้แก่ การประชุมกันระหว่างปสาทรูปทั้ง ๕ กับปัญจารมณและปัญจวิญญูณ ชื่อว่า จักขุสัมผัสสะ โสตสัมผัสสะ ฆานสัมผัสสะ ชิวหาสัมผัสสะ กายสัมผัสสะ เพราะการที่จักขุวิญญูณ เป็นต้น เกิดขึ้นได้นั้นก็อาศัยการกระทบกันระหว่างจักขุปสาทกับรูปารมณ โสตปสาทกับสัทธารมณ ฆานปสาทกับคันธารมณ ชิวหาปสาทกับรสารมณ กายปสาทกับโผฏฐัพพารมณ แล้วจึงทำให้จักขุวิญญูณ เป็นต้น เกิดขึ้น เมื่อจักขุวิญญูณเป็นต้น เกิดขึ้นแล้ว จักขุสัมผัสสะเป็นต้นก็ปรากฏขึ้น ส่วนมโนสัมผัสสะนั้น ได้แก่ การกระทบกันระหว่างภวังคจิตกับสภาพธรรมต่าง ๆ ทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ ซึ่งได้แก่ ธรรมารมณหรืออารมณ ๖ นี้หมายเอาในระหว่างที่วิธิจิตยังไม่เกิด เพราะภวังคจิตที่เกิดขึ้นนั้นก็ได้กระทบกับอารมณที่เป็น กรรม กรรมนิมิต คตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ การกระทบนี้แหละ ชื่อว่า มโนสัมผัสสะ ได้แก่ มโนสัมผัสสะที่ประกอบด้วยภวังคจิตนั่นเอง

อีกนัยหนึ่ง มโนสัมผัสสะ ได้แก่ การประชุมพร้อมกันระหว่างภวังคจิตกับสภาพธรรมต่าง ๆ ทั้งปรมัตถ์ บัญญัติ และมโนวิญญูณ นี้มุ่งหมายเอาในระหว่างที่วิธิจิตเกิดแล้ว เพราะวิธิจิตที่เกิดขึ้นได้นั้นก็ต้องอาศัยการกระทบกัน ระหว่างภวังคจิตกับสภาพธรรมต่าง ๆ เป็นเหตุ เมื่อวิธิจิตเกิดขึ้นแล้ว มโนสัมผัสสะก็ปรากฏขึ้น แต่ผัสสะที่ประกอบอยู่ในกุศล อกุศล กิริยา นั้นไม่ได้มุ่งหมายเอา มุ่งหมายเอาแต่เฉพาะผัสสะที่ประกอบอยู่ในวิบากมโนวิญญูณ มีสัมปฏิจฉนะ สันตริฉนะ ตถารัมมฉนะ เท่านั้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในนิทานวัคคสังยุตตพระบาลีว่า

“จักขุณจ ปฏิจจ รูปะ จ อุปปชชติ จักขุวิญญานํ ติณฺณํ สงฺกตํ ผลํโส”

“โสตณจ ปฏิจจ สทฺเท จ อุปปชชติ โสตวิญญานํ ติณฺณํ สงฺกตํ ผลํโส”

“ฆานณจ ปฏิจจ คนฺธะ จ อุปปชชติ ฆานวิญญานํ ติณฺณํ สงฺกตํ ผลํโส”

“ชีวนณจ ปฏิจจ รสเ จ อุปปชชติ ชีวนวิญญานํ ติณฺณํ สงฺกตํ ผลํโส”

“กายณจ ปฏิจจ โผฏฐัพพะ จ อุปปชชติ กายวิญญานํ ติณฺณํ สงฺกตํ ผลํโส”

“มนณจ ปฏิจจ ฌมฺเม จ อุปปชชติ มโนวิญญานํ ติณฺณํ สงฺกตํ ผลํโส”

แปลความว่า

จักขุวิญญาน ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยจักขุปสาท กับ รูปารมณ การประชุม
ร่วมกันระหว่างจักขุปสาท รูปารมณ จักขุวิญญาน ทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า ผัสสะ

โสตวิญญาน ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยโสตปสาท กับ สัทธารมณ การประชุม
ร่วมกันระหว่างโสตปสาท สัทธารมณ โสตวิญญาน ทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า ผัสสะ

ฆานวิญญาน ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยฆานปสาทกับคันธารมณ การประชุม
ร่วมกันระหว่างฆานปสาท คันธารมณ ฆานวิญญาน ทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า ผัสสะ

ชีวนวิญญาน ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยชีวนปสาท กับ รสธารมณ
การประชุมร่วมกันระหว่างชีวนปสาท รสธารมณ ชีวนวิญญานทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า ผัสสะ

กายวิญญาน ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยกายปสาท กับ โผฏฐัพพารมณ
การประชุมร่วมกันระหว่างกายปสาท โผฏฐัพพารมณ กายวิญญานทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า
ผัสสะ

มโนวิญญาน ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยภวังคจิตกับสภาพธรรมต่าง ๆ
ทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ การประชุมร่วมกันระหว่างภวังคจิต สภาพธรรมต่าง ๆ มโนวิญญาน
ทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า ผัสสะ

อนึ่ง การกระทบอารมณ์ของผัสสะนี้ ไม่เหมือนกับการกระทบกันระหว่างรูป
ต่อรูป เช่น มือ ๒ ข้างกระทบกัน หรือวัตถุ ๒ สิ่งกระทบกัน แต่เป็นการกระทบในอารมณ์
หนึ่งอารมณ์ใดตามสภาวะ แต่บางครั้งการกระทบอารมณ์ตามสภาวะที่ชื่อว่าผัสสะนี้

ก็ปรากฏชัดเจน คล้ายกับมีสิ่งหนึ่งสิ่งใดมากระทบกับกาย เช่น ขณะที่แลเห็นคนอื่นกำลังกินของเปรี้ยว ๆ อยู่ เราก็รู้สึกน้ำลายไหล หรือคนใดคนหนึ่งกำลังลับมีดอยู่บนหินที่มีทราย คนที่ได้ยินเสียงนั้นแล้วจะรู้สึกเสียวฟัน หรือบางคนหัวใจอ่อน แลเห็นคนขึ้นไป ณ ที่สูงมาก ๆ ก็รู้สึกเสียวไส้กลัวแทน มีอาการขาสั่นใจหวิว หรือคนฉลาดได้แลเห็นเขากำลังตีฟันกัน มีโลหิตออก ก็รู้สึกกลัว ใจสั่นเป็นลม หรือเนื้อเมื่อขณะเห็นเสือก็ใจสั่น จะก้าวขาไม่ออก ยืนตัวแข็งอยู่กับที่ หรือผู้ที่ได้เข้าไปในสถานที่ ๆ สงบเงียบ มีสัปบุรุษทั้งหลายกำลังบำเพ็ญกรรมฐานอยู่ เมื่อได้แลเห็นบุคคลและสถานที่เช่นนั้นแล้ว ก็มีความรู้สึกว่าจิตใจสบาย ชุ่มชื่นผ่องใสขึ้นทันทีความเป็นไปดังที่กล่าวมานี้ ก็คือการกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์ ที่เรียกว่าผัสสะนั่นเอง และผัสสะทั้ง ๖ เกิดขึ้นได้ก็เพราะมีอัมมัตติกายตนะ ๖ ที่เกิดจากอดีตกรรมเป็นเหตุ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงว่า สฬายตนปจจุยา ผลุโส สมภวติ

จำแนกผัสสะ ๖ โดยภูมิ

เมื่อจำแนกผัสสะ ๖ โดยภูมิแล้ว ได้ดังนี้ คือ

ในกามภูมิ ๑๑ ผัสสะ ๖ ย่อมเกิดได้

ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขณัฐตภูมิ) ผัสสะย่อมเกิดได้ ๓ คือ จักขุสัมผัสผัสสะ โสตสัมผัสผัสสะ มโนสัมผัสผัสสะ

ในอรุภูมิ ๔ ผัสสะย่อมเกิดได้ ๑ คือ มโนสัมผัสผัสสะ

ส่วนในอสังขณัฐตภูมินั้น ผัสสะทั้งหมดย่อมเกิดไม่ได้ เพราะไม่มีอัมมัตติกายตนะ ๖ เกิดในภูมินี้เลย

แสดงลักษณะ รส ปังจุปฏิฐาน ปทัญฐาน ของผัสสะ

๑. ผุสนลกขโณ มีการกระทบอารมณ์ เป็นลักษณะ
๒. สัมภูณนรโส มีการทำให้จิตกับอารมณ์ติดต่อกัน เป็นกิจ
๓. สงคตปิจุจุปฏิฐาน มีการประชุมร่วมกันระหว่างวัตถุ อารมณ์และวิญญาณ เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. สฬายตนปทัญฐาน มีอัมมัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส

(๑.) จักขายตนะ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่อจฺจุสฺมึสฺสสสนันได้อำนาจปัจจัย ๖ ปัจจัย คือ

๑. วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย	๒. วัตถุปุเรชาตปัจจัย
๓. ปุเรชาตินทริยปัจจัย	๔. วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย
๕. วัตถุปุเรชาตัตถิปัจจัย	๖. วัตถุปุเรชาตอวิคตปัจจัย

(๒.) โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะ แก่โสต

สัมผัสสะ ฆานสัมผัสสะ ชิวหาสัมผัสสะ กายสัมผัสสะ นั้น ได้อำนาจปัจจัย ๖

ปัจจัยเช่นเดียวกันกับจักขายตนะเป็นปัจจัย จักขุสัมผัสสะ เป็นปัจจุปปัน

๓. มนายตนะ คือ โลเกียวิปากจิต ๒๒ (เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐) เป็นปัจจัย ช่วยอุปการะแก่ มโนสัมผัสสะ ที่ประกอบกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๙ ปัจจัย คือ

๑. สหชาตปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. สหชาตนิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. นามอาหารปัจจัย	๖. สหชาตินทริยปัจจัย
๗. สัมปยุตตปัจจัย	๘. สหชาตัตถิปัจจัย	๙. สหชาตอวิคตปัจจัย

เวทนา

๖. ผสสปัจจุยา เวทนา สมภวติ

เวทนา ๖ ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะ ๖ เป็นเหตุ

เวทนาที่เป็นผลของผัสสะ ๖ ประการ

เวทนา ๖ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยผัสสะ ๖ นั้น คือ

๑. จักขุสัมผัสสชาเวทนา การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่าง จักขุวิญญาณกับสัททารมณ์ ได้แก่ เวทนาที่อยู่ในจักขุวิญญาณจิต
๒. โสตสัมผัสสชาเวทนา การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างโสตวิญญาณกับสัททารมณ์ ได้แก่ เวทนาที่อยู่ในโสตวิญญาณจิต
๓. ฆานสัมผัสสชาเวทนา การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างฆานวิญญาณกับคันธารมณ์ ได้แก่ เวทนาที่อยู่ในฆานวิญญาณจิต
๔. ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่าง ชิวหาวิญญาณกับรสารมณ์ ได้แก่ เวทนาที่อยู่ในชิวหาวิญญาณจิต
๕. กายสัมผัสสชาเวทนา การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างกายวิญญาณกับโผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ เวทนาที่อยู่ในกายวิญญาณจิต
๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างมโนวิญญาณกับธรรมารมณ์หรืออารมณ์ ๖ ได้แก่ เวทนาที่อยู่ในโลกียวิปากจิต ๒๒ (เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐)

วาทะของเวทนา

“เวทยตฺติ = เวทนา”

ธรรมชาติโดยย่อเมเสวยอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เวทนา

“จกฺขุสมฺผลสฺโต ชาตา เวทนาติ = จกฺขุสมฺผลสฺสา เวทนา”

“โสตฺถสมฺผลสฺโต ชาตา เวทนาติ = โสตฺถสมฺผลสฺสา เวทนา”

“ฆานสมฺผลสฺโต ชาตา เวทนาติ = ฆานสมฺผลสฺสา เวทนา”

“ชีวหาสมฺผลสฺโต ชาตา เวทนาติ = ชีวหาสมฺผลสฺสา เวทนา”

“กายสมฺผลสฺโต ชาตา เวทนาติ = กายสมฺผลสฺสา เวทนา”

“มโนสมฺผลสฺโต ชาตา เวทนาติ = มโนสมฺผลสฺสา เวทนา”

คำแปล

เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุสัมผัสสละ เป็นเหตุ ฉะนั้น จึงชื่อว่า
จักขุสัมผัสสชาเวทนา

เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโสตสัมผัสสละ เป็นเหตุ ฉะนั้น จึงชื่อว่า
โสตสัมผัสสชาเวทนา

เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยฆานสัมผัสสละ เป็นเหตุ ฉะนั้น จึงชื่อว่า
ฆานสัมผัสสชาเวทนา

เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยชีวหาสัมผัสสละ เป็นเหตุ ฉะนั้น จึงชื่อว่า
ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา

เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกายสัมผัสสละ เป็นเหตุ ฉะนั้น จึงชื่อว่า
กายสัมผัสสชาเวทนา

เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมโนสัมผัสสละ เป็นเหตุ ฉะนั้น จึงชื่อว่า
มโนสัมผัสสชาเวทนา

เวทนาทั้ง ๖ เหล่านี้ เมื่อจำแนกโดย สุข ทุกข์ เฉย ๆ แล้วได้ดังนี้ คือ ตั้งแต่ จักขุสัมผัสสชาเวทนา จนถึงชีวหาสัมผัสสชาเวทนา ทั้ง ๔ นี้ เป็นการเสวยอารมณ์ชนิด อุเบกขา

กายสัมผัสสชาเวทนา เป็นการเสวยอารมณ์ชนิดสุข ๑ ทุกข์ ๑

มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นการเสวยอารมณ์ชนิดสุข ๑ ทุกข์ ๑ อุเบกขา ๑

ลักษณะการเสวยอารมณ์ของเวทนา ๓ ประการ

เมื่อว่าโดยธรรมชาติที่เป็นไปอยู่ในโลกนี้แล้ว การเสวยอารมณ์มีอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑. ความรู้สึกสบายกายสบายใจ ในเมื่อได้ประสบกับอารมณ์ที่ถูกต้อง เรียกว่า สุขเวทนา อย่างหนึ่ง

๒. ความรู้สึกไม่สบายกายไม่สบายใจ ในเมื่อได้ประสบกับอารมณ์ที่ไม่ถูกต้องเรียกว่า ทุกขเวทนา อย่างหนึ่ง

๓. ความรู้สึกเฉย ๆ ในเมื่อได้ประสบกับอารมณ์ปานกลาง เรียกว่า อุเบกขาเวทนา อย่างหนึ่ง

การเสวยอารมณ์ของเวทนาโดยบุคคลาธิฐาน ๒ ประการ

เมื่อว่าโดยบุคคลาธิฐานแล้ว การเสวยอารมณ์มี ๒ ประการ คือ สุข ๑ ทุกข์ ๑

สุข ได้แก่ สุขสหนตตกายสัมผัสสชาเวทนา โสมนัสสสหนตมโนสัมผัสสชาเวทนา รวมทั้งอุเบกขเวทนาที่เกี่ยวกับกุศล กิริยา และกุศลวิบาก

ทุกข์ ได้แก่ ทุกขสหนตตกายสัมผัสสชาเวทนา โทมนัสสสหนตมโนสัมผัสสชาเวทนา รวมทั้งอุเบกขาที่เกี่ยวกับอกุศล และอกุศลวิบาก

ความสุขและความทุกข์ดังกล่าวแล้วนี้ จะเกิดขึ้นได้นั้นก็โดยอาศัยผัสสะ อันได้แก่ การกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์นั่นเองเป็นเหตุ ฉะนั้น ความสุขก็ดี ความทุกข์ก็ดี

ที่มีมากหรือน้อยนั้น ก็ต้องแล้วแต่กำลังของผัสสะ กล่าวคือ ถ้าการกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์มีกำลังมาก ความรู้สึกสุข ทุกข์ ก็ปรากฏชัดมาก ถ้าการกระทบระหว่างจิตกับอารมณ์มีกำลังน้อย ความรู้สึกสุข ทุกข์ ก็ปรากฏชัดน้อย อุปมาเหมือนขณะที่กินอาหาร ฟันมีหน้าที่เคี้ยวอาหาร ลิ้นมีหน้าที่ร่ำรส ถ้าฟันได้ทำหน้าที่เคี้ยวให้เต็มที่แล้ว ลิ้นก็ร่ำรสได้อย่างชัดเจน ถ้าฟันไม่ได้ทำหน้าที่เคี้ยวให้เต็มที่แล้ว ลิ้นก็ร่ำรสได้น้อย ขอนี้ฉันใด ผัสสะก็เปรียบเหมือนฟัน เวทนาเปรียบเหมือนลิ้น อารมณ์เปรียบเหมือนอาหาร การกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์เปรียบเหมือนการเคี้ยวอาหาร การกระทบที่มีกำลังมากหรือน้อยนั้น เปรียบเหมือนการเคี้ยวได้เต็มที่และไม่เต็มที่นั่นเอง

การกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์ที่เรียกว่า ผัสสะ ดังกล่าวมานี้จะเห็นได้ในความเป็นไปที่เกิดขึ้นกับคนทั้งหลาย เช่น ในขณะที่ดูละครหรือภาพยนตร์ ถ้าเห็นไม่ชัดได้ยินไม่ชัด โดยที่อยู่ไกลเกินไป หรือมีแสงสว่างน้อยไป ซึ่งถ้าว่าโดยธรรมชาติภูฐานแล้วก็คือ ผัสสะมีกำลังน้อยนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ คนที่ดูนั้นจึงพยายามเขีบให้เข้าไปใกล้ ๆ เพื่อให้เห็นและได้ยินได้ชัดเจน หรือถ้ามีแสงสว่างน้อยไปก็พยายามหาทางให้มีแสงสว่างมากขึ้น ถ้าเห็นหรือได้ยินชัดเจนดีแล้ว หมายความว่า ผัสสะนั้นมีกำลังแรงขึ้น เมื่อผัสสะมีกำลังแรงขึ้นแล้ว เวทนาคือการเสวยอารมณ์นั้นก็ปรากฏชัดเจนขึ้น คือเห็นชัดขึ้น ได้ยินชัดเจนนั่นเอง เมื่อมีการเห็นชัด ได้ยินชัดแล้ว อวิชฺฐรสหรืออนิวิชฺฐรสที่มีอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ ย่อมปรากฏชัด ทั้งนี้ก็เพราะว่า จักขุวิญญาณ คือ การเห็นเป็นต้นนั้น มีหน้าที่เพียงแต่กระทำ รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น ให้เป็นอารมณ์เท่านั้น หาได้กระทำให้อวิชฺฐรสหรืออนิวิชฺฐรสที่มีอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ ปรากฏขึ้นได้ไม่ ธรรมที่สามารถกระทำอวิชฺฐรสหรืออนิวิชฺฐรสให้ปรากฏขึ้นได้นั้น ได้แก่ ผัสสะ ฉะนั้น ในเวลาใดที่ได้รับอารมณ์ไม่ดี ก็หมายความว่า ผัสสะได้กระทำหน้าที่บีบให้อวิชฺฐรสปรากฏขึ้น เมื่ออวิชฺฐรสหรืออนิวิชฺฐรสปรากฏขึ้นแล้ว เวทนาจึงเข้าไปกระทำหน้าที่เสวย คือ รู้สึกสบาย หรือไม่สบาย ในอารมณ์นั้น ๆ ด้วยเหตุนี้ ขณะที่เวทนาจากำลังเสวยความสุขในอารมณ์อยู่ เวทนานั้นย่อมแสดงอาการให้ปรากฏขึ้นแก่บุคคลนั้น คือทำให้มีหน้าตาแจ่มใสขึ้นบาน ที่ทางโลกสมมติกันว่าคนนั้น คนนี้ กำลังมีความสุข และในขณะที่เวทนาจกำลังเสวยความทุกข์ในอารมณ์อยู่ เวทนานั้นก็ย่อมแสดงอาการให้ปรากฏขึ้นแก่บุคคลนั้นเช่นเดียวกัน คือ ทำให้มีหน้าตาเศร้าหมอง ที่สมมติกันว่าคนนั้น คนนี้ กำลังมีความทุกข์อยู่นั่นเอง

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปฏฐาน ปทัฏฐาน ของเวทนา

๑. อนุภวนลกขณา	มีการเสวยอารมณ์ เป็นลักษณะ
๒. วิสยรสสมโภครสา	มีการเสวยรสของอารมณ์ เป็นกิจ
๓. สุขทุกข์ขปัจจุปปฏฐานา	มีความสุขและความทุกข์ เป็นอาการปรากฏใน
ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. ผสสปทฏฐานา	มีผัสสะ เป็นเหตุไถ่

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ผสสปจฺจยา เวทนา สมฺภวติ

ผัสสะทั้ง ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่เวทนาทั้ง ๖ นั้น ได้อำนาจปัจจัย ๘ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย
๓. สหชาตนิสสยปัจจัย	๔. วิปากปัจจัย
๕. นามอาหารปัจจัย	๖. สัมปยุตตปัจจัย
๗. สหชาติตติปัจจัย	๘. สหชาติอวิคตปัจจัย

ตัณหา

๗. เวทนาปัจจุยา ตณฺหา สมฺภวติ

ตัณหา ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยเวทนา ๖ เป็นเหตุ

วาทะของตัณหา

“วตฺถุกามํ ปริตฺสสตีติ = ตณฺหา”

ธรรมชาติใด ย่อมติดใจซึ่งวัตถุกาม ฉะนั้น ธรรมชาติ ชื่อว่า ตัณหา

อีกนัยหนึ่ง “วตฺถุกามํ ตสฺสสนฺติ ปริตฺสสนฺติ สตฺตา เอตาयाติ = ตณฺหา”

สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีติดใจซึ่งวัตถุกามโดยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายยินดีติดใจซึ่งวัตถุกามนั้น ชื่อว่า ตัณหา ได้แก่ โลกเจตสิก ที่อยู่ในโลภมูลจิต ๘

อธิบายว่า เมื่อรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และสภาพธรรมต่าง ๆ มาปรากฏในทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้ว ตัณหา คือ ความยินดีติดใจในอารมณ์นั้น ๆ ก็ย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมดาแก่คนทั่วไป ยกเว้นแต่พระอรหันต์ และถ้าเป็นอารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกามคุณ อารมณ์แล้ว ก็ยกเว้นพระอนาคามีด้วย ที่เป็นเช่นนั้น ก็เพราะอาศัยมีเวทนา คือ ความรู้สึกในการเห็น การได้ยิน เป็นต้นนั่นเอง และธรรมดาคนทั้งหลายที่จะเกิดความพอใจติดใจในอารมณ์หนึ่งอารมณ์ใดก็ตาม จะต้องเป็นอารมณ์ที่ตนได้เคยประสบมาแล้ว หรือกำลังได้รับอยู่ สำหรับอารมณ์ที่ตนยังไม่เคยได้พบนั้น ตัณหาย่อมเกิดได้ยาก เพราะเวทนาคือการเสวยอารมณ์ที่ตนยังไม่เคยพบนั้นย่อมเป็นไปได้ยาก ตัณหาคือความพอใจติดใจในอารมณ์มีรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้นเหล่านั้น ก็คือ ความพอใจต่อสุขเวทนาที่ได้รับจากอารมณ์นั้น ๆ นั่นเอง เมื่อพอใจต่อสุขเวทนาแล้ว ก็ต้องมีความพอใจในอารมณ์ที่ทำให้สุขเวทนาเกิดด้วยเหมือนกัน และผู้ที่กำลังได้รับความสุขอยู่แล้ว ตัณหาที่ย่อมติดใจในความสุขที่ตนกำลังได้รับอยู่นั้น และบางทีก็มีความปรารถนาให้ได้รับความสุขยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่า “เวทนาปัจจุยา ตณฺหา สมฺภวติ” คือ สุขเวทนาเป็นเหตุให้เกิดตัณหา

ผู้ที่กำลังได้รับความทุกข์ ความลำบากต่าง ๆ หรือกำลังไม่สบาย ก็ย่อมคิดถึงความสุข และอารมณ์ที่ทำให้ความสุขเกิด แล้วพยายามขวนขวายหาทางที่จะให้พ้นจากความทุกข์ความลำบากนั้น ๆ ด้วยวิธีการต่าง ๆ คนที่เจ็บไข้ไม่สบายก็พยายามหาหมอ

ซึ่ยามารักษาให้หายจากการเจ็บไข้ นั้น เมื่อยังไม่พ้นจากความทุกข์เหล่านั้น ก็รำพึงรำพันว่า เมื่อไรหนอ ตนจึงจะได้พ้นจากความทุกข์ความลำบากนั้นเสียทีนี้ก็เป็นเพราะด้วยอำนาจตัณหาที่เกิดเนื่องมาจากทุกขเวทนานั้นเองเป็นเหตุ นี้ก็แสดงให้เห็นว่า ทุกขเวทนาก็เป็นเหตุให้เกิดตัณหาได้

ผู้ที่กำลังเป็นปกติอยู่ไม่ทุกข์ และมีความสุขที่พิเศษ คือ กำลังเสวยความเป็นอุเบกขาอยู่ สภาพของอุเบกขาเวทนานี้ เป็นสภาพที่สงบ คล้ายกับสุขเวทนา ผู้ที่อยู่ในสภาพเช่นนี้ ย่อมมีความยินดีพอใจต่ออุเบกขาเวทนานี้ แล้วคิดว่า แม้ว่าจะไม่ได้รับความสุขที่พิเศษ ก็ขอให้เป็นอย่างนี้เรื่อย ๆ ไป อย่าให้ความทุกข์เกิดขึ้นเลย นี้ก็เป็นเพราะอำนาจตัณหาที่เกิดเนื่องมาจากอุเบกขาเป็นเหตุ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า อุเบกขาเวทนาก็เป็นเหตุให้เกิดตัณหาได้

จำแนกตัณหาโดยอารมณ์มี ๖ ประการ

ตัณหานี้เมื่อจำแนกโดยอารมณ์แล้ว มี ๖ อย่าง คือ

๑. รูปตัณหา ความยินดีติดใจในรูปารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
“รูปะ ตณฺหา = รูปตณฺหา”
๒. สัททตัณหา ความยินดีติดใจในสัททารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
“สทฺเท ตณฺหา = สทฺทตณฺหา”
๓. คันธตัณหา ความยินดีติดใจในคันธารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
“คนฺเธ ตณฺหา = คนฺธตณฺหา”
๔. รสตัณหา ความยินดีติดใจในรสารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
“รสเ ตณฺหา = รสตณฺหา”
๕. โผฏฐัพพตัณหา ความยินดีติดใจในโผฏฐัพพารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
“โผฏฐพฺเพ ตณฺหา = โผฏฐพฺพตณฺหา”
๖. ัมมตัณหา ความยินดีติดใจในธรรมารมณ์ คือ สภาพธรรมต่าง ๆ
ดังแสดงวจนัตถะว่า “ธมฺเม ตณฺหา = ธมฺมตณฺหา”

อธิบายว่า เมื่อรูปารมณมากกระทบกับจักขุปสาทแล้ว จักขุวิญญาณก็เกิดขึ้น และในขณะเดียวกันนี้ ผัสสะ เวทนา ก็เกิดขึ้นด้วย เรียกว่า เห็น นี่กล่าวโดยธรรมาธิฐาน ถ้ากล่าวโดยบุคคลาธิฐานแล้ว ในตอนนี้ ยังไม่มีความรู้สึกอย่างใดเกิดขึ้น วิถีจิตต้องถึงชวณะเสียก่อน ในทางจักขุทวารนั้นจะมีความรู้สึกในการเห็นนั้นเพียงเล็กน้อย ยังไม่ชัดเจนทีเดียว ต่อเมื่อถึงมโนทวารวิถีเรียบร้อยแล้ว จึงมีความรู้สึกในการเห็นนี้ได้ชัดเจน แต่ต้นเหตุที่จะเกิดขึ้นได้นั้น ตั้งแต่ขณะที่มีความรู้สึกในการเห็นนี้ขึ้นเล็กน้อย ต้นเหตุก็เกิดขึ้นได้หมายความว่า ต้นเหตุตั้งต้นเกิดขึ้นในจักขุทวารวิชิตนั้นเอง เพราะว่า ผู้นั้นยังมีต้นเหตุหยาบอยู่ ฉะนั้น เวทนาจึงเป็นเหตุให้ต้นเหตุเกิดขึ้นได้ สำหรับผู้ที่ปราศจากต้นเหตุหยาบ หรือผู้ที่กำลังมีสติกำหนดการเห็นอยู่เป็นต้น และสติ สมาธิของผู้นั้นก็เป็นไปติดต่อกันไม่ขาดสายแล้ว แม้ว่าจะเกิดความรู้สึกในการเห็นเพียงเล็กน้อย เวทนานี้ก็ไม่สามารถเป็นเหตุให้ต้นเหตุเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น ในการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในนิทานวัคคสังยุตตพระบาลีว่า **“จักขุญจ ปฏิจจ รูเป จ อุปปชชติ จักขุวิญญาณํ ติณณํ สงคตํ ผลโส ผลสพจจยา เวทนา เวทนาปจจยา ตณหา”** นั้น เป็นการแสดงที่มุ่งหมายเอาเฉพาะแต่ธรรมาธิฐานเท่านั้น ถ้ามุ่งหมายเอาบุคคลาธิฐานแล้ว ก็เป็นไปโดยส่วนมาก ไม่ใช่เป็นได้ทั้งหมด

ในสัททต้นหา คันธต้นหา รสต้นหา โผฏฐัพพต้นหา ก็เป็นไปเช่นเดียวกัน

สำหรับ อัมมต้นหา นั้น หมายความว่า ในขณะนี่ถึง โลกะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ เป็นต้น ที่เป็นฝ่ายอกุศล หรือนึกถึง ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ฌาน อภิญญา เป็นต้น ที่เป็นฝ่ายโลกียกุศลและกริยา หรือนึกถึง การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้อง การนอนหลับ ที่เป็นฝ่ายกามวิบาก หรือนึกถึง ปสาทรูป สุขุมรูป และบัญญัติต่าง ๆ เหล่านี้แล้ว มีความยินดีพอใจเกิดขึ้น เรียกว่า อัมมต้นหา

อนึ่ง ในมัชฌิมปิณาสอรรถกถาแสดงไว้ว่า ความยินดีติดใจในการเจริญสมณะและวิปัสสนา ก็เรียกว่า อัมมต้นหา ได้เหมือนกัน ดังมีสาธกบาลีแสดงไว้ว่า **“อัมมราเคน อมมนนุทียาติ ปทพฺพเยหิ สมถวิปัสสนาสุ ฉนฺทราโค วุตฺโต”**

แปลความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงความยินดีติดใจในการเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานโดยบท ๒ บทว่า ธรรมราคะ ธรรมนันทิ ซึ่งหมายความว่า ฉันทราคะที่เกิดขึ้นในสมถภาวนา วิปัสสนาภาวนา ชื่อว่า อัมมต้นหา

จำแนกค้นหาโดยอาการเป็นไป ๓ ประการ

ค้นหาดังกล่าวมาแล้วนี้ เมื่อว่าโดยอาการที่เป็นไปแล้ว มี ๓ ประการ คือ

๑. **กามค้นหา** ได้แก่ ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เกี่ยวกับกามคุณทั้ง ๕ ที่ไม่ประกอบด้วยสัสสตทัญญูและอุจเฉททัญญู ดังมีวจนัตถะว่า

“**กามะตติ = กาโม**” สภาวะธรรมโดยย่อมนินตียากได้ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า กาม

“**กาโม จ โส ตณฺหา จาติ = กามตณฺหา**” สภาวะธรรมโดยย่อมนินตียากได้ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ ด้วย ติดอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า กามค้นหา ได้แก่ โลภเจตสิก

๒. **ภวค้นหา** ได้แก่ ค้นหาที่เกิดพร้อมกันกับสัสสตทัญญูโดยอาศัย รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หมายถึง ผู้ที่มีความเห็นว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่ตนกำลังได้รับอยู่นี้ มีสภาพเที่ยงตั้งอยู่เป็นนิจ โดยไม่เข้าใจว่า มีความเกิด ดับ ดังมีวจนัตถะว่า

“**ภวตติ = ภโว**” สภาวะธรรมใด ย่อมเห็นว่า ตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ปรากฏมีอยู่เสมอไม่สูญหาย ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า ภวะ ได้แก่ สัสสตทัญญู

“**ภโว จ โส ตณฺหา จาติ = ภวตณฺหา**” สภาวะธรรมใด ย่อมเห็นว่า ตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ปรากฏมีอยู่เสมอ ไม่สูญหายด้วย และยินดีติดอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า ภวค้นหา ได้แก่ โลภะที่เกิดพร้อมกันกับสัสสตทัญญู

อีกนัยหนึ่ง ภวค้นหานี้ เมื่อแสดงตามสูตรต้นตมหารรรคอรรกถาแล้วมี ๕ อย่างคือ

๑. มีความยินดีพอใจในกามภพ คือ การได้เกิดเป็นมนุษย์และเทวดา อย่างหนึ่ง
๒. มีความยินดีพอใจในรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นรูปพรหม อย่างหนึ่ง
๓. มีความยินดีพอใจในอรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นอรูปพรหม อย่างหนึ่ง
๔. มีความยินดีพอใจในฉนสมบัตติ คือ การได้รูปฉน อรูปฉน อย่างหนึ่ง
๕. มีความยินดีพอใจในสัสสตทัญญู คือ เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายนี้มีตัวตนอยู่ และตัวตนนี้ไม่สูญหาย ถึงจะตายก็ตายแต่ร่างกายเท่านั้น อย่างหนึ่ง หรือตัวตนที่มีอยู่ในร่างกาย

ของมนุษย์ เมื่อมนุษย์ตายแล้ว ตัวตนนั้นก็ไปเกิดเป็นมนุษย์อีก ตัวตนที่อยู่ในร่างกายของสัตว์ดิรัจฉานก็เช่นเดียวกัน เมื่อสัตว์นั้น ๆ ตายแล้ว ตัวตนก็ไปเกิดเป็นสัตว์นั้น ๆ อีก ไม่เปลี่ยนแปลง ดังมีสาธกบาลีแสดงว่า

“ภเวตณหา = ภวตณหา”

“ภวปตณาวเสน อุปปนฺนสฺส สสฺสตทิกฺกุจิสหคตสฺส รูปารูปภวราคสฺส จณานิกกนฺติยา เจตํ อธิวจฺนํ”

แปลความว่า ความยินดีพอใจในภพต่าง ๆ ชื่อว่า ภวตณหา คำว่า ภวตณหา นี้ ได้แก่ รากะ ที่เกิดขึ้นโดยความปรารถนากามภพ อย่างหนึ่ง รากะที่เกิดขึ้นพร้อมกับสัสสตทิกฺกุจ อย่างเป็น รากะที่เกิดขึ้นในรูปภพและอรูปภพ อย่างหนึ่ง รากะที่เกิดขึ้นในฉานสมบัติ อีกอย่างหนึ่ง

๓. วิภวตณหา ได้แก่ ตณหาที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุจเฉททิกฺกุจ โดยอาศัยอารมณ์ ๖ หมายถึง ผู้ที่มีความเห็นว่า ในอารมณ์ ๖ ซึ่งได้แก่ สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายในโลกนี้มีตัวตนอยู่ และตัวตนนี้ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไป แล้วมีความยินดีติดใจในอารมณ์นั้น หรือมีความเห็นว่า ไม่ว่าใคร ๆ ทั้งสิ้น เมื่อตายแล้วก็สูญหายไป ไม่เกิดต่อไปอีก แล้วมีความยินดีติดใจในความเห้นนั้น ผู้ที่มีความเห้นในพระนิพพานว่า มีตัวตนแล้วปรารถนาพระนิพพาน ความปรารถนาเช่นนี้ ก็ชื่อว่า วิภวตณหา ดังมีวจนัตถะว่า

“น ภวตติ = วิภโว” สภาวธรรมใดย่อมเห้นว่าตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอดย่อมสูญหายไป ฉะนั้น สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า วิภวะ

หรือแปลอีกนัยหนึ่ง สภาวธรรมใดมีความเห้นว่า สัตว์ทั้งหลายเมื่อตายแล้วย่อมสูญหายไป ไม่เกิดต่อไปอีก ฉะนั้น สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า วิภวะ ได้แก่ อุจเฉททิกฺกุจ

“วิภโว จ โส ตณฺหา จาติ = วิภวตณฺหา” สภาวธรรมใดย่อมเห้นว่า ตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้นไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไปด้วย และยินดีติดอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย ฉะนั้น สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า วิภวตณหา

(วา) “วิภเว ตณฺหา = วิภวตณฺหา” (หรือ) ความยินดีพอใจในอุจเฉททิกฺกุจ ชื่อว่า วิภวตณหา ได้แก่ โลภะที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุจเฉททิกฺกุจ

คณหา ๑๐๘ ประการ

อิกนัยหนึ่ง คณหา ๑๐๘ คือ

กามคณหา ๓๖ ภาคคณหา ๓๖ วิภาคคณหา ๓๖ รวมเป็น ๑๐๘ กามคณหา ภาคคณหา วิภาคคณหา ที่มีอย่างละ ๓๖ นั้น ก็เกี่ยวกับอารมณ์ ๖ เป็นหลัก คือ

อารมณ์ ๖ ที่กำลังปรากฏทางทวารทั้ง ๖ มีทางตาเป็นต้นก็มี อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นปัจจุบันเหล่านี้ เป็นเหตุให้กามคณหา ภาคคณหา วิภาคคณหาเกิดขึ้นได้ เมื่อเป็นดังนี้ กามคณหา ภาคคณหา วิภาคคณหา จึงมีได้อย่างละ ๖ รวมเป็นคณหาที่เกี่ยวกับปัจจุบัน อารมณ์ ๑๘

อารมณ์ ๖ ที่เคยปรากฏมาแล้วทางทวารทั้ง ๖ ก็มี อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นอดีตเหล่านี้ เป็นเหตุให้คณหาทั้ง ๓ เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น กามคณหา ภาคคณหา วิภาคคณหา ที่เกิดขึ้นโดย อาศัยอารมณ์ ๖ ที่เป็นอดีต จึงมีอย่างละ ๖ รวมเป็นคณหาที่เกี่ยวกับอดีตอารมณ์ ๑๘

อารมณ์ ๖ ที่จะมาปรากฏในทวารทั้ง ๖ ก็มี อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นอนาคตเหล่านี้ เป็นเหตุให้คณหาทั้ง ๓ เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น กามคณหา ภาคคณหา วิภาคคณหา ที่เกิดขึ้นโดย อาศัยอารมณ์ ๖ ที่เป็นอนาคต จึงมีอย่างละ ๖ รวมเป็นคณหาที่เกี่ยวกับอนาคตอารมณ์ ๑๘

เมื่อจำแนกคณหาทั้ง ๓ โดยอารมณ์และกาลแล้ว มี ๑๐๘ คือ

กามคณหา ๑๘ ภาคคณหา ๑๘ วิภาคคณหา ๑๘ รวมเป็น ๕๔ อารมณ์ ทั้ง ๖ นี้ ปรากฏภายในตัวเรา ชื่อว่า อัชฌัตตอารมณ์ก็มี ปรากฏภายนอกตัวเรา ซึ่งได้แก่ คนอื่นและสิ่งที่ไม่มีชีวิต ชื่อว่า พหิททอารมณ์ก็มี ฉะนั้น

กามคณหา ๑๘ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอัชฌัตตอารมณ์ มี ๑๘

ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพหิททอารมณ์ มี ๑๘

รวมเป็นกามคณหา ๓๖

ภาคคณหา ๑๘ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอัชฌัตตอารมณ์ มี ๑๘

ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพหิททอารมณ์ มี ๑๘

รวมเป็นภาคคณหา ๓๖

วิภาตตนา ๑๘	ที่เกดขึ้นโดยอาศัยอชฌัตตอารมณ มี	๑๘
	ที่เกดขึ้นโดยอาศัยพหิตตอารมณ มี	๑๘
	รวมเป็นวิภาตตนา	๓๖
	กามตตนา มี	๓๖
	ภวตตนา มี	๓๖
	วิภาตตนา มี	๓๖
	รวมเป็นตตนา	๑๐๘

ตตนา ๖ ตตนา ๓ ตตนา ๑๐๘ ดังกล่าวมาแล้วนี้ เกดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายก็โดยอาศัยเวทนา คือการเสวยอารมณที่เป็นสุข ทุกข์ อุเบกขา นั้นเอง ถ้าขาดการเสวยอารมณเหล่านี้เสียแล้ว ตตนาต่าง ๆ เหล่านี้ก็เกดขึ้นไม่ได้ ด้วยเหตุนี้แหละ พระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่า “เวทนาปัจจุยา ตตนา”

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปฏฐาน ของตตนา

๑. เหตุลขณา มีการเป็นเหตุของทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ
๒. อภินนทรรสา มีความยินดีพอใจในอารมณ ภูมิและภพ เป็นกิจ
๓. อติตตภาวปัจจุปฏิฐานา มีความไม่อิมในอารมณต่าง ๆ ของจิต หรือบุคคล เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. เวทนาปฏฐานา มีเวทนา เป็นเหตุไกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท เวทนาปัจจุยา ตตนา สมุทเทติ

เวทนาเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ตตนาได้ อำนาจปัจจัย ๑ ปัจจัย คือ ปกตูปนิสสยปัจจัย

อุปาทาน

๘. ตณหาปัจจยา อุปาทาน สมภวติ

อุปาทานปรากฏขึ้น เพราะอาศัยตณหาเป็นเหตุ

คำว่า อุปาทาน หมายถึง การยึดมั่นในสิ่งที่ผิดโดยโลภะและทิฏฐิ ดังแสดง
วจนัตถะว่า “ภุส อาทิยนติ อมฺฤจคาคํ คยหนตฺติติ = อุปาทานานิ” ธรรมเหล่าใดยึดถือ
อย่างแรงกล้า คือ ถือไว้ไม่ปล่อย ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทาน

อีกนัยหนึ่ง “อุปาติยนตฺติติ = อุปาทานานิ” ธรรมเหล่าใดเข้าไปยึดมั่น ฉะนั้น
ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทาน ได้แก่ ตณหาและทิฏฐิที่มีกำลังมาก

วจนัตถะนี้แสดงให้เห็นว่า ตณหาและทิฏฐิอย่างธรรมดา ยังไม่ได้ชื่อว่า อุปาทาน
ต่อเมื่อตณหาและทิฏฐินั้นมีกำลังแรงมากขึ้น กล่าวคือ ยินดีติดใจในอารมณ์นั้น ๆ อย่างไม่
ยอมปล่อย เวลานั้น ตณหานี้ได้ชื่อว่า อุปาทาน และเมื่อเวลาที่ความเห็นผิดนั้นติดแน่น
แก้ไม่ได้แล้ว เวลานั้นทิฏฐินี้ก็ได้ ชื่อว่า อุปาทาน

อุปาทาน ๔

๑. กามุปาทาน ความยึดมั่นในวัตถุกามทั้ง ๖ มีรูปอารมณ์ เป็นต้น ได้แก่
โลกเจตสิก ที่ยึดมั่นในอารมณ์ ๖ ที่เป็นวัตถุกาม

๒. ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในความเห็นผิด มี นิยมิจฉาทิฏฐิ ๓ มิจฉาทิฏฐิ
๖๒ และอันทคคาหิกทิฏฐิ ๑๐ ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิกที่นอกจากสัสสัพพตทิฏฐิ และ สักกายทิฏฐิ

๓. สัสสัพพตฺอุปาทาน ความยึดมั่นในการปฏิบัติผิด มีการปฏิบัติเยี่ยงโค เยี่ยงสุนัข
เป็นต้น ได้แก่ สัสสัพพตทิฏฐิ

๔. อัตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นในฉันซ์ ๕ ของตน และของคนอื่น ได้แก่
สักกายทิฏฐิ

แสดงอุปาทาน ๔ โดยพิศดาร

๑. กามุปาทาน มี ๖ คือ

๑. รูปกามุปาทาน	๒. สัททกามุปาทาน
๓. คันธกามุปาทาน	๔. รสกามุปาทาน
๕. โผฏฐัพพกามุปาทาน	๖. ธัมมกามุปาทาน

๒. ทิฏฐุปาทาน มีนิตยมิจฉาทิฏฐิ ๓ มิจฉาทิฏฐิ ๖๒ อันตคคาหิกทิฏฐิ ๑๐ รวม ๗๕ คือ ๑. นัตถิกทิฏฐุปาทาน ๒. อเหตุกทิฏฐุปาทาน ๓. อภิรียทิฏฐุปาทาน ทั้ง ๓ นี้ ชื่อว่า นิตยมิจฉาทิฏฐิ เป็นทิฏฐิใหญ่

มิจฉาทิฏฐิ ๖๒

ปุพพันตักปัฏิกทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดโดยการคิดนึกเอาเองในเรื่องความเป็นไปของขันธ ๕ ที่ล่วงมาแล้ว มี ๑๘

อปรัณตักปัฏิกทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดโดยการนึกคิดเอาเองในเรื่องความเป็นไปของขันธ ๕ ในกาลข้างหน้า มี ๔๔ รวมเป็นมิจฉาทิฏฐิ ๖๒

ปุพพันตักปัฏิกทิฏฐิ ๑๘ คือ สัสสตทิฏฐิ ๔ เอกัจจสัสสตทิฏฐิ ๔ อันตานันตทิฏฐิ ๔ อมราวิกเขปทิฏฐิ ๔ อธิจจสมุปปันนทิฏฐิ ๒

อปรัณตักปัฏิกทิฏฐิ ๔๔ คือ อุทธมาฆาตนิกัสนัญญีวาทิฏฐิ ๑๖ อุทธมาฆาตนิกอสัญญีวาททิฏฐิ ๘ อุทธมาฆาตนิกเนวสัญญีนาสัญญีวาททิฏฐิ ๘ อุจเฉทวาททิฏฐิ ๗ ทิฏฐธัมมนิพพานวาททิฏฐิ ๕

หมายเหตุ... การแสดงมิจฉาทิฏฐิ ๖๒ โดยพิศดารนั้น มีแสดงในพรหมชาลสูตร แห่งสัลลขันธวรรค

อันตคคาหิกทิฏฐิ ๑๐ คือ

๑. สสโต โลโก	เห็นว่าโลกเที่ยง
๒. อสสโต โลโก	เห็นว่าโลกไม่เที่ยง

๓. อนตวา โลโก	เห็นว่าโลกมีที่สิ้นสุด
๔. อนนตวา โลโก	เห็นว่าโลกไม่มีที่สิ้นสุด
๕. ตํ ชีวํ ตํ สรีรํ	เห็นว่าชีวะและสรีระก็อันเดียวกัน
๖. อณฺณํ ชีวํ อณฺณํ สรีรํ	เห็นว่าชีวะและสรีระเป็นคนละอัน
๗. โหติ ตถาคโต ปรมมรณา	เห็นว่าสัตว์เบื้องหน้าแต่ตายไป มีอยู่
๘. น โหติ ตถาคโต ปรมมรณา	เห็นว่าสัตว์เบื้องหน้าแต่ตายไป ไม่มีอยู่
๙. โหติ จ น โหติ ตถาคโต ปรมมรณา	เห็นว่าสัตว์เบื้องหน้า แต่ตายไป มีอยู่
ก็มี ไม่มีอยู่ก็มี
๑๐. เนว โหติ น จ โหติ ตถาคโต ปรมมรณา	เห็นว่าสัตว์เบื้องหน้าแต่ตายไป
มีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่

๓. สีสัพพตูปาทาน การปฏิบัติผิดแนวทางที่ถูกต้อง เช่น ปฏิบัติตนให้เหมือนกับโคหรือสุนัข โดยผู้นั้นต้องการจะพ้นจากความทุกข์ความลำบากต่าง ๆ ในสังสารวัฏหรือต้องการไปเกิดในเทวโลก แต่ไม่มีโอกาสได้สมาคมกับสัปบุรุษทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น และไม่มีโอกาสได้ศึกษาพระปริยัติธรรมที่ถูกต้อง บุคคลจำพวกนี้คิดเห็นว่าอกุศลต่าง ๆ ที่เคยเกิดมาแล้วแก่ตนนั้น มีจำนวนมากหาประมาณมิได้ จะต้องหาหนทางกำจัดอกุศลต่าง ๆ เหล่านี้ให้หมดไป เพราะอกุศลเหล่านี้ทำให้เราไม่สามารถไปแสวงความสุขในแดนสวรรค์ได้ เมื่อนึกเช่นนั้นแล้ว ก็เกิดความเห็นขึ้นว่า เราเป็นหนี้อกุศลอยู่ จะต้องพยายามใช้หนี้อกุศลเก่าให้หมดไป และอกุศลใหม่เราก็จะไม่ทำขึ้นอีก เช่นนี้จึงจะสามารถล้างหนี้ให้หมดไปได้และอกุศลเก่าผู้เป็นหนี้นั้น ทำให้เราต้องลำบาก เราก็จำเป็นต้องเอาความลำบากนั้นใช้หนี้ตอบแทนกันไป ข้อนี้อุปมาเหมือนหนึ่งผู้ที่เป็นลูกหนี้เงินทองเขาอยู่ ไม่สามารถจะหาเงินทองใช้หนี้เขาได้จึงยอมตัวเป็นทาสรับใช้เขาแทน เราเป็นหนี้อกุศลอยู่ก็ฉนั้นนั้น จะต้องเอาความลำบากอย่างพวกสัตว์ดิรัจฉาน มี โค และ สุนัข เป็นต้นที่กำลังได้รับอยู่นั้นมาเป็นเครื่องช่วยเหลือตนให้พ้นจากเจ้าหนี้อกุศล เราจึงจะพ้นจากอกุศลนั้นได้ เมื่อคิดเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็พากันประพฤติปฏิบัติตนให้เหมือนกับโคหรือสุนัข มีการกิน การนอน การนั่ง การยืน การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ตลอดจนกระทั่งการตกแต่งรูปร่างลักษณะให้เหมือนกับโคหรือสุนัขนั้น ซึ่งเป็นการปฏิบัติที่ตรงกันข้ามกับความเป็นอยู่

ของมนุษย์ทั้งหลาย การปฏิบัติที่ตรงกันข้ามกับความเป็นอยู่ของมนุษย์ทั้งหลาย เช่นนี้แหละ
ชื่อว่า สลัปปตูปาทาน

๔. อตตวาทุปาทาน ได้แก่ อตตทิฏฐิ หรือ สักกายทิฏฐิ ที่ยึดมั่นในชั้น ๕ ว่า
เป็นตัวตนมีอยู่ ๒๐ อย่าง หรือโดยพิศดาร ๒๕๖ อย่างคือ

สักกายทิฏฐิ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย	รูปชั้น	เป็นอารมณ์ มี ๔ หรือ ๑๑๒
สักกายทิฏฐิ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย	เวทนาชั้น	เป็นอารมณ์ มี ๔ หรือ ๗๒
สักกายทิฏฐิ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย	สัญญาชั้น	เป็นอารมณ์ มี ๔ หรือ ๒๔
สักกายทิฏฐิ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย	สังขารชั้น	เป็นอารมณ์ มี ๔ หรือ ๒๔
สักกายทิฏฐิ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย	วิญญาณชั้น	เป็นอารมณ์ มี ๔ หรือ ๒๔

สักกายทิฏฐิที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปชั้นเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ

๑. รูปิ อตตโต สมนุสสติ มีความเห็นว่า รูปเป็นเรา เราเป็นรูป (เข้าใจว่าเรา
กับร่างกายเป็นอันเดียวกัน เหมือนกับที่เห็นเปลวไฟกับแสงไฟเป็นอันเดียวกัน ฉะนั้น)

๒. รูปวนตัม วา อตตานัม มีความเห็นว่า เรามีรูป (เข้าใจว่าเรากับร่างกายเป็น
คนละอัน เหมือนหนึ่งต้นไม้กับเงา ฉะนั้น)

๓. อตตนิ วา รูปิ มีความเห็นว่า รูปอยู่ในเรา (เข้าใจว่า เรากับร่างกายเป็นคน
ละอัน เหมือนกลีบดอกไม้ที่อยู่ในดอกไม้ ฉะนั้น)

๔. รูปสมี วา อตตานัม มีความเห็นว่า เราอยู่ในรูป (เข้าใจว่า เรากับร่างกาย
เป็นคนละอัน เหมือนหนึ่งแก้วมณีที่อยู่ในหีบ ฉะนั้น)

สักกายทิฏฐิที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปชั้นเป็นอารมณ์โดยพิศดาร ๑๑๒ อย่างคือ

สักกายทิฏฐิ ที่มีรูปชั้นเป็นอารมณ์ ๔ อย่างนี้ เกิดขึ้นโดยอาศัย ปรวิ ก็มี
เกิดขึ้นโดยอาศัย อาโป เป็นต้น จนถึง ชรตา อนิจจตา ก็มี ฉะนั้น สักกายทิฏฐิ ๔
คูณด้วยรูป ๒๘ จึงเป็น ๑๑๒

สัถกายทฤษฎีที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเวทนาขันธเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ

๑. เวทนี อตตโต สมนุสสติ เห็นว่าการเสวยอารมณ์เป็นเรา เราคือการเสวยอารมณ์ (เข้าใจว่า เราและการเสวยอารมณ์ เป็นอันเดียวกัน)
๒. เวทนามนุ ตว อตตานํ เรามีการเสวยอารมณ์ (เข้าใจว่า เราและการเสวยอารมณ์ เป็นคนละอัน)
๓. อตตนิ ตว เวทนี การเสวยอารมณ์อยู่ในเรา (เข้าใจว่า เราและการเสวยอารมณ์ เป็นคนละอัน)
๔. เวทนาย ตว อตตานํ เราอยู่ในการเสวยอารมณ์ (เข้าใจว่า เราและการเสวยอารมณ์ เป็นคนละอัน)

(ข้ออุปมาที่เกี่ยวกับเวทนาทั้ง ๔ ข้อนี้ เหมือนที่แสดงแล้วในรูปขันธ)

สำหรับจำนวนพิศดาร ๗๒ นั้น คือ

เวทนาเมื่อว่าโดยทวาร มี ๖ ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นต้น ในเวทนา ๖ อย่างนี้ อย่างหนึ่ง ๆ แบ่งออกเป็น ๓ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา รวมเป็นเวทนา ๑๘

สัถกายทฤษฎีทั้ง ๔ เกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุสัมผัสสชาสุขเวทนามี เกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุสัมผัสสชาทุกขเวทนามี เกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุสัมผัสสชาอุเบกขาเวทนามี และสัถกายทฤษฎี ๔ เกิดขึ้นโดยอาศัย สุข ทุกข์ อุเบกขา ที่เกี่ยวกับ โสต เป็นต้น จนถึงมนะ ก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้น สัถกายทฤษฎี ๔ คูณด้วยเวทนา ๑๘ จึงเป็น ๗๒

สัถกายทฤษฎีที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสัญญาขันธเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ

๑. สณณ อตตโต สมนุสสติ เห็นว่า การจำอารมณ์เป็นเรา เราคือการจำอารมณ์ (เข้าใจว่าเรากับการจำอารมณ์เป็นอันเดียวกัน)
๒. สณณามนุ ตว อตตานํ เห็นว่า เรามีการจำอารมณ์

๓. อตตนิ วา สญญา เห็นว่า การจำอารมณ์อยู่ในเรา

๔. สญญา วา อตตานํ เห็นว่า เราอยู่ในการจำอารมณ์

(ข้อ ๒, ๓, ๔ เข้าใจว่า เรากับการจำอารมณ์เป็นคนละอันเหมือนกับเวทนาขันธ และข้ออุปมา ก็เหมือนกับที่แสดงในรูปขันธ)

สำหรับจำนวนพิศดาร ๒๔ นั้น คือ

การจำอารมณ์นี้ เมื่อว่าโดยอารมณ์แล้ว มี ๖ อย่าง ได้แก่ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ฉัมมสัญญา

สัkkายทิกฺขุทั้ง ๔ เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปสัญญาก็มี อาศัยสัททสัญญา เป็นต้น ก็มี ฉะนั้น สัkkายทิกฺขุ ๔ คุณด้วยสัญญา ๖ จึงเป็น ๒๔

สัkkายทิกฺขุที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสังขารขันธเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ

๑. สงฺขारे อตตโต สมนุปสฺสตี เห็นว่าการปรุงแต่งอารมณ์เป็นเรา เราคือ การปรุงแต่งในอารมณ์ (เข้าใจว่าเรากับการ ปรุงแต่งในอารมณ์เป็นอันเดียวกัน)

๒. สงฺขารวนฺตํ วา อตตานํ เห็นว่าเรามีการปรุงแต่งอารมณ์

๓. อตตนิ วา สงฺขารา เห็นว่าการปรุงแต่งอารมณ์อยู่ในเรา

๔. สงฺขारेสุ วา อตตานํ เห็นว่าเราอยู่การปรุงแต่งอารมณ์

(ข้อ ๒, ๓, ๔ เข้าใจว่าเรากับการปรุงแต่งอารมณ์เป็นคนละอันเหมือนกับเวทนาขันธ และข้ออุปมา ก็เหมือนกับที่แสดงในรูปขันธ)

สำหรับจำนวนพิศดาร ๒๔ นั้น คือ

การปรุงแต่งอารมณ์นี้ เมื่อว่าโดยอารมณ์แล้วมี ๖ อย่าง ได้แก่ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา ฉัมมสัญญาเจตนา

สัkkายทิกฺขุทั้ง ๔ เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปสัญญาเจตนา ก็มี อาศัยสัททสัญญาเจตนา เป็นต้น ก็มี ฉะนั้น สัkkายทิกฺขุทั้ง ๔ คุณด้วยเจตนา ๖ จึงเป็น ๒๔

สัkkายทิฏฐิที่เกิดขึ้นโดยอาศัยวิญญูณชั้นเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ

๑. วิญญูณ อตตโต สมนุสสติ เห็นว่าการรู้อารมณ์เป็นเรา เราคือการรู้
อารมณ์ (เข้าใจว่าเรากับการรู้อารมณ์เป็น
อันเดียวกัน)
๒. วิญญูณวนตัม วา อตตานัม เห็นว่าเรามีการรู้อารมณ์
๓. อตตนิ วา วิญญูณัม เห็นว่าการรู้อารมณ์อยู่ในเรา
๔. วิญญูณสมิ วา อตตานัม เห็นว่าเราอยู่ในการรู้อารมณ์

(ข้อ ๒, ๓, ๔ เข้าใจว่าเรากับการรู้อารมณ์เป็นคนละอันเหมือนกับเวทนาชั้น
และข้ออุปมาเหมือนที่แสดงในรูปชั้น)

สำหรับจำนวนพิศดาร ๒๔ นั้น คือ

การรู้อารมณ์นี้ เมื่อว่าโดยทวารแล้วมี ๖ อย่าง ได้แก่ จักขุวิญญูณ โสตวิญญูณ
ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณ มโนวิญญูณ สัkkายทิฏฐิทั้ง ๔ เกิดขึ้นโดย
อาศัยจักขุวิญญูณก็มี อาศัยโสตวิญญูณเป็นต้นก็มี ฉะนั้น สัkkายทิฏฐิ ๔ คุณด้วยวิญญูณ
๖ จึงเป็น ๒๔

อธิบายว่า ผู้ที่มีอัตตวาทุพาทานนี้ ไม่เห็น ไม่เข้าใจ และไม่เชื่อว่ารูปนามชั้น ๕
นี้เป็นอนัตตะ คือ เป็นสภาวะที่ไม่ได้อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ไม่มีตัวตน แต่เข้าใจ
ว่า รูปนามชั้น ๕ นี้ เป็นอัตตะมีตัวตน และตัวตนนี้เป็นอิสระ สามารถบังคับบัญชา
รูปนามชั้น ๕ ได้ อัตตะสั่งให้รูปนามคือร่างกายทำอะไร ร่างกายก็ต้องทำตาม
ที่อัตตะสั่งทุกประการ เช่น อัตตะสั่งให้ร่างกาย ยืน เดิน นั่ง นอน พุด ดู ฟัง เป็นต้น
เหล่านี้ร่างกายก็ทำไปตามที่อัตตะสั่ง

ปรมัตตะและชีวัตตะ

ความยึดมั่นว่าเป็นอัตตะนี้ มี ๒ อย่าง คือ

๑. ปรมัตตะ
๒. ชีวัตตะ

ความยึดมั่นว่า อัตตะนี้สามารถสร้างโลกขึ้นได้ บรรดาสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลาย ที่ปรากฏอยู่ในโลกทุกวันนี้ ก็ล้วนแต่เกิดมาด้วยอำนาจของอัตตะทั้งสิ้น ความยึดมั่นเช่นนี้ได้ชื่อว่า ปรมัตตะ

ความยึดมั่นว่า บรรดาสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในโลกนี้ มีตัวตน คือ มีชีวิตรักษาอยู่ ความยึดมั่นเช่นนี้ได้ชื่อว่า ชีวัตตะ

ปรมัตตะ

อธิบายว่า ปรมัตตะนี้ มีประวัติมาว่า เมื่อสมัยที่โลกได้ถูกทำลายด้วยไฟแล้วและเริ่มสร้างขึ้นใหม่นั้น ปฐมณภูมิ ๓ ได้สร้างขึ้นก่อนภูมิอื่น ๆ ในเวลาที่สร้างเสร็จใหม่ ๆ นี้ ยังไม่มีพรหมองค์ใดองค์หนึ่งเกิดขึ้นเลย ต่อมาพรหมที่อยู่เบื้องบนตั้งแต่ทุติยฌานภูมิองค์ใดที่สิ้นบุญจากภูมินั้นแล้ว ก็จุติลงมาเกิดในปฐมณภูมินี้ ปรากฏเป็นมหาพรหมองค์แรก ทำวมหาพรหมนี้มีรัศมีรุ่งเรืองมาก ครั้นนานมามหาพรหมองค์นี้เกิดรู้สึกว่าเหวขึ้นมา จึงนึกปรารถนาให้มีพรหมองค์อื่น ๆ มาเกิดอยู่ด้วยอีก เผอิญประจวบเหมาะกับในเวลานั้นพรหมที่อยู่ในภูมิเบื้องบน บางองค์หมดบุญหมดอายุขัย ก็พากันจุติลงมาเกิดในปฐมณภูมินี้ในเวลาติด ๆ กันหลายองค์ แต่พวกพรหมที่ลงมาเกิดรุ่นหลังนี้ ไม่ได้เป็นมหาพรหมเป็นพรหมปาริสุทธิบ้าง เป็นพรหมบุโรหิตบ้าง ซึ่งล้วนแต่เป็นบริวารของทำวพรหมทั้งนั้น ความรุ่งเรืองแห่งรัศมีในกายก็มีน้อยกว่าทำวมหาพรหม เมื่อทำวมหาพรหมได้เห็นพวกพรหมทั้งหลายมาบังเกิดขึ้นในเวลานั้นก็คิดว่า เมื่อเรามีความปรารถนาอยากได้พรหมมาเกิดร่วมอยู่ด้วยความปรารถนาของเรา ก็สำเร็จสมความประสงค์ ฉะนั้น เรานี้แหละเป็นผู้ที่สร้างพรหมทั้งหลายให้ปรากฏขึ้นในโลก

ส่วนพวกพรหมทั้งหลายที่เกิดใหม่นั้น ได้แลเห็นทำวมหาพรหมมีรัศมีรุ่งเรืองเครื่องอาภรณ์ที่ประดับกายตลอดจนกระทั่งวิมานที่อยู่ก็สวยงามมาก จึงพากันปรารถนาขึ้นว่า “อัย โข ภวํ พุรุษมา มหาพุรุษมา อภิกฺขุ อนภิกฺขุโต อณฺณทตฺถ ทโส วสฺสวตฺติ อิสฺสโร กตฺตา นิมฺมาตา เสฏฺโฐ สขิตา วสี ปิตา ภูตภพฺยานํ อิมินา มยํ โภตา พุรุษฺนา นิมฺมิตา” (มาในพรหมชาลสูตรพระบาลีแห่งสี่ชั้นธรรค)

แปลความว่า “พรหมองค์นี้เป็นทำวมหาพรหม สามารถปกครองสัตว์ทั้งหลายได้ ไม่ได้อยู่ในความปกครองของผู้อื่นเลย เป็นพระเจ้าที่สามารถรู้เห็นสิ่งต่าง ๆ ได้โดยแน่นอน สามารถทำให้สัตว์ทั้งหลายปฏิบัติให้เป็นไปตามความพอใจของตนได้ เป็นท้าวอัครพรเมศวร

ที่เป็นผู้ปกครองสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้สร้างโลกและสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้ประเสริฐที่สุดในโลก เป็นผู้จัดจำแนกสัตว์ให้เป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นเศรษฐี เป็นคนรวย คนจน ตามสมควรแก่ฐานะ เป็นบิดาของสัตว์ที่ปรากฏขึ้นแล้ว และที่จะปรากฏต่อไปข้างหน้า แม้เราทั้งหลายที่ปรากฏเกิดขึ้น ณ สถานที่นี้ ก็เพราะทำมหาพรหมองค์นี้นั่นเอง เป็นผู้สร้างขึ้น” เมื่อปรารภกันเช่นนี้แล้ว ก็พากันมาเฝ้าคอยปรนนิบัติรับใช้ทำมหาพรหมทุกประการ

ต่อมาพวกพรหมที่เป็นบริวารเหล่านี้ เมื่อสิ้นบุญสิ้นอายุจากพรหมแล้ว ก็จุติลงมาเกิดในมนุษย์โลก สำหรับทำมหาพรหมนั้นยังมีชีวิตอยู่ เพราะอายุชียยืนยาวกว่าพรหมพวกนั้น ส่วนพรหมทั้งหลายที่ลงมาเกิดเป็นมนุษย์แล้วนั้น บางพวกก็ทำสมณะ ได้ฌาน อภิญญา สามารถเห็นทำมหาพรหมได้ ก็เกิดความยึดมั่นยิ่งขึ้นว่า โลกและสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในโลกนี้ ทำมหาพรหมเป็นผู้สร้างขึ้นทั้งสิ้น ฉะนั้น ทำมหาพรหมนี้จึงเป็นพระเจ้า ผู้ประเสริฐได้ชื่อว่า “ปรมาตตะ” เป็นผู้ไม่ตาย ไม่สูญหายไปไหน ความเห็นยึดมั่นเช่นนี้ได้ติดต่อแพร่หลายสืบเนื่องกันมา จนถึงปัจจุบันนี้ ตลอดจนกระทั่งความสบาย ความลำบาก ความมั่งมี ความจน ความสวย ความไม่สวย ตระกูลสูง ตระกูลต่ำ เป็นต้นเหล่านี้ ก็เพราะปรมาตตะเป็นผู้สร้างขึ้น ซึ่งเกิดมาจากคนในสมัยต้นกับปีที่ได้ ฌาน อภิญญา สามารถแลเห็นทำมหาพรหมได้นั่นเอง เป็นต้นเหตุ คนที่เกิดในสมัยต่อ ๆ มาก็มีความเห็นดังนี้ ดำเนินรอยตามกันมา แต่คนในสมัยหลัง ๆ นี้ไม่สามารถแลเห็นทำมหาพรหม เพราะไม่ได้อภิญญา เมื่อมีผู้ถามขึ้นว่า พระเจ้าผู้สร้างโลกนั้นอยู่ที่ไหน ก็ตอบได้แต่เพียงว่า อยู่เบื้องบนอากาศเท่านั้น

ปรมาตตะนี้ เรียกได้หลายอย่าง ตามเชื้อชาติและภาษาของผู้ถือลัทธิชนิดนี้ คือ

ตามภาษาสันสกฤตและฮินดู	เรียกว่า	อิศวร ปรเมศวร ปรมาตมัน
ตามภาษาเปอร์เซีย	เรียกว่า	โคด้า
ตามภาษาอารเบียน	เรียกว่า	อัลล่า
ตามภาษาอังกฤษ	เรียกว่า	ก๊อต
ตามภาษาพม่า	เรียกว่า	ถาวระพยา
ตามภาษาไทย	เรียกว่า	พระเจ้า
ตามภาษาญวน	เรียกว่า	ตักจั่ว

ซึ่งล้วนแต่เป็นปรมาตตะทั้งสิ้น

ชีวอัตตะ

๑. ผู้ที่มีความเห็นว่า ภายในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายนี้ มีอัตตะที่เรียกว่า ตัวชีวิต ๆ นี้ มีความสามารถกระทำการงานต่าง ๆ ได้ เช่น ในเวลาที่กำลังเดิน อาการกิริยาที่ก้าวเดินไปนั้น หาใช่เป็นไปด้วยอำนาจของเท้าไม่ หากเป็นไปด้วยอำนาจของชีวอัตตะนั่นเอง เป็นผู้สั่งให้ยกเท้าก้าวเดินไป หรือในเวลาใดชีวอัตตะมีความประสงค์จะทำในสิ่งที่ไม่ดี กาย วาจา ก็กระทำในสิ่งที่ไม่ดีนั้นตามความประสงค์ของชีวอัตตะ หรือชีวอัตตะอยากจะทำสิ่งที่ดี กาย วาจา ก็กระทำให้ดีตามคำสั่งของชีวอัตตะ เช่น ในเวลาที่กำลังยกมือไหว้อยู่ต่อหน้าพระพุทธรูปนั้น การยกมือขึ้นประณมไหว้ให้ตรงหน้าพระพุทธรูปได้นั้น ก็ด้วยอำนาจของชีวอัตตะหรือเวลาที่กำลังสวดมนต์อยู่ การเปล่งวาจาสวดได้นั้นก็ด้วยอำนาจของชีวอัตตะ และการสวดได้ถูกต้องก็ด้วยอำนาจของชีวอัตตะอย่างนี้เป็นต้น ฉะนั้นชีวอัตตะนี้ จึงเรียกว่า การกะ (ผู้กระทำ) ประการหนึ่ง

๒. ผู้ที่มีความเห็นว่า ชิวอัตตะนี้ เป็นผู้เสวยผลที่เกิดจากกรรมดีและกรรมชั่ว ความสุข ความทุกข์ เจ็บ ปวด และการเสพอาหารรสดี รสไม่ดี เหล่านี้ ชิวอัตตะก็เป็นผู้เสวย การทำดี ทำไม่ดี ที่จะได้รับผลในกาลข้างหน้านั้น ชิวอัตตะก็จะเป็นผู้ได้เสวย ฉะนั้นชีวอัตตะนี้ จึงเรียกว่า เวทกะ (ผู้เสวย) ประการหนึ่ง

๓. ผู้ที่มีความเห็นว่า ชิวอัตตะนี้ เป็นเจ้าของร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย เพราะสามารถเป็นผู้ปกครองอวัยวะทั่วร่างกายได้ ฉะนั้น ชิวอัตตะนี้ จึงเรียกว่า สามิ (เจ้าของ) ประการหนึ่ง

๔. ผู้ที่มีความเห็นว่า ชิวอัตตะนี้ เมื่อร่างกายของสัตว์ทั้งหลายเสียไปแล้ว ด้วยความเก่าแก่หรือด้วยเหตุหนึ่งเหตุใดที่เป็นอุปบัติเหตุก็ตาม ชิวอัตตะนี้ ก็จัดแจงสร้างร่างกายขึ้นใหม่ แล้วก็ย้ายไปอยู่ในร่างกายใหม่นั้น ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายแม้ว่าจะเสียไป แต่ชีวอัตตะนี้ก็ไม่เสีย สามารถสร้างร่างกายใหม่ ๆ อยู่ได้เรื่อยไป

หรือบางพวกก็เห็นว่า ชิวอัตตะนี้เป็นส่วนหนึ่งของปรมัตตะ เมื่อร่างกายของสัตว์ใกล้จะเสียแล้ว ก็กลับไปสำนักของปรมัตตะที่อยู่เบื้องบนทันที หมายความว่า ปรมัตตะเป็นผู้เรียกกลับไป เป็นอันว่า ชิวอัตตะนี้ไม่มีการตาย ฉะนั้น ชิวอัตตะนี้จึงเรียกว่า นิวาสิ (ผู้อยู่เป็นนิจ) ประการหนึ่ง

๕. ผู้ที่มีความเห็นว่า ชีวอัตตะนี้มีอำนาจในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายสามารถ บังคับให้ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายนั้นทำทุกสิ่งทุกอย่าง ตามความประสงค์ของตนได้ ฉะนั้น ชีวอัตตะนี้จึงเรียกว่า **สยวสี** (ผู้สามารถบังคับร่างกายได้) ประการหนึ่ง

เมื่อรวมความเห็น ๒ อย่าง คือ **นิวาสี** กับ **สยวสี** เข้าด้วยกันแล้วก็หมายความว่า พวกที่มีความเห็นทั้ง ๒ อย่างนี้ เข้าใจว่าชีวอัตตะนี้เป็นแก่นสารมั่นคงที่สุด ไม่มีสิ่งหนึ่ง สิ่งใดสามารถจะทำลายให้สูญเสียไปได้เลย และมีอำนาจพิเศษที่สามารถจะบังคับร่างกาย ของสัตว์ทั้งหลายให้ทำตามความประสงค์ของตนได้ เรียกว่า **วสวตตน** (ผู้มีอำนาจพิเศษ)

ความยึดถือว่า เป็นชีวอัตตะ ๕ ประการ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ บางพวกก็ยึดเอา วิญญาณขันธเป็นตัวชีวิต บางพวกก็ยึดเอารูปขันธเป็นตัวชีวิต และบางพวกก็ยึดเอา เวทนาขันธ สัญญาขันธ หรือสังขารขันธ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นตัวชีวิต คือเป็นตัวเรา ฉะนั้น ความเห็นที่ยึดถือในขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งว่า เป็นตัวเราเช่นนั้นแหละ จึงชื่อว่า **สัkkายาทิฏฐิ** และก็จัดเข้าอยู่ในจำพวกที่เรียกว่า **อัตตวาทุปาทาน** ด้วย

มิจฉาทิฏฐิต่าง ๆ ปรากฏเกิดขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยสัkkายาทิฏฐินั่นเองเป็นมูล ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงไว้ในจิตตวรรค แห่งสฬายตนสังยุตตพระบาลีว่า สัkkายาทิฏฐินี้ เป็นพืชพันธุ์ของมิจฉาทิฏฐิทั้งปวง ถ้าจะแสดงวจนัตถะของสัkkายาทิฏฐินี้แล้ว ก็มีดังนี้คือ “**สนโต กาโย = สกกาโย**” หมู่ขันธ ๕ ที่มีประกอบอยู่ตามสภาวะปรมาณัตถ์ ชื่อว่า สัkkายะ “**สกกาเย ปวตตะ ทิฏฐิ = สกกายาทิฏฐิ**” ทิฏฐิคือความเห็นยึดมั่นที่เกิดขึ้นในขันธ ๕ ที่มีปรากฏอยู่ตามสภาวะปรมาณัตถ์นั้น ชื่อว่า สัkkายาทิฏฐิ

อนึ่ง พุทธศาสนิกชนโดยมาก แม้ว่าจะซัดเซลงไปไม่ได้ว่า เป็นพวกชีวอัตตะ อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม แต่ความเห็นที่ยึดมั่นในรูปนามว่า เป็นตัวเรานี้ ย่อมมีอยู่ด้วยกัน ทั้งสิ้น ยกเว้นแต่อริยบุคคลเท่านั้น ความยึดถือส่วนมากนั้น ก็คือยึดถือในวิญญาณขันธ เช่น ผู้ใดผู้หนึ่งตายลง ผู้ที่อยู่มักจะกล่าวว่า ผู้นั้นผู้นี้ชีวิตแตกดับออกจากร่างไปแล้ว หรือ เด็กเล็ก ๆ ที่สะดุ้งตกใจ ผู้ใหญ่มักจะพูดว่า ขวัญหนี ซึ่งความหมายของคำว่า ขวัญหนี นี้ก็คงหมายเอาว่า จิตหรือวิญญาณของเด็กนั้นออกจากร่างไปชั่วขณะนั่นเอง หรือบางที คนที่ตายไปแล้ววิญญาณยังคงล่องลอยอยู่ ยังไม่ได้ไปเกิดที่ไหน และบางทีวิญญาณของ ผู้นั้นก็มาเรียกชักชวนญาติพี่น้อง ลูกหลาน สามี ภรรยา เป็นต้น ให้ไปอยู่ด้วยกัน หรือ

บางทีวิญญาณของผู้ตายนั้นก็เข้ามาสิงสู่อยู่ในร่างของญาติพี่น้อง ภรรยา สามี เหล่านั้น ทำให้ต้องมีการทำพิธีขับไล่วิญญาณกัน อย่างนี้เป็นต้น

ความยึดถือที่เป็นอัตตปฏิฐานนี้กว้างขวางมาก ไม่เฉพาะแต่จะยึดเพียงชั้น ๕ คือ ร่างกายเท่านั้น แม้สิ่งที่อยู่ภายนอก เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน น้ำ เหล่านี้ ก็ยึดเอาว่ามีตัวตน คือ ชีวอัตตปฏิฐานทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงแสดงไว้ในภุคคัม สิกขาบท เสนาสนวรรค แห่งภิกขุปาจิตติยพระบาลีว่า “ชีวสญฺญินํ ทิ โมฆบุริสฺส มนุสฺสํ รุกฺขสฺมิมิ” แปลความว่า โมฆบุรุษทั้งหลาย มนุษย์ทั้งหลายมีความยึดถือว่า ต้นไม้นี้มีชีวิต

คาถาสรูปความในชีวอัตตะ

สตติยา ยสฺส ชีวสฺส

โลโก วตฺตติ มญฺญิโต

การโก เวทโก สามิ

นิวาสิ โส สยวสิ ฯ

ปุถุชนทั้งหลายมีความเห็นอยู่ว่าสัตว์ทั้งหลายไม่ว่าใครที่กำลังทำการงานต่าง ๆ ของตนได้ และตั้งอยู่ได้นั้น ก็เพราะอาศัยอำนาจของตัวชีวิตนั่นเอง และตัวชีวิตนี้ เป็นผู้สามารถกระทำการงานต่าง ๆ ได้ เป็นผู้แสวงผลดีผลไม่ดีต่าง ๆ ได้ เป็นเจ้าของร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย สามารถสร้างร่างกายขึ้นได้ หรือสามารถกลับไปสู่สำนักปรมัตตะได้ ไม่สูญหาย มีอำนาจบังคับร่างกายของสัตว์ทั้งหลายให้ทำทุกสิ่งทุกอย่างตามความประสงค์ของตนได้ ฯ

ชีวอัตตะนี้ในภาษา	สันสกฤต	เรียกว่า	อาตมา อาตมัน
ชีวอัตตะนี้ในภาษา	มคธ	เรียกว่า	อาตมา
ชีวอัตตะนี้ในภาษา	พระไตรปิฎก	เรียกว่า	ชีวะ สรีระ ปุคฺคละ สัตตะ
ชีวอัตตะนี้ในภาษา	อารเบียน	เรียกว่า	รูห์
ชีวอัตตะนี้ในภาษา	อังกฤษ	เรียกว่า	โซล (Soul)
ชีวอัตตะนี้ในภาษา	ญวน	เรียกว่า	ทังโห่ง
ชีวอัตตะนี้ในภาษา	ไทย	เรียกว่า	ชีวิต
ชีวอัตตะนี้ในภาษา	พม่า	เรียกว่า	อแต่๊ะ

อรรถกถาที่เป็นอรรถกถาพุทธาสนาได้นั้น ผู้นั้นจะต้องยึดถือว่าตัวตนมีอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย (โดยสภาพปรมาณู) แต่ถ้าในการแสดงธรรมหรือในการใช้พูดกันว่า “อรรถกถา หิ อรรถกถา นานา” ตนนั้นแหละเป็นที่พึ่งของตน หรือคำว่า “เชื่อตัวเอง” เหล่านี้ไม่ใช่เป็นอรรถกถาพุทธาสนา

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในนิกายกัมมัฏฐานแห่งอัมมสังคณีปกรณ์ ว่า “สเปตวา สีสัพพตฺตปาทานญจ อตฺตวาพุทธาสนาญจ สพฺพปาปิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ ทิฏฺฐูปาทานํ” แปลความว่า ยกเว้นสีสัพพตฺตปาทานทิฏฺฐิและอตฺตวาพุทธาสนาทิฏฺฐิเสียแล้ว มิจฺฉาทิฏฺฐิทั้งหมดเหล่านั้น ล้วนแต่เป็นทิฏฺฐูปาทานทั้งสิ้น

แสดงความแตกต่างกันระหว่าง ตัณหา กับ กามุปาทาน

ตัณหา เมื่อว่าโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ โลภะ

กามุปาทาน เมื่อว่าโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ โลภะ เช่นเดียวกัน

ฉะนั้น ในการที่กล่าวว่า ตัณหาเป็นปัจจัยให้กามุปาทานเกิดขึ้นนั้น ก็หมายความว่า โลภะ เป็นปัจจัยให้เกิดโลภะ นั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ โลภะที่ได้ชื่อว่า ตัณหา กับ โลภะ ที่ได้ชื่อว่า กามุปาทาน นั้น มีความแตกต่างกันอย่างไร?

อธิบายว่า ความติดใจอยากได้ในอารมณ์ต่าง ๆ มี รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เหล่านี้ ได้ชื่อว่า ตัณหา

ความติดใจ ความอยากได้นี้แหละ เมื่อมีกำลังมากขึ้นแล้ว ย่อมมีความผูกพันอยู่กับอารมณ์นั้น ๆ อยู่เสมอไม่หายไปไหน หรือเมื่อได้สิ่งที่ตนปรารถนามาแล้ว ก็มีความห่วงแหนทนุถนอมสิ่งนั้นไว้ไม่ยอมปล่อย เช่นนี้ เรียกว่า กามุปาทาน ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยตัณหาเป็นปัจจัย

ตัณหา คือความยินดีพอใจที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในอารมณ์หนึ่งอารมณ์ใด

กามุปาทาน คือความติดใจยึดอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ อย่างไม่ยอมปล่อย

ตัณหา เปรียบเหมือนต้นไม้ที่เพิ่งเริ่มงอกขึ้นมาใหม่ๆ

กามุปาทาน เปรียบเหมือนต้นไม้ที่งอกงามเจริญเติบโตแล้ว

ธรรมดานั้นไม้ที่เพิ่งเริ่มงอกขึ้นใหม่ ๆ นั้นรากยังเล็กและหยั่งลงในดินเพียงตื้น ๆ อยู่ ถ้าต้องการจะโยกย้ายไปปลูกที่อื่น ก็สามารถถอนได้ง่ายและไม่ทำให้รากนั้นขาดเสียหายแต่อย่างใด ส่วนต้นไม้ที่เจริญเติบโตแล้ว ย่อมมีรากยาวหยั่งลงในดินลึกและยึดแน่นแล้ว ยากแก่การที่จะถอนหรือโยกย้ายไปที่อื่น เพราะอาจทำให้รากขาดตายได้ ข้อนี้ฉันใด ความเป็นไปแห่งตัณหาและกามุปาทานก็เช่นเดียวกัน ตัณหา คือความพอใจในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ยังมีกำลังอ่อนอยู่ ยังไม่ได้ยึดแน่นในอารมณ์เหล่านั้น ส่วนกามุปาทานนั้น คือความพอใจในอารมณ์ที่มีกำลังแรงขึ้นแล้ว และยึดแน่นในอารมณ์นั้น ๆ ไว้ไม่ยอมปล่อย

ตัณหา เป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออัปปิณฑาคคุณ คือ ความเป็นผู้ปรารถนาน้อย

กามุปาทาน เป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสันโตสคุณ คือ ความเป็นผู้พอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่

ตัณหา เป็นเหตุแห่งปริเยสนทุกข์ คือ ความทุกข์ที่เกี่ยวกับการขวนขวายแสวงหาในกามคุณอารมณ์ต่าง ๆ

กามุปาทาน เป็นเหตุแห่งอารักขทุกข์ คือ ความทุกข์ที่เกี่ยวกับการระวังรักษาในกามคุณอารมณ์ต่าง ๆ ที่ตนได้มานั้นไม่ให้สูญหายไป

ตัณหาเป็นปัจจัยให้กามุปาทานเกิดขึ้น

ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดกามุปาทานนั้น ยกตัวอย่างเช่น เรื่องพระโพธิสัตว์ในชาติที่เป็นดาบสได้สำเร็จฌานอภิญญาสามารถเหาะไปในอากาศได้ ได้ไปพักอยู่ในพระราชอุทยานของพระเจ้าพาราณสี แล้วเข้าไปฉันอาหารในพระราชวังทุกวัน ๆ ต่อมา พระเจ้าพาราณสีมีกิจที่ต้องเสด็จจากเมืองไปชั่วคราว ได้สั่งพระมเหสีพระนามว่า **มทุลักขณา** ให้จัดอาหารถวายแก่พระดาบสแทนพระองค์ พระมเหสีก็ทำตามรับสั่งของพระราชินีโดยเรียบร้อย วันหนึ่งพระนางจัดเตรียมอาหารสำหรับพระดาบสเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็ทรงบรรทมพักกายรอพระดาบสอยู่บนพระแท่น ณ ท้องพระโรง เมื่อถึงกำหนดเวลาพระดาบสก็เหาะเข้ามาทางช่องพระกาล พระนางเมื่อได้ยินเสียงพระดาบสก็รีบเสด็จลุกขึ้นต้อนรับ เฝ้าอยู่ด้วยพระทองของพระนางนั้นลื่นหลุดจากพระวรกายไม่ทันรู้ตัว พระดาบสได้เห็นเรือนร่างของพระนางแล้วเกิดความกำหนัดยินดีในรูปโฉมของพระนาง ตัณหาที่สงบอยู่ภายในนั้นก็กำเริบขึ้นเหมือนหนึ่งต้นไม้มีรากที่ลึกมีดกรีด หันโคนนั้นเอง ฌานของท่านก็เสื่อมลง ยืนตลิ่งรับอาหารแต่หาได้บริโภคไม่ เดินลงจากปราสาทเลยไปพระราชอุทยาน เข้าในบรรณศาลา วางภาชนะ

อาหารไว้ได้เตียงนอน แล้วนอนรำพึงรำพันถึงพระนางไม่เป็นอันกินอันนอนเป็นเวลาถึง ๗ วัน

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ต้นเหตุเป็นเหตุให้เกิดกามุปาทาน คือ ขณะที่พระดาบส ได้เห็นเรือนร่างของพระนางมุกุฏลักขณาแล้วเกิดความยินดีพึงพอใจขึ้นเป็นครั้งแรกนั้น จัดเป็นต้นเหตุเกิดขึ้น ต่อมาความพอใจนั้นมีกำลังแรงมากขึ้น ถึงกับไม่เป็นอันกินอันนอน ตลอด ๗ วันนั้น จัดเป็นกามุปาทานเกิดขึ้นแล้ว

ในกามชาดกแห่งทวาทสนิบาต ได้ยกเรื่องที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นไปของ กามุปาทาน ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยต้นเหตุเป็นเหตุ นั้น มีดังนี้คือ

พระเจ้าพรหมทัตแห่งนครพาราณสี มีโอรส ๒ พระองค์ โอรสองค์ใหญ่ได้ตำแหน่ง อุปราช โอรสองค์เล็กได้ตำแหน่งเสนาบดี ต่อมาเมื่อพระราชบิดา สิ้นพระชนม์ พวกอำมาตย์ พร้อมใจกันมอบราชสมบัติแก่พระโอรสองค์ใหญ่ แต่ทว่าเธอไม่ต้องการ ได้สละราชสมบัติ ให้แก่นุชาขึ้นครองแทน แล้วเสด็จออกจากพระนครไปสู่ชนบทปลายแดน อาศัยอยู่กับ สกฤตเศรษฐีตระกูลหนึ่ง ทรงทำงานอยู่ ณ ที่นั้น ต่อมาคนเหล่านั้นรู้ว่าพระองค์เป็นพระราชกุมาร จึงกราบทูลขอให้ท้าวเธอช่วยบอกไปยังพระราชบิดาผู้เป็นพระอนุชาให้ลดส่วยอากรให้แก่พวกเขา ท้าวเธอก็รับปาก และช่วยจัดการให้สมความประสงค์ ครั้นนั้นพวกชาวบ้านหมู่บ้าน และ ชาวบ้านอื่น ๆ ได้พากันมาเฝ้าท้าวเธอ ขอร้องให้พระราชบิดาทรงยกเว้นส่วยแก่พวกเขา แล้ว พวกเขาจะถวายส่วยแก่ท้าวเธอ ท้าวเธอก็ส่งสาสน์ไปถวายพระราชบิดา ให้ทรงยกเว้นส่วยแก่ พวกชาวบ้านนั้น พระราชบิดาก็ทรงอนุญาตให้ ตั้งแต่นั้นมา พวกชาวบ้านก็พากันถวายส่วย แก่ท้าวเธอ ทำให้เกิดลาภสักการะใหญ่ขึ้น ด้วยเหตุนี้ ความทะยานอยากของท้าวเธอก็กำเริบ เติบโตใหญ่ตามไปด้วย ท้าวเธอทูลขอชนบทนั้นทั้งหมด แล้วขอราชสมบัติกึ่งหนึ่ง พระราช บิดาผู้เป็นพระอนุชาที่ทรงพระราชทานให้ แม้กระนั้นก็ยังไม่เป็นที่พอพระทัย เพราะความทะยาน อยากรับได้กำเริบขึ้นเป็นลำดับ จึงทรงคิดที่จะยึดราชสมบัติ แล้วก็รวบรวมผู้คนยกทัพ ไปติดพระนคร ส่งสาสน์ให้แก่พระราชบิดาให้ยกราชสมบัติคืนให้ มิฉะนั้น ก็จะต้องรบกัน พระราชบิดาผู้เป็นพระอนุชาทรงดำริว่า พระเชษฐานี้เป็นพาล เมื่อก่อนนี้ไม่ยินดีในราชสมบัติ แต่เดี๋ยวนี้คิดจะมาชิงเอาราชสมบัติคืน แล้วพระราชบิดาก็ถวายราชสมบัติคืนให้ แก่พระเชษฐา ท้าวเธอก็ทรงครองราชสมบัติตกอยู่ในอำนาจแห่งต้นเหตุ มิได้พอพระทัยใน ราชสมบัติเพียงพระนครเดียว มีความปรารถนาราชสมบัติแห่งนครอื่น ๆ อีก ไม่มีที่สิ้นสุด แห่งความทะยานอยาก

ครั้งนั้น ท้าวสักกะเทวราช ทรงตรวจดูความเป็นไปในมนุษยโลก ทรงทราบถึงความที่ท้าวเธอตกอยู่ในอำนาจแห่งตัณหา จึงทรงดำริว่าพระราชองค์นี้เป็นพาล ไม่มีความพอในราชสมบัติแห่งตน เราจะต้องทำให้ท้าวเธอรู้สึกตนเสียบ้าง แล้วก็จำแลงเพศเป็นมาณพเข้าไปในพระราชมวัง แล้วเข้าเฝ้าพระราชบิดา ทูลกับพระราชบิดาว่า ข้าพระองค์ เห็นพระนคร ๓ แห่ง มั่งคั่งสมบูรณ์มาก จะขออาสาติดตามพระนครเหล่านั้นมาถวาย ขอให้พระองค์จงเตรียมไพร่พลให้พร้อมเถิด พระราชาผู้ตกอยู่ในอำนาจแห่งความโลภ ก็ดีพระทัย มิได้ถามว่า มาณพนั้นคือใคร มาจากไหน ท้าวสักกะตรัสเท่านั้นแล้วก็เสด็จกลับไปยังดาวดึงส์พิภพ พระราชา ก็ให้ตามพวกอำมาตย์มาเฝ้า แล้วเล่าให้ฟังว่า มีมาณพผู้หนึ่งมาอาสาติดตามราชสมบัติ ๓ นครให้กับพวกเรา ฉะนั้นขอให้พวกท่านจงเตรียมผู้คนให้พร้อมสรรพ แล้วเรียกตัวมาณพนั้นมาหาเราด้วย พวกอำมาตย์ก็พากันไปค้นหาตัวมาณพ แต่ก็มีได้พบ จึงกลับมาทูลพระราชบิดาให้ทรงทราบ ท้าวเธอก็ทรงโหม่นสลดว่าราชสมบัติในพระนครทั้ง ๓ นั้นได้สูญสิ้นเสียแล้ว ความโหม่นสลดที่เกิดขึ้นโดยอาศัยโลภะเป็นเหตุ นั้น กำเริบมากขึ้น ทำให้พระราชบิดาเกิดประชวรหนัก นายแพทย์ไม่สามารถจะเยียวยาได้

ในกาลนั้นพระโพธิสัตว์สำเร็จการศึกษาจากเมืองตักกสิลา กลับมาสู่บ้านในพระนครพาราณสีนั้น ได้ยินข่าวว่าพระราชบิดาทรงประชวร ก็เข้าไปอาสาถวายการรักษา แต่ได้ขอให้พระราชบิดาทรงเล่าถึงสาเหตุที่ทำให้ประชวรให้ฟัง พระราชบิดาก็ทรงเล่าให้ฟังทุกประการ พระโพธิสัตว์จึงทูลให้พระสตีว่า ธรรมดาสัตว์ทั้งหลายย่อมละร่างกายของตนตลอดจนสวัญญาณกทริพย์ และอวิญญานกทริพย์ทั้งหมดไป แม้ว่าพระองค์จะยึดครองราชสมบัติในพระนครทั้ง ๔ ได้ พระองค์ก็เสวยพระกระยาหารในภาชนะทั้ง ๔ บรรทมเหนือพระที่นั่งทั้ง ๔ ทรงเครื่องประดับทั้ง ๔ พร้อมกันในวันเดียวไม่ได้ ฉะนั้นพระองค์ไม่ควรตกอยู่ในอำนาจตัณหา เพราะตัณหาเมื่อเจริญขึ้นย่อมให้ความทุกข์และไม่ให้พ้นไปจากอบายทั้ง ๔ ได้ ต่อจากนั้นพระโพธิสัตว์ก็ได้แสดงธรรมที่เป็นคติเตือนใจอีกเป็นอันมาก จนสามารถทำให้พระราชบิดารู้สึกพระองค์หายจากความเศร้าโศกและอาการประชวร ตลอดจนตัดความทะยานอยากเหล่านั้นเสียได้

เรื่องนี้สอนให้รู้ว่า ตัณหาเมื่อเกิดขึ้นที่แรกนั้น ถ้าไม่พยายามป้องกัน ปล่อยให้ลุกลามมากขึ้นแล้ว ก็กลายเป็นอุปาทานไป ยากที่จะทำให้บรรเทาเบาบางและหมดไปได้

ค้นหาเป็นปัจจัยให้ทิฏฐุปาทานเกิดขึ้น

ความยินดีติดใจในอารมณ์นั้น ๆ เป็นเหตุให้ความเห็นผิดที่ไม่เกี่ยวกับสัสสปัตติทิฏฐิ และอตตทิฏฐิทั้ง ๒ เกิดขึ้น ชื่อว่า ทิฏฐุปาทาน

อารมณ์ที่เป็นเครื่องให้เกิดความชอบใจ พอใจ นั้นมีได้ทั้งอารมณ์ภายในและอารมณ์ภายนอก อารมณ์ที่เป็นภายในก็คือตัวของเรานั่นเอง ความชอบใจพอใจในตัวของเราเอง เป็นเหตุ ทำให้ทิฏฐิเกิดขึ้นก็ได้ และความชอบใจพอใจในอารมณ์ภายนอก คือสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิตทั้งหลายนั้นก็เป็นเหตุให้ทิฏฐิเกิดขึ้นได้ ตัวอย่างเช่น พระเจ้าอังคต ผู้ครองเมืองมิลลา อยู่ในแคว้นวิเทหะ พระเจ้าอังคตต้องคดี มีความเชื่อถือในคำพูดของเสนาบตี ผู้หนึ่งชื่อว่า อลาตะ เสนาบตีอลาตะผู้นี้ได้แนะนำให้พระเจ้าอังคตไปยังสำนักของอาจารย์ มิจฉาทิฏฐิผู้หนึ่ง ชื่อว่า คุณะ เป็นสกุลกัสสปะ ถือลัทธิเปลือยกาย พระเจ้าอังคตได้ถามปัญหากับอาจารย์คุณะว่า จะปฏิบัติอย่างไรจึงจะไปเกิดในสุคติภูมิได้ อาจารย์คุณะทูลตอบว่า การทำกุศลที่ดี อกุศลที่ดี เหล่านี้ไม่ได้รับผลอย่างหนึ่งอย่างใดเลย การปฏิบัติต่อบิณฑามารดา ครูอาจารย์ และผู้ที่ทรงคุณวุฒิ วิทยุคุณเหล่านี้ ก็ไม่ได้รับผลอย่างใดเช่นเดียวกัน ฉะนั้น ผู้ที่ถือตัวว่ามีปัญญานั้น แท้จริงผู้นั้นเป็นคนโง่ ชอบสร้าง ชอบบริจาต ผู้มีปัญญา คือบัณฑิตทั้งหลายนั้นแหละเป็นผู้ที่รับทาน ซึ่งผลสุดท้ายผู้ที่บริจาคนั้นก็ไม่ได้รับผลอย่างใดเสียเปล่า ๆ ไม่จำเป็นต้องทำ เมื่อมหากัปครบ ๘๔ มหากัปไปแล้ว จิตใจของสัตว์ทั้งหลาย ก็สะอาดบริสุทธิ์ไปเอง และพากันเข้าถึงพระนิพพาน พ้นจากสังสารวัฏฏ์ด้วยกันทั้งสิ้น

เมื่ออาจารย์คุณะแสดงจบลงแล้ว เสนาบตีอลาตะก็สนับสนุนขึ้นทันทีว่าที่อาจารย์คุณะกล่าวเช่นนี้ เป็นการถูกต้องที่สุด เพราะตัวข้าพเจ้านั้นแหละ เมื่อภพก่อน ข้าพเจ้าได้เกิดเป็นคนข่าว แต่เมื่อข้าพเจ้าตายลง แทนที่จะไปตกอบาย กลับได้มาเกิดเป็นมนุษย์ในชาตินี้ และได้รับความสุขสบายเป็นถึงเสนาบตีเช่นนี้ จึงแสดงให้เห็นว่า การทำกุศลก็ไม่ทำให้ได้รับผลอย่างใด สมจริงดังคำกล่าวของท่านอาจารย์คุณะ

เสนาบตีอลาตะผู้นี้ได้ชาติสรณญาณ คือ ระลึกชาติได้ แต่ระลึกได้เพียงชาติเดียวเท่านั้น ฉะนั้น จึงไม่สามารถที่จะรู้ไปถึงความเป็นไปของตนในชาติที่ ๓ ได้ ซึ่งความจริงในชาติที่ ๓ นั้น เสนาบตีอลาตะนี้ได้เคยสร้างกุศล คือ เอาดอกไม้ไปบูชาพระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่เมื่อเวลาใกล้จะตายในชาตินั้น กุศลที่บูชาพระบรมสารีริกธาตุไม่มีโอกาสได้ส่งผล กุศลอื่น ๆ ที่เป็นกุศลที่ต่ำกว่า

มีโอกาสนำให้ผลก่อน ฉะนั้นจึงได้ส่งผลให้มาเกิดเป็นคนชั้นต่ำมีอาชีพเป็นคนฆ่าวัวในชาติที่ ๒ และเมื่อตายจากชาติที่ ๒ อกุศลที่ฆ่าวัวนั้นยังไม่มีโอกาสให้ผล กุศลที่เคยบูชาพระบรมสารีริกธาตุได้โอกาสให้ผล จึงได้ส่งให้มาเกิดเป็นมนุษย์ชั้นสูง เป็นเสนาบดีมีความสุขในปัจจุบันชาตินั้น แต่เสนาบดีอลาตะไม่สามารถรู้ถึงเรื่องของตนในชาติที่ ๓ นั้นได้ จึงเข้าใจผิดไปว่า อกุศลที่ตนทำไว้ในชาติที่ ๒ นั้นไม่ได้ให้ผลแต่ประการใด ชีวิตของตนที่เจริญรุ่งเรืองในปัจจุบันชาตินั้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองไม่ได้เป็นผลของกรรมอันใดเลย

ในขณะนั้นมีชายผู้หนึ่งเป็นทาส ชื่อว่า พิชกะ เป็นผู้ปฏิบัติถือศีลอยู่เสมอ ได้นั่งฟังอยู่ ณ ที่นั้นด้วย เมื่อได้ยินอาจารย์คณะแสดงธรรม และเสนาบดีอลาตะกล่าวสนับสนุนรับรอง พร้อมทั้งแสดงเรื่องราวของตนให้ฟังเช่นนั้นแล้ว ทาสพิชกะก็ร้องให้ขึ้นทันทีกล่าวว่า ธรรมของท่านอาจารย์นั้นถูกต้องทีเดียว เพราะข้าพเจ้าเองก็เช่นเดียวกัน เมื่อชาติก่อนนี้ข้าพเจ้าได้เคยเกิดเป็นเศรษฐีมีทรัพย์ถึง ๘๐ โกฏิ และข้าพเจ้าก็ได้ทำบุญรักษาศีลอยู่เสมอ ๆ ไม่ได้ทำทุจริตอย่างใดเลย แต่เมื่อเวลาข้าพเจ้าตายลงนั้น กุศลที่ข้าพเจ้าได้เคยทำนั้นก็ไม่ได้เห็นให้ผลแก่ข้าพเจ้าให้ได้รับความสุขสบายอย่างใดเลย ข้าพเจ้าต้องมาเกิดเป็นคนชั้นต่ำเป็นทาสเขาอยู่ดังนี้ แต่ถึงกระนั้นก็ดี ข้าพเจ้าก็ยังอุตส่าห์ทำบุญรักษาศีลอยู่เสมอ ไม่ได้นึกถึงความลำบาก และเว้นจากการทำทุจริตต่าง ๆ เช่นเดียวกัน เมื่อข้าพเจ้าได้ฟังท่านอาจารย์และท่านเสนาบดีแสดงเรื่องราวเช่นนี้ ก็รู้สึกว่าคุณค่าต่าง ๆ ที่ข้าพเจ้าได้เคยทำไว้ในชาติก่อน ก็ได้ปรากฏผลแก่ข้าพเจ้าในชาตินี้เห็นประจักษ์อยู่แล้ว ฉะนั้น กุศลที่ข้าพเจ้าได้ทำขึ้นใหม่ในชาตินี้ ก็คงจะไม่ให้ผลในชาติหน้าอีกเป็นแน่ ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงรู้สึกเสียใจมาก

เรื่องราวของทาสพิชกะคนนี้ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับเสนาบดีอลาตะ คือ ทาสพิชกะนี้ระลึกชาติได้เพียงชาติเดียว หากว่าในสมัยศาสนาของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ทาสพิชกะผู้นี้ได้เกิดเป็นคนเลี้ยงวัว วันหนึ่ง วัวที่เลี้ยงนั้นหายไป ก็ออกติดตามไปในป่า ขณะนั้นมีพระภิกษุรูปหนึ่งเดินลงทางมา เมื่อพบคนเลี้ยงวัว จึงถามถึงหนทางที่จะไปว่าไปทางไหน คนเลี้ยงวัวนั้นก็ไม่ได้สนใจในคำถามของพระองค์นั้น เพราะมุ่งอยู่แต่จะหาวัวให้พบเท่านั้น พระจึงถามซ้ำอีกว่า หนทางที่จะไปนั้นไปทางไหนช่วยบอกให้อาตมาทราบด้วย คนเลี้ยงวัวรู้สึกไม่พอใจ จึงกล่าวว่าหาไม่สุภาพออกไปว่า พระรูปนี้ยุ่งมากไม่รู้จักกาลเทศะเห็นจะเป็นพวกสกุลทาสีทาสาเป็นแน่ วาจาที่กล่าวเช่นนี้ก็สำเร็จเป็นวจีกรรมลงแล้ว เพียงแต่ว่าจะมีโอกาสนำให้ผลในเวลาใดเท่านั้น ครั้นเมื่อคนเลี้ยงวัวตายลง กุศลอื่น ๆ ที่ตน

ได้เคยสร้างไว้มีโอกาสให้ผลก่อน ฉะนั้น อกุศลวจิกรรมจึงยังไม่มีโอกาสให้ผล ต่อเมื่อถึงชาติ
ที่ได้เกิดมาเป็นเศรษฐีแล้วตายลงนั้นแหละ อกุศลวจิกรรมที่เคยดำพระไว้นั้นจึงมีโอกาส
ให้ผล ด้วยเหตุนี้เมื่อตายจากเศรษฐีแล้วจึงได้เกิดมาเป็นคนสกุลต่ำ และต้องเป็นทาสเขา

พระเจ้าอังคติ เมื่อได้ฟังอาจารย์คุณะแสดงเรื่องราวจบลง พร้อมทั้งได้ฟังประวัติ
ของเสนาดือลาตะกับทาสพิชกะแล้ว ก็รู้สึกพอพระทัยและตกลงพระทัยเห็นพ้องด้วย
ไม่เห็นประโยชน์ของการทำดี และไม่เห็นโทษของการทำไม่ดี ในเวลานั้น ทิฏฐิคือความเห็นผิด
ได้เข้าครอบงำพระทัยของพระเจ้าอังคติเสียแล้ว เมื่อกลับมาถึงพระราชวัง ก็เลิกทำบุญ
ทำทาน และสั่งให้รื้อโรงงานเสีย กิจการงานเมืองต่าง ๆ ก็มอบภาระให้แก่อำมาตย์ผู้อื่น
ทำแทนไป พระองค์เองเอาใจใส่แต่ในการเสวยกามคุณต่าง ๆ เท่านั้น ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่สุจริต
หรือทุจริตก็ตาม ถ้าพอพระทัยแล้วเป็นต้องกระทำ หญิงสาวและไม่สาวในบ้านเมืองของ
พระองค์ ถ้าหากเป็นที่พอพระทัยแล้ว เป็นต้องบังคับให้มาบำเรอความสุขแก่พระองค์จนได้
ทำให้ประชาชนทั้งหลายได้รับความเดือดร้อนยิ่งนัก แม้พระราชบิดาซึ่งเป็นผู้เลื่อมใสใน
การทำกุศลรักษาศีลอยู่เสมอ จะได้ทูลให้สติแก่พระราชบิดา ขอร้องให้เลิกประพฤติดีเสีย
โดยยกเหตุผลเรื่องราวต่าง ๆ มาทูลให้ทรงทราบ แต่พระเจ้าอังคติก็หาได้เชื่อไม่ ต่อเมื่อ
พระโพธิสัตว์ที่เป็นพรหมมีนามว่า นารทะ ได้เนรมิตเป็นดาบสองมาเทศนาโปรดทรมาน
ด้วยประการต่าง ๆ แล้วผลสุดท้าย พระเจ้าอังคติจึงยอมปล่อยทิฏฐูปาทานนั้นเสียได้

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ตัณหาได้แก่ความสนุกสนานยินดีในกามคุณอารมณ์
เป็นเหตุให้เกิดทิฏฐูปาทาน คือความเห็นผิดว่า ทำดีก็ไม่ได้รับผลดี ทำชั่วก็ไม่ได้รับผลชั่ว
การแสวงหาความสุขในกามคุณอารมณ์นั้นแหละที่ทำให้ได้รับประโยชน์มากที่สุด

ตัณหาเป็นปัจจัยให้สัฬพศูปาทานเกิดขึ้น

ความต้องการความสุข คือให้พ้นจากความทุกข์ในสังสารวัฏฏ์อย่างหนึ่ง หรือมี
ความต้องการความสุขในเทวโลกอย่างหนึ่ง ทั้ง ๒ อย่างนี้ ได้ชื่อว่า ตัณหา เมื่อตัณหา
เหล่านี้เกิดขึ้นในจิตใจของผู้ใดแล้ว ผู้นั้นย่อมหาหนทางปฏิบัติตน เพื่อให้ได้รับความสุข
ดังที่ปรารถนา ในการปฏิบัติตนนี้ ถ้าได้พบกับพวกสัฬบุรุษที่เป็นบัณฑิต หรือตนเองมี
ความรู้ ในข้อปฏิบัติที่ถูกต้องที่เป็นปริยัติศาสนาดีพอแล้ว การปฏิบัตินั้นก็ดำเนินไปด้วยดี
ไม่ผิดแนวทางที่บัณฑิตทั้งหลายประพฤติดุปฏิบัติกัน หากว่าผู้นั้นไม่ได้คบหากับพวกบัณฑิต

หรือไม่มีคามรู้ในปริยัติศาสนาแล้ว การปฏิบัตินั้นก็ดำเนินไปในทางทรمانร่างกายของตนให้ได้รับความลำบากต่าง ๆ เรียกว่า อตตกิลมณานุโยค อย่างหนึ่ง หรือปฏิบัติไปในทางบำรุงบำเรอร่างกายของตนให้ได้รับความสุขต่าง ๆ เรียกว่า กามสุขัลลิกานุโยค อย่างหนึ่ง การปฏิบัติทั้ง ๒ ทางนี้ ก็ล้วนแต่เป็นการปฏิบัติที่ผิดแนวทางทั้งสิ้น ซึ่งแทนที่จะได้รับผลเป็นความสุขตามที่ตนปรารถนาไว้ กลับให้ผลตรงกันข้าม คือ ย่อมได้รับความทุกข์ยิ่งขึ้นไปอีก

การปฏิบัติในแนวทาง อตตกิลมณานุโยค นี้ ก็มีอยู่หลายวิธีด้วยกัน เช่น การทรمانร่างกายโดยการอดอาหาร ไม่นอน ไม่เปลี่ยนอิริยาบถ ไม่อาบน้ำ หรือเผาร่างกายโดยการตากแดดบ้าง ผิงไฟบ้าง แะตัวในน้ำบ้าง นอนบนขวกหนาม นอนบนตะปูบ้าง เหล่านี้เป็นต้น กัฏฐิ หรือปฏิบัติตนให้เป็นเหมือนโค เหมือนสุนัขกัฏฐิ เหล่านี้ เรียกว่า อตตกิลมณานุโยคทั้งสิ้น

ในที่นี้ ที่ชื่อว่า สิลัพพตูปาทาน นั้น ได้แก่ การปฏิบัติตนในแนวทางอตตกิลมณานุโยค โดยวิธีประพฤติดนให้เหมือนโค เหมือนสุนัข ซึ่งการปฏิบัติตนชนิดนี้ก็เป็นผลที่เนื่องมาจากค้นหาเป็นเหตุมันเอง

มีเรื่องที่ยกขึ้นแสดงไว้ในกุกกุโรวาทกสูตรแห่งมัชฌิมปิณณาสกัพระบาลีว่า มีปริพาชก ๒ คน คนหนึ่งชื่อ ปุณณะ อีกคนหนึ่งชื่อ เสนียะ ทั้งสองคนนี้ต้องการความสุขในเทวโลก อยากเป็นเทวดาที่มีอำนาจ จึงพากันปฏิบัติตน ประพฤติดนเหมือน โค เหมือนสุนัข โดยเข้าใจว่า ถ้าประพฤดิเช่นนี้แล้ว จะทำให้กิเลสต่าง ๆ ไม่เกิด และอกุศลกรรมเก่าก็หายไปได้ ปุณณะปริพาชกปฏิบัติตนเหมือนสุนัข เสนียะปริพาชกปฏิบัติตนเหมือนโค ปฏิบัติดังนี้อยู่เนือง ๆ ต่อมาทั้ง ๒ คนนี้ เกิดมีความสงสัยในข้อปฏิบัติของตนว่า ข้อปฏิบัติของใครจะดีกว่ากัน ไต่เถียงกัน ตัดสินไม่ถูก ผลสุดท้ายพากันไปเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทูลเล่าเรื่องให้ฟัง แล้วถามว่า ข้อปฏิบัติที่เขทั้งสองประพฤติดูอยู่นี้ มีอันส่งผลอย่างไรบ้าง ปฏิบัติตนเหมือนสุนัขดีกว่าปฏิบัติตนเหมือนโค หรือปฏิบัติตนเหมือนโคดีกว่าปฏิบัติเหมือนสุนัข และข้าพเจ้าทั้ง ๒ เมื่อตายจากชาตินี้ไปแล้ว จะไปเกิดที่ไหน เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงสดับแล้ว พระองค์ก็ทรงห้ามปริพาชกทั้ง ๒ ว่า อย่าถามเช่นนั้นเลย ทรงห้ามเช่นนี้ถึง ๓ ครั้ง แต่ปริพาชกทั้ง ๒ ก็ไม่ยอมนิ่ง ยังคงทูลถามซ้ำอยู่อีกเป็นคำรบที่ ๔ พระพุทธองค์จึงทรงตรัสขึ้นว่า “ดูกร ปริพาชก ผู้ที่ปฏิบัติตนเหมือนสุนัข ทุกสิ่งทุกอย่างนั้น เมื่อเวลา

ตายแล้ว ก็จะไปเกิดเป็นสุขนันทน และผู้ที่ปฏิบัติตนเหมือนโค ทุกสิ่งทุกอย่างนั้น เมื่อเวลาตายแล้ว ก็จะไปเกิดเป็นโคนันทนเช่นเดียวกัน และหากว่าผู้ปฏิบัติเช่นนั้น มีความเข้าใจว่า การปฏิบัติของตนนั้น จะเป็นเหตุให้ได้รับผลไปเกิดในเทวโลกเป็นเทวดาที่มี อำนาจอย่างนี้แล้ว ก็จัดความเห็นชนิดนี้ว่าเป็นมิจฉาทิฐิ ฉะนั้น เมื่อเวลาตายจะต้องไป เสวยทุกข์ในนรกเสียก่อน เมื่อพ้นจากนรกแล้ว จึงจะมาก่อเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานอีกทีหนึ่ง” เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงจบลงแล้ว บริพพาชกทั้ง ๒ ก็ร้องไห้ซ้ันทันที ด้วยรู้สึกเสียใจที่ตนได้หลงประพฤติดีไปเป็นเวลานาน ต่อจากนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรง แสดงธรรมเทศนาให้บริพพาชกทั้ง ๒ ฟัง เมื่อทรงแสดงจบแล้ว ปุณณะบริพพาชกก็กล่าว คำขอถึงไตรสรณาคมน์ เป็นที่พึ่งที่ระลึกสลัดทิ้งลัทธิเก่าเข้าเป็นพุทธศาสนิกชนนับแต่ วรานั้นเป็นต้นมา ส่วนเสนียะบริพพาชกนั้นขอบรรพชาในพระพุทธศาสนา และได้บำเพ็ญ วิปัสสนากรรมฐาน ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในกาลต่อมา

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ตัณหาได้แก่ความต้องการให้ได้รับความสุขในชาติหน้าเป็น เหตุให้เกิดสิลพัพพาทาน คือ การปฏิบัติผิดจากแนวทาง ดังที่ได้แสดงมานี้ ฯ

ตณหาเป็นปัจจัยให้อัตตวาทุพาทานเกิดขึ้น

ตามธรรมดาคนเราที่มีการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสได้นั้น จะต้องประกอบด้วยเหตุด้วยปัจจัยตามสมควร เช่น การเห็น คือ จักขุทวารวิธีจะเกิดขึ้น ได้นั้น ก็ต้องอาศัยมีเหตุมีปัจจัยตามสมควร คือ

๑. จะต้องมิ จักขุประสาท คือ มีตาดี
๒. จะต้องมิ รูปารมณ คือ สีต่าง ๆ
๓. จะต้องมิ อาโลกะ คือ แสงสว่าง
๔. จะต้องมิ มนสิการ คือ ความตั้งใจ

เมื่อครบปัจจัย ๔ อย่างนี้แล้ว จักขุทวารวิธีย่อมเกิดขึ้น และต่อมาจะต้องมี มโนทวารวิธีจิตเกิดขึ้นอีก ๔ วิธี คือ

วิธีที่ ๑ เป็นวิธีที่รับรู้รูปารมณต่อจากจักขุทวารวิธี	ชื่อว่า อตัตคคณวิธี
วิธีที่ ๒ เป็นวิธีที่รับรู้รูปารมณต่อจากอตัตคคณวิธี	ชื่อว่า สมุทคคณวิธี

วิธีที่ ๓ เป็นวิธีที่รับรู้รูปร่างสัณฐานของรูปารมณนั้น ๆ ชื่อว่า อัถถัคคหนวิธี

วิธีที่ ๔ เป็นวิธีที่รู้ชื่อของรูปารมณนั้น ๆ ชื่อว่า นามัคคหนวิธี

เมื่อมโนทวารวิถีจิตเกิดขึ้นครบ ๔ อย่างนี้แล้ว ผู้เห็นนั้นก็รู้ได้ทันทีว่าเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้

การได้ยินเป็นต้น ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน

ดังที่ได้อธิบายมานี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นไปอยู่ในโลกนี้ นอกจาก รูปกับนามแล้ว ก็ไม่มีอะไรอื่นอีก และในการเห็นดังกล่าวแล้วนั้น ผู้เห็นก็มีใช่อื่นไกล รูปกับนามนั้น เป็นผู้เห็น คือ จักขุปสาท กับ จักขุทวารวิถี และหทัยวัตถุ กับมโนทวารวิถี ทั้ง ๒ นี้เท่านั้น เป็นผู้เห็น ผู้รู้ เป็นสภาพอนัตตะแท้ ๆ ไม่ใช่เป็นอัตตะคือไม่ใช่เราเห็น คนนั้นเห็น คนนี้เห็น

หรือในอิริยาบถต่าง ๆ เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน และการเคลื่อนไหวในอิริยาบถ ย่อยต่าง ๆ ที่จะสำเร็จกิจลงได้นั้น ก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยเช่นเดียวกัน เช่น ในการเดินที่จะ สำเร็จลงได้นั้น ต้องมีปัจจัย ๔ อย่าง คือ

๑. ต้องมีการตั้งใจที่จะเดิน
๒. ต้องมีจิตสั่ง
๓. ต้องมีจิตตชวาทโยธาตุเกิดขึ้น
๔. ต้องมีชาติ

เมื่อครบ ๔ อย่างนี้แล้ว การเดินก็สำเร็จลงได้ และผู้ที่กำลังเดินอยู่นั้น เมื่อว่าโดย สภาวะแล้ว ผู้เดิน ได้แก่ จิต เจตสิก เป็นผู้มีความตั้งใจที่จะเดินและเป็นผู้สั่ง จิตตชวาทโยธาตุ ที่อยู่ในร่างกายนั้นเป็นผู้กระตุ้นปลงวิธาตุ คือร่างกายเป็นผู้เดิน และสมมุติกันว่า เราเดิน นาย ก. เดิน นาย ข. เดิน ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งความจริงนั้น เราหรือสัตว์บุคคล ที่สามารถเดิน ไปได้นั้นไม่มี มีแต่รูปกับนามทั้งสิ้น ในอิริยาบถอื่น ๆ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

แม้ว่า การเห็น การได้ยิน เป็นต้นเหล่านี้ จะเป็นไปตามเหตุตามปัจจัย ไม่มีบุคคล หนึ่งบุคคลใด เป็นผู้จัดแจงก็จริง แต่ธรรมดาสัตว์ทั้งหลายนั้น เมื่อมีการเห็น การได้ยิน เกิดขึ้นแล้ว ถ้าอารมณ์ที่เห็นที่ได้ยินเป็นต้นนั้น เป็นอารมณ์ที่ดี ก็เกิดความชอบใจพอใจขึ้น เรียกว่าโลภะหรือตัณหาเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้นั้น ถ้าอารมณ์ที่เห็นที่ได้ยินเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์

ที่ไม่ดี ก็เกิดความไม่ชอบใจขึ้น เรียกว่า โทสะเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้นั้น แต่อารมณ์ที่เป็นเหตุให้โทสะเกิดขึ้นนั้น ไม่สามารถที่จะยึดจิตใจของสัตว์ทั้งหลายให้มีอุปาทานเกิดขึ้นได้ ส่วนอารมณ์ที่เป็นเหตุให้โลภะเกิดขึ้นนั้น ย่อมมีอำนาจผูกจิตสัตว์ทั้งหลายให้เกิดอุปาทานยึดมั่นขึ้นได้ กล่าวคือ เมื่อได้เห็นหรือได้ยินอารมณ์ที่เป็นที่ชอบใจพอใจบ่อย ๆ ครั้งเข้าแล้ว ก็ทำให้จิตใจของผู้นั้น ยึดอารมณ์นั้น ๆ ไม่ยอมปล่อย การยึดอารมณ์ไว้โดยไม่ยอมปล่อย เช่นนี้ เรียกว่า อุปาทาน และในเวลาเดียวกัน ผู้นั้นก็เข้าใจผิดในรูปนามขันธ ๕ ที่เกิดขึ้น ในขณะที่เห็น ขณะได้ยินเป็นต้นนั้นว่า เราเห็น เราได้ยิน เราชอบ เราคิด เราพูด เรากิน เรานั่ง เรานอน เราเดิน ดังนี้เป็นต้น เช่นนี้จัดเป็นอัตตวาทุปาทานเกิดขึ้น เพราะอาศัยตัณหาเป็นเหตุ ดังมีเรื่องที่เป็นตัวอย่าง คือในเมืองเวสาลี มีปริพพาชกผู้นึงชื่อว่า สัจจกะ หรืออัคคิเวสสนะ สัจจกะปริพพาชกผู้นี้ได้เอาแผ่นเหล็กมาคาดไว้ที่ท้องติดตัวอยู่ตลอดเวลา เพราะมีความเห็นว่าตนเป็นผู้มีปัญญามาก ถ้าไม่เอาแผ่นเหล็กมาคาดเพื่อรักษาปัญญาไว้แล้ว ท้องของตนนั้นจะต้องแตกออกเป็นแน่ สัจจกะปริพพาชกผู้นี้ประกาศตนว่า “ไม่ว่าผู้หนึ่งผู้ใดอาจารย์หนึ่งอาจารย์ใดก็ตามถ้ามาโต้ว่าที่กับเราแล้ว ผู้นั้นจะต้องมีอาการสะดุ้งตกประหม่า ตัวสั่นเหงื่อไหลไปทั้งนั้น อย่าว่าแต่คนเลย แม้แต่ท่อนไม้ ถ้าเรากล่าววาจาออกไปแล้ว ท่อนไม้นั้นก็ต้องเกิดอาการสั่นเช่นเดียวกัน” สัจจกะปริพพาชกประกาศเช่นนี้ อยู่เสมอ ๆ และในเวลานั้น ผู้ที่ตั้งตัวขึ้นเป็นอาจารย์ต่าง ๆ ก็ไม่สามารถจะโต้ตอบวาทะกับสัจจกะปริพพาชกได้จริง ๆ เหมือนกัน ด้วยเหตุนี้จึงทำให้สัจจกะปริพพาชก มีความหยิ่งทงตัวมากขึ้น

ต่อมาวันหนึ่ง สัจจกะปริพพาชกได้ยินว่า พระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงธรรมเทศนาว่า “สัตว์ทั้งหลายนี้ล้วนแต่เป็นรูปนามขันธ ๕ ทั้งสิ้น และมีความเกิดดับอยู่เสมอ ฉะนั้น จึงเป็นอนิจจะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่คงทนอยู่ได้ เป็นอนัตตะ หาตัวตนผู้เป็นเจ้าของไม่ได้ ดังนั้นสัตว์ทั้งหลายอย่าเข้าใจผิดในร่างกายของตนว่า เป็นเรา เป็นเขา เป็นชาย เป็นหญิง” เมื่อสัจจกะปริพพาชกได้ยินข่าวดังนี้แล้ว ก็นึกอยากจะไปเฝ้าและไต่ถามกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงชวนพวกกษัตริย์ลิจฉวี ๕๐๐ องค์ให้ไปด้วยกัน และพูดวอดต่อกษัตริย์ลิจฉวีเหล่านั้นว่า ขอให้พวกท่านคอยดู เราจะกระทำให้พระสมณะโคตม ห้วนไหวสะดุ้งกลัวต่อวาทะของเราให้เหมือนหนึ่งแพะที่ถูกจับคอเขย่าฉนั้น แล้วสัจจกะปริพพาชกพร้อมด้วยกษัตริย์ลิจฉวี ๕๐๐ องค์ ก็พากันไปเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทูลขออนุญาตแล้วสัจจกะปริพพาชกก็ทูลถามขึ้นว่า “ข้าแต่พระสมณะโคตม ท่านอบรมสาวก

ของท่านด้วยธรรมอันใด” พระพุทธร่องค์จึงทรงตอบว่า “เราบรมสาวกของเราด้วยธรรม คือ รูปนามขันธ ๕ ที่ปรากฏเป็นสัตว์ทั้งหลายนั้น ล้วนแต่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ได้อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ไม่ใช่ตัวตนเรา เขา ดังนี้”

สัจจะปริพาชกจึงพูดขึ้นว่า “ข้าแต่พระสมณะโคตม ธรรมดาพืชผลต้นไม้ต่าง ๆ ที่จะเจริญงอกงามขึ้นได้นั้น ก็ต้องอาศัยพื้นแผ่นดินอันใด สัตว์ทั้งหลายอาศัยขันธ ๕ แล้วก็ย่อมได้ส่วยความสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ทำกุศลบ้าง อกุศลบ้าง แสวงหาความสุขในมรรคผลบ้าง และในระหว่างที่ยังมีชีวิตอยู่นั้น อตฺตา ตัวตน ก็ยังคงปรากฏอยู่ ฉะนั้นในการที่ท่านสมณะโคตมกล่าวว่า “สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา” นั้นจะถูกได้อย่างไร”

พระพุทธร่องค์จึงทรงตอบว่า “ในการที่ท่านกล่าวเช่นนั้น หมายความว่า ท่านมีความเห็นว่า ขันธ ๕ นั้น เป็นตัวของเรา ดังนี้ใช่ไหม?” สัจจะกุลตอบว่า “ความเห็นชนิดนี้มีใช่เป็นแต่ข้าพเจ้าคนเดียว แม้พวกที่นั่งอยู่ ณ ที่นี้ก็มีความเห็นดังนี้ด้วยเหมือนกัน” พระพุทธร่องค์ทรงตรัสว่า “ท่านไม่ต้องยกเอาผู้อื่นเข้ามาอ้างด้วย ตถาคตอยากทราบความเห็นของท่านคนเดียว” สัจจะกุลตอบว่า “จริง ข้าพเจ้ามีความเห็นเช่นนั้น” พระพุทธร่องค์ทรงตรัสว่า “เมื่อท่านมีความเห็นเช่นนั้น ตถาคตอยากถามท่านว่า ธรรมดาผู้ที่ป็นกษัตริย์นั้น มีอำนาจเป็นอิสระภายในประเทศของตนว่า ผู้ที่ควรกด ก็กดได้ ผู้ที่ควรยกย่อง ก็ยกย่องได้ ผู้ที่ควรฆ่า ก็ฆ่าได้ ผู้ควรไล่ ก็ไล่ได้ ดังนี้หรือ” สัจจะกุลตอบว่า “ถูกแล้ว” พระพุทธร่องค์ทรงตรัสว่า “เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านยอมรับได้หรือไม่ว่า ท่านอิสระในร่างกายของท่านสามารถบังคับให้รูปร่างที่ไม่สวยให้สวย หรือบังคับไม่ให้ผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยว ให้มีรูปร่างผิวพรรณเหมือนกับคนหนุ่ม ๆ อายุ ๑๖ ดังนี้จะได้หรือไม่”

สัจจะ เมื่อได้ยินคำถามของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าดังนี้ ก็อ้าอึ้งคิดในใจว่า ถ้าเราตอบว่า สามารถบังคับร่างกายให้เป็นไปตามความพอใจของเราได้แล้ว พวกกษัตริย์ลิจฉวีก็จะพากันขอร้องให้เราบังคับร่างกายของเราที่ไม่สวย ให้กลับสวยงามขึ้น เราก็จะตกอยู่ในฐานะลำบากแน่ ๆ แต่ถ้าเราจะตอบว่า ไม่สามารถจะบังคับให้ร่างกายของเราเป็นไปตามความปรารถนาได้ เช่นนี้แล้ว ก็จะเป็นการรับรองคำพูดของพระสมณะโคตมที่ว่า “สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา” และพระสมณะโคตมก็จะชนะเราเป็นแน่ สัจจะกะคิดไปคิดมาแล้ว ก็พูดไม่ออก จึงนั่งเฉยอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงทรงเตือนขึ้นว่า “ทำไมท่านจึงนิ่งเสียของให้แก้ววาทะของตถาคต” สัจจะกะก็ยังคงนั่งอยู่พูดไม่ออก

ในเวลานั้น ท้าวสักกะเทวราชก็เนรมิตกายเป็นยักษ์มีมือถือกระบองเหล็กเข้ามาที่
สัจจกะ เจื้อกระบองขึ้นทำท่าจะตี แล้วกล่าวว่า “ท่านสัจจกะ พระตถาคตทรงถามท่าน
ทำไมจึงนิ่งเสียไม่ตอบ ถ้าท่านไม่ตอบ เราจะตีท่านด้วยกระบองนี้ ให้ศีรษะของท่าน
แตกออกเป็น ๗ เลี่ยง เดียวนี้ เวลาที่พระอินทร์เนรมิตเป็นยักษ์เข้ามาพูดกับสัจจกะเท่านั้น
คนอื่น ๆ ที่อยู่ ณ ที่นั้น ไม่มีใครแลเห็น มีแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับสัจจกะเท่านั้นที่เห็น
เมื่อสัจจกะเห็นดังนั้นแล้วก็ไม่สามารถจะนิ่งเฉยอยู่ได้ ตอบว่า “ข้าพเจ้ายอมแก้วาทะของ
พระตถาคตเดี๋ยวนี้” พระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงทรงถามขึ้นอีกว่า “ท่านสัจจกะ รูปของท่าน
ที่ท่านเป็นอิสระอยู่นั้น ไม่สวย ไม่งาม ท่านจะบังคับให้สวยให้งามเหมือนกับรูปของพวก
กษัตริย์ลิจฉวินั้น จะเป็นไปได้หรือไม่” สัจจกะทูลตอบว่า “จะบังคับให้เป็นไปตามนั้นไม่ได้”
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า “ท่านสัจจกะ ท่านจงระวังคำแก้ของท่านให้ดี คำพูดของท่าน
ตอนต้นกับตอนปลายไม่ตรงกัน แล้วทรงถามอีกว่านามขันธ์ของท่านที่เป็นอิสระอยู่นั้น
ท่านจะบังคับให้เปลี่ยนแปลงไปตามความปรารถนาของท่านได้หรือไม่” สัจจกะทูลว่า
“นามขันธ์ของข้าพเจ้าก็ไม่สามารถบังคับให้เป็นไปตามความพอใจได้เช่นเดียวกัน”
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงถามอีกว่า “มีผู้หนึ่งกำลังได้รับความลำบากกาย ลำบากใจอยู่
แต่ผู้นี้เห็นว่าความลำบากนี้เป็นตัวเป็นตนของเรา เมื่อเห็นอย่างนี้แล้ว ความลำบากนั้น
จะหายไปหรือไม่” สัจจกะทูลตอบว่า “ไม่ได้” พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสถามว่า
“ขันธ์ ๕ ที่เป็นทุกข์อยู่นั้นท่านกำลังยึดถือเอาว่า “เป็นตัวตน เป็นเรา เป็นเขา ดังนี้
มิใช่หรือ” สัจจกะ ทูลตอบว่า “ใช่แล้วข้าพเจ้ายึดถือเช่นนั้น” พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า
“บุคคลที่แสวงหาแก่นไม้ แต่ไปตัดต้นกล้วย ผ่าออกเพื่อจะหาแก่น หาเท่าไรก็ไม่พบ
เพราะต้นกล้วยนั้น เป็นต้นไม้ที่หาแก่นมิได้อยู่แล้ว ผลสุดท้ายก็เลยไม่ได้อะไรที่เป็น
แก่นสาร ข้อนีฉันใด วาทะของท่านก็ฉันนั้น เวลาที่ท่านกล่าวแต่ผู้เดียว ก็รู้สึกคล้ายกับว่า
รูปนามขันธ์ ๕ นี้ มีตัวตนเป็นแก่นสาร แต่เมื่อผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจในขันธ์ ๕ ดีพอ
มีตถาคต เป็นต้น ถ้ามไปถามมาแล้ว ก็เห็นได้ว่า วาทะของท่านไม่มีอะไรเป็นแก่นสาร
ได้เลย และตามที่ท่านได้เคยกล่าวว่า ไม่ว่าผู้หนึ่งผู้ใดที่มาโต้วาทะกับท่านนั้น จะต้องมี
อาการสะดุ้งสะเทือน ตกประหม่า เหงื่อไหล ไปทั้งสิ้นนั้น บัดนี้ ตถาคตเป็นผู้ได้โต้วาทะ
กับท่าน แต่ตถาคตก็ไม่เห็นรู้สึกเป็นอย่างไร เหงื่อก็ไม่ไหล ท่านเองนั่นแหละเป็นผู้มี
เหงื่อไหล” สัจจกะก็ไม่อาจจะพูดโต้แย้งอย่างไรได้ นั่งก้มหน้านิ่งอยู่ ณ ที่นั้น ในที่สุด
สัจจกะปริพพาชกก็ได้ทูลอาราธนาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมด้วยสาวกให้ไปฉันอาหารที่
สำนักของตนในวันรุ่งขึ้น

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ตัณหาเป็นเหตุให้อัตตวาทุปาทานเกิด ดังเช่น สัจจะ-
ปริพพาชกผู้มีความพอใจในชั้น ๕ ของตน เป็นเหตุให้เกิดความเห็นผิดในชั้น ๕ ของตน
ว่าเป็นตัวเป็นตน ซึ่งจัดเป็นอัตตวาทุปาทาน ดังที่ได้แสดงมานี้ ฯ

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของอุปาทาน

๑. คหณลกขณ	มีการยึดไว้เป็นลักษณะ
๒. อมุลจนรส	มีการไม่ปล่อยเป็นกิจ (กิจจรส)
๓. ตณหาทพหตตทฎฐิจปจจุปฏฐาน	มีตัณหาที่มีกำลังอย่างมั่นคง และมีความ
เห็นผิด เป็นอาการปรากฏในปัญญาของ
บัณฑิตทั้งหลาย
๔. ตณหาปฏฐาน	มีตัณหาเป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ตณหาปจญา อุปาทาน

๑. ตัณหาที่เกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่อุปาทาน ที่เกิดหลัง ๆ นั้น
ได้อำนาจปัจจัย ๑ ปัจจัย คือ ปกตูปนิสสยปัจจัย

๒. ตัณหาเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ทฎฐิปาทาน สลัพพตูปาทาน อัตตวาทุปาทาน
ที่เกิดพร้อมกับตนนั้นได้อำนาจปัจจัย ๗ ปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย	๒. สหชาติปัจจัย	๓. อัญญมัญญปัจจัย
๔. สหชาตนิสสยปัจจัย	๕. สัมปยุตตปัจจัย	๖. สหชาติตติปัจจัย
๗. สหชาตอวิคตปัจจัย		

๓. ตัณหาที่เกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่อุปาทาน ๓ (เวณิกามุปาทาน)
ที่เกิดหลัง ๆ นั้น ได้อำนาจปัจจัย ๑ ปัจจัย คือ ปกตูปนิสสยปัจจัย

จบ ตณหา ปจญา อุปาทาน

ภาวะ

๙. อุปาทานปจจยา ภโว สมภาวติ

ภาวะ ย่อมปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัย อุปาทาน เป็นเหตุ

อุปาทาน ที่เป็นเหตุให้เกิด ภาวะ ได้แก่ อุปาทาน ๔ มีกามุปาทาน เป็นต้น ดังที่ได้อแสดงมาแล้วนั่นเอง

ภาวะ มี ๒ อย่าง คือ

๑. กัมมภาวะ การปรุงแต่งที่ทำให้ผลเกิดขึ้น ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลภียกุศลเจตนา ๑๗ รวมเจตนา ๒๙

๒. อุปัตติภาวะ ผลที่เกิดขึ้นในภพนั้น ๆ โดยอาศัยกัมมภาวะ ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐

เมื่อว่าโดยบุคคลาธิฐานแล้ว กัมมภาวะ ได้แก่ การกระทำด้วย กาย วาจา ใจ ในสิ่งที่ดีและไม่ดีของบุคคลทั่วไป (ยกเว้นพระอรหันต์)

อุปัตติภาวะ ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายที่อยู่ใน ๓๑ ภูมิ พร้อมทั้งการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส การนอนหลับ เป็นต้น

วณัตถะของภาวะ

๑. “ภาวติ เอตสฺมาติ = ภโว” ผลย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยกรรมนั้น ฉะนั้น กรรมที่เป็นเหตุของผลนั้น ชื่อว่า ภาวะ

๒. “กมฺมเมว ภโว = กมฺมภโว” กรรมนั้นแหละเป็นเหตุให้ผลเกิด ฉะนั้น จึงชื่อว่า กัมมภาวะ ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลภียกุศลเจตนา ๑๗

๓. “อุปปชฺชติติ = อุปปตฺติ” ธรรมชาติใด เข้าไปเกิดในภพใหม่ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อุปัตติ

๔. “ภาวติติ = ภโว” ธรรมใด ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรม ฉะนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า ภาวะ

๕. “อุปปตติ จ โส ภโว จาติ = อุปปตติภโว” ธรรมใดเข้าไปเกิดในภพใหม่ด้วย ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรมด้วย ฉะนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า อุปปตติภาวะ ได้แก่ โลเกียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐

จำแนกกัมมภาวะโดยทวาร

๑. กัมมภาวะที่เกิดทางกาย	ชื่อว่า กายกรรม ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒
มหากุศลกรรม ๘
๒. กัมมภาวะที่เกิดทางวาจา	ชื่อว่า วจีกรรม ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒
มหากุศลกรรม ๘
๓. กัมมภาวะที่เกิดทางใจ	ชื่อว่า มโนกรรม ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒
มหากุศลกรรม ๘ มหัคคตกุศลกรรม ๙

อุปปตติภาวะ ๙ ประการ

ว่าโดยภูมิ	{	๑. กามภาวะ	ได้แก่ กามวิปากจิต ๒๓ เจตสิก ๓๓
กัมมชรูป ๒๐
		๒. รูปภาวะ	ได้แก่ รูปวิปากจิต ๕ จักขุวิญญาณ ๒
โสตวิญญาณ ๒ สัมปฏิจฉนจิต ๒
สันตிரณจิต ๓ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๑๕
		๓. อรูปภาวะ	ได้แก่ อรูปวิปากจิต ๔ เจตสิก ๓๐
ว่าโดยจิต	{	๔. สัตถุภาวะ	ได้แก่ โลเกียวิปากจิต ๓๑ (เว้นเนวสัตถุ-
นาสัตถุญาณตนวิปากจิต ๑) เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐
		๕. อสัตถุภาวะ	ได้แก่ ชีวิตนวกกลาป
		๖. เนวสัตถุณาสัตถุภาวะ	ได้แก่ เนวสัตถุณาสัตถุญาณตนวิปากจิต ๑
เจตสิก ๓๐

ว่าโดยชั้น	{	๗. เอกโวกการภาวะ	ได้แก่	ชีวิตนวกกลาป
		๘. จตุโวกการภาวะ	ได้แก่	อรุปรวิปากจิต ๔ เจตสิก ๓๐
		๙. ปัญจโวกการภาวะ	ได้แก่	กามวิปากจิต ๒๓ รุปรวิปากจิต ๕ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐

หรืออีกนัยหนึ่ง อุปัตติภาวะ มี ๙ ประการ คือ

๑. นานัตตกายนานัตตสัณญภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ในกามสุคติภูมิ ๗
๒. นานัตตกายเอกัตตสัณญภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ในอบายภูมิ ๔ ปฐมฉานภูมิ ๓
๓. เอกัตตกายนานัตตสัณญภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ในทุติยฉานภูมิ ๓
๔. เอกัตตกายเอกัตตสัณญภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ในตติยฉานภูมิ ๓ จตุตถฉานภูมิ ๖ (เว้นอัสสัณญัตตภูมิ)
๕. อัสสัณญภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ในอัสสัณญัตตภูมิ
๖. อากาสานัญญาตณภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ในอากาสานัญญาตณภูมิ
๗. วิญญาณัญญาตณภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ในวิญญาณัญญาตณภูมิ
๘. อากิณญัญญาตณภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ในอากิณญัญญาตณภูมิ
๙. เนวสัณญานาสัณญายตณภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ในเนวสัณญานาสัณญายตณภูมิ

แสดงอุปัตติภาวะ ๙ โดยบุคคลาธิฐาน

๑. กามภาวะ ได้แก่ อบายสัตว์มีดิรัจฉาน เป็นต้น และมนุษย์ เทวดา
๒. รูปภาวะ ได้แก่ รูปพรหมทั้งหลาย
๓. อรูปภาวะ ได้แก่ อรูปพรหมทั้งหลาย
๔. สัณญภาวะ ได้แก่ อบายสัตว์ มนุษย์ เทวดา รูปพรหม อรูปพรหม (เว้นเนวสัณญานาสัณญายตณพรหม)
๕. อัสสัณญภาวะ ได้แก่ อัสสัณญัตตพรหม
๖. เนวสัณญานาสัณญภาวะ ได้แก่ เนวสัณญานาสัณญายตณพรหม

๗. เอกโวการภาวะ ได้แก่ อสังญสัตตพรหม
๘. จตุโวการภาวะ ได้แก่ อรูปพรหม
๙. ปัญจโวการภาวะ ได้แก่ อบายสัตว์ มนุษย์ เทวดา รูปพรหม

อุปปตติภาวะโดยย่อ ๓ ประการ

อุปปตติภาวะทั้ง ๙ ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ เมื่อย่อลงแล้วได้ ๓ ประการ คือ

๑. กัมมภาวะ ๒. รูปภาวะ ๓. อรูปภาวะ

กัมมภาวะและอุปปตติภาวะทั้ง ๒ ที่กล่าวมาแล้วนี้ ปรากฏเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัย อุปาทานทั้ง ๔ เป็นเหตุ และภาวะทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันได้ กล่าวคือ

เมื่อว่าโดยแง่อนาคตแล้ว กัมมภาวะเป็นเหตุ อุปปตติภาวะเป็นผล หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายซึ่งเป็นอุปปตติภาวะนี้ ปรากฏเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยการกระทำต่าง ๆ ด้วยกาย วาจา ใจ ซึ่งเป็นอกุศลกัมมภาวะ และโลกียกุศลกัมมภาวะเป็นเหตุ นี้จัดเป็น ชนกเหตุ ดังที่ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนีวาท

“ตตรสส อุปปตติเหตุ ภูตํ กมมํ กมมกโว กมมนิพพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติโก”

ในภาวะทั้ง ๒ อย่างนั้น อกุศลกรรม และโลกียกุศลกรรมเจตนาที่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลายนั้น ชื่อว่า กัมมภาวะ ขันธ ๕ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยกัมมภาวะนั้น ชื่อว่า อุปปตติภาวะ

เมื่อว่าโดยแง่ปัจจุบันแล้ว อุปปตติภาวะเป็นเหตุ กัมมภาวะเป็นผล เพราะการทำงานทั้งหลายที่เกี่ยวข้องด้วย กาย วาจา ใจ จะปรากฏขึ้นได้ก็ต้องอาศัยสัตว์ทั้งหลายซึ่งเป็นอุปปตติภาวะเป็นเหตุ ด้วยเหตุนี้ บัณฑิตทั้งหลายจึงได้ให้คำแนะนำว่า

อมตํ มียฺยมาเนน

ขรมาเนน นิขุขรํ

นิพพุตํ ตปมาเนน

นิเมยฺย โพนธินา ลีวํ ฯ

แปลเป็นใจความว่า

ผู้ฉลาด ควรพยายามเอาร่างกายที่มีความตายไม่มีที่สิ้นสุดนั้น แลกกับพระนิพพาน ที่มีสันติไม่มีความตาย เหมือนหนึ่งพ่อค้าที่แลกเปลี่ยนสินค้ากัน

ผู้ฉลาด ควรพยายามเอาร่างกายที่มีความแกล่ไม่มีที่สิ้นสุดนั้น แลกกับพระนิพพาน ที่มีสันติไม่มีความแกล่ เหมือนหนึ่งพ่อค้าที่แลกเปลี่ยนสินค้ากัน

ผู้ฉลาด ควรพยายามเอาร่างกายที่มีความเดือดร้อนด้วยกิเลสเป็นนิตย์นั้น แลกกับพระนิพพานที่มีสันติไม่มีความเดือดร้อนด้วยกิเลสเป็นนิตย์ เหมือนหนึ่งพ่อค้าที่แลกเปลี่ยนสินค้ากัน

การเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปัตติภาวะโดยอาศัยกามุปาทาน

ตามธรรมดาจิตใจของปุถุชนทั้งหลายนั้น ย่อมชอบยึดถือในความเห็นของตน เป็นใหญ่ ไม่ค่อยมีการพิจารณาถึงเหตุผลที่สมควร เหมือนกับความเป็นไปของคนที่เสียสติ สมดังที่กล่าวไว้ว่า “ปุถุชนโน อุมมตตโก วีย” “ความเป็นอยู่ของปุถุชนนั้นเหมือนคนบ้า” ดังนั้น ในการกระทำต่าง ๆ ของชนทั้งหลาย ที่มีความหวังต่อความสุขความสบายใน มนุษย์และเทวดา ด้วยอำนาจแห่งกามุปาทานนั้น บางพวกก็เชื่อถือในคำแนะนำสั่งสอนของ อาจารย์ที่เป็นมิชฌาทีฏฐิ ผู้ไม่เคยศึกษาในพระสูตร พระอภิธรรม พระวินัย แล้วย่อมกระทำการงานที่เกี่ยวกับทุจริต มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เสพสุรา เป็นต้น แล้วใช้เป็นเครื่องบูชา บวงสรวงต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ การกระทำเช่นนี้เป็นอกุศลกัมมภาวะ ซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัย กามุปาทานเป็นเหตุ บุคคลจำพวกนี้เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมไปบังเกิดในอบายภูมิ ๔ ซึ่งเป็นอุปัตติภาวะอย่างหนึ่ง

บางพวกก็เชื่อถือคำแนะนำสั่งสอนของครูอาจารย์ ที่มีความเห็นถูกต้องแล้วก็ปฏิบัติ ในการงานที่เกี่ยวกับทาน ศีล ภาวนา ซึ่งเป็นกุศลกัมมภาวะโดยอาศัยกามุปาทานเป็นเหตุ บุคคลจำพวกนี้เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมได้ไปบังเกิดในกามสุคติภูมิ เป็นมนุษย์และ เทวดา ซึ่งเป็นอุปัตติภาวะอย่างหนึ่ง

บางพวกก็ได้รับการอบรมแนะนำว่า การทำสมณะจนกระทั่งได้ฌานนั้นสามารถ ทำให้ไปบังเกิดเป็น รูปพรหม อรูปพรหม ได้รับความสุขกาย สุขใจ พิเศษไปกว่าความสุข ในมนุษย์และเทวดา เมื่อได้รับการแนะนำดังนี้แล้ว ก็พยายามเจริญสมณธรรมจนได้ถึง ฌานบาง ฌานบาง ซึ่งเป็นกุศลกัมมภาวะโดยอาศัยกามุปาทานเป็นเหตุ บุคคลจำพวกนี้เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมได้ไปบังเกิดไปรูปภูมิ อรูปภูมิ ซึ่งเป็นอุปัตติภาวะอย่างหนึ่ง

การเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปบัติภาวะโดยอาศัยทิฏฐุปาทาน

ผู้ที่มีความเห็นผิดที่เป็นนิยตมิจฉาทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ

๑. **นัตถิกทิฏฐิ** มีความเห็นว่าทำอะไรก็ตาม ผลที่จะได้รับข้างหน้านั้นไม่มี เช่น ในอัมมัตถกาคิกทิฏฐิ ๑๐ เป็นต้น และผู้ที่มีนัตถิกทิฏฐินี้จะต้องมีอุจเฉททิฏฐิด้วย คือ เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายตายแล้วสูญสลายไปไม่เกิดอีก

๒. **อเหตุกทิฏฐิ** มีความเห็นว่า สัตว์ทั้งหลาย ที่กำลังได้รับความลำบากหรือสบายอยู่ก็ตาม ไม่ได้อาศัยอะไรเป็นเหตุให้เกิดขึ้นเลย ความลำบากหรือสบายเหล่านี้ปรากฏขึ้นเอง

๓. **อกริยทิฏฐิ** มีความเห็นว่า สัตว์ทั้งหลาย ทำดีก็ตาม ทำชั่วก็ตาม ไม่เป็นเหตุที่จะทำให้เกิดผลข้างหน้า ผลที่จะได้รับข้างหน้าก็ไม่มี แม้จะทำดีหรือไม่ดีอย่างไรก็ไม่เรียกว่าทำดี ทำไม่ดี ผู้ที่ทำเองก็ดี ใช้ให้คนอื่นทำก็ดี ก็ไม่เรียกว่า ทำ เช่นเดียวกัน

ผู้ที่มีความเห็นผิดดังกล่าวแล้วนี้ ได้ชื่อว่า มีทิฏฐุปาทาน บุคคลจำพวกนี้ย่อมประพฤติไปตามความพอใจของตน และมักจะเป็นไปในทางอกุศล เป็นส่วนมาก สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ปาปสมิ รมติ มโน” ตามธรรมดาจิตใจของชนทั้งหลายนั้น ย่อมยินดีในการทำงานที่เป็นอกุศลอยู่เสมอ และผู้ที่มีทิฏฐุปาทานนี้ ย่อมกล้ากระทำให้สิ่งที่เป็นทุจริต ทุราชีพต่าง ๆ อันเป็นอกุศลกัมมภาวะ โดยอาศัยทิฏฐุปาทานเป็นเหตุ แม้ว่าบุคคลจำพวกนี้จะมีการทำกุศลอยู่บ้าง ก็เป็นไปโดยอาศัยกามุปาทานเป็นเหตุ คือหวังในชื่อเสียงเกียรติยศและหวังผลตอบแทนที่เป็นประโยชน์แก่ตนในปัจจุบันเท่านั้น

กุศลกัมมภาวะที่เกิดขึ้น โดยอาศัยทิฏฐุปาทานเป็นเหตุ นั้น เกิดขึ้นได้เฉพาะแต่พวกที่มีอุจเฉททิฏฐิเท่านั้น เพราะบุคคลจำพวกนี้เห็นว่าตัวตนของเรานี้ถ้าจะไปสูญสิ้นในเทวภูมิหรือพรหมภูมิได้ก็จะเป็นการดีมาก เมื่อเห็นดังนั้นแล้วก็ทำกุศลมี ทาน ศีล สมถภาวนาให้เกิดขึ้น เพื่อหวังความสูญสิ้นในภูมิที่ตนต้องการ ถ้าการทำกุศลนั้นเป็นไปโดยถูกต้องสมบูรณ์แล้วก็ได้ไปบังเกิดในเทวภูมิ หรือรูปภูมิ อรูปภูมิ ซึ่งเป็นอุปบัติภาวะได้ แต่ถ้าการทำกุศลนั้นไม่เป็นไปโดยสมบูรณ์ ก็ไม่อาจจะไปเกิดในรูปภูมิ อรูปภูมิได้ คงได้แต่เกิดเป็นมนุษย์ หรือเทวดาซึ่งเป็นอุปบัติภาวะเท่านั้น สำหรับอกุศลกัมมภาวะนั้นเกิดขึ้นโดยอาศัยทิฏฐุปาทานได้ทั้งหมด

การเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปัตติภาวะโดยอาศัยสัลลพตูปาทาน

ผู้ที่กำลังปฏิบัติเยี่ยงโคเอียงสุนัขเป็นต้นอยู่นั้น โดยมากมีความคิดเห็นว่า ที่ตนกำลังปฏิบัติอยู่อย่างนี้ เป็นการดำเนินอยู่ในแนวทางของสัปบุรุษซึ่งเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก และมีความเชื่อมั่นว่า การปฏิบัติของตนนี้จะส่งผลให้ตนไปเกิดในเทวภูมิ พรหมภูมิอย่างแน่นอน และมองเห็นการปฏิบัติของผู้อื่นมีทาน ศีล ภาวนา เหล่านั้นเป็นการที่ไม่ถูกต้อง และบุคคลเหล่านั้นก็ไม่สามารถจะประพฤติปฏิบัติอย่างเราได้ ด้วยเหตุนี้ บุคคลเหล่านี้จึงไม่สามารถจะไปเกิดในเทวภูมิ พรหมภูมิตามความประสงค์ได้

ความคิดเห็นของบุคคลที่ประพฤติดิตแนวทางเช่นนี้ ย่อมเป็นมิจฉาธิโมกข์ คือ ตัวทวิภูติที่มีการตัดสินใจผิด และเป็นมานะที่มีการดูหมิ่นต่อการปฏิบัติของผู้อื่น ความเห็นของบุคคลจำพวกนี้เป็นอกุศลกัมมภาวะที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสัลลพตูปาทานเป็นเหตุ และบุคคลจำพวกนี้เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมไปบังเกิดเป็นอบายสัตว์ อันเป็นอุปัตติภาวะอย่างหนึ่ง

บางพวกก็มีความเห็นว่า การปฏิบัติเยี่ยงโคเอียงสุนัขอย่างนี้เท่านั้น ที่สามารถทำลายกิเลสโดยตรง และให้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ การปฏิบัติอย่างอื่น มีทาน ศีล ภาวนา เหล่านั้น เพียงแต่ให้ได้ไปเกิดในเทวภูมิ พรหมภูมิเท่านั้น แต่การปฏิบัติชนิดนี้ ปฏิบัติในมนุษย์ภูมิจะถึงความสำเร็จได้ยาก เพราะไม่สะดวกสบาย ถ้าได้ไปปฏิบัติในเทวภูมิ หรือ พรหมภูมิแล้วจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ง่าย เมื่อมีความเห็นดังนี้แล้ว ก็พยายามบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา อันเป็นกุศลกัมมภาวะ เพื่อให้ได้ไปบังเกิดในเทวภูมิ พรหมภูมิ บางคนปฏิบัติได้ถึงฉาน บางคนก็ไม่ได้ถึงฉาน ผู้ปฏิบัติได้ถึงฉานนั้น เมื่อตายแล้วก็ได้ไปเกิดเป็นพรหม ผู้ที่ไม่ได้ฉานนั้น เมื่อตายแล้วก็ไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา อันเป็นอุปัตติภาวะ

การเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปัตติภาวะโดยอาศัยอัตตวาทูปาทาน

อัตตวาทูปาทานนี้ เกิดขึ้นได้ทั่วไปแก่ปุถุชนทั้งหลาย เพราะบุคคลจำพวกนี้ มองไม่เห็นความเป็นไปของรูปนามขันธ ๕ ที่เป็นสภาพอนัตตะ เห็นไปว่าเป็นตัวตน เรา เขา เป็นสัตว์ บุคคล ชาย หญิง กล่าวคือมีความรู้สึกในการเห็น การได้ยิน เป็นต้นว่าในขณะที่เห็น การเห็นนั้นแหละเป็นเรา เราเป็นผู้เห็น ในขณะที่ได้ยิน การได้ยินนั้นแหละเป็นเรา เราเป็นผู้ได้ยิน ในขณะที่คิด การคิดนั้นแหละเป็นเรา เราเป็นผู้คิด ในขณะที่ยิน เดิน นั่ง นอน การยิน เดิน นั่ง นอนนั้นแหละเป็นเรา เราเป็นผู้ยิน เดิน นั่ง นอน ความรู้สึก ความเห็น

ดังกล่าวแล้วนี้ เกิดขึ้นจากอัตตวาทุปาทานทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่า ในการกระทำกุศล และอกุศลที่คนทั้งหลายกระทำกันอยู่ทุกวันนี้ก็เพราะอาศัยอัตตวาทุปาทานนั่นเองเป็นเหตุ โดยมีการนึกคิดว่า ตัวเรามีความสุขความสบายยังน้อยอยู่ หรือมีทรัพย์สินเงินทอง เกียรติยศชื่อเสียงยังน้อยอยู่ จะต้องพยายามให้ได้สิ่งเหล่านี้มาให้มากขึ้น แล้วก็ทำกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ตามอัธยาศัยจิตใจของตน ๆ หรือแล้วแต่การได้รับอบรมมาจากบิดา มารดา ครู อาจารย์ คือ ถ้าผู้ใดมีอัธยาศัยจิตใจไม่ดี หรือไม่ได้รับการอบรมที่ดี ผู้นั้นย่อมแสวงหา สิ่งที่ต้องการไปทางที่ไม่ดี เป็นทุจริต ทราชีพ ซึ่งจัดเป็นอกุศลกัมมภาวะ และเมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมได้ไปเกิดเป็นอบายสัตว์อันเป็นอุปัตติภาวะ และถ้าผู้ใดมีอัธยาศัยจิตใจดี หรือได้รับการอบรมที่ดี ผู้นั้นย่อมแสวงหาสิ่งที่ต้องการไปในทางที่ดี เป็นสุจริต และสัมมาชีพ มีการสร้างทาน รักษาศีล เจริญสมณธรรมฐาน ซึ่งจัดเป็นกุศลกัมมภาวะ และเมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมได้ไปเกิดเป็นมนุษย์บ้าง เทวดาบ้าง รูปพรหมบ้าง อรูปพรหมบ้าง อันเป็นอุปัตติภาวะ

แสดงความแตกต่างกันระหว่างสังขารกับกัมมภาวะ

สังขารที่เป็นผลของอวิชชา (อวิชชาปัจจัย สขขาร) และกัมมภาวะที่เป็นผลของ อุปาทาน (อุปาทานปัจจัย ภโว) ทั้ง ๒ นี้ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ เจตนา ๒๙ ที่ในอกุศลจิต ๑๒ และ โลภียกุศลจิต ๑๗ เหมือนกัน แต่ที่แตกต่างกันนั้น คือ

ในแง่อัทธา ๓ เจตนากรรม ๒๙ ที่เกิดขึ้นในอดีตภพ ซึ่งเป็นเหตุให้อุปาทานขันธ เกิดขึ้นในภพนี้ ชื่อว่า สังขาร ดังมีบาลีแสดงว่า อวิชชา สงขารอ อตีโต อทฐา

เจตนากรรม ๒๙ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภพ ซึ่งเป็นเหตุให้อุปาทานขันธเกิดขึ้น ในภพหน้า ชื่อว่า กัมมภาวะ ดังมีบาลีแสดงว่า มชฺเฌ อฏฺฐ ปจฺจุปฺปนโน อทฐา

สำหรับการแสดงในอาการ ๒๐ ประเภท ๒๐ นั้น ความเป็นไปของสังขารและ กัมมภาวะทั้ง ๒ นี้ ไม่มีกาลต่างกัน กล่าวคือ ในอดีตเหตุ ๕ นั้น สังขาร และกัมมภาวะ ก็เข้าอยู่ในธรรมที่เป็นอดีตเหตุด้วย และที่ในปัจจุบันเหตุ ๕ สังขาร ทั้ง ๒ นี้ ก็เข้าอยู่ใน ธรรมที่เป็นปัจจุบันเหตุด้วยเหมือนกัน ด้วยเหตุนี้ จึงรู้ได้ว่า ความต่างกันระหว่างสังขารกับ กัมมภาวะที่ว่าโดยกาลจึงไม่มีในที่นี้ แต่ความแตกต่างกันนั้น มีดังนี้ คือ

บุพพเจตนา ที่เกิดก่อนการกระทำกุศล อกุศล ชื่อว่า สังขาร
 มุญจนเจตนา ที่เกิดขณะกำลังกระทำกุศล อกุศล ชื่อว่า กัมมภาวะ
 หรืออีกนัยหนึ่ง ในกุศลขณะ อกุศลขณะ ๗ ครั้งนั้น
 กุศล อกุศล เจตนา ที่เกิดในขณะดวงที่ ๑ ถึง ดวงที่ ๖ ชื่อว่า สังขาร
 กุศล อกุศล เจตนา ที่เกิดในขณะดวงที่ ๗ ชื่อว่า กัมมภาวะ
 หรืออีกนัยหนึ่ง
 จิต เจตสิก ที่เกิดพร้อมกับ กุศล อกุศล เจตนา ชื่อว่า สังขาร
 กุศล อกุศล เจตนา เจตสิก ชื่อว่า กัมมภาวะ
 ดังมีบาลีแสดงว่า

สงขารรา ปุเรเจตนา

ภาวตุ มุญจ สุตตมา

สพพา วา เจตนา ภโว

สงขารรา สมปยุตตกา ฯ

แปลความว่า

บุพพเจตนาที่ดี เจตนาที่ประกอบกับขณะก่อน ๆ ๖ ครั้งก็ดี ชื่อว่า สังขาร
 มุญจนเจตนาที่ดี เจตนาที่ประกอบกับขณะดวงที่ ๗ ก็ดี ชื่อว่า กัมมภาวะ หรือ
 อกุศลและโลกียกุศลเจตนาทั้งหมด ชื่อว่า กัมมภาวะ
 จิตเจตสิกที่ประกอบกับกุศล อกุศล เจตนา เหล่านี้ ชื่อว่า สังขาร
 หรืออีกนัยหนึ่ง
 สังขาร ได้แก่ กุศล อกุศล เจตนาเจตสิกอย่างเดียว
 กัมมภาวะ ได้แก่ กุศล อกุศล เจตนา พร้อมด้วยนามขันธ์ ๔ ที่เหลือ
 หรืออีกนัยหนึ่ง

สังขาร ได้แก่ กุศล อกุศล เจตนา ๒๙ ที่เป็นเหตุของโลกียวิปากวิญญานที่เป็นปฏิสนธิและปวัตติ อย่างเดียว

กัมมภาวะ ได้แก่ กุศล อกุศล เจตนา ๒๙ ที่เป็นเหตุของโลกียวิปากวิญญานที่เป็นปฏิสนธิ ปวัตติ และอสังขาร

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปัทฐาน ของกัมมภาวะ

๑. กมมลกฺขโณ	มีความเป็นกรรม เป็นลักษณะ
๒. ภาวนรโส	มีการทำให้เกิด เป็นกิจ (กิจจรส)
๓. กุสลากุสลปจฺจุปฺภูจฺจาโน	มีความเป็นกุศล อกุศล เป็นอาการปรากฏแก่
ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. อุปาทานปทฺฐจฺจาโน	มีอุปาทานเป็นเหตุใกล้

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปัทฐาน ของอุปบัติภาวะ

๑. กมมผลลกฺขโณ	มีความเป็นผลของกรรม เป็นลักษณะ
๒. ภาวนรโส	มีการเกิดขึ้น เป็นกิจ (สัมปตฺติรส)
๓. อพฺยาगतปจฺจุปฺภูจฺจาโน	มีความเป็นอพยगतธรรม เป็นอาการปรากฏแก่
ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. อุปาทานปทฺฐจฺจาโน	มีอุปาทานเป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท อุปาทานปจฺจยา ภาโว สมุทฺติ

๑. กามุปาทาน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กัมมภาวะ ที่ประกอบกับตนนั้นได้อำนาจ
ปัจจัย ๗ ปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย	๒. สหชาติปัจจัย	๓. อัญญมัญญปัจจัย
๔. สหชาตนิสสยปัจจัย	๕. สัมปยุตตปัจจัย	๖. สหชาติตฺถิปัจจัย
๗. สหชาติอวิคตปัจจัย		

๒. ทิฏฐุปาทาน สิลฺลพฺพุตฺตาทาน อตฺตวาทุปาทาน ทั้ง ๓ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะ
แก่กัมมภาวะ ที่ประกอบกับตนนั้นได้อำนาจปัจจัย ๗ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. สหชาตนิสสยปัจจัย
๔. มัคคปัจจัย	๕. สัมปยุตตปัจจัย	๖. สหชาติตฺถิปัจจัย
๗. สหชาติอวิคตปัจจัย		

๓. อุปาทานทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กัมมภาวะ ที่เกิดขึ้นติดต่อกันกับตน โดยไม่มีระหว่างคั่นนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๖ ปัจจัย คือ

๑. อนันตรปัจจัย	๒. สมันตรปัจจัย	๓. อนันตรูปนิสสยปัจจัย
๔. อาเสวนปัจจัย	๕. นัตถิปัจจัย	๖. วิคตปัจจัย

๔. อุปาทานทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กัมมภาวะและอุปปัตติภาวะ ที่ไม่ได้เกิดพร้อมกันกับตน หมายความว่า ตามธรรมดาผู้ที่ไม่มีอุปาทานแล้วนั้น การกระทำของบุคคลนั้นย่อมไม่เป็นกุศลอกุศลกัมมภาวะ และเมื่อตายจากโลกนี้แล้ว อุปปัตติภาวะ คือ การเกิดเป็นสัตว์น้อยใหญ่ก็ย่อมไม่มี แต่การกระทำของสัตว์ทั้งหลายที่สำเร็จเป็นกุศลอกุศลกัมมภาวะก็ดี และเมื่อตายจากโลกนี้แล้ว ไปเกิดเป็นสัตว์น้อยใหญ่ อันเป็นอุปปัตติภาวะก็ดี เหล่านี้ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจอุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีอยู่แล้วในสันดานของตนนั่นเอง เป็นปัจจัย ฉะนั้น ในการช่วยอุปการะของอุปาทานทั้ง ๔ แก่ภาวะทั้ง ๒ นี้ ย่อมได้อำนาจ ปกตูปนิสสยปัจจัยอย่างเดียว

๕. ในขณะที่กุศลอกุศลกัมมภาวะเกิดขึ้นโดยมีอุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอารมณ์อย่างสามัญ ขณะนั้นอุปาทานทั้ง ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยช่วยอุปการะ แก่กุศลอกุศลกัมมภาวะนั้นได้อำนาจปัจจัย ๑ ปัจจัย คือ อารัมมณปัจจัย

๖. ขณะที่กุศลอกุศลกัมมภาวะเกิดขึ้นโดยมีอุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอารมณ์ ช่วยเอาใจใส่เป็นพิเศษ ขณะนั้นอุปาทานทั้ง ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยช่วยอุปการะ แก่กุศลอกุศลกัมมภาวะนั้นได้อำนาจปัจจัย ๓ ปัจจัย คือ

๑. อารัมมณปัจจัย	๒. อารัมมณาธิปติปัจจัย	๓. อารัมมณูปนิสสยปัจจัย

ชาติ

๑๐. ภาวะปัจจัยา ชาติ สมภาวะ

ความเกิดขึ้นแห่งโลกียวิปากจิต เจตสิก และกัมมชรูป ปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัย กัมมภาวะเป็นเหตุ

ภาวะที่เป็นปัจจัยของชาติที่หมายเอาแต่กัมมภาวะนั้น ก็เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิปาก และกัมมชรูปอันเป็นตัวชาตินั้น จะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยกุศลกรรมและอกุศลกรรมเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ภาวะในบท “ภาวะปัจจัยา ชาติ” จึงได้แก่ กัมมภาวะ อย่างเดียว

ชาติ คือ การเกิดขึ้นครั้งแรกของโลกียวิปากและกัมมชรูป ซึ่งเป็นอุปปัตติภาวะใน ๓๑ ภูมิ โดยมีชั้น ๑ บ้าง ชั้น ๔ บ้าง ชั้น ๕ บ้าง

วณัตตะของชาติ

“ชนนํ = ชาติ” การเกิดขึ้นของชั้น ๕ ชื่อว่า ชาติ
อีกนัยหนึ่ง

“ขายนติ ปาตุกวนติ ธมมา เอตยาติ = ชาติ”

สังขารธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏเกิดขึ้นโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติ ที่เป็นเหตุแห่งการปรากฏเกิดขึ้นของสังขารธรรมนั้น ชื่อว่า ชาติ

ความหมายของชาติ

ชาติ ว่าโดยธรรมาธิฐาน มี ๒ อย่าง คือ

๑. นามชาติ การเกิดขึ้นของวิปากนามชั้น ๔
๒. รูปชาติ การเกิดขึ้นของกัมมชรูป

ว่าโดยกาลมี ๓ อย่างคือ

๑. ปฏิสนธิชาติ การเกิดขึ้นของวิปากนามชั้นและกัมมชรูป
๒. สันตติชาติ การเกิดสืบต่อของวิปากนามชั้นและกัมมชรูป
๓. ขณิกชาติ การเกิดดับขณะหนึ่ง ๆ ของวิปากนามชั้นและกัมมชรูป

ในชาติ ๓ อย่างนี้ การเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพใหม่ของสัตว์ทั้งหลายที่ตายจากภพเก่า ชื่อว่า ปฏิสนธิชาติ และเมื่อว่าโดยธรรมาธิฐานแล้ว ก็ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙ เจตสิก ๓๕ กัมมชกลาป ๓-๔-๗ ที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล ชื่อว่า ปฏิสนธิชาติ

ต่อจากปฏิสนธิกาลแล้ว นามธรรมและรูปธรรมที่เกิดขึ้นใหม่ ๆ ติดต่อกันไม่ขาดสายตลอดวัน ตลอดเดือน ตลอดปี จนกระทั่งตลอดชีวิต ชื่อว่า สันตติชาติ ว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ การสืบต่อกันของจิต เจตสิก รูป ทั้งหมด

การเกิดขึ้นขณะหนึ่ง ๆ ของจิตดวงหนึ่ง ๆ และการเกิดขึ้นขณะหนึ่ง ๆ ของรูปกลาปอันหนึ่ง ๆ ชื่อว่า ชณิกชาติ ได้แก่ การเกิดขึ้นขณะหนึ่งของจิต เจตสิก รูป ทั้งหมด

คำว่า “ชาติ” ในบท “ภวปจจุยา ชาติ” นี้ มุ่งหมายเอาปฏิสนธิชาติเท่านั้น

จำแนกปฏิสนธิชาติโดยกำเนิด มี ๔ ประการ

ปฏิสนธิชาตินี้ เมื่อว่าโดยกำเนิดมี ๔ ประการ คือ

๑. ขลาพูชชาติ	การเกิดขึ้นในมดลูก
๒. อัณชชชาติ	การเกิดขึ้นในฟองไข่
๓. สังเสทชชาติ	การเกิดขึ้นในยางเหนียว
๔. โอบปาตีกชาติ	การเกิดผุดโตขึ้นทันที

จำแนกปฏิสนธิชาติโดยชั้น มี ๓ ประการ

๑. ปัญจโวการชาติ	การเกิดขึ้นของชั้น ๕
๒. จตุโวการชาติ	การเกิดขึ้นของนามชั้น ๔
๓. เอกโวการชาติ	การเกิดขึ้นของรูปชั้นอย่างเดียว

ชาติ คือ การเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลายใน ๓๑ ภูมิโดยประเภทอย่างหนึ่ง ๆ มีพวกอบายสัตว์ มนุษย์ เทวดา เป็นต้น เหล่านี้ ก็เนื่องมาจากกัมมภาวะ คือ การกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ที่เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง นั่นเอง ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่าสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีใครเป็นผู้สร้าง นอกจากกุศลกรรม อกุศลกรรมเท่านั้น สมดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า

“กมมํ สตเต วิภชชติ ยทิทํ ทินปณิตตตาย”

กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้มีสภาพเลวและประณีต

และพระพุทธโฆษาจารย์ ก็ได้แสดงไว้ว่า

ตฺถโยปิ พทฺธิ เหตุมฺหิ

ยมกานํ ปยุตฺตยตา

น จาญฺโณ กมฺมโต ตสฺมา

เณยฺโย โส ชาติปจฺจโย ฯ

แปลเป็นใจความว่า

แม้จะมีสายโลหิตและอาหารซึ่งเป็นเหตุภายนอกอันเดียวกัน แต่ทารกฝาแฝดนั้น ก็ยังมีสิ่งที่ต่างกันให้เห็นได้ กล่าวคือคนหนึ่งเป็นชาย คนหนึ่งเป็นหญิงก็มี รูปร่างสัณฐานผิดเพี้ยนก็มี ปัญญาต่างกันก็มี ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า นอกจากกุศล อกุศลกัมมภาวะแล้ว ก็ไม่มีเหตุอื่นใดอีกที่จัดแจงในการเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น บัณฑิตทั้งหลายจึงทราบกัมมภาวะนี้ว่าเป็นปัจจัยของชาติ

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของชาติ

๑. ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปจฺมาภินิพฺพตฺติลกฺขณา

มีการเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพนั้น ๆ เป็นลักษณะ

๒. นิยุยาดนรสา

มีการเป็นไปคล้ายกับว่า มอບซันซ์ ๕ ที่มีขอบเขตในภพหนึ่ง ๆ ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นกิจ (สัมปตติรส)

๓. อตฺตภาวโต อิท อุมฺมุขชนปจฺจุปฏฺฐานา (วา) ทุกฺขวิจิตตตฺตา ปจฺจุปฏฺฐานา

มีการผุดขึ้นในภพนี้จากภวก่อน เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย (หรือ) มีสภาพที่เต็มไปด้วยทุกข์ เป็นผลปรากฏ

๔. อุปจิตนามรูปปฏฺฐานา

มีนามรูปที่เกิดขึ้นครั้งแรก เป็นเหตุไถ่

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ภวปัจจัยา ชาติ สมุทติ

กัมมภาวะ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ชาตินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๒ ปัจจัย คือ

๑. ปกตูปนิสสยปัจจัย

๒. นานักขณิกกัมมปัจจัย

หมายเหตุ ในบทว่า ภวปัจจัยา ชาติ นี้ ท่านมูลฎีกาจารย์หมายเอากัมมภาวะ และอุปปัตติภาวะทั้ง ๒ โดยยกเหตุผลว่า ชาตินั้น ก็คือ การเกิดขึ้นของโลกียวิบากและ กัมมชรูปอันเป็นอุปปัตติภาวะ และอุปปัตติภาวะจะมีได้ก็ต้องอาศัยกัมมภาวะ ถ้าขาดกัมมภาวะ แล้ว อุปปัตติภาวะก็มีไม่ได้ และถ้าอุปปัตติภาวะไม่มี ชาตีก็นำไม่ได้เช่นเดียวกัน ฉะนั้น ภาวะที่เป็นปัจจัยของชาติจึงหมายเอาทั้งกัมมภาวะและอุปปัตติภาวะ แต่สำหรับท่านพระอรรถกถาจารย์นั้น ไม่หมายเอาอุปปัตติภาวะด้วย

ชรามรณะ เป็นต้น

๑๑. ขาติปัจจยา ชรามรณํ โสภปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา สมภวนติ

ชรา มรณะ และโสภะ ปรีเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ทั้ง ๗ นี้ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยชาติเป็นเหตุ

วณัตตะของชรามรณะ เป็นต้น

ชรา ที่เป็นผลของชาตินี้ ได้แก่ ความแก่ของโลกียวิบากนามขันธ์ และกัมมชรูป คือ เมื่อวิบากและกัมมชรูปเหล่านี้เกิดขึ้นเป็นชาติแล้ว ย่อมมีขณะที่ตั้งอยู่ เรียกว่า ฐิตินะ และฐิตินะของโลกียวิบากและกัมมชรูปนี้แหละ ชื่อว่า ชรา

“ชिरณํ = ชรา”

ความแก่แก่ของวิบากนามขันธ์ ๔ และนิปผันนรูป ชื่อว่า ชรา

มรณะ ที่เป็นผลของชาตินี้ ได้แก่ อาการที่กำลังดับของโลกียวิบากนามขันธ์ และกัมมชรูปที่เรียกว่า ภังคักขณะ ดังมีวจนัตตะแสดงว่า

“มรียเต = มรณํ”

ความตาย คือ อาการที่กำลังดับของโลกียวิบากนามขันธ์และกัมมชรูป ชื่อว่า มรณะ

องค์ธรรมของชราและมรณะตามที่ได้กล่าวมานี้ เหมือนกับองค์ธรรมของชาติที่เป็นดังนี้ ก็เพราะ ชาติ ชรา มรณะ ทั้ง ๓ นี้ สงเคราะห์เข้าในวิปากวัญญ์ ดังในบาลีที่แสดงไว้ในตอนต้นว่า “อุปปัตติภวสงฺขาโต ภเวทโส อวเสสา จ วิปากวญฺญ” ซึ่งแปลว่า ภาวะส่วนหนึ่ง คือ อุปปัตติภวะ และวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ชรา มรณะ ที่เหลือเหล่านี้ เป็นวิปากวัญญ์

สำหรับในปฏิจ্ঞสมุปบาทวิภังค์ที่แสดงตามสูตรต้นตภาชนีนัยนั้น แสดงไว้ว่า “ตตฺถ กตฺมา ชรา ? ยถา เตสํ เตสํ สุตตานิ ตมฺหิ ตมฺหิ สุตตนิกาเย ชรา ชีรณตา ขณฺทิจฺจํ ปาลิจฺจํ วลิตตฺตา आयुโน สํหาณิ อินฺทริยานํ ปริปาโก อयํ วุจฺจติ ชรา”

“ตตถ กตมํ มรณํ ? ยะ เตสํ เตสํ สุตตานํ ตมहा ตมहा สุตตนิกายา จุติ จวนตา เกโท อนตรธานํ มจจุ มรณํ กาลํ กิริยา ขนฺธานํ เกโท กเพวรสฺส นิกฺเขโป ชีวิตินฺทริยสฺส อปฺยจฺเจโท อิํ วุจฺจติ มรณํ”

แปลความว่า “ในชราและมรณะ ๒ อย่างนั้น ชราเป็นอย่างไร ? ความแก่ ความคร่ำคร่า อาการพินาศ ผมหงอก หนังเหี่ยว ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่ง อินทรียมัจจุเป็นต้น ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์นั้น ๆ อันใด อันนั้นเรียกว่า ชรา”

“ในชราและมรณะ ๒ อย่างนั้น มรณะเป็นอย่างไร ? ความจุติ ความเคลื่อนไป ความแตกทำลาย ความหายไป มฤตยู ความตาย การทำกาละ ความแตกแห่งชั้นรั ความทิ้งซากศพไว้ ความขาดไปแห่งชีวิตินทรียมัจจุ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใดอันนั้น เรียกว่า มรณะ”

ฉะนั้น คำว่า ชราและมรณะ ในปฏิจจสมุปบาทนี้ จะหมายเอาความแก่และความตายของสัตว์ทั้งหลาย ที่สมมติกันอยู่ในโลกนี้ก็ได้อีก คือ ต่อจากชาติความเกิดขึ้นเป็นต้น มาจนกระทั่งถึงความตาย ชื่อว่า ชรา ได้แก่ ความแก่ของโลกียวิบากนามขันธ์ และ กัมมชรูป จิตตชรูป อุตฺตชรูป อาหารชรูป

ในขณะที่สัตว์ทั้งหลายตายนั้น ชื่อว่า มรณะ ได้แก่ ความตายของโลกียวิบากนามขันธ์และกัมมชรูป จิตตชรูป อาหารชรูป

ดังแสดงวจนัตถะว่า

“ชีรณฺติ ชินฺณภาวํ คจฺฉณฺติ เอเตยฺยาติ = ชรา”

สังขารธรรมทั้งหลายย่อมเข้าถึงความแก่โดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการเข้าถึงความแก่ของสังขารธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ชรา

“มรณฺติ สุตตา เอเตนาคี = มรณํ”

สัตว์ทั้งหลายย่อมตายโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการตายของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า มรณะ

ชรา ๙ ประการ

๑. วโยวุทธิชรา	๒. สันตติชรา	๓. ขณิกชรา
๔. ปากฏชรา	๕. ปฏิจฉันนชรา	๖. อวีจิชรา
๗. สวีจิชรา	๘. ปริมัตตชรา	๙. ปัญญัตติชรา

๑. วโยวุทธิชรา ได้แก่ ความชราที่เกิดขึ้นตามลำดับโดยมีอาการปรากฏต่าง ๆ เช่น ผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยว เส้นเอ็นปรากฏ หลังโก่ง เป็นต้น

๒. สันตติชรา ได้แก่ ความแก่ของรูปนามที่เกิดขึ้นติดต่อกันเรื่อย ๆ ไม่ขาดสาย จนถึงตาย อุปมาเหมือนคนที่เป้นไข้ ในขณะที่ไข้กำลังกำเริบขึ้นนั้นเปรียบได้กับสันตติชาติ เมื่อไข้ค่อย ๆ ลดลง เปรียบได้กับสันตติชรา

๓. ขณิกชรา ได้แก่ ฐิติขณะของรูปและนามที่ปรากฏเกิดขึ้นสืบต่อกันโดยอาการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ที่เป็นขณะเล็ก

๔. ปากฏชรา คือ ความชราที่ปรากฏชัด ได้แก่ วโยวุทธิชรานั้นเอง

๕. ปฏิจฉันนชรา คือ ความชราที่ปกปิดไม่สามารถมองเห็นได้ ได้แก่ ความชราของนามธรรม

๖. อวีจิชรา คือ ความชราที่ไม่ปรากฏให้รู้ได้ ได้แก่ ความเสื่อมของแก้วแหวน เงินทอง หิน พระอาทิตย์ พระจันทร์ เด็ก หญิงสาว ชายหนุ่ม เป็นต้น

๗. สวีจิชรา คือ ความแก่ที่ปรากฏให้รู้ได้ ได้แก่ ความเสื่อมของ รถ บ้าน สถานที่ต่าง ๆ วัตถุสิ่งของต่าง ๆ และคนแก่ สัตว์แก่ ต้นไม้แก่ เป็นต้น

๘. ปริมัตตชรา ได้แก่ ฐิติขณะของรูปและนาม เหมือนขณิกชรา

๙. ปัญญัตติชรา ได้แก่ ความชราต่าง ๆ ที่นอกจากขณิกชรา

วโยวุทธิชรา แบ่งเป็น ๓ หรือ ๑๐ วัย

ในบรรดาชราต่าง ๆ เหล่านี้ วโยวุทธิชราเมื่อว่าโดยวัยแล้วมี ๓ หรือ ๑๐ วัย

มี ๓ วัย นั้นคือ

๑. ปฐมวัย ในสมัยที่กำหนดอายุชั้ย ๗๕ ปีเป็นอายุชั้ยนั้น นับตั้งแต่เกิดมาจนถึงอายุ ๒๕ ปี จัดอยู่ในปฐมวัย
๒. ทุตยวัย นับตั้งแต่อายุ ๒๕ ปี ไปจนถึง ๕๐ ปี จัดอยู่ในทุตยวัย
๓. ตตยวัย นับตั้งแต่อายุ ๕๐ ปี ไปจนถึง ๗๕ ปี จัดอยู่ในตตยวัย

มี ๑๐ วัย นั้น คือ

ในสมัยที่อายุชั้ยของมนุษย์กำหนดอายุชั้ย ๑๐๐ ปี

๑. มันททสกวัย	วัยอ่อน	นับตั้งแต่อายุ ๑ ปี ถึง ๑๐ ปี
๒. จิตททสกวัย	วัยสนุกสนาน	นับตั้งแต่อายุ ๑๐ ปี ถึง ๒๐ ปี
๓. วัฒนทสกวัย	วัยสวยงาม	นับตั้งแต่อายุ ๒๐ ปี ถึง ๓๐ ปี
๔. พลทสกวัย	วัยมีกำลัง	นับตั้งแต่อายุ ๓๐ ปี ถึง ๔๐ ปี
๕. ปัญญาทสกวัย	วัยมีปัญญา	นับตั้งแต่อายุ ๔๐ ปี ถึง ๕๐ ปี
๖. หานิทสกวัย	วัยเสื่อม	นับตั้งแต่อายุ ๕๐ ปี ถึง ๖๐ ปี
๗. ปฬการทสกวัย	วัยที่ร่างกายเริ่มโค้งงอ	นับตั้งแต่อายุ ๖๐ ปี ถึง ๗๐ ปี
๘. วังกทสกวัย	วัยที่ร่างกายโค้งงอ	นับตั้งแต่อายุ ๗๐ ปี ถึง ๘๐ ปี
๙. โมมุทสกวัย	วัยหลง	นับตั้งแต่อายุ ๘๐ ปี ถึง ๙๐ ปี
๑๐. สยณทสกวัย	วัยนอนลุกไม่ขึ้น	นับตั้งแต่อายุ ๙๐ ปี ถึง ๑๐๐ ปี

วัย ๑๐ ที่กล่าวนี้ เป็นการแสดงตามวัยที่กำหนดอายุ ๑๐๐ ปี เป็นอายุชั้ย ถ้าในสมัยที่อายุชั้ยลดลง วัยทั้ง ๑๐ นี้ก็ลดลงโดยเฉลี่ยตามความเหมาะสม

ในปฏิจสุมปบทนี้ คำว่า **ชรา** มุ่งหมายเอา **วโยวุทธิชรา ปากฏชรา และชรา** ทั้ง ๒ นี้ เป็นชราที่เกี่ยวกับรูปธรรมเท่านั้น ในนามธรรมไม่มีชราชนิดนี้

ธรรมดาอายุของรูปธรรมรูปหนึ่ง ๆ นั้น มีอายุเทียบเท่ากับอายุของจิต ๑๗ ดวง (เฉพาะนิปผันนรูป ๑๘) ฉะนั้น เมื่อกล่าวโดยสภาวะปรมัตถ์แล้ว รูปนั้นแก่ รูปนี้อ่อน ไม่มีเลย แต่ที่เราเห็นว่า ผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยว เป็นต้นนั้น ก็เป็นเรื่องที่เราสมมติกันว่า “แก่” นั้นเอง ด้วยเหตุนี้ เมื่อยกเว้น ขณิกขรา ปฏิจฉนขรา ปรมัตถขรา เสียแล้ว ขรานอกนั้นก็ปัญญุตติขราทั้งสิ้น

อนึ่ง ขรา นี้ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ เพราะเป็นธรรมารมณ์ ที่เห็นว่า ผมหงอก ฟันหัก เป็นต้นนั้น ก็ไม่ใช่ตัวขรา เป็นผลที่เกิดจากอำนาจของขราอีกทีหนึ่ง แต่คนทั้งหลายที่ได้เห็น ผมหงอก ฟันหัก เป็นต้นแล้ว ก็รู้ว่า คนนั้น คนนี้ ขราแล้ว

ถ้าจะถามว่า ทำไม ขรา มีผมหงอก ฟันหัก เป็นต้นนั้น จึงปรากฏแก่คนที่มีอายุมาก ๆ แล้ว ส่วนเด็ก ๆ และคนหนุ่มสาวนั้น ไม่ปรากฏ คล้าย ๆ กับว่าความชรานี้มีอยู่เฉพาะในคนแก่เท่านั้น เด็ก หนุ่ม สาว ไม่มี ที่เป็นเช่นนี้เพราะอะไร ข้อนี้แก้ว่า ธรรมดาชรา นั้น ย่อมมีอยู่แก่สัตว์ทั้งหลายทั่วไป ไม่เลือกว่าจะเป็นเด็ก หรือหนุ่มสาว หรือคนแก่ก็ตาม และชรานี้มีหน้าที่ทำให้รูปธรรมเข้าถึงความแก่ด้วยกันทั้งสิ้น เด็ก ๆ ที่ค่อย ๆ เติบโตขึ้นจนเป็นหนุ่มเป็นสาวนั้นก็ด้วยอำนาจขรา คนหนุ่มคนสาวที่ค่อย ๆ ก้าวขึ้นไปสู่ความเป็นผู้ใหญ่จนกระทั่งแก่ขึ้น ก็ด้วยอำนาจขราเช่นเดียวกัน เพราะความแก่นี้แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ แก่ขึ้น เรียกว่า อภิกกมขรา อย่างหนึ่ง และแก่ลง เรียกว่า ปฏิกกมขรา อย่างหนึ่ง สำหรับขราที่อยู่ในเด็ก ตั้งแต่วัย มันททสกะ จนถึง พลทสกะ นั้น เป็นอภิกกมขรา คือ ขราที่แก่ขึ้น ด้วยเหตุนี้แหละ เด็ก ๆ จึงค่อย ๆ เติบโตขึ้นเป็นลำดับจนกระทั่งสุดเขต อภิกกมขรา ต่อจากนั้นก็ค่อย ๆ แก่ลงเป็นลำดับ ปรากฏอาการ ผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยว ตามัว เป็นต้น จนกระทั่งถึงตาย เรียกว่า ปฏิกกมขรา และที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะอำนาจแห่ง **ชิรณเตโช** ที่เผาผลาญรูปธรรมให้มีอาการเสื่อมโทรมลงเป็นลำดับนั่นเอง

อนึ่ง อาการที่ผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยว ตามัว เป็นต้น อันเป็น วโยวุทธิขรา เหล่านี้ ย่อมไม่มีแก่พวกเทวดาและพรหมทั้งหลาย ทั้งนี้ ก็เพราะพวกเทวดาและพรหมเหล่านั้น มี กัมมชรูป เป็นรากฐานแน่นหนากว่าอตุชรูปและอาหารชรูป ส่วนพวกมนุษย์ และสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลาย มี กัมมชรูป เกิดน้อยกว่าอตุชรูปและอาหารชรูป ฉะนั้น จึงมี วโยวุทธิขราปรากฏมาก

มรณะ ๙ ประการ

๑. สัมมติมรณะ ความตายของสัตว์ทั้งหลายที่สมมติเรียกกันว่า นาย ก. ตาย นาย ข. ตาย ต้นไม้ตาย พรอทตาย เป็นต้น
๒. สันตติมรณะ ได้แก่ การสืบทอดกันของรูปนาม ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงเป็นระยะ ๆ ไม่ตั้งอยู่คงที่ เช่น รูปที่เกิดขึ้นในเวลาไม่สลาย และเมื่อหายแล้ว รูปไม่สลายนั้นก็ดับไป รูปสลายเกิดขึ้นใหม่ และเมื่อมีความเสียใจ กลุ้มใจเกิดขึ้น ต่อมาความดีใจเกิดขึ้น ความเสียใจ กลุ้มใจนั้นก็หายไป ดังนี้ เป็นต้น
๓. ขณิกมรณะ ได้แก่ ความดับไปของรูปและนาม ทุก ๆ ภัคคัขณะ
๔. สมุจเฉทมรณะ ได้แก่ ปริณิพพานของพระอรหันต์ทั้งหลายที่ไม่มีการเกิดต่อไป
๕. ชาติกขยมรณะ ได้แก่ ความตายที่สิ้นสุดในภพหนึ่ง ๆ
๖. อุปัฏกมมรณะ ได้แก่ การกำหนดของอายุก็ยังไม่สิ้น กรรมก็ยังไม่สิ้น แต่ถึงความตายโดยอาศัยความพยายามของตัวเองหรือของคนอื่นด้วยอำนาจอุปัฏเจตกรรม
๗. สรสมรณะ ได้แก่ ความตายที่ถึงกำหนดอายุและกรรม
๘. อายุกขยมรณะ ได้แก่ ความตายที่ถึงกำหนดอายุ แม้ว่าจะยังไม่สิ้นกรรมก็ตาม
๙. ปุญญกขยมรณะ ได้แก่ ความตายที่ถึงกำหนดของบุญและกรรม แม้ว่าจะยังไม่สิ้นอายุก็ตาม

ในปฏิจจนสมุปบาทนี้ คำว่า มรณะ มุ่งหมายเอา สัมมติมรณะ ชาติกขยมรณะ อุปัฏกมมรณะ สรสมรณะ อายุกขยมรณะ ปุญญกขยมรณะ เท่านั้น และตั้งแต่ชาติกขยมรณะ จนถึงปุญญกขยมรณะ ทั้ง ๕ อย่างนี้ เมื่อพิจารณาแล้วก็เข้าอยู่ในสัมมติมรณะนั่นเอง

สภาพของชราและมรณะ

ชราและมรณะ ดังกล่าวมานี้เป็นสภาพที่เป็นอนิจจัง คือ เป็นสิ่งที่น่ากลัว ไม่น่าปรารถนา แต่ทุก ๆ คนก็หลีกเลี่ยงไม่ได้ ต้องประสบด้วยกันทั้งนั้น ไม่มีหนทางที่จะหนีให้พ้นได้เลย ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะมีชาติ คือ ความเกิดนั่นเอง เป็นต้นเหตุ ถ้าผู้ใดมีความกลัวชรา มรณะ ผู้นั้นก็จำเป็นจะต้องหาหนทางทำลายชาติเสียจึงจะพ้นไปได้ และวิธีที่จะทำลายชาตินี้ก็มีอยู่เฉพาะในศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น ได้แก่ การทำลายกัมมภาวะให้สิ้นสุดลง พยายามทำ กาย วาจา ใจ ของเราให้เข้าถึงความเป็นกิริยา คือความเป็นพระอรหันต์นั่นเอง และการกระทำที่จะให้สำเร็จเป็นกิริยาได้ ก็ต้องอยู่ในระหว่างที่พระพุทธานุศาสนายังตั้งอยู่ เมื่อว่างจากพระพุทธานุศาสนาแล้ว ก็เป็นอันหมดหนทาง จะทำได้ก็แต่อกุศลกรรมและโลภียกุศลกรรม อันเป็นกัมมภาวะที่เป็นต้นเหตุให้เกิดชาติเท่านั้น ฉะนั้น ท่านบัณฑิตทั้งหลายจึงกล่าวว่า “การกระทำที่จะให้สำเร็จเป็นโลภียกุศลนั้นทำได้ง่ายและมีโอกาสมาก คือ กระทำได้ทั้งในเวลาที่มีพระพุทธานุศาสนายังมีอยู่ และในเวลาว่างจากพระพุทธานุศาสนาแล้ว แต่การกระทำที่ให้อกุศลหมดสิ้นไปนั้นทำได้ยาก และมีโอกาสจำกัดคือทำได้เฉพาะในเวลาที่มีพระพุทธานุศาสนายังมีอยู่เท่านั้น ท่านอุปมาเปรียบเทียบการสร้างกุศลนี้ เหมือนกับคนไข้ที่กินยาขม ซึ่งตามปกติแล้ว ยาขมย่อมไม่มีใครอยากกิน แต่ที่คนไข้ต้องพยายามกินก็เพราะต้องการให้หายจากโรค ขอนี้ฉันใด โลภียกุศลเหล่านี้ก็เปรียบเหมือนยาขม ผู้ที่ต้องการพ้นจากกิเลสก็ต้องพยายามสร้างโลภียกุศลให้เกิดขึ้น เพื่อตั้งต้นทำลายกิเลสเป็นลำดับไป จนกระทั่งได้สำเร็จถึงพระอรหันต์ทำลายกิเลสหมดสิ้น ซึ่งเปรียบเหมือนคนไข้ที่ต้องการหายจากโรค พยายามกินยาขมนั้นเรื่อย ๆ ไปจนกระทั่งโรคหาย เมื่อโรคต่าง ๆ นั้นหายแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องกินยาขมอีกต่อไป ดังเช่น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราได้กล่าวกับมารเทพบุตรในขณะที่พระองค์กำลังทรงปฏิบัติทุกกรกิริยาอยู่ โดยที่มารเทพบุตรได้มาทูลว่า ขอให้พระองค์จงพยายามทำตนให้เป็นผู้ที่มีอายุยืน จะได้มีเวลาสร้างกุศล มีการรักษาศีล บูชาไฟ เป็นต้น ถ้ามาอยู่ในป่าและปฏิบัติเช่นนี้ ก็จะไม่มีความสุขอย่างใด พระองค์จึงทรงตอบเทพบุตรมารว่า

“อนุมตโตปิ ปุณฺณเณ

เยสญจ อตฺถิ ปุณฺณเณ

อตฺถิ มยหิ น วิชชติ

เตสํ มาร วตฺตุมรหติ ฯ”

แปลเป็นใจความว่า “ดูกรมาร ความพอใจในสภาพที่เป็นกุศลไม่มีแก่เราแม้แต่น้อย ผู้มีปัญญาน้อยเท่านั้นที่มีความพอใจในความเป็นกุศล ฉะนั้น ท่านควรพุดตังนี้กับบุคคลที่ยังมีความยินดีในกุศลเหล่านั้นเถิดฯ”

แสดงอุปมาเปรียบเทียบของชาติ ชรา มรณะ ทั้ง ๓

ในสังจวิภังค์อรรถกถา พระพุทธโฆษาจารย์ แสดงอุปมาเปรียบเทียบชาติ ชรา มรณะ ทั้ง ๓ นี้ เหมือนกับชาย ๓ คน ที่ร่วมมือกันทำการล่อลวงศัตรูไปฆ่า ชายคนที่ ๑ รับหน้าที่เป็นผู้ชักนำศัตรูให้เข้าไปในป่า โดยการกล่าวสรรเสริญความสวยงามตามธรรมชาติของป่านั้นให้ฟัง ทำให้เกิดความอยากไปชม แล้วก็ยินยอมไปกับชายผู้นั้น เมื่อเข้าไปในบริเวณป่านั้นแล้ว ชายคนที่ ๒ ก็ทำหน้าที่เป็นผู้เบียดเบียนทำร้ายศัตรูนั้นให้ได้รับบาดเจ็บหมดกำลังลง แล้วชายคนที่ ๓ ก็ทำหน้าที่ประหาร โดยเอามีดฟันคอศัตรูนั้นให้ถึงแก่ความตาย ข้อนี้ฉันใด ชายคนที่ ๑ เปรียบได้กับชาติ คือ เป็นผู้ทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นในภพนั้น ๆ เหมือนกับถูกนำให้เข้าไปในป่า ชายคนที่ ๒ เปรียบได้กับชรา คือเบียดเบียนชั้น ๕ ของสัตว์ทั้งหลายให้ค่อย ๆ แก่ลงตามลำดับ เหมือนกับศัตรูลอบทำร้ายให้หมดกำลังลง ชายคนที่ ๓ เปรียบได้กับมรณะ ที่ทำให้ชั้น ๕ ของสัตว์ทั้งหลายแตกดับลงในภพหนึ่ง ๆ เหมือนกับถูกศัตรูเอามีดประหารให้ตายลง ฉะนั้น

แสดงลักษณะ รส ปังจุปฏิฐาน ปฏฐาน ของชรา

๑. ขนธปริปากลกขณา	มีความแก่ของชั้น ๕ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ภพ เป็นลักษณะ
๒. มรณุปนยนรสา	มีการนำให้เข้าไปใกล้ความตาย เป็นกิจ (กิจจรส)
๓. โยพพนวินาสปัจจุภูจนา	มีสภาพทำลายซึ่งวัยที่ดีเป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. ปริปัจจมานรูปปฏฐานา	มีรูปที่กำลังแก่ เป็นเหตุใกล้

พยสนะ ๕ ประการ

ตามธรรมชาติทั้งหลายที่มีความเศร้าโศกเสียใจเกิดขึ้น ก็ได้แก่ สภาพของโศกะนั้นเอง และโศกจะเกิดขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยมีเหตุที่ทำให้เกิด เหตุนั้นก็คือ พยสนะ ๕ อย่าง ได้แก่

๑. ญาติพยสนะ ความพินาศไปแห่งญาติ ได้แก่ พ่อ แม่ พี่น้อง ลูกหลาน
สามี ภรรยา มิตรสหาย ล้มหายตายจากไป
๒. โภคพยสนะ ความพินาศแห่งทรัพย์สมบัติ ตำแหน่ง ยศ เช่น ถูกอัครีภัย
โจรภัย ราชภัย อุทกภัย ถูกทอดจากตำแหน่ง ยศ เป็นต้น
๓. โรคพยสนะ ความพินาศด้วยโรค คือ ถูกโรคร้ายเบียดเบียน
๔. สीलพยสนะ ความพินาศแห่งศีล คือ ลิกขาบทที่รักษาอยู่ขาดไป
๕. ทิฏฐิพยสนะ ความพินาศแห่งความเห็น คือ มีความเห็นผิดเกิดขึ้น ทำให้
สูญเสียจากสัมมาทิฏฐิ

แสดงลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน ปทัฐาน ของโสกะ

๑. อนุโตนิชฌมานลกขโณ	มีการเผาวอยู่ภายใน หรือ มีความเหี่ยวแห้งใจ
เดือดร้อนใจ เป็นลักษณะ
๒. เจโตปรินิชฌมานรโส	มีการทำให้จิตเดือดร้อนอยู่เสมอ เป็นกิจ (กิจรส)
๓. อนุโสจนปจจุปฏจาโน	มีความเศร้าโศกอยู่เนื่อง ๆ ไปตามความพินาศ
ที่ตนได้ประสบอยู่นั้น เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญา
ของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. โทสจิตตูปบาทปทฏจาโน	มีโทสจิตตูปบาท เป็นเหตุไถ่

วณัตตะของปริเทวะ

“ปริเทวนํ = ปริเทโว” การร้องให้รำพัน ชื่อว่า ปริเทวะ

อีกนัยหนึ่ง

“ตํ ตํ ปวตติ ปริกิตเตตฺวา เทวฺนติ กนฺทฺนติ เอเตนาติ = ปริเทโว”

สัตว์ทั้งหลายย่อมรำพันถึงเรื่องราวต่าง ๆ แล้วร้องให้โดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการรำพันแล้วร้องให้ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า ปริเทวะ ได้แก่ จิตตขวิปลาสสัททะ ที่เกิดขึ้นโดยมีการร้องให้รำพัน เพราะอาศัยพยสนะ ๕ อย่าง ๆ ใดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุ

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทฏฐาน ของปริเทวะ

๑. สลลุปปนลกฺขโณ	มีการพิลาปราพัน เป็นลักษณะ
๒. คุณโทสปริกิตตนรโส	มีการรำพันถึงคุณและโทษ เป็นกิจ (กิจรส)
๓. สมภมปจฺจุปฏฺฐาโน	มีจิตวุ่นวายไม่ตั้งมั่น เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. โทสจิตตขมมหาภูตปทฏฺฐาโน	มีมหาภูตรูปที่เกิดจากโทสจิต เป็นเหตุใกล้

วณัตตะของทุกขะ

“ทุกฺกฺจฺฉิตํ หุตฺวา กายิกสุขํ ขณตฺติติ = ทุกฺขํ” (วา) “ทุกฺขมนฺติ = ทุกฺขํ”

ธรรมชาติใดเป็นที่น่าเกลียด และทำลายความสุขสบาย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ทุกฺข (หรือ) สัตว์ทั้งหลายย่อมอดทนได้ยากต่อเวทนาคือ ฉะนั้น เวทนานั้น ชื่อว่า ทุกฺข

อีกนัยหนึ่ง “ขมิตุํ ทุกฺกฺรณฺติ = ทุกฺขํ”

เวทนาที่อดทนได้โดยยาก ฉะนั้นจึงชื่อว่า ทุกฺข ได้แก่ กายิกทุกฺขเวทนา

ทุกข์ ๙ ประการ

๑. ทุกขทุกข์ ความทุกข์ที่มีสภาพเป็นทุกข์จริง ๆ ได้แก่ กายิกทุกข์เวทนา และเจตสิกทุกข์เวทนา
๒. วิปริณามทุกข์ ได้แก่ กายิกสุขเวทนา และเจตสิกสุขเวทนา เพราะสุข ทั้ง ๒ อย่างนี้เป็นเหตุให้กายิกทุกข์และเจตสิกทุกข์เกิด โดยสภาพที่มีความวิปริตแปรปรวนแปรเปลี่ยนไป
๓. สงฺขารทุกข์ ได้แก่ อุเบกขาเวทนา และจิต เจตสิก รูป ที่เว้นจาก ทุกขทุกข์ และวิปริณามทุกข์ เพราะเป็นผู้ถูกเบียดเบียน โดยความเกิดดับอยู่เนือง ๆ
๔. ปฏิจณฺณทุกข์ หรือ อปากฎทุกข์ ได้แก่ อาการปวดฟัน ปวดหู ปวดศีรษะ ปวดท้อง เป็นต้น และความไม่สบายใจที่เกิดขึ้นเพราะอำนาจ ราคะ โทสะ เป็นต้น เพราะทุกข์ชนิดนี้รู้ได้ก็ต้องอาศัยการสอบถาม และอาการที่เบียดเบียนนั้นก็ไม่ปรากฏ
๕. อปปฏิจณฺณทุกข์ หรือ ปากฎทุกข์ ได้แก่ ความเจ็บปวดที่เกิดจากบาดแผลต่าง ๆ และความทุกข์กายที่เนื่องมาจากกรรมกรรม ๓๒ ประการ เพราะทุกข์ชนิดนี้รู้ได้โดยไม่ต้องสอบถาม และอาการที่เบียดเบียนนั้นก็ปรากฏชัดเจน
๖. ปริยายทุกข์ ได้แก่ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์ เพราะทุกข์ชนิดนี้ไม่ใช่ เป็นตัวทุกข์โดยตรง แต่เป็นที่เกิดแห่งทุกข์ต่าง ๆ อีกทีหนึ่ง
๗. นิปฺปริยายทุกข์ ได้แก่ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ที่เรียกว่า ทุกขทุกข์ นั่นเอง
๘. กายิกทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ที่เกิดทางกาย มี ปวดฟัน ปวดท้อง ปวดศีรษะ และบาดแผลต่าง ๆ เป็นต้น
๙. เจตสิกทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ที่เกิดทางใจ มีความเสียใจ กลุ้มใจ กลัว โกรธ เป็นต้น

ในปฏิจจสมุปบาทนี้ คำว่า ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกข์

กรรมกรณ์ ๓๒ ประการ

การกระทำ ๓๒ อย่างที่ทำให้เกิดความทุกข์กาย คือ

๑. ตีด้วยหวายหนาม
๒. ตีด้วยหวายที่ไม่มีหนาม
๓. ตีด้วยค้อน
๔. ตัดมือ
๕. ตัดเท้า
๖. ตัดทั้งมือและเท้า
๗. ตัดหู
๘. ตัดจมูก
๙. ตัดทั้งหูและจมูก
๑๐. ถลกหนังหัวแล้วเอาก้อนเหล็กเผาไฟนาบ
๑๑. กระทบผมให้หลุดจากศีรษะ
๑๒. เอาเหล็กแหลมถ่างปากแล้วจุดไฟเผาในปาก
๑๓. เอาผ้าชุบน้ำมันพันตัวแล้วจุดไฟเผา
๑๔. เอาผ้าชุบน้ำมันพันมือแล้วจุดไฟต่างประทีป
๑๕. ถลกหนังตั้งแต่คอถึงเอว
๑๖. ถลกหนังตั้งแต่คอถึงมือ
๑๗. เอาโซ่ผูกที่ข้อศอก ๒ ข้าง และที่เข่า ๒ ข้างให้ติดกันแล้ว ใช้เหล็กแหลมแทงตรึงลงไปแล้วเอาไฟเผา
๑๘. ใช้เบ็ดเกี่ยวเนื้อ แล้วกระทบให้เนื้อหลุดออกมา
๑๙. เอาผิ้งถากเนื้อให้หลุดเป็นชิ้น ๆ
๒๐. ตีทั่วร่างกายแล้วใช้น้ำกรดเกลือรดให้เนื้อหลุดออกมา
๒๑. ให้นอนตะแคงแล้วเอาเหล็กแทงในรูหูให้ทะลุติดกับพื้นตรึงไว้ แล้วจับขามุมนไปรอบ เป็นวงกลม

๒๒. เอาก้อนหินทุบทั่วร่างกาย ให้กระดูกแตกละเอียด แล้วจับตัวม้วนให้กลมมัดไว้เป็นก้อน
๒๓. เอาน้ำมันเดือดๆ ราดทั่วร่างกาย
๒๔. ให้อดอาหาร ๒ - ๓ วัน แล้วเอาอาหารสุนัขให้กิน
๒๕. เอาเหล็กแหลมแทงตั้งแต่ศีรษะทะลุทวารหนัก
๒๖. ใช้กระบี่ตัดศีรษะ
๒๗. เอาตะปูเผาไฟตอกลงที่มือข้างขวา
๒๘. เอาตะปูเผาไฟตอกลงที่มือข้างซ้าย
๒๙. เอาตะปูเผาไฟตอกลงที่เท้าข้างขวา
๓๐. เอาตะปูเผาไฟตอกลงที่เท้าข้างซ้าย
๓๑. เอาตะปูเผาไฟแล้วตอกลงที่หน้าอก
๓๒. เอาขวานและมีดฉีกตามตัว

(ที่มาในมหานิทเทศพระบาลี)

แสดงลักษณะ รส ปัจจุฏฐาน ปทัฏฐาน ของทุกข์

๑. กายป็นหลกขณ มีการเบียดเบียนร่างกาย เป็นลักษณะ
๒. ทุบปญญาน โทมนสสรณรส เป็นเหตุให้ความโกรธ ความเสียใจ กลุ้มใจ เกิดขึ้นแก่ผู้มีปัญญาน้อย เป็นกิจ
๓. กายิกาพารปจจุฏฐาน มีความป่วยทางกาย เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. กายปสทปฏฐาน มีกายปสท เป็นเหตุใกล้

ความทุกข์กายนี้ เป็นความทุกข์พิเศษ เพราะเบียดเบียนร่างกายแล้วยังสามารถเบียดเบียนทางใจได้อีกด้วย คือ เมื่อร่างกายไม่สบายแล้ว ความไม่สบายกายนี้ย่อมทำให้นั้นเกิดความเสียใจ กลุ้มใจ ด้วยเหตุนี้ ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ จึงแสดงไว้ในสังขจวิภังค อรรถกถา และวิสุทธิมรรคอรรถกถาว่า

“ปีเพติ กายิกมัท

ทุกขณจ มานสํ ภยโย

ชนยติ ยสฺมา ตสฺมา

ทุกขนฺติ วิเสสโต วุตฺตํ ฯ”

กายิกทุกข์ ย่อมเบียดเบียนผู้ที่กำลังได้รับความทุกข์นี้ และสามารถทำให้ทุกข์ใจเกิดขึ้นได้มากด้วยเหตุอันใด ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงว่าเป็นทุกข์พิเศษ

วาทะของโหมนัสสะ

“ทฺมนสฺสภาโว = โทมนสฺส”

สภาพที่เป็นเหตุให้เป็นผู้มีใจไม่ดี ชื่อว่า โทมนัส ได้แก่ เจตสิกทุกข์ คือ ทุกข์ใจ

ความโทมนัส เมื่อเกิดขึ้นแก่ผู้ใดแล้ว ทำให้ผู้นั้นจิตใจหงุดหงิด มีกิริยาอาการวิปริตทั้งทางกายและวาจา และความโทมนสนี้ย่อมเป็นเหตุให้กายิกทุกข์เกิดขึ้นแก่ตัวเองและผู้อื่นได้ เช่น เมื่อโทมนัสเกิดขึ้นแล้ว บางคนก็แสดงกิริยาตอกชกหัวบ้าง ทั้งหมบบ้าง ทอดตัวลงกลิ้งเกลือกบ้าง บางคนก็ถึงกับฆ่าตัวตายด้วยวิธีการต่าง ๆ และบางคนก็ทำร้ายผู้อื่นให้ได้รับความทุกข์กายหรือถึงแก่ชีวิตไปด้วยบ้าง

เหตุที่จะทำให้เกิดความโทมนัสได้นั้นมีอยู่หลายประการ แต่โดยเฉพาะแล้วเนื่องมาจากการพลัดพรากจากสิ่งที่เรารักใคร่อย่างหนึ่ง การได้ประสบกับสิ่งที่เราไม่พึงพอใจอย่างหนึ่ง ๒ อย่างนี้ทำให้เกิดความโทมนัสได้เป็นส่วนมาก ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ทรงแสดงเตือนสติแก่พุทธศาสนิกชนทั้งหลายเกี่ยวกับเรื่องทุกข์ใจนี้ไว้ในสังยุตตพระบาลีว่า

“มา ปิเยหิ สฺมาคณฺธิ

อปปิเยหิ กุทาจนํ

ปิยานํ อทสฺสนํ ทุกฺขํ

อปปิยานณฺจ ทสฺสนํ”

จงอย่าอยู่ร่วมกับผู้ที่เรารัก และอย่าอยู่ร่วมกับผู้ที่ไม่ถูกกัน (เพราะ) การที่ไม่ได้เห็นผู้ที่เรารักก็ดี การที่ได้เห็นผู้ที่เราไม่ชอบก็ดี ล้วนแต่เป็นทุกข์ทั้งสิ้น

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปฏฐาน ของโหมนัสสะ

๑. จิตตปีฬนลกขณ	มีการเบียดเบียนใจ เป็นลักษณะ
๒. มโนวิฆาตรส	มีการทรมานใจ เป็นกิจ
๓. มานสพยาธิปจจุปฏฐาน	มีความไม่สบายใจ เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. ททวยตลุปทฏฐาน	มีหทัยวัตถุ เป็นเหตุไกล

วณัตตะของอุปายาส

“กุโส อายาสน = อุปายาส”

ความลำบากอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อุปายาส ได้แก่ โทสเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพยสนะอย่างใดอย่างหนึ่ง

คำว่า อุปายาส นี้ เมื่อแยกบทแล้ว ได้แก่ อุป + อายาสน = อุปายาส
 อุป = อย่างหนัก อายาสน = ความลำบากใจ เมื่อรวมกันแล้ว เรียกว่า อุปายาส
 แปลว่า ความลำบากใจอย่างหนัก

สภาพของอุปายาส ก็คือ ความเศร้าโศกเสียใจอย่างใหญ่หลวง ที่สืบเนื่องมาจากโสกะ เมื่อโสกะมีกำลังมากขึ้นก็ถึงขั้นปริเทวะ ต่อจากปริเทวะก็ถึงขั้นอุปายาส ซึ่งเป็นยอดแห่งความเศร้าโศก ทำให้ผู้ที่ได้รับนั้นมีจิตใจแห่งผากลงทันที ไม่สามารถจะต่อต้านกับความรู้สึกชนิดนี้ได้ มีอาการนั่งซึ้ง พุดไม่ออกร้องไห้ไม่ออก บางทีถึงกับวิสัยัญญ์ หรือกลายเป็นคนเสียสติไป หรืออาจทำลายชีวิตตนเองได้ โดยมากมักเกิดกับผู้ที่ประสบกับพยสนะทั้ง ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งโดยมิได้นึกฝัน เช่น บิดา มารดา สามิ ภรรยา บุตร ตายจากไปโดยปัจจุบันทันด่วน หรือทรัพย์สมบัติต้องสูญหายล้มละลายไปด้วยอัคคีภัย โจรภัย อุทกภัย ถูกฉ้อโกง เป็นต้น หรือเป็นโรคที่หมดหนทางจะรักษาได้ เหล่านี้เป็นต้น ทำให้ผู้นั้นได้รับความกระทบกระเทือนใจอย่างหนัก สภาพเช่นนี้แหละ ชื่อว่า อุปายาส ดังที่พระมหากัจจายนะได้แสดงไว้ในมหานิทเทสพระบาลีว่า

ตสส เจ กามยานสส

ฉนทชาตสส ชนตุโน

เต กามา ปริหาณนติ

สสสววิทโธวรูปปติ ฯ

แปลความว่า

บุคคลที่ชียานพาหนะ อันได้แก่ กามคุณอารมณ์อยู่อย่างสนุกสนานเพลิดเพลิน และมีความรู้สึกติดใจรักใคร่ในกามคุณอารมณ์เหล่านั้น ถ้าวัตถุอารมณ์แห่งกามคุณเหล่านี้ ต้องสูญเสียไป เมื่อเป็นเช่นนั้น ผู้ที่หลงเพลิดเพลินอยู่ ย่อมได้รับความกระทบกระเทือนใจ ดันรนกระวนกระวาย โดยสภาพแห่ง โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เหมือนหนึ่งเนื้อที่ถูกธนู ล้มลงดินกระเสือกกระสน เมื่อใกล้จะตายฉนั้น

ความต่างกันระหว่างโสกะ ปริเทวะ อุปายาส

โสกะ ความเศร้าโศก ซึ่งได้แก่ โทมนัสสเวทนา ปริเทวะ การร้องไห้รำพัน ซึ่งได้แก่ จิตตชวิปลาสัททะที่เกิดจากโทสมูลจิตตูปบาท และอุปายาส ความลำบากใจ อย่างหนัก หรือความคับแค้นใจ ซึ่งได้แก่ ตัวโทสเจตสิก ทั้ง ๓ อย่างนี้ ถ้าจะกล่าว ข้อเปรียบเทียบแล้ว ก็เปรียบเหมือนกับน้ำมันในกะทะที่ตั้งอยู่บนเตาไฟ เมื่อถูกความร้อน แผลดเผา น้ำมันก็เริ่มร้อนขึ้นเป็นลำดับ เมื่อความร้อนนั้นขึ้นถึงจุดเดือดแล้ว น้ำมันก็เดือดพล่านขึ้นเมื่อเดือดไปนาน ๆ ความร้อนจัดมากขึ้น ๆ จนร้อนถึงสุดขีดแล้ว ก็จะมีควัน ปรากฏขึ้น ต่อจากนั้น น้ำมันก็ค่อย ๆ จวดลง จนกระทั่งแห้งหมดไป ข้อนี้ฉนั้นใด **โสกะ** ก็เปรียบได้กับความร้อนของน้ำมันที่เริ่มร้อนขึ้น **ปริเทวะ** เปรียบได้กับน้ำมันที่กำลังเดือดพล่าน **อุปายาส** เปรียบได้กับน้ำมันที่ร้อนจนสุดขีด แล้วค่อย ๆ จวดลงจนแห้ง สมดังที่ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ แสดงไว้ในวิสุทธิมรรคอรกถาในทำนองเดียวกันว่า

ภาชนนโต เตลปาโก

อตุตริตวา จ นิคุขโม

เสสสส ขยปาโกติ

อิเมเหเต ตโยสมา ฯ

แปลความว่า

โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ทั้ง ๓ นี้ก็เปรียบเหมือนกับความเป็นไปของน้ำมัน ๓ ระยะดังนี้ คือ น้ำมันที่ร้อนขึ้นไปในภาชนะระยะหนึ่ง น้ำมันที่เดือดพล่านขึ้นแล้ว ระยะหนึ่ง ต่อจากนั้นน้ำมันที่เหลือก็ร้อนจัดจนระเหยงวดแห้งไประยะหนึ่ง

แสดงลักษณะ รส ปังจุปฏฐาน ปัทฐาน ของอุบายาส

๑. จิตตปริทหนลกขโณ	มีการเผาอย่างหนัก เป็นลักษณะ
๒. นิตถุนนรโส	มีการทอดถอนใจ เป็นกิจ
๓. วิสาทปจจุปฏฐาโน	มีกายและใจขาดกำลังลงเป็นอาการปรากฏแก่
ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. หทยวตถุปฏฐาโน	มีหทัยวตถุ เป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท

ชาติปจยา โสภปริเทวทุกขโทมนสสุปายาส สมุททิต

ชาติเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแกโสภะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส เหล่านี้
ได้อ่านปัจจัย ๑ ปัจจัย คือ ปกตูปนิสสยปัจจัย

อธิบายความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายตามนัยปฏิจสมุปบาท

ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลาย ที่มีการเวียนว่าย ตาย เกิด กันอยู่ในโลกนี้ก็ได้แก่ การหมุนเวียนของเครื่องจักร คือ ปฏิจสมุปบาทธรรม มี อวิชชา เป็นต้นนั่นเอง แต่สัตว์ทั้งหลายส่วนมาก หาได้มองเห็นถึงความเป็นไปแห่งชีวิตดังนี้ไม่ มีแต่ความหลงยึดอยู่เพียงแค่มุมตีสัจจะ คือ คนนั้นตาย คนนี้เกิด เราเห็น เราได้ยิน เป็นต้นเท่านั้น ซึ่งเมื่อกล่าวตามสภาวะที่แท้จริงแล้ว คนนั้น คนนี้ เรา เขา ชาย หญิง เป็นต้นเหล่านี้ไม่มีเลย มีแต่ธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลเกิดขึ้นสืบเนื่องติดต่อกันไม่ขาดสาย ซึ่งธรรมเหล่านี้ก็ล้วนแต่เป็นกองทุกข์ทั้งสิ้น และความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงที่สมมติกันว่า คนนั้น คนนี้ เรา เขา ชาย หญิง เหล่านี้ ก็ไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดเป็นผู้สร้างขึ้น การเกิดขึ้นของธรรมเหล่านี้ก็เพราะอาศัยปัจจัยต่าง ๆ มี อวิชชา เป็นต้นนั่นเอง ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงตรัสไว้ว่า “เอวเมตสส เกวลสส ทุกขกขนธสส สมุทโย โหติ ฯ” มีความว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์แท้ ๆ ทั้งปวงนี้ เพราะอาศัยปัจจัยต่าง ๆ มี อวิชชา เป็นต้นดังที่ได้กล่าวมา

เมื่อพิจารณาตามปฏิจจสมุปบาทธรรมแล้ว ก็เห็นได้ว่า บรรดาสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย มี สัตว์ มนุษย์ เทวดา พรหม เหล่านี้ ปรากฏเกิดขึ้นได้ ก็เพราะอวิชชา นั่นเอง เป็นตัวต้นเหตุ ส่วนสังขารนั้นเกิดเนื่องมาจากอวิชชาอีกทีหนึ่ง ไม่ใช่เป็นต้นเหตุทีเดียว และถ้าตราบได้อวิชชายังมีอยู่ การเกิด การตาย ของสัตว์ทั้งหลายก็ย่อมไม่มีที่สิ้นสุดอยู่ตราบนั้น ต่อเมื่อใดได้ทำลายอวิชชาให้สิ้นสุดลงแล้ว สังขารเป็นต้นก็สิ้นสุดลงไปด้วย หมายความว่า การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นอันยุติลง ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทธรรมโดยปฏิโลมเทศนาว่า “อวิชชาเยว อเสสวिरาคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ, สงฺขารนิโรธา วิญญานนิโรโธ, วิญญานนิโรธานามรูปนิโรโธ, นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรโธ, สฬายตนนิโรธา ผสฺสนิโรโธ, ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ, เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ, ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ, อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ, ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ, ชาตินิโรธา ชรามรณโสภปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา นิรุขณฺติ เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ ฯ”

เพราะการดับสูญสิ้นแห่งอวิชชาโดยไม่มีเหลือ ด้วยอำนาจวิชา ที่ชื่อว่า วิราคะ นั่นเอง สังขารคือ กุศลกรรม อกุศลกรรม จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งสังขาร วิญญานคือกัมมวิญญานที่ในภพก่อน ๆ และวิปากวิญญานที่ในภพนี้จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งวิญญาน นามรูป คือ เจตสิกและกัมมชรูปจึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งนามรูป สฬายตนะ คือ อัมมัตติกายตนะ ๖ จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งสฬายตนะ ผัสสะ มีจักขุสัมผัสผัสสะ เป็นต้น จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งผัสสะ เวทนา มีจักขุสัมผัสผัสสะเวทนา เป็นต้น จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งเวทนา ตัณหา ๖ หรือ ๑๐๘ มีรูปตัณหา เป็นต้น จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งตัณหา อุปาทาน ๔ มี กามอุปาทาน เป็นต้น จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งอุปาทาน ภาวะ คือ กัมมภาวะ และอุปปัตติภาวะจึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งภาวะ ชาติ คือ ความเกิดขึ้นแห่งโลกียวิปากจิต เจตสิก และกัมมชรูป จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งชาติ ชรา ความแก่ มรณะ ความตาย โสกะ ความเศร้าโศก ทุกขะ ความทุกข์กาย โทมนัสสะ ความทุกข์ใจ อุปายาส ความคับแค้นใจ จึงดับลง ความดับสูญสิ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง ย่อมเป็นไปดังที่กล่าวมานี้

ในปฏิจจสมุปบาทปฏิโลมเทศนานี้ ข้อสำคัญ คือ ความดับสูญสิ้นของอวิชชา นั่นเอง ส่วนความดับของสังขารเป็นต้นนั้น เมื่ออวิชชาดับลงแล้ว สังขารเป็นต้นเหล่านี้

ก็ย่อมดับลงพร้อมกัน ไม่ใช่ดับไปทีละอย่างตามลำดับ ซึ่งต่างกับในอนุโลมเทศนา อุปมาเหมือน ถ้ามีเมล็ดพืชเพาะลงแล้ว ผลคือลำต้นก็ปรากฏขึ้นได้ เมื่อมีลำต้นแล้ว กิ่งก็ปรากฏขึ้นได้ เมื่อมีกิ่งแล้ว ก้านและใบก็ปรากฏขึ้นได้ เมื่อมีก้านและใบแล้ว ดอกก็ปรากฏขึ้นได้ เมื่อมีดอกแล้ว ผลก็ปรากฏขึ้นได้ เมื่อมีผลแล้ว เมล็ดก็ปรากฏขึ้นได้ เมื่อมีเมล็ดแล้ว ลำต้นก็ปรากฏขึ้นได้อีก เมื่อมีลำต้นแล้ว กิ่งก็ปรากฏขึ้นได้ เป็นเหตุเป็นผลกันโดยเฉพาะ ๆ วนเวียนกันอยู่เรื่อยไปไม่ขาดสาย เช่นเดียวกันกับการแสดงปฏิจสมุปบาทโดยอนุโลมเทศนา มี อวิชชาปจยา สงขาร เป็นต้น แต่ถ้าเอาเมล็ดพืชนั้นมาเผาทำลายเสียแล้ว ลำต้นก็ปรากฏขึ้นไม่ได้ เมื่อลำต้นเกิดไม่ได้แล้ว ดอกก็เกิดไม่ได้ เมื่อดอกเกิดไม่ได้แล้ว ผลก็เกิดไม่ได้ เมื่อผลเกิดไม่ได้แล้ว เมล็ดก็เกิดไม่ได้ เมื่อเมล็ดเกิดไม่ได้แล้ว ลำต้นก็เกิดไม่ได้ แต่ในการแสดงเหตุผลทางฝ่ายเกิดไม่ได้ ที่กล่าวไปตามลำดับนี้ ก็เป็นเพียงแต่การแสดงโดยโวหารเท่านั้น ซึ่งแท้ที่จริงแล้ว เมื่อได้ทำลายเมล็ดพืชให้เสียไปแล้ว ต้น กิ่ง ก้าน ใบ ดอก ลูก เมล็ด เหล่านี้ ก็เกิดไม่ได้ไปด้วยกัน เช่นเดียวกันกับการแสดงปฏิจสมุปบาทโดยปฎิโลมเทศนา มี อวิชชา เตว อเสสวราคะนิโรธา สงขารนิโร เป็นต้น

ท้าวภาพพรหมคหิมนพระนิพพาน

ที่กล่าวว่า ความดับสูญสิ้นแห่งอวิชชา นี้ก็ได้แก่ พระนิพพานนั่นเอง แต่ก็ยังเป็นสอุปาทิเสสนิพพาน คือ ยังมีขั้น ๕ เหลืออยู่ และ สอุปาทิเสสนิพพานนี้ต่อไปก็จะเป็นอนุปาทิเสสนิพพาน คือ ดับทั้งอวิชชาและขั้น ๕ ฉะนั้น ผู้ที่มีความเข้าใจในสภาพของพระนิพพานโดยถูกต้องนั้นจึงมิได้มีทั่วไป โดยมากมักเข้าใจว่าผู้ที่ได้ส่วยความสุขในอนุปาทิเสสนิพพานนั้น ยังมีตัวผู้เสพออยู่ แต่ผู้นั้นก็ไม่มีเกิด แก่ เจ็บ ตาย พ้นจากทุกข์ทั้งปวง ซึ่งความจริงนั้น อนุปาทิเสสนิพพานนี้ หาได้มีตัวตน เรา เขา อย่างใดไม่ ได้แก่การดับกิเลสพร้อมทั้งขั้น ๕ โดยไม่มีเหลือ และไม่มีการเกิดขึ้นใหม่อีกนั่นเอง อุปมาเหมือนดวงไฟที่ดับลงฉับใด พระอรหันต์ทั้งหลายที่เข้าสู่อนุปาทิเสสนิพพานก็ฉับนั้น

ในเรื่องพระนิพพานนั้น ท้าวมหาพรหมผู้มีนามว่า พกภาพพรหม เมื่อได้ยินสภาพความเป็นไปของพระนิพพาน ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ทนนิ่งอยู่ไม่ได้จึงพูดขึ้นว่า “ตัจฉกณเณว อโหสิ ริดตกณเณว อโหสิ นีรตถกณเณว อโหสิ” ข้าแต่ท่านโคตมะ ! นิพพานของท่านเป็นของเปล่า ว่างเปล่าไม่มีอะไรเลย หาประโยชน์มิได้ เรื่องนี้ผู้แสดงก็เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ฟังก็มีใช้สามัญชน เป็นถึงท้าวมหาพรหม แต่ถึงกระนั้น

ก็ยังมีความไม่พอใจในสภาพความสุขของพระนิพพาน ที่ไม่เกี่ยวกับรูปนามชั้น ๕ นั้น ด้วยเหตุนี้ ครูอาจารย์ และธรรมกถึกบางท่าน ผู้ยังไม่มีความเข้าใจดีพอในเรื่องความสุขของพระนิพพานจึงมีความเห็นว่า ผู้ที่ได้เข้าถึงพระนิพพานนั้น แม้ว่าจะไม่มีรูปนามชั้น ๕ แต่ก็ยังมีสภาพพิเศษที่นอกไปจากรูปนามชั้น ๕ เป็นผู้เสวยอยู่ และสภาพพิเศษนี้ไม่มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย พ้นจากความทุกข์ทั้งปวง เป็นความสุขอย่างยิ่ง เมื่อมีความเห็นดังนี้ จึงได้พยายามชี้แจงแนะนำแก่บรรดาศิษย์ของตน ตลอดจนผู้ที่สนใจในธรรมทั้งหลาย ให้เข้าใจถึงเรื่องพระนิพพานใหม่ ที่ตนวาดภาพสร้างขึ้น บุคคลเหล่านี้ได้ฟังแล้วเข้าใจว่าเป็นความจริงดังนั้น ก็พากันหลงเชื่อเข้าใจผิดไปตาม ๆ กัน

อนึ่ง เมื่อกล่าวถึงอภิสายจิตใจของบุคคล ๒ จำพวก คือ บุคคลที่ประกอบด้วยเนกขัมมธาตุพวกหนึ่ง กับบุคคลที่ประกอบด้วยตัณหาพวกหนึ่งแล้ว ย่อมมีความรู้สึกในจิตใจต่างกัน กล่าวคือ ผู้ที่ประกอบด้วยเนกขัมมธาตุนั้นย่อมมีความพอใจในความสงบที่ปราศจากกิเลสอารมณ์ต่าง ๆ ส่วนผู้ที่ประกอบด้วยตัณหา ย่อมพอใจในความสนุกสนานเฮฮา ล้วนแต่เป็นกิเลสอารมณ์ทั้งสิ้น จะยกตัวอย่างแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างกันแห่งจิตใจของบุคคล ๒ จำพวกนี้ เช่น พระอนาคามีและพระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อได้ยินผู้กล่าวว่า ในบ้านนั้น ถ้ำนั้น ภูเขานั้น เป็นที่สงบห่างจากหมู่คน มีต้นไม้ร่มรื่น น้ำท่าบริบูรณ์ ดังนี้แล้ว ย่อมรู้สึกพอใจต้องการไปอยู่ในสถานที่เช่นนั้น และเมื่อได้ไปอยู่แล้ว ก็ไม่อยากจะกลับมาระคนปนด้วยหมู่อื่น ส่วนนักเลงขี้เหล้าเมายาทั้งหลาย เมื่อได้ยินดังนี้ก็รู้สึกไม่มีความพอใจแต่อย่างใด คิดว่า สถานที่เช่นนั้นจะมีความสุขได้อย่างไร มีแต่ความน่ากลัวน่าเบื่อ แต่ถ้ามีคนมาบอกว่าที่โน้น ที่นี้ เป็นที่สนุกสนานมาก มีโรงมหรสพครึกครื้น มีร้านขายสุราอาหารบริบูรณ์ ดังนี้แล้วพวกนักเลงขี้เหล้าเมายา เมื่อได้ยินก็รู้สึกอยากไปสู่ว่านั้นโดยเร็วที่สุด และเมื่อได้ไปอยู่ที่นั่นแล้ว ก็เพลิดเพลินไม่อยากจะกลับ ส่วนพระอนาคามีและพระอรหันต์ เมื่อได้ยินดังนี้ ก็รู้สึกสังเวชสลดใจ ไม่เกิดความยินดีแม้แต่น้อย ที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะในจิตสันดานของพระอนาคามีและพระอรหันต์นั้นมีเนกขัมมธาตุปกครองอยู่ เมื่อได้ฟังเรื่องความสุขแล้ว ก็ฟังด้วยเนกขัมมธาตุ ถ้าเรื่องความสุขนั้นไม่เกี่ยวกับตัณหาเป็นความสุขที่สงบก็ยินดีฟัง ถ้าเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับตัณหาแล้วก็ไม่ยินดีฟัง รู้สึกเบื่อหน่ายและมองเห็นโทษ ส่วนพวกนักเลงขี้เหล้าเมายานั้นตรงกันข้าม ชอบฟังแต่เรื่องความสุขที่เกี่ยวกับตัณหาราคะเท่านั้น ถ้าเป็นเรื่องความสุขที่สงบห่างไกลจากตัณหาแล้วก็ไม่ยินดีฟัง

สำหรับพระนิพพานนั้นเป็นสุญญตธาตุ ที่สงจากรูปนามขันธ ๕ อย่างยอดเยี่ยม ฉะนั้น ผู้ที่จะฟังเรื่องนิพพาน ต้องฟังด้วยเนกขัมมธาตุ จึงจะมองเห็นความสุข ถ้าฟังด้วย ตัณหาที่ย่อมไม่เห็นความสุข กลับเห็นไปว่าเป็นสิ่งที่หาสาระไม่ได้ เหมือนกับความเห็น ของพวกพรหม ฉะนั้น

นัยแห่งการเทศนา ๔ ประการ

การแสดงปฏิจสมุปบาท ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในสังยุตตนิกายนั้นมีประเภท แห่งการแสดงเป็น ๔ นัย คือ

๑. แสดงจากต้นไปถึงปลาย คือ ตั้งแต่อวิชชาไปตามลำดับจนถึงขรา มรณะ เป็นที่สุด เรียกว่า อาทิปริโยสานานุโลมเทศนา

๒. แสดงจากกลางไปถึงปลาย คือ ตั้งแต่เวทนาไปตามลำดับจนถึงขรามรณะ เป็นที่สุด เรียกว่า มัชฌิมปริโยสานอนุโลมเทศนา

๓. แสดงจากปลายไปถึงต้น คือ ตั้งแต่ขรามรณะถอยหลังไปตามลำดับจนถึง อวิชชาเป็นที่สุด เช่น ขาติปัจจยา ขรามรณํ, ฏวปัจจยา ขาติ ฯลฯ อวิชชาปัจจยา สงขารฯ เรียกว่า ปริโยสานาทิปปุโลมเทศนา

๔. แสดงจากกลางไปถึงต้น คือ ตั้งแต่ตัณหาถอยหลังไปตามลำดับจนถึงอวิชชา เช่น อิม จ ภิกขเว จตฺตารอ อาหารา ก็ นิทานา ก็ สมุทยฯ ก็ ขาติกา ก็ ปฏวฯ ? อิม จตฺตารอ อาหารา ตณฺหานิทานา ตณฺหาสมุทยฯ ตณฺหาขาติกา ตณฺหาปฏวฯ, ตณฺหา ก็ นิทานา ก็ สมุทยฯ ก็ ขาติกา ก็ ปฏวฯ ? เวทนานิทานา เวทนาสมุทยฯ เวทนาขาติกา เวทนาปฏวฯ ฯลฯ สงขารฯ ก็ นิทานา ก็ สมุทยฯ ก็ ขาติกา ก็ ปฏวฯ ? อวิชฺขานิทานา อวิชฺขสมุทยฯ อวิชฺขขาติกา อวิชฺขปฏวฯ ฯ

แปลความว่า ดูกร ภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ เหล่านี้มีอะไร เป็นมูล มีอะไรเป็น สมุทัย มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด มีอะไรเป็นต้นเหตุ

แก้วว่า อาหาร ๔ เหล่านี้ มีตัณหาเป็นมูล มีตัณหาเป็นสมุทัย มีตัณหาเป็นเหตุ ให้เกิด มีตัณหาเป็นต้นเหตุ

ตัณหานี้ มีอะไรเป็นมูล มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด มีอะไรเป็นต้นเหตุ

แก้ว่า ตัณหานี้มีเวทนาเป็นมูล มีเวทนาเป็นสมุทัย มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด มีเวทนาเป็นต้นเหตุ ฯลฯ สังขารนี้ มีอะไรเป็นมูล มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด มีอะไรเป็นต้นเหตุ

แก้ว่า สังขารนี้มีอวิชชาเป็นมูล มีอวิชชาเป็นสมุทัย มีอวิชชาเป็นเหตุให้เกิด มีอวิชชาเป็นต้นเหตุ ดังนี้เรียกว่า มัชฌิมาทีปฎิโลมเทศนา

ประโยชน์ที่รับจากการแสดงโดยนัยแห่งเทศนาทั้ง ๔ ประการ

๑. การแสดงโดยอาทีปรีโยสานานุโลมเทศนา ก็เพื่อให้เป็นประโยชน์ในการชี้แจงให้ชนทั้งหลายที่ไม่รู้ไม่เข้าใจในการเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลาย หลงวิพากษ์วิจารณ์กันต่าง ๆ ตัดสินไม่ได้ว่าอะไรเป็นเหตุให้เกิด จะได้ว่า การเกิดของสัตว์ทั้งหลายนั้น ย่อมอาศัยเหตุโดยเฉพาะของตน ๆ อย่างหนึ่ง และเพื่อให้ทราบถึงการเกิดของเหตุเหล่านั้นว่า เกิดขึ้นเป็นไปตามลำดับอย่างหนึ่ง

๒. การแสดงโดยมัชฌิมาทีปรีโยสานานุโลมเทศนา ก็เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่บุคคลบางพวกที่ไม่เชื่อว่า เมื่อสัตว์ทั้งหลายตายแล้วจะเกิดในภพหน้าอีก เหล่านี้จะได้เห็นถึงปัจจุบันเหตุ ๕ คือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชชา สังขาร ที่กำลังเกิดอยู่แก่เรา และเมื่อมีปัจจุบันเหตุแล้ว ผลในอนาคตก็ต้องมีแน่นอน และผลนั้นก็คือ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่เรียกว่า สัตว์ทั้งหลาย นั้นเอง

๓. การแสดงโดยปรีโยสานาทิปฎิโลมเทศนา ก็เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่บุคคลทั้งหลายได้แลเห็นธรรมที่เป็นเหตุของความทุกข์ตามลำดับ ตั้งแต่ชาติเป็นต้นจนถึงอวิชชา คือ ให้รู้ว่า ความทุกข์มีขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส ที่สัตว์ทั้งหลายกำลังได้รับอยู่ทุกวันนี้ ปรากฏเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยชาติเป็นเหตุ ถ้าไม่มีชาติแล้วทุกข์เหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อแลเห็นชาติแล้ว ก็ให้เห็นเหตุที่ทำให้ชาติเกิด คือ กัมมภาวะ เมื่อแลเห็นกัมมภาวะแล้ว ก็ให้เห็นเหตุที่ทำให้กัมมภาวะเกิด คือ อุปาทาน ให้แลเห็นเหตุสืบเนื่องกันตามลำดับขึ้นไปจนถึงอวิชชา เมื่อเห็นอวิชชาแล้ว ก็จะได้รู้ว่า อวิชชาทั้งหลายเป็นหัวหน้าแห่งทุกข์ทั้งปวง

๔. การแสดงโดยมัชฌิมาทิปฏิโลมเทศนา ก็เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่บุคคลทั้งหลาย ได้รู้ถึงเหตุผลตามลำดับที่เป็นสมุฏฐานของอาหารทั้ง ๔ อันเป็นผู้นำของสัตว์ทั้งหลาย ตั้งแต่อดีตภพจนถึงปัจจุบันภพ คือ ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ได้ เจริญเติบโตได้ ก็โดยอาศัยอาหารต่าง ๆ เป็นผู้นำอย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายที่มีความรู้สึกสุข ทุกข์ เณย ๆ ได้ ก็โดยอาศัยผัสสะ คือ การกระทบระหว่าง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กับอารมณ์ ๖ อย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายที่กระทำการงานต่าง ๆ ได้ ทั้งทางดีและไม่ดีนั้น ก็โดยอาศัยเจตนา เป็นผู้กระตุ้นนำอย่างหนึ่ง ตา หู จมูก ลิ้น กาย หัวใจ เพศหญิง เพศชาย และการกระทบ อารมณ์ การส่วยอารมณ์ การจำอารมณ์ เป็นต้น เหล่านี้เกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยปฏิสันธิ วิญญูญาณเป็นผู้นำอย่างหนึ่ง สำหรับในปวัตติกาลนั้น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ความถือตัว ความเห็นผิด ความอิจฉาริษยา เป็นต้นก็ดี ความเลื่อมใส ความรู้ ความสงสาร ความระลึกได้ เป็นต้นก็ดี เกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยปวัตติวิญญูญาณ เป็นผู้นำอย่างหนึ่ง

อาหารทั้ง ๔ ที่ป็นผู้นำสัตว์ทั้งหลายให้เกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ ทำการงานต่าง ๆ จนตลอดชีวิตได้นั้น จะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยตัณหาเป็นเหตุให้เกิด ตัณหาจะเกิดขึ้นได้ ก็โดยอาศัยเวทนาเป็นเหตุ เวทนาจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยผัสสะเป็นเหตุ ผัสสะจะเกิดขึ้นได้ ก็โดยอาศัยสพายตนะเป็นเหตุ สพายตนะจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยนามรูปเป็นเหตุ นามรูป จะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยวิญญูญาณเป็นเหตุ วิญญูญาณจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยสังขารเป็นเหตุ สังขารจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยอวิชชาเป็นเหตุ ให้มองเห็นเหตุผลที่เป็นไปตามลำดับโดย กำหนดพิจารณาอาหาร ๔ เป็นหลัก

สรุปความว่า ปฏิจจสมุปปาทธรรมนี้เป็นสมันตภัททกธรรม คือ เป็นธรรมที่มีความดีอย่างสมบูรณ์ เพราะไม่ว่าจะแสดงโดยนัยอย่างใดก็ตาม ผู้ฟังแล้วย่อมได้สำเร็จ ประโยชน์ คือ ได้กำหนดรู้ทุกขสัจจะ ประหาณสมุทัยสัจจะ เห็นแจ้งนิโรธสัจจะ เจริญ มัคคสัจจะ แล้วเข้าถึงพระนิพพานประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง พระตถาคตเจ้าผู้แสดง ก็ป็นเทศนาวิลาสปัตตบุคคล คือ เป็นผู้มีความสามารถปรับเปลี่ยนเทคนิคลีลาในการแสดง ธรรมให้เหมาะสมกับบุคคลและกาละเทศะ

อัทธา ๓ เป็นต้น

อธิบายในบาลีข้อ ๔ ที่ว่า ตตถ ตโย อทฺธา เป็นต้นจนถึง เทว มุลานิ จ เวทิตพฺพานิ ฯ

ในบาลีข้อนี้มีความมุ่งหมาย เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายได้รู้ถึงสิ่งที่ควรรู้ในปฏิจจนูปบาทธรรม ได้แก่ อัทธา คือ กาล ๓ องค์ ๑๒ อาการ คือ ประเภท ๒๐ สนธิคือความสืบต่อกัน ๓ สังเขปคือหมวด ๔ วัฏฏะ คือ ความหมุนเวียน ๓ มूलคือต้นเหตุ ๒

อธิบายในบาลีข้อ ๕ ที่ว่า ถลํ ฯ อวิชฺชา สงฺขารอ ตีโต อทฺธา เป็นต้น จนถึง ตโย อทฺธา

บาลีข้อนี้ขยายความคำว่า ตโย อทฺธา ที่อยู่ในบาลีข้อ ๔

คำว่า ถลํ นี้ เป็นคำปุจฉาชนิด กเถตุกัมยตาปุจฉา คือ การตั้งปัญหาขึ้นเพื่อประสงค์จะตอบเอง ไม่ใช่ให้คนอื่นตอบ

คำปุจฉา ๕ ประการ

คำปุจฉานี้มีอยู่ ๕ ประการ คือ

๑. อธิฏฐโชตนาปุจฉา เป็นคำถามที่ถามขึ้นเพื่อความสว่างในเรื่องที่ตนไม่เข้าใจ
๒. ทิฏฐสังสันทนาปุจฉา เป็นคำถามที่ตนมีความเข้าใจแล้ว แต่ถามขึ้นเพื่อเป็นการสนทนาสอบสวนความรู้กัน
๓. วิมตฺติเจตนาปุจฉา เป็นคำถามที่ถามขึ้น เพื่อตัดความลังเลสงสัยไม่แน่ใจในเรื่องรานั้น ๆ
๔. อนุมติปุจฉา เป็นคำถามที่ถามขึ้น เพื่อให้ผู้ตอบ ๆ ตามความรู้ความเข้าใจของตน
๕. กเถตุกัมยตาปุจฉา เป็นคำถามที่ถามขึ้น เพื่อประสงค์จะตอบเอง

ในคำปจณา ๕ อย่างนี้ สำหรับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าัน ใช้คำปจณาอยู่ ๒ ชนิด คือ **อนุมติปจณา** และ**กเถตุกมยตาปจณา** เท่านั้น เพราะพระองค์เป็นผู้ที่มีความรู้ไม่มีที่สิ้นสุดอยู่แล้ว ฉะนั้น จึงไม่มีคำถามประเภทที่ ๑ และการสนทนาสอบสวนความรู้กันระหว่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้า กับมนุษย์ เทวดา พรหม ก็ไม่สมควร ฉะนั้น คำถามประเภทที่ ๒ นี้จึงไม่มีแก่พระองค์ อีกประการหนึ่ง พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้รู้ธรรมทั้งหมดโดยไม่มีเหลือ ปราศจากความลังเลสงสัยไม่แน่ใจในเรื่องราวทั้งปวง ฉะนั้น คำถามประเภทที่ ๓ ก็ไม่มีแก่พระองค์เช่นเดียวกัน ส่วนบุคคลอื่น ๆ มีพระปัจเจกพุทธเจ้า พระอัครสาวก เป็นต้น ตลอดจนถึงปุถุชนทั้งหลาย ย่อมมีคำปจณาได้ทั้ง ๕ ประการ

จำแนกองค์แห่งปฏิจกสมุปบาท ๑๒ โดยกาล อัทธา ๓

คำว่า **อัทธา** แปลว่า กาล เป็นบัญญัติไม่มีองค์ธรรมปรมัตถ์ แต่ในที่นี้คำที่ว่า **อดีตอัทธา อนาคตอัทธา ปัจจุบันอัทธา** นั้น มุ่งหมายเอาธรรมที่เกิดในกาลทั้ง ๓ มีองค์ธรรมปรมัตถ์ คือ อวิชชา สังขาร เป็นอดีตกาล ชาติ ชรามรณะ เป็นอนาคตกาล วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ เป็นปัจจุบันกาล ฉะนั้น อวิชชา สังขาร ที่ชื่อว่า เป็นอดีตกาล เป็นต้นนี้ เป็นการเรียกชื่อโดยฐานูปการนัย คือ ยกเอาชื่อของกาลทั้ง ๓ มาตั้งไว้ในตัวธรรมแล้วเรียก อวิชชา สังขาร เป็นต้นนี้ว่า เป็น อดีตกาล อนาคตกาล ปัจจุบันกาล

อธิบายว่า ตามธรรมดาในจิตสันดานของสัตว์ทั้งหลายที่นอกจากพระอรหันต์แล้ว ย่อมมีโมหะเป็นผู้ปกครองประจำอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้บุคคลทั้งหลายมองไม่เห็นโทษในการทำกุศล และไม่เห็นวิภวทุกขในการทำกุศลของตน โมหะนี้แหละได้ชื่อว่า อวิชชา และในการทำกุศลอกุศลเหล่านี้ ก็ต้องมีเจตนาเป็นผู้กระตุ้นจัดแจงเสียก่อน การกระทำนั้น ๆ จึงจะเกิดขึ้นได้ เจตนาที่เป็นตัวกระตุ้นให้ลงมือทำงาน ที่เรียกว่า ปุพพเจตนา นี้แหละ ได้ชื่อว่า สังขาร ฉะนั้น อวิชชาและสังขาร ทั้ง ๒ นี้ จึงจัดเป็นอดีตกาล

เมื่อมีอวิชชาเป็นผู้ปกครอง มีสังขารเป็นผู้กระตุ้นจัดแจงแล้ว คนทั้งหลายก็กระทำการงานที่เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ร่างกาย จิตใจ และการกระทำของบุคคลเหล่านั้น เมื่อว่าโดยธรรมาธิฐานแล้ว ก็ได้แก่ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ฉะนั้น วิญญาน นามรูป เป็นต้นทั้ง ๘ องค์เหล่านี้ จึงจัดเป็นปัจจุบันกาล

เมื่อคนทั้งหลายได้กระทำการงานอันเป็นกุศล อกุศล สำเร็จลงแล้วด้วยอำนาจแห่งการกระทำกุศลอกุศล ที่เรียกว่า กัมมภาวะ นั้นเอง ย่อมให้ผลบังเกิดขึ้นในอนาคตกาล โดยที่บุคคลเหล่านั้น เมื่อตายจากภพนี้แล้ว ก็ย่อมไปเกิดใหม่อีกในภพหน้า แล้วแต่การกระทำของตน คือ ถ้าทำอกุศลกรรมก็ไปเกิดเป็นพวกอบายสัตว์ ถ้าทำกุศลกรรม ก็ได้ไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม ตามสมควรแก่กุศลนั้น ๆ การได้เกิดเป็น มนุษย์ เทวดา เป็นต้นเหล่านี้แหละ ชื่อว่า ชาติ หรือเรียกว่า อุปัตติภาวะ ก็ได้ เมื่อมีชาติปรากฏขึ้นแล้ว ชรามรณะก็ต้องเกิดขึ้นติดตามมาเป็นธรรมดา ฉะนั้น ชาติ ชรามรณะเหล่านี้ จึงจัดเป็นอนาคตกาล

อนึ่ง อวิชชา สังขาร ที่จัดเป็นอดีตกาลนั้น เป็นอดีตกาลในภพก่อนก็มี เป็นอดีตกาลในภพนี้ก็มี คือ ถ้ากล่าวถึงผลในปัจจุบัน อันได้แก่ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา แล้ว อวิชชา สังขาร ก็เป็นอดีตกาลในภพก่อน ถ้ากล่าวถึงผลในอนาคต อันได้แก่ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่จะเกิดใหม่ในภพหน้าแล้ว อวิชชา สังขาร ก็เป็นอดีตกาลในภพนี้

อธิบายองค์ ๑๒

อธิบายในบาลีข้อ ๖ ที่ว่า อวิชชา สงฺขารา เป็นต้น จนถึง ทฺวาทสฺสคานิ

บาลีข้อนี้อธิบายความ คำว่า ทฺวาทสฺสคานิ ที่อยู่ในบาลีข้อที่ ๔

คำว่า องค์ หมายความว่า เป็นเครื่องประกอบของปฏิจจสมุปปาทที่สามารถทำให้หมุนเวียนอยู่ไปมาไม่มีที่สิ้นสุดได้ เหมือนกับเครื่องประกอบของวงล้อที่ช่วยให้ล้อนั้นหมุนไปได้ ฉะนั้น องค์นี้จึงเป็นสิ่งสำคัญในการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ที่เรียกว่า จักรปฏิจจสมุปปาท

สำหรับองค์ปฏิจจสมุปปาท ๑๒ ให้เข้าใจตามคำแปลที่แสดงไว้แล้วในตอนต้นนั้น

อธิบายในข้อที่ว่า โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ไม่จัดเป็นองค์ปฏิจสุมุปาบทโดยเฉพาะ

ปฏิจสุมุปาบทธรรมที่พระพุทธรองค์ทรงเทศนานั้น เมื่อต่อจากชรา มรณะแล้วยังมีผลธรรมอีก ๕ อย่างคือ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส แต่ผลธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ ไม่ได้นับเข้าเป็นองค์โดยเฉพาะ ทั้งนี้ก็เพราะว่า เกิดขึ้นแก่บุคคลไม่ทั่วไป เช่น พวกพรหม เทวดาชั้นสูง ๒ จำพวกนี้ แม้ว่า อวิชชา เป็นต้น จนถึงมรณะ เกิดขึ้นได้ก็ตาม แต่ โสกะ เป็นต้น ย่อมไม่เกิด มนุษย์ที่เป็นพระอนาคามีและฌานลาภบุคคลเหล่านี้ อวิชชา เป็นต้น จนถึง ชรา มรณะ เกิดได้แต่ โสกะ ปริเทวะ โทมนัส อุปายาส ทั้ง ๔ นี้เกิดไม่ได้ เกิดได้แต่ ทุกข์ เท่านั้น ผู้ได้รับการอบรมในธรรมะชั้นสูง และพระโสดาบัน พระสกทาคามี เหล่านี้ อุปายาสนี้ก็เกิดไม่ได้ ปฏิจสุมุปาบทธรรมนอกนั้นเกิดได้ ด้วยเหตุนี้ จึงไม่นับเป็นองค์โดยเฉพาะ แต่ก็ เป็นผลธรรมที่เกิดจากชาติเป็นเหตุด้วยเหมือนกัน ต่างกันอยู่ที่ว่า โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นเหล่านี้ เป็นผลที่เกิดจากชาติไม่แน่นอนเหมือน ชรา มรณะ เรียกว่า **นิสสันตผล** คือ เป็นผลส่วนปลาย ส่วนชรา มรณะ เรียกว่า **วิปากผล** คือ เป็นผลโดยตรงของชาติ

อธิบายอาการ ๒๐

อธิบายในบาลีข้อ ๘ ที่ว่า

“อวิชชาสงฺขารคฺคฺคฺคณน เป็นต้นจนถึง จตุสฺสขเปา จ ภวนฺติ”

บาลีข้อนี้ ขยายความคำว่า วิสตาการา ติสฺนฺธิ จตุสฺสขเปา ที่อยู่ในบาลี ข้อ ๔

วิสตาการา

ในการแสดงจำแนกองค์ปฏิจสุมุปาบท ๑๒ โดยกาล ๓ ที่แสดงไปแล้วนั้น เป็นการแสดงชี้ขาดในองค์ปฏิจสุมุปาบท ๑๒ โดยเฉพาะ ฉะนั้น ธรรมที่เป็นอดีตกาล ปัจจุบันกาล อนาคตกาล จึงมีจำกัด แต่เมื่อแสดงถึงสภาพความเป็นไปของปฏิจสุมุปาบทโดยเหตุผล ในอดีตกับปัจจุบัน ปัจจุบันกับอนาคต แล้ว มีประเภทถึง ๒๐ คือ อดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันผล

๕ ปัจจุบันเหตุ ๕ อนาคตผล ๕ ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่า อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ทั้ง ๕ นี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมจะเวียนเสียซึ่งกันและกันและกันไม่ได้ คือ อวิชชา สังขาร เมื่อเกิดขึ้นแก่ผู้ใดแล้ว ที่จะไม่มี ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ เกิดขึ้นด้วยนั้นย่อมไม่มี ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ เมื่อเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ที่จะไม่มีอวิชชา สังขาร เกิดขึ้นด้วย ก็ย่อมไม่มี เช่นเดียวกัน และชาติ ชรามรณะ นั้น ก็ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา นั้นเองที่เป็นตัว เกิด แก่ ตาย ไม่มีองค์ธรรมโดยเฉพาะ ฉะนั้น ในการแสดงเหตุในอดีตนั้น จึงสงเคราะห์เอา ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ทั้ง ๓ นี้ เข้าร่วมกับ อวิชชา สังขารด้วย เพราะเมื่อกล่าวโดยวิภูฏะ ๓ แล้ว อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ก็เป็นพวกกิเลสวัฏฏ์ด้วยกัน สังขารกับกัมมภาวะ ก็เป็นพวกกัมมวัฏฏ์ด้วยกัน

ในองค์ปฏิภาณสมุปบาท ๘ ที่เป็นปัจจุบันกาลนั้น แบ่งออกเป็น ๒ พวกคือ ผล พวกหนึ่ง เหตุ พวกหนึ่ง ผลนั้น ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เหตุนั้น ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ในปัจจุบันผล ๕ ที่ไม่นับเอา ชาติ ชรา มรณะ เข้าอยู่ด้วยกันนั้น ก็เพราะ ชาติ ชรา มรณะ ทั้ง ๓ นี้ ไม่มีองค์ธรรมโดยเฉพาะ เป็นแต่เพียงอาการเป็นไปของ วิญญาณ นามรูป เป็นต้น ดังที่กล่าวมาแล้ว ส่วนในปัจจุบัน เหตุ ๕ นั้น ได้นับเอา อวิชชา สังขาร เข้าร่วมอยู่กับ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ด้วย ก็เพราะธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ ต้องเกิดขึ้นด้วยกันเสมอดังกล่าวแล้ว สำหรับองค์ปฏิภาณสมุปบาท ๒ คือ ชาติ ชรามรณะ ที่เป็นอนาคตกาลนั้น เมื่อว่าโดยวิภูฏะ ๓ แล้ว เป็นวิปากวิภูฏ์และ ตัว ชาติ ชรามรณะ ก็ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา นั้นเอง ฉะนั้น ในอนาคตผล ๕ จึงได้เอา วิญญาณ นามรูป เป็นต้นเหล่านี้ ยกขึ้นแสดงแทนชาติ ชรามรณะ

คำอธิบายดังกล่าวมานี้ เป็นการอธิบายในประเภท ๒๐

อธิบายสนธิ ๓ (ติสนธิ)

คำว่า สนธิ แปลว่า การสืบท่อ แสดงวจนัตถะว่า

“สนธิยเต = สนธิ” การสืบท่อระหว่างเหตุกับผล ผลกับเหตุ ชื่อว่า สนธิ อีกนัยหนึ่ง “สนธิยนติ เหตุผลธมฺมา เอตถาติ = สนธิ” ธรรมที่เป็นเหตุกับผลพึ่งต่อกัน ในระหว่างนั้น ฉะนั้น ในที่ระหว่างนั้น ชื่อว่า สนธิ

เมื่อจำแนกองค์ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ โดยการสืบทอดกันแล้ว มี ๓ คือ

๑. ในระหว่าง สังขาร กับ วิญญาณ ที่เป็น อดีตเหตุ กับ ปัจจุบันผล ต่อกัน
สันธิหนึ่ง
๒. ในระหว่าง เวทนา กับ ตัณหา ที่เป็น ปัจจุบันผล กับ ปัจจุบันเหตุ ต่อกัน
สันธิหนึ่ง
๓. ในระหว่าง กัมมภาวะ กับ ชาติ ที่เป็น ปัจจุบันเหตุ กับ อนาคตผล ต่อกัน
สันธิหนึ่ง

อธิบายสังเขป ๔ (จตุสฺสฺเขปา)

คำว่า สังเขป แปลว่า รวบรวมไว้เป็นหมวด ๆ แสดงวจนัตถะว่า

“สงฺขิปียนฺติ สงฺคยฺหนฺติ ปธานธฺมา เอตฺถาติ = สงฺเขโป”

การรวบรวมธรรมที่เป็นประธานไว้เป็นหมวด ๆ ในที่นั้น ฉะนั้น ที่ ๆ รวบรวม
ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า สังเขป เมื่อจำแนกองค์ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ โดยหมวดแล้ว
มี ๔ คือ

๑. อวิชชา สังขาร ที่เป็น อดีตเหตุ หมวดหนึ่ง
๒. วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่เป็น ปัจจุบันผล หมวดหนึ่ง
๓. ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ที่เป็น ปัจจุบันเหตุ หมวดหนึ่ง
๔. ชาติ ขรามธนะ ที่เป็น อนาคตผล หมวดหนึ่ง

สำหรับ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส ทั้ง ๕ นี้ สงเคราะห์เข้าอยู่ใน
หมวดที่ ๔

อธิบายวัฏฏะ ๓ (ติณิ วฏฏานิ)

อธิบายในบาลีข้อ ๙ ที่ว่า

อวิชชาตณฺหุปาทานา จ กิเลสวฏฏํ เป็นต้น จนถึง ติณิ วฏฏานิ

บาลีข้อนี้ขยายความคำว่า ติณิ วฏฏานิ ที่อยู่ในบาลีข้อ ๔

คำว่า วัฏฏะ แปลว่า การหมุนเวียน เหมือนกับการหมุนของวงล้อ

แสดงวณัตตะว่า “**วฏฏนติ ปุนปฺปนี อาวฏฏนตีติ = วฏฏ**” ธรรมเหล่าใด ย่อมหมุนเวียนอยู่เรื่อย ๆ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า วัฏฏะ

การหมุนเวียนนี้มี ๓ อย่าง คือ

๑. กิเลสวัฏฏ์ ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน
๒. กัมมวัฏฏ์ ได้แก่ สังขาร กัมมภาวะ
๓. วิปากวัฏฏ์ ได้แก่ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา อุปัตติภาวะ
ชาติ ชรามรณะ

อธิบายว่า ในร่างกายและจิตใจของคนทั้งหลายยกเว้นพระอรหันต์แล้ว วัฏฏะทั้ง ๓ ย่อมมีครบบริบูรณ์ คือ ร่างกายและจิตใจของคนทั้งหลายนี้แหละเป็นวิปากวัฏฏ์ ความหลง ความอยากได้ ความเห็นผิดที่เกิดขึ้นในจิตสันดานเป็นกิเลสวัฏฏ์ การกระทำที่ไม่ดีด้วยกายวาจาใจ ที่คนเรากระทำกันอยู่ทุกวันนี้เป็นกัมมวัฏฏ์ สภาพทั้ง ๓ อย่างนี้ ย่อมหมุนเวียนผลัดเปลี่ยนกันเป็นเหตุเป็นผลอยู่ทุกภพทุกชาติไม่มีที่สิ้นสุด กล่าวคือ เมื่อคนเรามีความหลง ความอยากได้ ความเห็นผิด อันเป็นกิเลสวัฏฏ์ประจำอยู่ในจิตสันดานแล้ว ด้วยอำนาจแห่งกิเลสวัฏฏ์นี้ย่อมทำให้ผู้นั้น มีการกระทำทางกายบ้าง วาจาบ้าง ใจบ้าง ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง อันเป็นกัมมวัฏฏ์เกิดขึ้น การกระทำต่าง ๆ เหล่านี้แหละ จะให้ผลปรากฏขึ้นในกาลข้างหน้าในเมื่อผู้นั้นตายจากชาตินี้ไปแล้ว ก็ได้ไปเกิดใหม่มีภพชาติใหม่ ใน ๓๑ ภูมิ ตามสมควรแก่การกระทำของตน การเกิดใหม่ของรูปนามชั้น ๕ ที่เรียกว่า สัตว์ทั้งหลายนี้แหละเป็นวิปากวัฏฏ์ เมื่อมีวิปากวัฏฏ์เกิดขึ้นแล้ว กิเลสวัฏฏ์ก็ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยวิปากวัฏฏ์เป็นเหตุ หมุนเวียนกันไปดังนี้ไม่มีที่สิ้นสุด จนกว่าจะได้เข้าถึงพระนิพพาน

การหมุนเวียนของวัฏฏะทั้ง ๓ ดังกล่าวนี้นี้แหละ เมื่อว่าตามโหราที่ใช้พูดกันอยู่ในโลกนี้แล้ว ก็ได้แก่ ตายแล้วเกิด เกิดแล้วก็สร้างกรรมใหม่ แล้วก็ตาย ตายแล้วก็เกิดใหม่อีก เกิดแล้วก็สร้างกรรมใหม่อีก แล้วก็ตายอีก หมุนเวียนกันอยู่อย่างนี้ ถ้าจะอุปมาแล้วก็เหมือนความเป็นไปของต้นไม้ที่สืบทอดกันอยู่เรื่อย ๆ ไป คือ ลำต้นเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยเมล็ด เมล็ดเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยยางเหนียวในลำต้น ยางเหนียวเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยลำต้น เมื่อเปรียบเทียบกันกับวัฏฏะทั้ง ๓ แล้ว วิปากวัฏฏ์เปรียบเหมือนลำต้น กิเลสวัฏฏ์เปรียบเหมือนยางเหนียว กัมมวัฏฏ์เปรียบเหมือนเมล็ด

เมื่อพิจารณาวิญญะทั้ง ๓ นี้แล้ว จะเห็นได้ว่ากิเลสวิญญ์เป็นตัวสำคัญที่สุด ฉะนั้น ในการทำลายวิญญะเพื่อไม่ให้หมุนอีกต่อไป จึงต้องทำลายที่กิเลสวิญญ์ เมื่อกิเลสวิญญ์ ถูกทำลายแล้ว กัมมวิญญ์และวิปากวิญญ์ทั้ง ๒ นี้ก็ถูกทำลายตามไปด้วย

อธิบายมูล ๒ (เทว มุลานิ)

คำว่า มุล แปลว่า เป็นที่ตั้งหรือเป็นต้นเหตุของวิญญทุกข์ทั้งปวง ดังแสดง วจนัตถะว่า

“มุลยนิติ สพเพปิ วิญญธมมา ติฏฐนติ เอตถาติ = มุลานิ”

(วา) “มุลยนิติ ปติฏฐนติ วิญญธมมา เอเตหิติ = มุลานิ”

วิญญธรรมทั้งปวงย่อมตั้งอยู่ในที่นั้น ฉะนั้น ธรรมอันเป็นที่ตั้งของวิญญธรรม เหล่านั้น ชื่อว่า มุล (หรือ) วิญญธรรมย่อมตั้งอยู่ได้ด้วยอาศัยธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมอันเป็นเหตุให้วิญญธรรมตั้งอยู่ได้เหล่านั้น ชื่อว่า มุล ได้แก่ อวิชชา ตัณหา

ภวจักร ๒

ปฏิจสุมุบาทธรรม เมื่อแบ่งออกเป็นภวจักรแล้ว มี ๒ คือ ตั้งแต่อดีตเหตุ เป็นต้นไปจนถึงปัจจุบันผล เป็นภวจักรอันหนึ่ง ชื่อว่า ปุพพันตภวจักร เป็นภวจักรแรก ตั้งแต่ปัจจุบันเหตุ เป็นต้นไปจนถึงอนาคตผล เป็นภวจักรอันหนึ่ง ชื่อว่า อปรันตภวจักร เป็นภวจักรหลัง

ในปุพพันตภวจักร มีองค์ปฏิจสุมุบาท ๗ องค์ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ในองค์ทั้ง ๗ เหล่านี้ อวิชชาเป็นต้นเหตุ หรือเป็นที่ตั้ง นำให้ถึงเวทนา

ในอปรันตภวจักรมีองค์ปฏิจสุมุบาท ๕ คือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ขาติ ชรามรณะ ในองค์ ๕ เหล่านี้ ตัณหาเป็นต้นเหตุ หรือเป็นที่ตั้งนำให้ถึงชรามรณะ

ในปุพพันตภวจักร ที่มีองค์ ๗ นั้น มุ่งหมายเอาแต่เฉพาะองค์ที่ปรากฏออกหน้า แต่ในขณะที่องค์ ๗ หมุนเวียนอยู่นั้น ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ขาติ ชรามรณะ อีก ๕ องค์เหล่านี้ก็หมุนตามไปด้วย หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในปัจจุบันภพนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งอวิชชาเป็นผู้นำ และมีสังขารเป็นผู้จัดแจงที่ในภวก่อน ฉะนั้น

อวิชาจึงเรียกว่า **ปุพพัตถมูล** เมื่อมีอวิชาเป็นผู้นำ มีสังขารเป็นผู้จัดแจงแล้ว ในภพนั้นก็ต้องมีตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ เกิดขึ้นด้วย เพราะอวิชาเป็นผู้ปกปิดไม่ให้เห็นโทษและสภาพความเป็นจริง จึงทำให้ผู้นั้นเกิดความยินดี ความต้องการ ความคิดเห็น ความยึดมั่น ขึ้นและย่อมกระทำการต่าง ๆ ด้วย กาย วาจา ใจ เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ตามความประสงค์ของตัณหา อุปาทานให้สำเร็จลง โดยมีสังขารเป็นผู้จัดแจงให้กระทำ สำหรับร่างกายของสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในปัจจุบันภพนี้ ก็ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา นั้นเอง และในระหว่างที่ยังมีชีวิตอยู่นี้ ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ก็ต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติ คือ จากเด็กก็ขึ้นมาเป็นหนุ่มสาว จากหนุ่มสาวขึ้นมาเป็นผู้ใหญ่ จากผู้ใหญ่ขึ้นมาเป็นคนแก่ มีอาการ ผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยว ตามัว ความคิดความจำเสื่อมถอยลง เป็นต้น ไปตามลำดับ และสุดท้ายก็ถึงวาระแห่งชีวิตอันได้แก่ ชรามรณะ สำหรับชาตินั้น เมื่อขณะที่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เริ่มเกิดขึ้นในภพใหม่ ชาติ ก็สงเคราะห์สำเร็จอยู่ในนั้นด้วย ด้วยเหตุนี้แหละ จึงกล่าวได้ว่า เมื่ออวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา องค์ทั้ง ๗ เหล่านี้หมุนเวียนอยู่ในปุพพัตถกาวจกร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ ชรามรณะ องค์ทั้ง ๕ เหล่านี้ก็ย่อมหมุนตามไปด้วย

ในอปันตกาวจกรที่มีองค์ ๕ นั้น มุ่งหมายเอาแต่เฉพาะองค์ที่ปรากฏออกหน้า เช่นเดียวกัน แต่ในขณะที่องค์ ๕ หมุนเวียนอยู่นั้น อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา องค์ทั้ง ๗ เหล่านี้ ก็หมุนตามไปด้วย หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายที่จะไปเกิดในภพหน้านั้น ย่อมไปเกิดด้วยอำนาจแห่งตัณหาเป็นผู้นำ และมีอุปาทาน กัมมภาวะ เป็นผู้ช่วย ฉะนั้น ตัณหาจึงเรียกว่า **อปันตมูล** และสัตว์ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ ยกเว้นพระอรหันต์แล้ว นอกนั้นย่อมมีการกระทำต่าง ๆ ด้วยกาย วาจา ใจ ที่เป็นไปตามความพอใจ ความประสงค์ ความยึดมั่น ความเห็นผิด ที่มีประจำอยู่ในตนอันเรียกว่า ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ และความพอใจ ความยึดมั่น ความเห็นผิด ในสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เกิดขึ้นได้ก็เพราะผู้นั้นมองไม่เห็นโทษหรือไม่เห็นตามสภาพความเป็นจริง ที่เรียกว่า อวิชา เป็นผู้ปิดบังไว้ และมีสังขารเป็นผู้กระตุ้นให้กระทำการงานต่าง ๆ นั้นให้สำเร็จลงตามความประสงค์และความเห็นของผู้นั้น ฉะนั้น ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ที่เป็นตัวสำคัญในอปันตกาวจกร จึงมีอวิชา สังขาร หมุนตามไปด้วย สำหรับวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่หมุนเวียนตามชาติ ชรา มรณะไปด้วยนั้น คือ บุคคลทั้งหลายที่มีการกระทำต่าง ๆ ด้วยกาย วาจา ใจ เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ตามอำนาจของตัณหา อุปาทาน

อยู่เป็นประจำนั้น เมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้ว ก็ต้องไปเกิดใหม่ในภพใดภพหนึ่ง และเมื่อมีความเกิดขึ้นแล้ว ความแก่ ความตายก็ต้องปรากฏขึ้นตามลำดับ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ที่เรียกว่า ชาติ ชรา มรณะ ทั้ง ๓ นี้แหละ ก็ได้แก่ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา นั้นเอง ที่เป็นผู้เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยเหตุนี้แหละ จึงกล่าวได้ว่า เมื่อตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ ชรามรณะ องค์ทั้ง ๕ เหล่านี้ หมุนเวียนอยู่ในอปรันตภวจักร อวิชชา สังขาร วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา องค์ทั้ง ๗ เหล่านี้ ก็ย่อมหมุนตามไปด้วย

เมื่อพิจารณาองค์ปฏิจสุมุปาบทในปุพพันตภวจักร และอปรันตภวจักรทั้ง ๒ ฝ่ายนี้แล้ว ก็จะทราบได้ว่า อวิชชา สังขาร และตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ที่เกิดในภวก่อนนั้นสงเคราะห์เข้าในปุพพันตภวจักร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ และอวิชชา สังขาร ที่เกิดอยู่ในภพนี้สงเคราะห์เข้าในอปรันตภวจักร สำหรับ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา และชาติ ชรา มรณะ อันได้แก่ สัตว์ทั้งหลายตั้งแต่เริ่มเกิดมาจนกระทั่งตาย ในปัจจุบันภพ สงเคราะห์เข้าในปุพพันตภวจักร ชาติ ชรามรณะ และวิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่จะเกิดในภพใหม่ข้างหน้า อันได้แก่ ตัวสัตว์ทั้งหลาย ที่เริ่มเกิดขึ้นจนกระทั่งถึงตายในภพใหม่นั้น สงเคราะห์เข้าในอปรันตภวจักร

ที่ว่าองค์ปฏิจสุมุปาบทหมุนอยู่นั้น หมายความว่า เกิดขึ้นสืบเนื่องกันระหว่างภวก่อนกับภพนี้ และภพนี้กับภพหน้า นั้นเอง

ความรู้ที่ได้รับจากการแสดงความเป็นไปของภวจักรทั้ง ๒

ความเป็นไปของปฏิจสุมุปาบทดังกล่าวมาแล้วนี้ ชี้ให้เห็นว่า เมื่อมีปัจจุบันภพแล้ว ก็ต้องมีอดีตภพและอนาคตภพต่อไป กล่าวคือ สัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในภพนี้ ก็เคยเกิด เคยตายมาแล้วนับไม่ถ้วน และจะต้องเกิดต้องตายต่อไปข้างหน้าอีกนับไม่ถ้วนเช่นเดียวกัน และในการหาเหตุผลสมุฏฐานที่ทำให้สัตว์ทั้งหลาย มีเกิด มีตายอยู่เรื่อยไปนี้ ก็ไม่จำเป็นต้องไปหาที่อื่น มีอยู่แล้วในตัวของเรา ซึ่งได้แก่ การกระทำต่าง ๆ ด้วยกายบ้าง วาจาบ้าง ใจบ้าง อันมี อวิชชา ตัณหา เป็นเหตุนั่นเอง ดังนั้น ท่านพระอรรถกถาจารย์จึงแสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถาว่า “ผู้ที่กระทำทุจริตอันนำไปสู่ทุกขภูมินั้น เพราะอาศัย อวิชชาเป็นเหตุพิเศษ และมีตัณหาเป็นเหตุสามัญ ผู้ที่กระทำสุจริตอันนำไปสู่สุคติภูมินั้น เพราะอาศัยตัณหาเป็นเหตุพิเศษ และมีอวิชชาเป็นเหตุสามัญ

อธิบายว่า ผู้ที่กระทำทุจริตต่างๆ นั้น ก็เนื่องมาจากว่า ผู้นั้นมองไม่เห็นโทษของทุจริต คือ การกระทำทุจริตต่าง ๆ นี้ ไม่ได้นำความชื่นบานมาสู่ตน ไม่มีประโยชน์อันใด มีแต่จะเสียประโยชน์ และนำผลร้ายมาให้เท่านั้น การมองไม่เห็นโทษต่าง ๆ เหล่านี้ ก็ด้วยอำนาจอวิชชาเป็นผู้ครอบงำปกปิดไว้ และตัณหาเป็นผู้สนับสนุนให้กระทำ อุปมาเหมือนโคที่ถูกทรมานด้วยการเอาไฟเผาแล้วตีด้วยข้อุน โคนั้นย่อมดิ้นรนทุรนทุราย และมีความกระหายน้ำเป็นกำลัง เมื่อพบน้ำร้อนที่เขานำมาให้กิน ก็รีบดื่มกิน เมื่อได้ดื่มเข้าไปแล้วก็ยิ่งได้รับความทรมานหนักขึ้นไปอีก เพราะน้ำร้อนได้ลวกปากและลำคอ แต่โคนั้นก็ต้องพยายามกินด้วยอำนาจความกระวนกระวายกระหายน้ำนั่นเอง ข้อนี้ฉันใด ผู้ที่พยายามกระทำทุจริตอันเป็นเหตุนำไปเกิดในทุคติภูมิ ด้วยอำนาจแห่งอวิชชาและตัณหาก็คำนั่น

ส่วนผู้ที่กระทำสุจริตต่าง ๆ นั้นก็เนื่องมาจากว่า ผู้นั้นกลัวต่อความทุกข์ ความลำบากที่จะไปได้รับในทุคติภูมิ และปรารถนาจะได้รับความสุขเป็นมนุษย์ เทวดา พรหมต่อไป จึงได้พยายามกระทำกุศลต่าง ๆ มีทาน ศีล ภาวนา อันเป็นการงานที่น่ายินดีนำความชื่นบานมาสู่ตน เป็นสิ่งที่มีประโยชน์นำผลดีมาให้ แต่ผู้นั้นก็ยังไม่เห็นโทษในวิภวทุกข์ที่ทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดหนีไม่พ้น อุปมาเหมือนโคที่ถูกทรมานด้วยประการต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว มีความหิวกระหายน้ำ เมื่อพบน้ำเย็นที่เขานำมาให้กิน ก็รีบดื่มกิน เมื่อได้ดื่มน้ำเย็นแล้วก็รู้สึกชุ่มชื่น บรรเทาความร้อนความหิวกระหายลงไปได้ ข้อนี้ฉันใด ผู้ที่พยายามกระทำสุจริตอันเป็นเหตุนำไปเกิดในสุคติภูมิด้วยอำนาจแห่งตัณหาและอวิชชาก็ฉันนั้น

ความเป็นไปของภวจักรที่มีหัวหน้าเป็นผู้นำอยู่ทั้งข้างหน้าและข้างหลัง อันได้แก่อวิชชาและตัณหา ซึ่งนำไปสัตว์ทั้งหลายวนเวียนไปในที่สูงบ้าง ต่ำบ้าง ไม่มีที่สิ้นสุดนั้นก็เปรียบเหมือนรถไฟที่มีหัวรถจักร ๒ หัวอยู่ข้างหน้าและข้างหลัง นำขบวนรถแล่นไต่ขึ้นเขาบ้าง ลงจากเขาบ้าง เล่นคดเคี้ยวไปตามไหล่เขาบ้าง เมื่อเวลาที่รถขึ้นเขาก็ใช้หัวรถจักรที่อยู่ข้างหน้าเป็นผู้นำ เมื่อเวลาที่ลงจากเขาก็ใช้หัวรถจักรที่อยู่ข้างหลังเป็นผู้นำ ผลัดเปลี่ยนกันไปมา อยู่อย่างนั้น ด้วยเหตุนี้ ท่านภูิกายจารย์จึงแสดงถึงความเป็นไปของวิภวมูลทั้ง ๒ เปรียบเทียบเหมือนกับรถไฟที่มีหัวรถ ๒ หัว ว่า

โอคคจฉนโตว จุคคจฉ

เอว ภารโถ ยาทิ

ทุสสิโส อคคิโก รโถ

จิรํ สํสาเร อิลฺลเส ฯ

แปลความว่า รถจักรที่มีหัว ๒ หัว คือ อวิชาและตันทา แล่นไปมาลง ๆ ขึ้น ๆ ในถนนวิญญูสงสาร คือ ลงสู่หุดิฏฐิมิบัง ขึ้นสู่หุดิฏฐิมิบัง อยู่ตลอดกาลนาน เหมือนกับรถไฟที่มีหัวรถจักร ๒ หัว แล่นลงบ้าง แล่นขึ้นบ้าง วนเวียนอยู่บนเขา ฉะนั้น

อนึ่ง คำว่า สังสารหรือสังสารวิญญู นี้ ไม่ใช่เป็นการเกิดขึ้นติดต่อกันของสัตว์ บุคคลใด ๆ แต่เป็นการเกิดขึ้นติดต่อกันของชั้น อายตนะ ๕ อันได้แก่ ปฏิจสมุปบาท ธรรมนั้นเอง ดังนั้น ท่านพระพุทโธมาจารย์ จึงแสดงไว้ในอัฐสาลินีอรรถกถาว่า

ชนธานนจ ปฏิปาณิ

ธาดุอายตณานนจ

อพโพจฉินน วิญญูมานา

สสาโรติ ปววจจติ ฯ

แปลความว่า การเกิดขึ้นเป็นไปอยู่ติดต่อกันไม่ขาดสาย ของ ชั้น ๕ อายตนะ เหล่านี้เรียกว่า สังสาระ

ความขาดลงแห่งวิญญู ๓

อธิบายในคาถาบาลีข้อ ๑๐ ที่แสดงถึงการขาดลงแห่งวิญญูทั้ง ๓

เหตุที่ทำให้วิญญูทั้ง ๓ ขาดลง

ตามธรรมดาต้นไม้ย่อมงอกงามเจริญขึ้นได้ ก็โดยอาศัยรากแก้ว ถ้ารากแก้วถูก ทำลายเสียแล้ว ต้นไม้นั้นก็จะเกิดอาการอับเฉาลงทันที และผลสุดท้ายก็ตาย ข้อนี้ฉันใด รูปนาม คือ สัตว์ทั้งหลายที่เจริญอยู่แล้วในสังสารวิญญูโดยไม่มีที่สิ้นสุดนั้น ก็เพราะอำนาจ แห่งอวิชาและตันทา เมื่อใด อวิชาและตันทาทั้ง ๒ นี้ถูกทำลายลงด้วยอำนาจแห่ง อรหัตตมรรคแล้ว ความเจริญของรูปนาม อันได้แก่ การเวียนว่ายของสัตว์ทั้งหลายนั้นก็ เป็น อันสิ้นสุดลง ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงว่า “เตสเมว จ มุลานํ นิโรธเณ นิรุขมติ” ซึ่งแปลว่า เมื่อวิญญูมูลทั้ง ๒ นั้นดับสิ้นลงไม่มีเหลือด้วยอำนาจแห่งอรหัตตมรรคแล้ว การหมุนเวียนแห่งปฏิจสมุปบาท คือ วิญญูทั้ง ๓ ก็ย่อมดับลงทันที ซึ่งตรงกับที่พระผู้มี พระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงไว้ในปฏิจสมุปบาทปฏิโลมเทศนา ดังที่ได้แสดงไว้ในตอนต้นว่า “อวิชชาเย เตว อเสสวिरาคานิโรธา สงฺขารนิโรธา” เป็นต้น และแสดงไว้ในสังยุตต พระบาลีว่า

ยถาปี มุเล อนุปทเทเว ทพฺเห

ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเทว รุหฺติ

เอวํปิ ตณฺหานุสเย อนฺนเต

นิพฺพตฺตติ ทุกฺขมิตํ ปุนปฺปุนํ ฯ

แปลความว่า รากแก้วคือต้นหามุสสัย ถ้ายังไม่ได้ทำลายให้สิ้นสุดลง วัฏฏทุกข์ คือ ขาติ ขรา พยาธิ มรณะ เป็นต้น ก็ย่อมเกิดขึ้นอยู่บ่อย ๆ (ถ้าได้ประหารต้นหามุสสัย ให้หมดสิ้นแล้ว วัฏฏทุกข์ทั้งปวงก็ย่อมดับลง) เหมือนรากแก้วมีรากฝอยเป็นบริวาร ถ้ายัง ตั้งมั่นอยู่ ไม่ได้ถูกทำลายแล้ว แม้จะตัดลำต้นออกก็ตาม ต้นไม้นั้นย่อมเจริญงอกงามขึ้น ได้อีก (เมื่อได้ถอนรากแก้วออกโดยสิ้นเชิงแล้ว ต้นไม้นั้นย่อมเจริญต่อไปไม่ได้) ฉะนั้น

สมุฏฐานของอวิชชา

ถ้ามีคำถาม ๆ ขึ้นว่า เมื่อสังขารทั้ง ๓ ที่เป็นบุญเป็นบาปเกิดขึ้น โดยอาศัยอวิชชา เป็นเหตุ จนกระทั่งถึงขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เกิดขึ้นโดยอาศัย ขาติเป็นเหตุแล้ว ก็อะไรเล่า ที่เป็นเหตุให้อวิชชาเกิด ดังนั้น เพื่อจะกล่าวถึงสมุฏฐาน ของอวิชชา พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงต่อไปว่า

“ชรามรณมัจฉาย

ปีฬิตานมภินทโส

อาสวานิ สมุปปาทา

อวิชชา จ ปวตฺตติ”

แปลความว่า อวิชชาเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวธรรมที่ในสันดาน ของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ถูกเบียดเบียนด้วยความแก่ความตาย และธรรมที่เป็นเหตุแห่งความหลง คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส อยู่เนื่อง ๆ นั้นเอง

คำว่า “มัจฉา” แปลว่า หลง แต่ในที่นี้มุ่งหมายเอาธรรมที่เป็นเหตุให้หลง ได้แก่ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น

อธิบายว่า สมุฏฐานของอวิชชา ก็ได้แก่ อาสวะทั้ง ๔ มีกามาสวะ เป็นต้น หมายความว่า ในปฏิจจสมุปปาทพระบาลีนี้ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ทั้ง ๕ นี้ทรงแสดงไว้สุดท้าย และเมื่อว่าโดยองค์ธรรมแล้ว โสกะ โทมนัส อุปายาส ทั้ง ๓ นี้ เป็นโทมนัสสเวทนาและโทสเจตสิก ดังนั้น เมื่อผู้ใดมีความเศร้าโศก เสียใจ คับแค้นใจเกิดขึ้นแล้ว โมหะย่อมเกิดร่วมอยู่ด้วย และปริเทวะคือการร้องไห้รำพันนี้ก็เกิด เนื่องมาจากโทสจิตตูปบาท ฉะนั้น เมื่อขณะร้องไห้รำพัน โมหะก็เกิดร่วมอยู่ด้วยแล้ว ส่วนทุกข์กายก็เป็นเหตุให้ความเสียใจไม่พอใจเกิดขึ้นได้ และขณะที่ความเสียใจไม่พอใจ เกิดขึ้น โมหะก็เกิดพร้อมกันในขณะนั้นเอง ดังนั้น โมหะที่เกิดพร้อมกับ โสกะ ปริเทวะ โทมนัส อุปายาส และที่เกิดภายหลังจากทุกข์กายนั้นเอง เรียกว่า อวิชชา สมดังที่ท่าน พระพุทธโฆษาจารย์แสดงไว้ในปฏิจจสมุปปาทวิภังคอรกถกถาว่า

“เอตถ ทิ โสภทุกขโทมนสสุปายาสา อวิชชา อวิโยคิโน ปริเทโว จ นาม มุฬหสสาติ เตสุ ตาว สิทฺเธสุ สิทฺธา ว โหติ อวิชชา”

แปลความว่า ในความเป็นไปของภวจักร โสกะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เหล่านี้ ย่อมประกอบกับอวิชชาอยู่เสมอ แยกจากกันไม่ได้ และปริเทวะย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้มีความหลง ฉะนั้น เมื่อโสกะเป็นต้นเกิดขึ้นสำเร็จแล้ว อวิชชาก็ย่อมเกิดสำเร็จไปด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ สมุฏฐานของโสกะเป็นต้นนั้นแหละ เป็นสมุฏฐานของอวิชชา

แม้ในปฏิจจสมุปบาทแสดงไว้แล้วว่า “ชาติปจฺจยา โสภปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา สมภวนติ” แปลความว่า โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เหล่านี้เกิดขึ้นได้ เพราะชาติเป็นเหตุก็จริง แต่ชาตินี้ไม่ใช่เป็นเหตุใกล้ของโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น แต่เป็นเหตุไกลและเป็นมูลเหตุ คือ ความเศร้าโศกเป็นต้นที่เกิดขึ้นนั้นจะเว้นเสียจากชาติไม่ได้ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุใกล้นั้นก็คือ อาสวะทั้ง ๔ นั้นเอง เหมือนเช่นคนทั้งหลายที่เกิดมานี้ ก็ต้องอาศัยเหตุ ๒ ประการ คือ เหตุไกลและเหตุใกล้ เรียกว่า มูลเหตุและมูลเหตุก็ได้ เหตุไกลนั้น ได้แก่ อกุศลกรรม และโลภียกุศลกรรมที่ได้ทำมาในภพก่อน เหตุใกล้นั้นได้แก่ บิดา มารดา เพราะฉะนั้น ที่ว่าชาติเป็นเหตุไกล อาสวะเป็นเหตุใกล้ของ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ก็เป็นไปโดยนัยเดียวกัน ดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในปฏิจจสมุปบาทวิภังค์ว่า “อาสวสมุทฺทยา เจโต โสกาทโย โหนติ” โสกะเป็นต้นเหล่านี้เกิดขึ้น เพราะการเกิดขึ้นของอาสวะ ด้วยเหตุนี้ จึงตัดสินใจได้ว่า อาสวะทั้ง ๔ เหล่านี้ ย่อมสำเร็จเป็นสมุฏฐานของอวิชชาไปด้วย ดังที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า “อาสวสมุทฺทยา อวิชชา สมุทโย” การเกิดขึ้นแห่งอวิชชานั้น เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวะเป็นเหตุ ฉะนั้น ตามที่พระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า “อาสวานํ สมุปฺปาทา อวิชชา จ ปวตฺตติ” นั่นก็เป็นการถูกต้อง และพระพุทธโฆษาจารย์ก็ได้แสดงไว้ชัดเจนในวิสุทธิมรรคอรรถกถาว่า

“อิติ ยสฺมา อาสวสมุทฺทยา เอเต ธมฺมา โหนติ ตสฺมา เอเต ลีขณฺมานา อวิชชาเย เหตุญฺเจเต อาสเว สาเนนฺติ อาสเวสุ จ สิทฺเธสุ ปจฺจยภาเว ภาวโต สิทฺธา โหติ”

แปลความว่า โสกะเป็นต้นเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้น เพราะการเกิดขึ้นของอาสวะโดยนัยดังที่กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น เมื่อโสกะเป็นต้นเหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้รู้ถึงอาสวะที่เป็นเหตุแห่งอวิชชาสำเร็จไปด้วย และเมื่ออาสวะทั้งหลายเกิดขึ้นสำเร็จแล้ว อวิชชาก็ย่อมเกิดสำเร็จไปด้วย เพราะเมื่อมีเหตุคืออาสวะเกิดขึ้นแล้ว ผลคืออวิชชาก็ต้องเกิดขึ้นด้วย

แสดงการเกิดขึ้นของโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น โดยอาศัยอาสวะทั้ง ๔

๑. โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามาสวะเป็นเหตุ คือ

เมื่อคนที่เรารักใคร่มี บิดา มารดา สามี ภรรยา ลูก หลาน ตายจากไป เราย่อมเกิดความเศร้าโศก เสียใจ ร้องไห้ รำพัน มีความเสียดายอาลัยต่อคนเหล่านั้น บางทีถึงกับไม่เป็นอันกินอันนอน สมกับที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า “กามโต ชายเต โสโก” เป็นต้น หมายความว่า ความเศร้าโศกเกิดขึ้นเพราะความรัก นี่แหละ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามาสวะเป็นเหตุ

๒. โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยภวาสวะเป็นเหตุ คือ

พวกเทวดาทั้งหลายมีความยินดีในความเป็นอยู่ของตน คือ เป็นผู้มียายุยืน มีความสวยงาม มีความสุขสบายในวิมานของตน ตลอดกาลนาน ด้วยอำนาจภวาสวะ เมื่อได้มีโอกาสฟังพระธรรมเทศนาเกี่ยวกับเรื่อง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ว่าบรรดาสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใด ฉะนั้น ความสวยงามก็ดี ความสุขความสบายต่าง ๆ ก็ดี อายุก็ดี เหล่านี้ก็ไม่คงที่อยู่ได้ ย่อมต้องมีความเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา เมื่อพวกเทวดาได้ฟังดังนี้แล้ว ก็มีความสะดุ้งหวาดกลัว เกิดความเศร้าโศกขึ้น เนื่องจากนึกถึงสมบัติ ความสุข ความมีอำนาจ ความมียายุยืนนาน ของตนที่กำลังได้รับอยู่นั้นจะไม่ยั่งยืนถาวรต่อไปได้ ฉะนั้น สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงแสดงว่า “เยปิ เต เทวา ที่ชาयูกา วณณวนโต สุขพหุลา อุจเจสุ วิมานesu จิรั ทิชมทธานันติ ติฏฺเฐนติ เตปิ ตถาคตสฺส ธมฺมเทสนันติ สุตฺวา ภยํ สนฺตาสํ สํเวคมาปชฺชนติ”

แปลความว่า เทวดาทั้งหลายแม้มียายุยืน มีผิวพรรณผุดผ่อง มีความสุขมากมายนอยู่ตลอดกาลนานในวิมานอันสูงประณีต เทวดาเหล่านั้น เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระตถาคตเจ้าแล้ว ย่อมถึงความหวาดเสียว สะดุ้ง มีความไม่สบายใจ กลัวภัย นี่แหละ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยภวาสวะเป็นเหตุ

๓. โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยภิกฺขุสฺสาสวะ เป็นเหตุ คือ

ผู้มีความยึดมั่นถือมั่นว่า นี่เป็นเรา นี่เป็นของเรา แล้วก็เฝ้าทูลนมทวยอยู่เสมอ ในกาลต่อมาตัวนั้นแหละ เกิดอาการเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติ หรือเกิดเปลี่ยนแปลงไปโดยโรคภัย มีผมหงอก ฟันหัก เนื้อหนังเหี่ยว เป็นบาดแผลเกิดขึ้น เป็นต้น ผู้นั้นย่อมเกิด

ความไม่สบายใจ เสียใจ ร้องไห้ เป็นต้น ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า “อหิ รุปี มม รูปนติ ปริยญญจายิน รูปวิปริณามถนตภาวา อุปปชชนติ โสกะปริเทวทุกข- โทมนสสุปายาสา” สัตว์ทั้งหลายที่มีความเห็นผิดเป็นปกติว่า ร่างกายเป็นเรา หรือเราก็คือ ร่างกาย ร่างกายเป็นของเรา ดังนี้แล้ว เมื่อร่างกายนั้นวิปริตแปรปรวนเป็นอย่างอื่นไปตาม สภาวะ ความเศร้าโศก เสียใจ เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น นี่แหละ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัย ทิฏฐาสวะ เป็นเหตุ

๔. โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิชชาสวะเป็นเหตุ คือ

ผู้ที่ขาดปัญญา มีความรู้น้อย คนโง่ คนอันธพาล ผู้ที่ยังเยาว์วัย หรือผู้ที่ได้รับการศึกษามาก แต่ขาดปัญญา บุคคลเหล่านี้ย่อมกระทำในสิ่งที่ไม่ควรทำ และไม่กระทำ ในสิ่งที่ควรทำ ด้วยอำนาจอวิชชาสวะ คือ โมหะเป็นผู้ปิดบังไม่ให้เห็นโทษและประโยชน์ เพราะฉะนั้น จึงชอบทำในสิ่งที่ไม่ควรทำ เพราะไม่เห็นโทษ และไม่ชอบทำในสิ่งที่ควรทำ เพราะไม่เห็นประโยชน์ บุคคลจำพวกนี้ย่อมได้ประสบกับความทุกข์กายทุกข์ใจ เป็นเหตุให้ ความเศร้าโศกเสียใจเกิดขึ้น ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเทศนาว่า “สโธ โส ภิกขเว พาโล ทิฏฐาเจว ธมเม ตีริวํ ทุกขํ โทมนสสุ ปณฺธิสฺสเวเตติ” แปลความว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่ไม่มีปัญญาย่อมได้ประสบกับความลำบาก ๓ อย่าง คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์กายและ ทุกข์ใจ ในภพนี้นั่นเอง” นี่แหละโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิชชาเป็นเหตุ

สมุฏฐานของอาสวะ

ถ้ามีคำถาม ๑ ต่อไปอีกว่า เมื่ออาสวะเหล่านี้เป็นเหตุของอวิชชาแล้ว อะไร เล่าเป็นเหตุของอาสวะ แก้วว่า อาสวะเหล่านี้สังเคราะห์เข้าอยู่ใน ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ตามสมควร ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุให้ ตัณหา อุปาทาน กุศล อกุศล กัมมภาวะ เกิดขึ้น นั้นแหละ ย่อมกล่าวได้ว่า เป็นเหตุของอาสวะ

แสดงเหตุที่ยกเอาอวิชชาขึ้นตั้งไว้เป็นเหตุอันดับแรกในปฏิจสมุปปาธ

เมื่ออวิชชาเกิดขึ้น เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวะแล้ว ทำไมจึงยกเอาอวิชชา ขึ้นตั้งไว้เป็นเหตุแรก ในความเป็นไปของรูปนาม ที่หมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ์ อวิชชา นี้ เป็นตัวสำคัญ ชื่อว่า วัฏฏีสีสะ ซึ่งเหมือนกับศีรษะของคนทั้งหลาย ฉะนั้น พระพุทธองค์ จึงทรงยกเอาขึ้นแสดงเป็นเหตุอันแรก

อธิบายว่า ในปฏิจจสมุปบาทธรรม อวิชชาและตัณหาทั้ง ๒ นี้ เป็นข้อสำคัญยิ่ง ซึ่งเปรียบเหมือนศีรษะของคนทั้งหลาย และในการสร้างสังขารต่าง ๆ มีปัญญากิเลสขาร เป็นต้น สำเร็จลงได้นั้น ก็เพราะอาศัยความยินดีพอใจในอารมณ์ คือ ตัณหาเป็นเหตุ ตัณหา คือความยินดีพอใจในอารมณ์ จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยอวิชชาเป็นผู้ปกปิดไม่ให้เห็นสภาพตามความเป็นจริง ถ้าไม่มีอวิชชาเป็นผู้ปกปิดความจริงแล้ว ตัณหาย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อตัณหาไม่เกิดแล้ว การกระทำต่าง ๆ ของคนทั้งหลายก็ไม่สำเร็จเป็นสังขาร ฉะนั้น อวิชชา และตัณหา ธรรม ๒ อย่างนี้ อวิชชาเป็นตัวสำคัญมากกว่าตัณหา ด้วยเหตุนี้แหละ พระพุทธองค์จึงได้ทรงยกเอาอวิชชาขึ้นตั้งไว้เป็นเหตุอันดับแรก ไม่ใช่หมายความว่า อวิชชา เกิดก่อนธรรมอื่น ๆ ในการหมุนเวียนแห่งปฏิจจสมุปบาท

ในการแสดงคาถาบทสุดท้ายที่ว่า “**วฏฏมาพฺพนิจฺเจวํ เป็นต้น จนฺถึง ปฏฺฐเปสิ มหามุนิ**” นั้น คาถาบทนี้หมายความว่า ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายที่หมุนเวียนติดต่อกันคือ เกิดขึ้น เป็นอยู่ ตาย เมื่อตายแล้วก็เกิดขึ้น เป็นอยู่ ตายอีก ดังนี้เรื่อยไปไม่ขาดสาย เหล่านี้ เมื่อว่าโดยธรรมาธิฐานแล้ว ก็ล้วนแต่เป็นการเกิดขึ้น ของปฏิจจสมุปบาทธรรมทั้งสิ้น กล่าวคือ เมื่อมีอวิชชาแล้วก็ให้เกิดสังขารเกิดขึ้นโดยเฉพาะเท่านั้น หาใช้ตัวตนเรา เขา ชาย หญิง มนุษย์ เทวดา เกิดขึ้นไม่ เป็นต้น และเมื่อมีชาติแล้วก็เกิดเหตุให้ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เกิดขึ้นหาใช้ตัวตนเรา เขา ชาย หญิง มนุษย์ เทวดา เกิดขึ้นไม่ และเมื่อมี โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นแล้ว ก็เกิดเหตุให้อวิชชาเกิดขึ้น หาใช้ตัวตนเรา เขา ชาย หญิง มนุษย์ เทวดา เกิดขึ้นไม่ ความเป็นไปดังนี้ ย่อมได้ชื่อว่า วัฏฏสงสาร เพราะมีความผูกพันกันอยู่ไม่ขาดสายอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นไปอยู่ในภูมิทั้ง ๓ อย่างหนึ่ง และหาเบื้องต้นมิได้อย่างหนึ่ง ด้วยเหตุนี้แหละ สมเด็จพระจอมมุนิจึงทรงตรัสว่า เป็นปฏิจจสมุปบาท

อนึ่งที่กล่าวว่า หาเบื้องต้นไม่ได้ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสท่ามกลางภิกษุทั้งหลายว่า “**อนมตฺตโคธํ ภิกฺขเว สํสാരํ ปุพฺพโกฏฺฐิ น ปณฺณายติ อวิชฺชานีวรนํ สุตตํ ตณฺหาสํโยชนํ สนฺธาวิตํ สํสาริตํ**” (มาในนิทานวัคคสังยุตตพระบาลี)

แปลความว่า “**ดูกรภิกษุทั้งหลาย สังสารวัฏฏนี้ ย่อมรู้เบื้องต้นไม่ได้ เบื้องต้นนั้นย่อมไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายที่มีอวิชชานิวรณ์และตัณหา สังโยชนเหล่านี้ จึงได้วนเวียนอยู่ในสังสาระ**”

จําแนกองค์ปฏิจสุมปบทโดยสัจจะ ตามอภิธรรมภาษณีนัย

อวิชา สังขาร	จัดเป็น	สมุทยสัจจะ
วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา	จัดเป็น	ทุกขสัจจะ
ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ	จัดเป็น	สมุทยสัจจะ
อุปัตติภาวะ ขาติ ชรามรณะ	จัดเป็น	ทุกขสัจจะ

แสดงการเปรียบเทียบองค์ปฏิจสุมปบทตามนัยสัมโมทวิโนทนีอรรถกถา

อวิชา	เปรียบเหมือนคนตาบอด
สังขาร	เปรียบเหมือนคนตาบอดเดินสะดุด
วิญญาน	เปรียบเหมือนคนตาบอดหกล้ม
นามรูป	เปรียบเหมือนคนตาบอดเกิดบาดแผลขึ้นเพราะหกล้ม
สฬายตนะ	เปรียบเหมือนแผลที่พองขึ้นใหม่ติดต่อกับแผลเก่า
ผัสสะ	เปรียบเหมือนแผลเก่าและแผลใหม่ถูกระทบกับสิ่งหนึ่งสิ่งใด
เวทนา	เปรียบเหมือนคนตาบอดนั้นรู้สึกเจ็บปวดแผลที่ถูกกระทบกระทั่ง
ตัณหา	เปรียบเหมือนคนตาบอดมีความต้องการยามารักษาบาดแผลนั้น
อุปาทาน	เปรียบเหมือนคนตาบอดไปเอายาที่ไม่ถูกกับแผลมา
ภาวะ	เปรียบเหมือนคนตาบอดเอายา นั้นมาทาที่แผล
ขาติ	เปรียบเหมือนแผลที่ลุกลามมากขึ้นเพราะไม่ถูกกับยา
ชรามรณะ	เปรียบเหมือนแผลที่แตกเลอะเทอะ

การพิจารณาปฏิจสุมปบทโดยนัยทั้ง ๔ เพื่อละทิกฺขุ ๗ ประการ

การพิจารณาปฏิจสุมปบทเพื่อให้ละทิกฺขุ ๗ ประการได้นั้นมี ๔ นัย คือ

๑. เอกัตตนัย
๒. นานัตตนัย
๓. อพยาปารนัย
๔. เอวังธัมมตานัย

อธิบายความหมาย

๑. เมื่อพิจารณาแล้วรู้ว่า รูปนามชั้น ๕ ของสัตว์ทั้งหลายนั้น มีการเกิด การดับ ติดต่อกันไม่ขาดสาย ในภพหนึ่งก็ดี ในภพต่อ ๆ ไปก็ดี การพิจารณารู้อย่างนี้เรียกว่า **เอกัตตนัย**

๒. เมื่อพิจารณาแล้วรู้ว่า การสืบต่อกันของรูปนามชั้น ๕ นี้ แม้จะเป็นไปโดยไม่ขาดสายก็จริง แต่สภาวะของปฏิจจสมุปบาทธรรมเหล่านี้ มีสภาพต่างกัน มีเหตุผลต่างกัน การพิจารณารู้อย่างนี้ เรียกว่า **นानัตตนัย**

๓. เมื่อพิจารณาแล้วรู้ว่า เหตุต่าง ๆ มีอวิชาเป็นต้นที่ให้ผลต่าง ๆ มีสังขารเป็นต้นเกิดนั้น ไม่มีการขวนขวายพยายามที่จะให้ผลเกิดขึ้น ธรรมที่เป็นเหตุ และเป็นผลที่เกิดขึ้นนั้น ก็เกิดขึ้นเป็นไปตามสภาวะเท่านั้น ไม่มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดจะมาจัดแจงให้เป็นไปได้ การพิจารณารู้อย่างนี้ เรียกว่า **อพยาปารนัย**

๔. เมื่อพิจารณาแล้วรู้ว่า การเกิดขึ้นของผลธรรมต่าง ๆ นั้นมีเหตุของตน ๆ โดยเฉพาะ ไม่ก้าวก่ายกัน เช่น สังขารเกิดขึ้นก็เพราะมีอวิชาเป็นเหตุ นอกอวิชาแล้ว ธรรมอื่น ๆ จะเป็นเหตุให้สังขารเกิดขึ้นไม่ได้ การพิจารณารู้อย่างนี้เรียกว่า **เอวังอัมมตานัย**

การพิจารณาโดยเอกัตตนัย สามารถละอูจเฉทปฏิญ्ञิและนัตถิกปฏิญ्ञิได้ เพราะพิจารณาเห็นสันตติสืบต่อกันอยู่ไม่ขาดสาย คือ เกิดแล้วตาย ๆ แล้วเกิด ไม่มีสูญหายไป

การพิจารณาโดยนานัตตนัย สามารถละสัสสตปฏิญ्ञิได้ เพราะพิจารณาเห็นสภาพของเหตุ และสภาพของผลนั้นไม่เหมือนกัน และธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลก็เกิดขึ้นใหม่อยู่เสมอ ไม่ใช่เกิดขึ้นแล้วก็ตั้งอยู่ได้ตลอดไป เช่น เวทนากับตัณหาที่เป็นเหตุและเป็นผลคู่หนึ่งที่เกิดขึ้นนั้น เมื่อเกิดแล้วก็ดับไป แล้วก็เกิดใหม่อีกไม่มีของเก่าตั้งอยู่ เป็นของใหม่อยู่เสมอ ๆ ฉะนั้น ความเห็นที่เห็นว่า เทียงคือสัสสตปฏิญ्ञิจึงหายไป

การพิจารณาโดยอพยาปารนัย สามารถละอิสสรนิมมานวาทปฏิญ्ञิและอัตตปฏิญ्ञิได้ เพราะอิสสรนิมมานวาทปฏิญ्ञินั้นมีความเห็นว่า สิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏขึ้นได้ในโลกนี้มีพระเจ้าเป็นผู้สร้าง ถ้าไม่มีพระเจ้าเป็นผู้สร้างขึ้นแล้ว สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ส่วนอัตตปฏิญ्ञินั้น มีความเห็นว่าในสันดานของสัตว์ทั้งหลายมีตัวตนอยู่ และตัวตนนั้นเอง เป็นผู้จัดแจงให้กระทำการต่าง ๆ ไปตามความพอใจของตัวตนนั้น ฉะนั้น เมื่อพิจารณาเห็นว่า เหตุต่าง ๆ และผลต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้น ย่อมเป็นไปตามสภาพธรรมของตน ๆ ธรรมที่เป็นเหตุก็ไม่มี

การชวนชวยเพื่อจะให้ผลของตนเกิดแต่อย่างใด เป็นอนัตตะแท้ ๆ เมื่อเห็นอย่างนี้จึงทำลาย ธิฐฐีทั้ง ๒ ดังที่กล่าวแล้วนี้ได้

การพิจารณาโดยเอวังธัมมตานัย สามารถละอเหตุกธิฐฐีและอกิริยธิฐฐีได้ เพราะ อเหตุกธิฐฐีนั้นมีความเห็นว่ สิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ไม่ได้เกิดเพราะอาศัยเหตุ คือ กุศลกรรม อกุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายที่มีความสุขความทุกข์นั้นก็เกิดขึ้นเองตามธรรมดา ไม่ได้เกิดจากกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมเป็นเหตุแต่อย่างใด ส่วนอกิริยธิฐฐีนั้น มีความเห็นว่ การกระทำดีก็ตามไม่ดีก็ตาม ไม่เรียกว่า เป็นกุศลอกุศล ทำก็ทำไปเฉย ๆ ฉะนั้น ผู้ที่พิจารณาตามเอวังธัมมตานัยนี้ย่อมแลเห็นว่า ธรรมที่เป็นเหตุและเป็นผลนั้นย่อมเกิดขึ้น เป็นคู่ ๆ กันไปขาดเสียไม่ได้ ฉะนั้น จึงสามารถทำลายธิฐฐีทั้ง ๒ ดังกล่าวแล้วได้

คาถากล่าวแนะนำในการพิจารณาปฏิจสุมุปาบท

อนาทิกั ภวจกั

วิตการกเวทกั

นิจจสุข สุกตเตหิ

สญญั ปสเส ปุนปปุนั ฯ

(มาในภาสาฎีกา)

ภวจักรที่ล้วนแต่กองทุกข์ซึ่งหมุนเวียนอยู่ยืดยาว นับภพนับชาติไม่ได้นี้ ย่อมหา เบื้องต้นแห่งการหมุนเวียนนั้นมิได้ ปราศจากตัวตน คือ ผู้สร้างและผู้สวย เป็นอนัตตะ ไม่มี สภาพที่เป็นนิจจะ สุขะ สุขะ แต่อย่างใด ผู้มีปัญญาควรพิจารณาเสมอ ๆ ดังกล่าวมานี้

ผู้ที่นับถือศาสนาพุทธ และชอบพิจารณาค้นคว้าถึงเรื่องราวต่าง ๆ อยู่เสมอนั้น แม้จะเชื่อว่าโลกที่เราอยู่นี้ ย่อมไม่ตั้งอยู่ถาวรได้ตลอดไป ต้องมีการถูกทำลาย และเมื่อ ถูกทำลายลงแล้ว ก็มีการสร้างโลกใหม่ขึ้นอีก ส่วนความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายนั้นก็เชื่อ ตามปฏิจสุมุปาบทที่กล่าวมา เพราะอวิชาเป็นเหตุจึงเกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นเหตุ จึงเกิดวิญญาน ดังนี้ เป็นต้น แต่ก็ยังอดคิดสงสัยไม่ได้ว่ การเกิดขึ้นของโลกและสัตว์ ทั้งหลายนั้น ตั้งต้นเกิดขึ้นทีแรกตั้งแต่เมื่อไร เมื่อพยายามพิจารณากลับไปกลับมาแล้ว ก็ยังตัดสินใจไม่ได้ บุคคลที่พิจารณาตัดสินใจไม่ได้เหล่านี้ ย่อมเกิดความเข้าใจเอาเอง คือ บางพวกก็เข้าใจเอาว่โลกและสัตว์ทั้งหลายนี้ ย่อมปรากฏขึ้นโดยปราศจากเหตุที่ทำให้ เกิดขึ้นในตอนแรก สำหรับการที่โลกถูกทำลาย และการสร้างโลกใหม่ก็ดี หรืออวิชา เป็นเหตุ สังขารเป็นผล สังขารเป็นเหตุ วิญญานเป็นผล เป็นต้นก็ดี เหล่านี้ ก็เป็นเหตุที่

เกิดขึ้นภายหลังที่โลกและสัตว์ทั้งหลายปรากฏขึ้นแล้วเท่านั้น เป็นแต่เหตุประจำไม่ใช่เป็นเหตุแรกเริ่ม ฉะนั้น ผู้ที่มีความเข้าใจเอาเองอย่างนี้ จึงกลายเป็นผู้ที่มีเหตุทมิฬเกิดขึ้นโดยไม่รู้สีกตัว อีกพวกหนึ่งก็เข้าใจเอาว่า โลกและสัตว์ทั้งหลายที่เกิดโดยอาศัยเหตุผลดังกล่าวแล้วนั้น เป็นเหตุผลที่เกิดขึ้นตามธรรมดา หลังจากทีโลกและสัตว์ทั้งหลายปรากฏขึ้นแล้วเท่านั้น ส่วนต้นเหตุแรกเริ่มนั้น ต้องมีผู้เป็นใหญ่ คือ พระเจ้าเป็นผู้สร้างขึ้น ถ้าไม่มีพระเจ้าเป็นผู้สร้างขึ้นแล้ว สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น ผู้ที่มีความเข้าใจเอาเองอย่างนี้ จึงกลายเป็นพวกอิสสรนิมมานวาททมิฬไปโดยไม่รู้สีกตัวเช่นเดียวกัน

บุคคลทั้ง ๒ จำพวกดังกล่าวมานี้ ล้วนแต่มีความคิดที่ทำให้เสียประโยชน์ คือ ในสิ่งที่ไม่ควรคิดก็เอามาคิด จนกระทั่งทำให้ตนกลายเป็นพวกมิจฉาทิฏฐิไป ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงตักเตือนภิกษุทั้งหลายว่า

“จตุตตาริมานิ ภิกขเว อจินเตยยานิ น จินเตตพพานิ, ยานิ จินเตนโต อุมมาทสส วิฆาตสส ภาคี อสส, กตมานิ จตตาริ ? พุทธานํ ภิกขเว พุทธวิสโย อจินเตยโย น จินเตตพโพ ยํ จินเตนโต อุมมาทสส วิฆาตสส ภาคี อสส, ฌายิสส ภิกขเว ฌานวิสโย อจินเตยโย น จินเตตพโพ, กมฺมวิปาโก ภิกขเว อจินเตยโย น จินเตตพโพ, โลกจินตา ภิกขเว อจินเตยยา น จินเตตพพา ยํ จินเตนโต อุมมาทสส วิฆาตสส ภาคี อสส, อิมานิ โข ภิกขเว จตตาริ อจินตียานิ น จินเตตพพานิ ยานิ จินเตนโต อุมมาทสส วิฆาตสส ภาคี อสสาติ ฯ”

[มาในจตุกกนิบาต อังคุตตรพระบาลี]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่ไม่ควรคิด ที่ชื่อว่า อจินไตยธรรม มีอยู่ ๔ ประการ และถ้าผู้ใดเอามาคิดแล้ว ผู้นั้นก็จะเป็นบ้า มีความลำบากใจ สิ่งที่ไม่ควรคิดสี่อย่างนั้น คืออะไร บ้าง? ดูกรภิกษุทั้งหลาย พุทธวิสัย คือ เรื่องที่เกี่ยวกับพระสัพพัญญุตญาณ ความเป็นไป และอานุภาพของพระสัพพัญญุตญาณ พระพุทธานุภาพ แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรคิด อย่างหนึ่ง ฌานวิสัย คือ ฌานอภิญญาแห่งท่านทั้งหลายผู้ทรงอิทธิฤทธิ์ ก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรคิด อย่างหนึ่ง กรรมวิบาก คือ ผลแห่งกรรมทั้งหลาย มีทิฏฐธัมมเวทนียกรรม เป็นต้น ก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรคิด อย่างหนึ่ง ความเป็นไปของโลก คือ โลกอันเป็นที่อาศัยของสัตว์ และสัตว์ทั้งหลาย แผ่นดิน ภูเขา แม่น้ำ ต้นไม้ เป็นต้นเหล่านี้ ก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรคิดอย่างหนึ่ง ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่ไม่ควรคิด ๔ อย่างดังกล่าวมานี้ ถ้าผู้ใดคิด ผู้นั้นก็จะเป็นบ้า มีความลำบากใจเป็นแน่แท้”

ด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้วนี้ พุทธศาสนิกชนทั้งหลายควรพิจารณาการหมุนเวียนแห่งปฏิจสมเด็จพระบาทโดยนัยทั้ง ๔ มี เอกัตตนิย เป็นต้น ดังที่ได้แสดงมาแล้วนั้น และเมื่อได้พิจารณาโดยถี่ถ้วนแล้ว ก็จะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจขึ้นเองว่า ความเป็นไปของโลกและสัตว์ทั้งหลายนั้น ย่อมหาต้นเหตุไม่ได้

อนึ่ง ผู้ที่ไม่มีความรู้ในความเป็นไปแห่งปฏิจสมเด็จพระบาท ที่จะพ้นไปจากสังสารวัฏฏ์ได้นั้น ย่อมไม่เคยมีเลย แม้เพียงแต่จะฝัน ฉะนั้น พุทธศาสนิกชนผู้ปรารถนาจะพ้นจากกองทุกข์ทั้งหลาย จึงควรพยายามรู้ถึงความเป็นไปแห่งความหมุนเวียนของภวัจกร ที่เรียกว่า ปฏิจสมเด็จพระบาท โดยถี่ถ้วน

การพิจารณาปฏิจสมเด็จพระบาทของพระอนนทเถระ และพระโวกาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่ที่กัมมาสทัมมนิคมในแคว้นกุรุ พระอนนทเถระได้ไปบิณฑบาตในหมู่บ้านนั้นทุก ๆ บ้าน เพื่อสงเคราะห์อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย เหมือนหนึ่งนำถุงทรัพย์ไปแจกแก่ชาวบ้านเหล่านั้น วันหนึ่ง เมื่อพระเถระไปบิณฑบาตกลับมา และฉันเสร็จแล้ว ก็ได้ไปปฏิบัติพระผู้มีพระภาคเจ้าตามหน้าที่ของท่าน เมื่อถึงเวลากลางวัน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จเข้าสู่พระคันธกุฎี เพื่อทรงพักผ่อนแล้ว พระอนนทเถระก็กลับมายังกุฏิของท่าน ได้ทำการอบรมสั่งสอนสาธุศิษย์ของท่านเสร็จแล้ว ก็ได้ไปหาที่สงบนั่งเสวยวิมุตติสุข คือ เข้าผลสมาบัติอยู่ ณ ที่นั้น เมื่อออกจากผลสมาบัติแล้ว ก็ได้พิจารณาปฏิจสมเด็จพระบาทโดยอนุโลม ปฏิโลม แล้วพิจารณาจากต้นไปกลางโดยอนุโลม ปฏิโลม จากปลายไปหากลางโดยอนุโลม ปฏิโลม โดยนัยที่พิจารณาว่า “สังขารเท่านั้นที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอวิชชาเป็นเหตุ หาใช่ตัวตน เรา เขา ชาย หญิง เกิดขึ้นโดยอาศัยอวิชชาไม่ และอวิชชาก็เป็นผลธรรมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุตามสมควร วิญญูณเท่านั้นที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสังขารเป็นเหตุ หาใช่ตัวตน เรา เขา ชาย หญิง เกิดขึ้นโดยอาศัยสังขารไม่ และสังขารก็เป็นผลธรรมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุตามสมควร ท่านพิจารณาโดยนัยนี้เรื่อย ๆ ไป จนถึงขารมณะ เท่านั้น ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยชาติเป็นเหตุ หาใช่ ตัวตน เรา เขา ชาย หญิง เกิดขึ้นโดยอาศัยชาติไม่ ท่านพิจารณาถึง ๓ ครั้ง คือ จากต้นไปหาปลาย จากปลายไปหาต้น ๑ จากต้นไปหากลาง จากกลางไปหาต้น ๑ จากปลายไปหากลาง จากกลางไปหาปลาย ๑ ในระหว่างที่พิจารณาอยู่นั้น ความเป็นไปของปฏิจสมเด็จพระบาทที่มีการอุปการะกันโดยเหตุและผล ทั้ง ๑๒ องค์ ก็ปรากฏชัดเจนขึ้นในปัญญาของท่าน ๆ จึงคิดว่า พระผู้มี-

พระภาคเจ้าทั้งหลายได้ทรงแสดงว่าปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้มีสภาพลึกลับซึ้ง และอาการที่เป็นไปก็แสดงให้เห็นว่า ลึกลับซึ้ง เราเองก็เป็นแต่เพียงสาวกที่มีปัญญาร่วมหนึ่งเท่านั้น แต่ก็มีความสว่างชัดเจนในความเป็นไปของปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้เป็นอย่างดี พระสาวกองค์อื่น ๆ จะมีความรู้สึกเหมือนอย่างเราหรือไม่หนอ ครั้นถึงเวลาเย็น พระอานนท์เถระก็ได้ไปเฝ้าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วกราบทูลว่า “อจฉริยั ภนฺเต, อพฺภุตํ ภนฺเต, ยาวคมภีโรจายั ภนฺเต ปฏิจจสมุปปาโท คมภีรากาโส จ, อถ จ ปณ เม อุตฺตานกอุตฺตานโกวีย ชายติ”

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์ยิ่งนัก เป็นสิ่งพิเศษที่ไม่เคยปรากฏมาแต่ก่อนเลย ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ยังปรากฏชัดเจนแก่ข้าพเจ้า เหมือนกับว่าธรรมนี้เป็นสิ่งตื่น ๆ” เมื่อสมเด็จพระพุทธองค์ได้ทรงสดับพระอานนท์ทูลถวายดังนั้นแล้ว ก็ทรงนึกอยู่ในพระทัยว่า “อานนท์น้องเรานี้กล่าวถึงเรื่องที่เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ว่าปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ ปรากฏชัดเจนถึงล้วนแก่ตน การที่อานนท์กล่าวดังนี้ ก็คล้ายกับว่า พยายามเอื้อนชวนให้ถึงภวัคคภูมิ พยายามจะผ่าภูเขาสิเนรุให้แตก เพื่อจะเอาแก้วที่อยู่ภายในนั้น พยายามจะข้ามมหาสมุทรโดยไม่ต้องอาศัยเรือ พยายามจะพลิกแผ่นดินเพื่อจะเอาโอชาที่อยู่ในดินนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ เราจำเป็นจะต้องห้ามคำพูดชนิดนี้ แล้วจะต้องแสดงให้รู้ถึงความลึกลับซึ้งของปฏิจจสมุปบาทธรรมให้เข้าใจ” เมื่อพระองค์ทรงดำริเช่นนั้นแล้ว จึงตรัสแก่พระอานนท์ว่า “มา เหว่ อานนฺท มา เหว่ อานนฺท คมภีโรจายั อานนฺท ปฏิจจสมุปปาโท คมภีรากาโส จ” “ดูกรอานนท์ อย่าพูดอย่างนี้ ๆ อานนท์ ปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้มีสภาพลึกลับซึ้งยิ่งนัก และอาการที่เป็นไปก็แสดงให้เห็นว่า ลึกลับซึ้ง”

ปฏิจจสมุปบาทธรรม เป็นธรรมที่มีสภาพลึกลับซึ้ง และอาการที่เป็นไปก็แสดงให้เห็นว่าลึกลับซึ้งนั้น อุปมาเหมือนกับน้ำในมหาสมุทรที่อยู่ใกล้ภูเขาสิเนรุ ฉะนั้น

ความเป็นไปของน้ำ ๔ ประเภท

ตามธรรมดาความเป็นไปของน้ำนั้นมีอยู่ ๔ ประเภท คือ

๑. น้ำบางแห่ง เมื่อมองดูแล้วเข้าใจว่าลึก แต่ความจริงนั้นตื้นเพียง ๒ - ๓ ศอกเท่านั้น เช่น น้ำในสระหรือคูที่มีใบไม้หล่นลงไปเฝ้าอยู่กันสระหรือกันคู ทำให้น้ำนั้นปรากฏมีสีเขียว ผู้ที่มองดูจะเข้าใจว่าน้ำในสระหรือในคูนั้นลึกมาก แต่ถ้าหยั่งดูแล้ว ก็ปรากฏว่าตื้น

๒. น้ำบางแห่ง เมื่อมองดูแล้วเข้าใจว่าตื้น แต่ความจริงนั้นลึกมาก เช่น น้ำในสระหรือในบ่อ ในลำธารบางแห่ง มีความใสจนแลเห็นสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่ข้างใต้ได้ชัดเจนทำให้ผู้เห็นเข้าใจว่าตื้น แต่ถ้าหยั่งดูแล้ว ปรากฏว่าลึกมาก

๓. น้ำบางแห่ง เมื่อมองดูแล้วก็รู้ว่าตื้น และน้ำในที่นั้นก็มีสภาพตื้นจริง ๆ เช่น น้ำในโอ่ง ในกระถาง ในหม้อ เป็นต้น

๔. น้ำบางแห่ง เมื่อมองดูก็รู้ว่าลึก และน้ำในที่นั้นก็มีสภาพลึกจริง ๆ เช่น น้ำในมหาสมุทรใหญ่ ๆ

ความลึกซึ้งของปฏิจสมุปบาทธรรมนี้ อยู่ในจำพวกน้ำประเภทที่ ๔ อย่างเดียวยากที่บุคคลธรรมดาจะเข้าใจได้แจ่มแจ้งชัดเจน ด้วยเหตุนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้ตรัสห้ามพระอานนท์ไม่ให้พูดว่า ปฏิจสมุปบาทธรรมนี้คล้ายกับว่า เป็นธรรมต้นมากสำหรับพระอานนท์

คุณสมบัติของพระอานนท์เถระ ๔ ประการ

ในบรรดาสาวกทั้งหลายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ยกเว้นพระอัครสาวกทั้งสองแล้ว สาวกองค์อื่น ๆ นั้นจะมีความเข้าใจในปฏิจสมุปบาทชัดเจนถึถ้วนเหมือนกับพระอานนท์นั้นไม่มี และในการที่พระอานนท์มีปัญญารู้ได้ชัดเจนถึถ้วนเช่นนี้ ก็ด้วยอาศัยเหตุ ๔ ประการคือ

๑. อุฏฐากาธิกาโร เป็นผู้ที่เคยสร้างทาน ศีล ภาวนา แล้วปรารถนาพุทธอุฏฐาก
๒. อนเตวาสิโก ได้เป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดกับพระบรมศาสดา
๓. โสตาปนโน ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน
๔. พหุสสุตโร เป็นผู้ที่มีพหูสูตรมาก

จบการแสดงปฏิจสมุปบาทธรรม ตามสูตรต้นตภาชนียนัย

การแสดงปฏิจสมุปปาทธรรม โดยอภิธรรมภาษณีย์

การแสดงปฏิจสมุปปาทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีอยู่ ๒ นัย คือ
สุดตันตภาษณีย์ และอภิธรรมภาษณีย์ ที่พระอนรุทธาจารย์ได้นำมาแสดงในปริจเฉท
ที่ ๘ นี้ เป็นการแสดงโดยสุดตันตภาษณีย์ ซึ่งแสดงถึงความเป็นไปแห่งปฏิจสมุปปาท
ในจิตหลาย ๆ ดวง ชื่อว่า “นानาจิตตักขณิกปฏิจสมุปปาท” และต่อไปนี้จะได้แสดง
โดยอภิธรรมภาษณีย์ ซึ่งแสดงถึงความเป็นไปแห่งปฏิจสมุปปาทในจิตดวงหนึ่ง ๆ ชื่อว่า
“เอกจิตตักขณิกปฏิจสมุปปาท”

ในการแสดงโดยอภิธรรมภาษณีย์นี้ ได้แบ่งออกเป็น ๓ พวก คือ

๑. อุกุศลบท

๒. กุศลบท

๓. อัปยาคตบท

๑. อุกุศลบท

ในอุกุศลบทนี้ จะแสดงความเป็นไปของปฏิจสมุปปาท เฉพาะในทิวฏฐิตสัมป-
ยุตตจิต ๔ เท่านั้น ดังนี้

อวิชชาปจฺจยา สงฺขารํ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ วิญฺญาณปจฺจยา นามํ
นามปจฺจยา ญฺญายตนํ ญฺญายตนปจฺจยา ผสฺโส ผสฺสปจฺจยา เวทนา เวทนาปจฺจยา
ตณฺหา ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ อุปาทานปจฺจยา ภวो ภวปจฺจยา ชาติ ชาติปจฺจยา
ชรามรณํ เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺพโย โหติ ฯ

เพราะอวิชชาเป็นเหตุ อปฺยุญฺญาภิสํสฺซารํ คือ ทิวฏฐิตสัมปยุตตอกุศลเจตนา ที่เป็น
ไปพร้อมกับอวิชชานั้นจึงเกิดขึ้น

เพราะอปฺยุญฺญาภิสํสฺซารํ คือ ทิวฏฐิตสัมปยุตตอกุศลเจตนาเป็นเหตุ ทิวฏฐิตสัป-
ยุตตจิตจึงเกิดขึ้น

เพราะทิวฏฐิตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ เจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับทิวฏฐิตสัมป-
ยุตตจิตนั้น ๆ จึงเกิดขึ้น

เพราะเจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับทิวฏฐิตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ มนายตนะ คือ
ทิวฏฐิตสัมปยุตตจิตจึงเกิดขึ้น

เพราะมโนสัมผัส คือทวิภูมิตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ มโนสัมผัสที่ประกอบกับ
ทวิภูมิตสัมปยุตตจิตจึงเกิดขึ้น

เพราะมโนสัมผัสที่ประกอบกับทวิภูมิตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ เวทนาที่ประกอบ
กับทวิภูมิตสัมปยุตตจิตจึงเกิดขึ้น

เพราะเวทนาที่ประกอบกับทวิภูมิตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ ตัณหาที่ประกอบกับทวิภูมิต
สัมปยุตตจิตจึงเกิดขึ้น

เพราะตัณหาที่ประกอบกับทวิภูมิตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ อุปาทาน ๓ (เวณ
กามุปาทาน) ที่ประกอบกับทวิภูมิตสัมปยุตตจิตจึงเกิดขึ้น

เพราะอุปาทาน ๓ ที่ประกอบกับทวิภูมิตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ ภาวะ คือ ทวิภูมิต-
สัมปยุตตจิตตูปาท (เวณทวิภูมิต) จึงเกิดขึ้น

เพราะภาวะ คือ ทวิภูมิตสัมปยุตตจิตตูปาท (เวณทวิภูมิต) เป็นเหตุ นามชาติ คือ
อาการที่เกิดขึ้นของทวิภูมิตสัมปยุตตจิตตูปาทนั้นจึงเกิดขึ้น

เพราะนามชาติ คือ อาการที่เกิดขึ้นของทวิภูมิตสัมปยุตตจิตตูปาทเป็นเหตุ
นามขรา นามมรณะ คือ ขณะตั้งอยู่และขณะดับไปของทวิภูมิตสัมปยุตตจิตตูปาทจึงเกิดขึ้น

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์แท้ ๆ ทั้งปวงนี้ เพราะอาศัยปัจจัยต่าง ๆ มีอวิชชา
เป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้

อธิบายพิเศษ

ในที่นี้แสดงว่า “วิญญานปจฺจยา นามิ” ไม่แสดงว่า “วิญญานปจฺจยา นามรูป”
นั้น ก็เพราะว่า ต้องการแสดงธรรมที่ประกอบกับจิตดวงหนึ่ง ๆ และต้องการแสดงให้เป็น
ไปได้ในภูมิที่จิตเกิดได้ทั่วไป ฉะนั้น จึงไม่ใช่คำว่า “นามรูป”

ที่แสดงว่า “นามปจฺจยา ฉนฺนายตนิ” ไม่แสดงว่า “นามปจฺจยา สฬายตนิ”
นั้นก็เพราะว่าธรรมที่เป็นเหตุ นั้นเป็นนาม คือ เจตสิกอย่างเดียวไม่มีรูป ฉะนั้น ธรรมที่เป็น
ผลจึงต้องเป็นนามด้วยกัน คือ อายตนะที่ ๖ อันได้แก่ จิต อย่างเดียว

องค์ธรรมของ วิญญาน ในบทว่า สงฺขารปจฺจยา วิญญานํ และองค์ธรรมของ ฉฺฉายตนํ ในบทว่า นามปจฺจยา ฉฺฉายตนํ ทั้ง ๒ นี้ ได้แก่ ทิฏฐิตตสัมปยุตตจิตเหมือนกัน แต่ที่มีพิเศษนั้นก็คือ ในบทว่า “สงฺขารปจฺจยา วิญญานํ” นั้น เจตนาเป็นเหตุพิเศษของวิญญาน เจตสิกชั้น ๓ เป็นผลสามัญของวิญญาน

ในบทว่า “นามปจฺจยา ฉฺฉายตนํ” นั้น เจตสิกชั้น ๓ เป็นเหตุสามัญของฉฺฉายตนะ ผัสสเจตสิกเป็นผลพิเศษของฉฺฉายตนะ

ในอภิธรรมภาชนีนัย พระพุทธองค์ไม่ได้ทรงแสดงโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ซึ่งเป็นผลของชาติ ทรงแสดงแต่ “ชาติปจฺจยา ขรามรณํ” เท่านั้น ทั้งนี้ก็เพราะว่า ในจิตตักขณะดวงหนึ่ง ๆ นั้น โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ และอีกประการหนึ่ง โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เหล่านี้ก็ไม่เกิดในภูมิทั่วไป เช่น ในรูปภูมิ อรูปภูมิ ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงไม่ทรงแสดง โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ให้เป็นผลของชาติด้วย

ความเป็นไปของปฏิจจนูปบาทในโทสมูลจิต มีพิเศษดังนี้

“เวทนาปจฺจยา ปฏฺฐิ ภูมิ ปฏฺฐิปจฺจยา อธิโมกฺโข อธิโมกฺขปจฺจยา ภโว”

ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต มีพิเศษดังนี้

“เวทนาปจฺจยา วิจิกิจฺฉา วิจิกิจฺฉาปจฺจยา ภโว”

ในอุทัจจสัมปยุตตจิต มีพิเศษดังนี้

“เวทนาปจฺจยา อุทฺธจฺจํ อุทฺธจฺจปจฺจยา อธิโมกฺโข อธิโมกฺขปจฺจยา ภโว”

๒. กุศลบท

ในกุศลบทนี้จะแสดงความเป็นไปของปฏิจจนูปบาท เฉพาะในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ เท่านั้น

กุศลมูลปจฺจยา สงฺขารํ สงฺขารปจฺจยา วิญญานํ วิญญานปจฺจยา นามํ นามปจฺจยา ฉฺฉายตนํ ฉฺฉายตนปจฺจยา ผสฺสํ ผสฺสปจฺจยา เวทนา เวทนาปจฺจยา ปสาโท ปสาทปจฺจยา อธิโมกฺโข อธิโมกฺขปจฺจยา ภโว ภวปจฺจยา ชาติ ชาติปจฺจยา ขรามรณํ เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺมทโย โหติ ฯ

เพราะกุศลมูล ๓ เป็นเหตุ ปุญญาภิสังขาร คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตเจตนา ที่เป็นไปพร้อมด้วยกุศลมูล ๓ จึงเกิดขึ้น

เพราะปุญญาภิสังขาร คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตเจตนา เป็นเหตุ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตจึงเกิดขึ้น

เพราะมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ เจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตจึงเกิดขึ้น

เพราะเจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ มนายตนะ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตจึงเกิดขึ้น

เพราะมนายตนะ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ มโนผัสสะที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตจึงเกิดขึ้น

เพราะมโนสัมผัสที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ ปสาทะ คือ ศรัทธาที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตจึงเกิดขึ้น

เพราะปสาทะ คือ ศรัทธาที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ อธิโมกข์ที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตจึงเกิดขึ้น

เพราะอธิโมกข์ ที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ ภาวะ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท (เว้นอธิโมกข์) จึงเกิดขึ้น

เพราะภาวะ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท (เว้นอธิโมกข์) เป็นเหตุ นามชาติ คือ อาการเกิดขึ้นของมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาทจึงเกิดขึ้น

เพราะนามชาติ คือ อาการเกิดขึ้นของมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาทเป็นเหตุ นามขรา นามมรณะ คือ ขณะตั้งอยู่ และขณะดับ ของมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท จึงเกิดขึ้น

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์แท้ ๆ ทั้งปวงนี้ เพราะอาศัยปัจจัยต่าง ๆ มีกุศลมูล เป็นต้น ดังได้กล่าวมาแล้วนี้

อธิบายพิเศษ

ความเป็นไปของปฏิจลสมุปบาทในกุศลบทนี้ ไม่ได้แสดงว่า “เวทนาปจฺจยา ตณฺหา ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ” แต่แสดงว่า “เวทนาปจฺจยา ปสาโท ปสาทปจฺจยา อธิโมกฺโข” นั้น ก็เพราะ ตณฺหา อุปาทาน นี้ประกอบกับโลภมูลจิตเท่านั้น ไม่ได้ประกอบกับจิตอื่น ๆ ฉะนั้น จึงแสดงศรัทธาแทนตณฺหา อธิโมกข์แทนอุปาทาน ดังที่แสดงว่า “เวทนาปจฺจยา ปสาโท ปสาทปจฺจยา อธิโมกฺโข” ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบสภาพความเป็นไปแล้ว ตณฺหามีสภาพยินดีติดใจในอารมณ์ ศรัทธาก็มีสภาพยินดีติดใจในอารมณ์เหมือนกัน และอุปาทานมีสภาพเข้าไปยึดมั่นในอารมณ์ อธิโมกข์ก็มีสภาพเข้าไปยึดมั่นในอารมณ์เหมือนกัน ฉะนั้น จึงได้ยกเอา ศรัทธาและอธิโมกข์ขึ้นแสดงแทนตณฺหา และอุปาทาน

ความเป็นไปของปฏิจลสมุปบาทในกุศลจิตอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน แต่สำหรับในบทสุดท้าย ที่แสดงกับโลกุตตรกุศลจิตนั้นแสดงว่า “เอวเมเตสํ ธมฺมานํ สมฺมทโย โหติ” แปลว่า การเกิดขึ้นของโลกุตตรกุศลธรรม ย่อมเป็นไปดังนี้

๓. อพยากตบท

ในอพยากตบทนี้ จะแสดงความเป็นไปของปฏิจลสมุปบาท เฉพาะในทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ เท่านั้น ดังนี้

สังขารปจฺจยา วิญญาณํ วิญญาณปจฺจยา นามํ นามปจฺจยา ญฺญายตณํ ญฺญายตณปจฺจยา ผลสฺสํ ผลสสฺสปจฺจยา เวทนา เวทนาปจฺจยา ภวो ภวปจฺจยาชาติชาติปจฺจยา ชรามรณํ เอวเมตสฺส เภวลสฺส ทุกฺขกฺขนธสฺส สมฺมทโย โหติ ฯ

เพราะปุณฺณยาสังขาร อปุณฺณยาสังขาร คือ มหากุศลเจตนา ๘ อกุศลเจตนา ๑๒ เป็นเหตุ ทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ จึงเกิดขึ้น

เพราะทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ เป็นเหตุ เจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ จึงเกิดขึ้น

เพราะเจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ เป็นเหตุ มนายตนะ คือ ทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ จึงเกิดขึ้น

เพราะมนายตนะ คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ เป็นเหตุ มโนสัมผัสสะที่ประกอบกับทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ จึงเกิดขึ้น

เพราะมโนสัมผัสสะที่ประกอบกับทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ เป็นเหตุ เวทนาที่ประกอบกับทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ จึงเกิดขึ้น

เพราะเวทนาที่ประกอบกับทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ เป็นเหตุ ภาวะ คือ ทวิปัญจวิญญาณจิตตูปาท (เว้นเวทนา) จึงเกิดขึ้น

เพราะภาวะ คือ ทวิปัญจวิญญาณจิตตูปาท (เว้นเวทนา) เป็นเหตุ นามชาติ คือ อาการที่เกิดขึ้นของทวิปัญจวิญญาณจิตตูปาทจึงเกิดขึ้น

เพราะนามชาติ คือ อาการที่เกิดขึ้นของทวิปัญจวิญญาณจิตตูปาทเป็นเหตุ นามขรา นามมรณะ คือ ขณะตั้งอยู่และขณะดับไปของทวิปัญจวิญญาณจิตตูปาทจึงเกิดขึ้น

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์แท้ ๆ ทั้งปวงนี้ เพราะอาศัยปัจจัยต่าง ๆ มีปัญญากิสังขาร อปัญญากิสังขาร เป็นต้น ดังได้กล่าวมาแล้วนี้

หมายเหตุ การแสดงปฏิจจนสมุปปาทในอเหตุกวิปากที่เหลือ และอวัชชนจิต ๒ นั้น มีแสดงพิเศษตรงที่ว่า “เวทนาปจฺจยา อธิโมกฺโข อธิโมกฺขปจฺจยา ภโว” เท่านั้น และในสเหตุกวิปากจิตแสดงว่า “เวทนาปจฺจยา ปสาโท ปสาทปจฺจยา อธิโมกฺโข อธิโมกฺขปจฺจยา ภโว” บทนอกนั้นแสดงเหมือนกัน

ในบทสุดท้าย ที่แสดงกับโลกุตตรวิปากจิตนั้นไม่ได้แสดงว่า “เอวเมตสฺส เภวลสฺส ทุกฺกขณฺณสฺส สมฺมทโย โหติ” เปลี่ยนเป็นแสดงว่า “เอวเมตสฺส ธมฺมานํ สมฺมทโย โหติ”

อนึ่ง การแสดงปฏิจจนสมุปปาทในกิริยาขวนะนั้นไม่มี เพราะกิริยาขวนะทั้งหมดเกิดขึ้นกับพระอรหันต์เท่านั้น และไม่มีการหมุนเวียนในสังสารวัฏฏ์อีกต่อไป

จบ ปฏิจจนสมุปปาท

ปัจจัย ๒๔ โดยย่อ

ปัจจัย ๒๔ โดยย่อ

แสดงบาลีและคำแปลตามอภิธัมมัตถสังคหะ

๑. เหตุปัจจัย อารมณปัจจัย อธิปัตติปัจจัย อนนตรปัจจัย สมนตรปัจจัย
สหชาติปัจจัย อนุสมณปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย
ปัจฉาชาติปัจจัย อาเสวนปัจจัย กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย
ฌานปัจจัย มคคปัจจัย สมปยุตตปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตถิปัจจัย นตถิปัจจัย
วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัยติ อยเมตถ ปฏิจจานนโย ฯ

๑. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นเหตุ
๒. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นอารมณ์
๓. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นอธิบดี
๔. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกัน
๕. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกันทีเดียว
๖. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเกิดพร้อมกัน
๗. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความแก่กันและกัน
๘. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นที่อาศัย
๙. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมาก
๑๐. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเกิดก่อน
๑๑. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเกิดทีหลัง
๑๒. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเสพบ่อย ๆ
๑๓. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความปรุงแต่งเพื่อให้กิจต่าง ๆ สำเร็จลง
๑๔. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นวิปาก คือ เข้าถึงความสุขและหมดกำลังลง
๑๕. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นผู้นำ
๑๖. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นผู้ปกครอง

๑๗. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นผู้เพ่งอารมณ์
๑๘. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นหนทาง
๑๙. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นผู้ประกอบ
๒๐. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นผู้ไม่ประกอบ
๒๑. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นผู้ยังมีอยู่
๒๒. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นผู้ไม่มี
๒๓. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นผู้ปราศจากไป
๒๔. ธรรมชาติที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นผู้ยังไม่ปราศจากไป

รวมปัจจยธรรม ๒๔ ดังกล่าวมานี้แหละ เป็นปฏิฐานนัยในปัจจยสังคหะ

คาถาสังคหะที่แสดงถึงปัจจย ๖ จำพวก

๒. ฉธา นามนตฺต นามสฺส	ปญฺจธา นามรูปินิ
เอกธา ปุณฺ รุปสฺส	รูปิ นามสฺส เจกธา
ปญฺจตฺติ นามรูปานิ	นามสฺส ทฺวิธา ทฺวยิ
ทฺวยสฺส นวธา เจติ	ฉพฺพิธา ปจฺจยา กถิ ฯ

จำแนกปัจจย ๒๔ ออกเป็น ๖ จำพวก

นาม	เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่ นาม	มี ๖ ปัจจย
นาม	เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่ นามรูป	มี ๕ ปัจจย
นาม	เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่ รูป	มี ๑ ปัจจย
รูป	เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่ นาม	มี ๑ ปัจจย
บัญญัตินามรูปทั้ง ๓	เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่ นาม	มี ๒ ปัจจย
นามรูปทั้ง ๒	เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่ นามรูปทั้ง ๒	มี ๙ ปัจจย

อธิบายพิเศษในปัจจัย ๖ จำพวก

ปัจจัยธรรมทั้งหลายแบ่งออกเป็น ๖ พวก ดังนี้

การแบ่งปัจจัยออกเป็น ๖ จำพวก จะแสดงไปตามลำดับ ดังต่อไปนี้

๓. อนนตรนิรุทธา จิตตเจตสิก ฐมา ปฏูปนนานิ จิตตเจตสิกานิ ฐมานิ
อนนตรสมนนตรนตถิวิตตวเสน ปริมานิ ขวนานิ ปจฺฉิมานิ ขวนานิ อาเสวนวเสน
สหชาตา จิตตเจตสิก ฐมา อณณมณณิ สมปยุตฺตวเสนติ จ ฉธา นามิ นามสส
ปัจจัย โหติ ฯ

นามเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม ๖ ปัจจัยนั้น คือ

จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้นและดับไปโดยไม่มีระหว่างกันเหล่านี้ เป็นปัจจัยช่วย
อุปการะแก่จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้นใหม่ติดต่อกัน ด้วยอำนาจแห่งอนันตรปัจจัย
สมนันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย ขวนะที่เกิดขึ้นก่อน ๆ เหล่านี้ เป็นปัจจัยช่วย
อุปการะแก่ขวนะที่เกิดขึ้นหลัง ๆ ด้วยอำนาจแห่งอาเสวนปัจจัย จิตและเจตสิกธรรมที่
เกิดพร้อมกันเหล่านี้ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกันด้วยอำนาจแห่งสมปยุตปัจจัย

๔. เหตุมานนฺคฺคณฺคณานิ สหชาตานํ นามรูปานํ เหาทิวเสน, สหชาตา เจตนา
สหชาตานํ นามรูปานํ นานาภณณิกา เจตนา กมฺมาภินิพฺพตฺตานํ นามรูปานํ กมฺมวเสน,
วิปากกฺขณฺธา อณณมณณิ สหชาตานํ รูปานํ วิปากวเสนติ จ ปญฺจธา นามิ นามรูปานํ
ปัจจัย โหติ ฯ

นามเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูป ๕ ปัจจัยนั้น คือ

เหตุ ๖ องค์มาน ๕ องค์มรรค ๔ เหล่านี้เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิด
พร้อมกันกับตน ด้วยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้น (ซึ่งได้แก่เหตุปัจจัย ฌานปัจจัย
มัคคปัจจัย)

เจตนาที่เกิดพร้อมกัน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกันอย่างหนึ่ง
และเจตนาที่เกิดต่างขณะกัน คือ ดับไปแล้วนั้นเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดขึ้น
โดยอาศัยกรรมที่ดับไปแล้วอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่งกัมมปัจจัย อันได้แก่ สหชาตกัมมปัจจัย
และน่านกณณิกกัมมปัจจัย

วิปากนามชั้น ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้กันและกัน และช่วยอุปการะแก้รูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจแห่งวิปากปัจจัย

๕. ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺฉาชาต-
วเสนติ เอกธาว นามํ รูปสฺส ปจฺจโย โหติ ฯ

นามเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้รูป ๑ ปัจจัยนั้น คือ

จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดหลัง ๆ เหล่านี้ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้กายที่เกิดก่อน ๆ ด้วยอำนาจแห่งปจฺฉาชาตปัจจัย

๖. ฉ วตฺถุณี ปวตฺตยํ สตฺตุนํ วิญฺญาณธาตุนํ ปญฺจารมฺมณานิ จ ปญฺจ-
วิญฺญาณวิธียา ปุเรชาตวเสนติ เอกธาว รูปํ นามสฺส ปจฺจโย โหติ ฯ

รูปเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้นาม ๑ ปัจจัยนั้น คือ

วัตถุรูปทั้ง ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้วิญญาณธาตุ ๗ ในประวัติศาสตร์อย่างหนึ่ง อารมณฺ์ทั้ง ๕ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปัญจวิญฺญาณวิธียาอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่งปุเรชาตปัจจัย อันได้แก่ วัตถุปุเรชาตปัจจัย และอาร์มมณปุเรชาตปัจจัย

๗. อารมฺมณวเสน อุปนิสฺสยวเสนติ จ ทฺวิธา ปญฺจตฺตินามรูปานิ นามสฺสเสว
ปจฺจยา โหติ ฯ

บัญญัติ นาม รูป ทั้ง ๓ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้นาม ๒ ปัจจัยนั้น คือ ด้วยอำนาจแห่งอาร์มมณปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย

๘. ตตฺถ รูปาทิวเสน ฉพฺพิธํ โหติ อารมฺมณํ ฯ

ในปัจจัยทั้ง ๒ อย่างนั้น อาร์มมณปัจจัย มี ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งอาร์มณฺ์ มี รูปารมณฺ์ เป็นต้น

๙. อุปนิสฺสโย ปน ตฺวิธํ โหติ อารมฺมณฺูปนิสฺสโย อนนฺตรูปนิสฺสโย ปกฺคฺ-
ปนิสฺสโย เจติ ฯล ฯ

ส่วนอุปนิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ อาร์มมณฺูปนิสสยปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย ปกคฺคฺปนิสสยปัจจัย

๑๐. ตตฺถ อารมฺมณเมว ครุกตํ อารมฺมณูปนิสฺสโย ฯ

ในอุปนิสัยยั้งทั้ง ๓ นั้น อารมณ์ที่พึงกระทำให้อาใจใส่เป็นพิเศษ ชื่อว่า อารัมมณูปนิสัยยั้ง

๑๑. อนนตฺรนิรุตฺตา จิตฺตเจตฺติกา ธมฺมา อนนตฺรูปนิสฺสโย ฯ

จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้นและดับไปโดยไม่มีระหว่างคั่นนั่นเอง ชื่อว่า อนันต-
รูปนิสสยปัจจัย

๑๒. ราคาทยไย ปณ รมมา สหราชทยไย จ สู้ขี้ ทุกข์ ปุคคโล โภชนั อุต
เสนาสนนจ ยถารห์ อชฌตตลจ พหิทธา จ กุสลาภิธมมานั กมม์ วิปากานนติ
จ พหุธา โหติ ปกตูปนิสสโย ฯ

ส่วนอกุศลธรรมมีรากะเป็นต้น กุศลธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ความสุขกาย ทุกข์กาย บุคคล อาหาร อากาศ ที่อยู่ เหล่านี้ เป็นปัจจัยช่วยอุปกระแก่ธรรมทั้งหลาย มีกุศลธรรมเป็นต้น ซึ่งเกิดอยู่ทั้งภายในและภายนอกตามสมควรก็ดี และกรรมที่มีกำลังอย่างแรงกล้า เป็นปัจจัยช่วยอุปกระแก่วิบากนามขันธ์ก็ดี ชื่อว่า ปกตูปนิสสยปัจจัยทั้งสิ้น ซึ่งมีหลายประเภทดังนี้

๑๓. อธิปติ สหชาติ อณุมณณ นิสฺสย อาหาร อินฺทฺริย วิปฺปยุตฺต อตฺถิ
อวิคตวเสน ยถารหํ นวธา นามรูปานิ นามรูปานํ ปจฺจยา ภวนฺติ ฯ

นามรูปเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูป ๙ ปัจจัยนั้น คือ

โดยประเภทแห่ง อริปิปัจจัย สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย
อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ตามสมควร

๑๔. ตตถิ ครุกตมารมณํ อารมมณาธิปติวเสน นามานํ สหชาตาริบัติ
จตุพฺพิโรปิ สหชาตวเสน สหชาตานํ นามรูปานนฺติ จ ทฺวิโร โหติ อธิปติปจฺจโย ฯ

ในบรรดาปัจจัยทั้ง ๙ นั้น อธิปัตติปัจจัย มี ๒ ปัจจัย คือ

อารมณ์ที่พึงกระทำให้อาใจใส่เป็นพิเศษ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามด้วย
 อำนาจแห่งอารมณ์ปฏิบัติปัจจัย อย่างหนึ่ง

องค์อธิปัตย์ทั้ง ๔ มีฉันทะเป็นต้นที่เกิดพร้อมกัน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกันด้วยอำนาจแห่งสหชาติอธิปัตย์ปัจจัย อย่างหนึ่ง

๑๕. จิตตเจตสิกภา ฐมมา อณุมมณฺณ สหชาตฺรูปานนฺจ มหาภูตา อณุมมณฺณ อูปาทายรูปานนฺจ, ปฏิสนธิขุณฺเณ วตฺถุวิปากา อณุมมณฺณนฺติ จ ติวีโร โหติ สหชาติ-
ปจฺจโย ฯ

สหชาติปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ

จิตและเจตสิกธรรม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน และช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน อย่างหนึ่ง

มหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน และช่วยอุปการะแก่อูปาทายรูป อย่างหนึ่ง

ในปฏิสนธิขณะ ททยัตถุและวิปากนามขันธ ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน อย่างหนึ่ง

๑๖. จิตตเจตสิกภา ฐมมา อณุมมณฺณ มหาภูตา อณุมมณฺณ ปฏิสนธิขุณฺเณ วตฺถุวิปากา อณุมมณฺณนฺติ จ ติวีโร โหติ อณุมมณฺณปจฺจโย ฯ

อัญญมัญญปัจจัยมี ๓ คือ

จิตและเจตสิกธรรม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน อย่างหนึ่ง

มหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน อย่างหนึ่ง

ในปฏิสนธิขณะ ททยัตถุ และวิปากนามขันธ ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน อย่างหนึ่ง

๑๗. จิตตเจตสิกภา ฐมมา อณุมมณฺณ สหชาตฺรูปานนฺจ, มหาภูตา อณุมมณฺณ อูปาทายรูปานนฺจ, ฉ วตฺถุณี สตฺตณฺณํ วิญฺญาณธาทูณนฺติ จ ติวีโร โหติ นิสฺสยปจฺจโย ฯ

นิสสยปัจจัย มี ๓ คือ

จิตและเจตสิกธรรม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน และช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกันกับตน อย่างหนึ่ง

มหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน และช่วยอุปการะแก่อุपाทายรูป อย่างหนึ่ง

วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิณญาณธาตุ ๗ อย่างหนึ่ง

๑๘. กพฬิกาโร อาหาโร อิมสส กายสส อรูปิโน อาหารา สหชาตานํ นามรูปานนติ จ ทูวิโธ โหติ อาหารปจฺจโย ฯ

อาหารปัจจัยมี ๒ คือ

อาหารที่พึงกระทำให้เป็นคำ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กาย อย่างหนึ่ง

นามอาหารทั้ง ๓ มีผัสสะเป็นต้น เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน อย่างหนึ่ง

๑๙. ปญฺจ ปสาทา ปญฺจนํ วิณฺญาณํ รูปชีวิตินทฺธิยํ อุปาทินฺนรูปานํ, อรูปิโน อินทฺริยา สหชาตานํ นามรูปานนติ จ ติวิโธ โหติ อินทฺริยปจฺจโย ฯ

อินทริยปัจจัยมี ๓ คือ

ปสาทรูปทั้ง ๕ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปัญจวิณญาณ อย่างหนึ่ง

รูปชีวิตินทฺธิยํ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่อุปาทินนรูป อย่างหนึ่ง

นามอินทริยองค์ธรรม ๘ มีชีวิตินทฺธิยเจตสิก เป็นต้น เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน อย่างหนึ่ง

๒๐. โอฏฺถนํ ติกฺขณํ วตฺถุวิปากานํ, จิตฺตเจตสิกํ ฐมา สหชาตฺรูปานํ สหชาตวเสน ปจฺจชาตฺตา จิตฺตเจตสิกํ ฐมา ปุเรชาตสส อิมสส กายสส ปจฺจชาตวเสน, ฉวตฺถุณี ปวตฺตียํ สตฺตณํ วิณฺญาณธาตุนํ ปุเรชาตวเสนติ จ ติวิโธ โหติ วิปฺปยุตฺตปจฺจโย ฯ

วิปยุตตปัจจัยมี ๓ คือ

ในปฏิสนธิขณะ หทยัตถุ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิบากนามขันธ ๔ และจิตเจตสิกธรรมเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจแห่งสหชาติวิปยุตตปัจจัย อย่างหนึ่ง

จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดหลัง ๆ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กายที่เกิดก่อน ๆ ด้วยอำนาจแห่งปัจฉิมชาติวิปยุตตปัจจัย อย่างหนึ่ง

ในปวัตติกาล วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิญญาณธาตุ ๗ ด้วยอำนาจแห่งปุเรชาติวิปยุตตปัจจัย อย่างหนึ่ง

๒๑. สหชาติ ปุเรชาติ	ปัจฉิมชาติ
กพฬิกาโร อาหาโร	รูปชีวิตมิจจยนิติ ฯ
ปณจวิโร โหติ อตถิ-	ปัจจโย อวิคตปัจจโย จ

อตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยมีอย่างละ ๕ ดังนี้ คือ

โดยความเป็น	สหชาติชาติ	อย่างหนึ่ง
โดยความเป็น	ปุเรชาติชาติ	อย่างหนึ่ง
โดยความเป็น	ปัจฉิมชาติชาติ	อย่างหนึ่ง
โดยความเป็น	กพฬิการอาหาร	อย่างหนึ่ง
โดยความเป็น	รูปชีวิตินทรีย์	อย่างหนึ่ง โดยประการทั้งปวง

๒๒. อารมมณูปนิสสย กัมมตถิปัจจเยสุ จ สพเพปิ ปัจจยา สโมธานํ คจจนติ ฯ

ถ้าจะแสดงปัจจัยโดยย่อแล้ว ปัจจัยทั้งหมดเหล่านี้ย่อมรวมลงในอารัมมณปัจจัยอุปนิสสยปัจจัย กัมมปัจจัย อตถิปัจจัย ทั้งสิ้น

๒๓. สหชาตฺตฺรูปนติ ปเนตถ สพพตฺถาปิ ปวตฺเต จิตฺตสมฺภูจฺจานานํ, ปฏิสนธิญํ กภูตฺตา รูปานญจ วเสน ทฺวาริํ โหตีติ เวทิตพฺมํ ฯ

หมายเหตุ.. ในปฏิฐานนัยนี้ ที่ว่าสหชาตฺตฺรูปนติในสหชาติชาติทั่วไปทั้งหมดนั้นแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง โดยประเภทแห่งจิตตชรูปที่เกิดในปวัตติกาล และกัมมชรูปที่เกิดในปฏิสนธิกาล นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบดังนี้

ปัจจัยมคดาในปฏฐานนัย

๒๔. อิติ เตกาลิกา ธมฺมา	กาลมุตตา จ สมุทฺตา
อชฺมตฺตยจ พหิทฺธา จ	สงฺขตาสงฺขตา ตถา ฯ
ปณฺยตฺติ นามรูปานํ	วเสน ตวิธา จิตา
ปจฺจยา นาม ปฏฺฐานเน	จตุวีสติ สพฺพถา ฯ

โดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วนี้ ธรรมทั้งหลายที่เกิดในกาลทั้ง ๓ และที่เป็นกาลวิมุตติที่เกิดในอัมมัตตะและพหิทระ ที่เป็นสังขตะและอสังขตะ หรือที่มี ๓ โดยประเภทแห่งบัญญัตินามรูปเหล่านี้ ชื่อว่า ปัจจัย ๒๔ ในปฏฐานปกรณ โดยประการทั้งปวงตามสมควร

จบปฏฐานนัย

หมายเหตุ สำหรับการแสดงปฏฐานนัยโดยพิศดารนั้น มีอยู่แล้วในมหาปฏฐานปกรณ โดยเฉพาะ ซึ่งเป็นหลักสูตรของชั้นมหาอภิธรรมมิกะเอก

จำแนกเนื้อความของพระอภิธรรมโดยรูปนามและบัญญัติ

๑. ตตถ รูปธมมา รูปกฺขนฺโธ ว จิตตเจตสิกสงฺขาตา จตฺตาโร อรูปโน
ชนธา นิพฺพานญฺเจติ ปญฺจวิรมฺปิ อรูปนฺติ จ นามนฺติ จ ปวฺจจติ ฯ

ในเนื้อความของพระอภิธรรมนั้น ที่เรียกว่า รูปธรรม ก็ได้แก่ รูปชั้นนั้นเอง
นามชั้น ๔ คือ จิต เจตสิก และนิพพาน รวมทั้ง ๕ อย่างนี้เรียกว่า อรูปก็ได้ นามก็ได้

แสดงบัญญัติ

๒. ตโต อวเสสา ปญฺตติ, สา ปน ปญฺญาปิยตฺตา ปญฺตติ, ปญฺญาปนโต
ปญฺตติตีติ จ ทฺวิธา โหติ ฯ

ส่วนเนื้อความที่เหลือจากรูปนามนั้น เรียกว่า บัญญัติ และบัญญัตินี้ แบ่งออกเป็น
๒ อย่าง คือ **อรรถบัญญัติ** เพราะเป็นบัญญัติที่ฟังให้รู้ได้โดยประการต่าง ๆ อย่างหนึ่ง
และ **สัททบัญญัติ** เพราะเป็นบัญญัติที่ฟังให้รู้เนื้อความได้โดยประการต่าง ๆ อย่างหนึ่ง

แสดงประเภทแห่งอรรถบัญญัติ

๓. ถํ ? ตํ ตํ ภูตวิปริณามการมฺปาทาย ตถา ตถา ปญฺตตฺตา ภูมิปพฺพตาทิกา,
สมฺภาณสนฺนิเวสการมฺปาทาย เคหฺรตสฺสกาทิกา, ชนฺธปญฺจกมฺปาทาย บุริสฺสํคฺคฺลาทิกา,
จฺนฺทาวภูณฺนาทิกมฺปาทาย ทิสากาลาทิกา, อสมฺมุฏฺจการมฺปาทาย ภูปฺคฺหาทิกา,
ตํ ตํ ภูตนิมิตฺตํ ภาวนาวิเสสญฺจ อฺปาทาย กสิณนิมิตฺตาทิกา เจติ, เอวมาทิปฺเภทา
ปน ปริมตฺโต อวิชฺชมานาปิ อตฺถจฺฉายากาเรน จิตฺตฺตฺปาทมารมฺมณญฺตฺตา, ตํ ตํ
อฺปาทาย อฺปนิธาย การณํ กตฺวา ตถา ตถา ปริกฺปิยมานา สงฺขายติ สมฺณายติ
โวหริยติ ปญฺญาปิยตีติ ปญฺตติตีติ ปวฺจจติ ฯ อัยฺ ปญฺญาปิยตฺตา ปญฺตติ นาม ฯ

บัญญัติทั้ง ๒ ประเภทนั้นเป็นอย่างไร

๑. สันดานบัญญัติ มีพื้นดิน ภูเขา เป็นต้น ที่ได้สมมุติเรียกกันด้วยประการ
ต่าง ๆ ว่า พื้นดิน ภูเขาเป็นต้นนั้น ๆ ก็โดยอาศัยอาการที่เป็นไปต่าง ๆ ของมหาภูตรูป ๔ นั้น
ประการหนึ่ง

๒. **สมุหบัญญัติ** มีบ้าน รถ เกวียน เป็นต้น ที่ได้สมมุติเรียกกันด้วยประการต่าง ๆ ว่า บ้าน รถ เกวียน เป็นต้นนั้น ก็โดยอาศัยอาการที่ประชุมแห่งวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ประการหนึ่ง

๓. **สัตว์บัญญัติ** มีผู้ชาย ผู้หญิง บุคคล เป็นต้น ที่ได้สมมุติเรียกกันด้วยประการต่าง ๆ ว่า ผู้ชาย ผู้หญิง บุคคล เป็นต้นนั้น ก็โดยอาศัยชั้นทั้ง ๕ ประการหนึ่ง

๔. **ทิสบัญญัติ** มีทิศตะวันออก เป็นต้น และกาลบัญญัติ มีเวลาเช้า เป็นต้น ที่ได้สมมุติเรียกกันด้วยประการต่าง ๆ ว่า ทิศตะวันออก เวลาเช้า เป็นต้นนั้น ก็โดยอาศัยการโคจรหมุนเวียนประทักษิณรอบภูเขาสิเนรุ ของพระจันทร์ พระอาทิตย์ นักขัตตดารา เหล่านี้ ประการหนึ่ง

๕. **อากาศบัญญัติ** มีบ่อ ถ้ำ เป็นต้น ที่ได้สมมุติเรียกกันด้วยประการต่าง ๆ ว่า บ่อ ถ้ำ เป็นต้นนั้น ก็โดยอาศัยอาการที่มหาภูตรูปทั้ง ๔ ไม่ได้กระทบกัน ประการหนึ่ง

๖. **กสิณบัญญัติ และ นิमितบัญญัติ** มีบริกรรมนิमित เป็นต้น ที่ได้สมมุติเรียกกันด้วยประการต่าง ๆ ว่า กสิณ บริกรรมนิमित เป็นต้นนั้น ก็โดยอาศัยนิमितอารมณ์ของมหาภูตรูป มีปลวีกสิณ เป็นต้น และอาศัยความเป็นไปโดยพิเศษตามลำดับแห่งภาวนามีบริกรรมภาวนา เป็นต้น ประการหนึ่ง

ประเภทแห่งอรรถบัญญัติ มีสันตทานบัญญัติ เป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ แม้ว่า จะไม่ปรากฏมีจริงโดยสภาพปรมาตถ์ก็ตาม แต่เป็นอารมณ์ของจิตเจตสิกโดยอาการที่เป็นเงาของปรมาตถธรรม มีมหาภูตรูป เป็นต้นเหล่านั้น ประการหนึ่ง และเป็นบัญญัติที่บัณฑิตทั้งหลายพึงยึดถือเอาโดยการค้นคว้าพิจารณาด้วยประการต่าง ๆ ซึ่งอาศัยวัตถุนั้น ๆ บ้าง อาศัยการเปรียบเทียบบ้าง เป็นต้น แล้วก็ตั้งชื่อขึ้นได้โดยถูกต้อง และชนทั้งหลายก็รู้ได้ ใช้พูดกันได้ ให้ผู้อื่นรู้ได้ ฉะนั้น คำว่า ดิน ภูเขา บ้าน เป็นต้นเหล่านี้ จึงเรียกว่า บัญญัติ

สันตทานบัญญัติเป็นต้นดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ชื่อว่า อรรถบัญญัติ เพราะเป็นบัญญัติที่พึงให้รู้เนื้อความได้โดยประการต่าง ๆ

แสดงสัททบัญญัติอย่างเดียวกชื่อได้ ๖ อย่าง

๔. ปณฺหาปนโต ปณฺหตฺติ ปน นาม นามกมฺมาทีนาเมน ปรีทีปิตา ฯ

ผู้ฉลาดพึงแสดงสัททบัญญัติที่รู้เนื้อความได้ด้วยประการต่าง ๆ นั้นโดยมีชื่อ ๖ อย่าง มี นาม นามกัมมะ เป็นต้น คือ

๑. นาม ได้แก่ ชื่อต่าง ๆ ที่มีสภาพน้อมเข้าสู่เนื้อความ คือ อตฺถบัญญัติ และทำให้เนื้อความนั้นน้อมเข้าสู่ตน คือ ชื่อต่าง ๆ นั้นด้วย

๒. นามกัมมะ ได้แก่ นามบัญญัติที่นักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยโบราณเรียกขานกันมา เช่นเรียกว่า แผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น

๓. นามเธยยะ ได้แก่ นามบัญญัติที่นักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยโบราณตั้งชื่อไว้จนถึงทุกวันนี้ เช่น ตั้งชื่อไว้ว่า แผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น

๔. นิรุตติ ได้แก่ นามบัญญัติที่นักปราชญ์ทั้งหลายคตินึกพิจารณา เรียกชื่อเสียงต่าง ๆ ให้ปรากฏขึ้น

๕. พยัญชนะ ได้แก่ นามบัญญัติที่สามารถแสดงเนื้อความ คือ อตฺถบัญญัติให้ปรากฏขึ้นได้

๖. อภิลापะ ได้แก่ นามบัญญัติที่ผู้กล่าวเรียก ย่อมมุ่งตรงสู่เนื้อความแล้วก็กล่าวเรียกขึ้น

แสดงสัททบัญญัติ ๖ ประเภท

๕. สา วิชฺขมานปณฺหตฺติ, อวิชฺขมานปณฺหตฺติ, วิชฺขมาเนนอวิชฺขมานปณฺหตฺติ, อวิชฺขมาเนนวิชฺขมานปณฺหตฺติ, วิชฺขมาเนนอวิชฺขมานปณฺหตฺติ, อวิชฺขมาเนนวิชฺขมานปณฺหตฺติ, เจติ ฉพฺพิธา โหติ ฯ

สัททบัญญัตินี้มี ๖ ประเภท คือ

๑. วิชฺขมานบัญญัติ

๒. อวิชฺขมานบัญญัติ

๓. วิชฺขมาเนนอวิชฺขมานบัญญัติ

๔. อวิชฺขมาเนนวิชฺขมานบัญญัติ

๕. วิชฺขมาเนนวิชฺขมานบัญญัติ

๖. อวิชฺขมาเนนอวิชฺขมานบัญญัติ

แสดงการยกตัวอย่างในสัททบัญญัติ ๖ ประเภท

๖. ตถถ ยทา ปน ปรมตถโต วิชขมานํ รูปเวทนาที่ เอตาย ปณฺหาเปนติ ตทายํ วิชขมานปณฺหตติ ๑

ในสัททบัญญัติ ๖ ประเภทนั้น เวลาใดบัณฑิตทั้งหลายย่อมทำให้รู้โดยการเรียกชื่อ รูป เวทนา เป็นต้น ที่ปรากฏมีอยู่โดยความเป็นปรมาณ เวลานั้นพึงเรียกสัททบัญญัตินี้ว่า วิชขมานบัญญัติ

๗. ยทา ปน ปรมตถโต อวิขขมานํ ภูมิปปพตาทิ เอตาย ปณฺหาเปนติ ตทายํ อวิขขมานปณฺหตติติ ปวฺจจติ ๑

เวลาใด บัณฑิตทั้งหลายย่อมทำให้รู้โดยการเรียกชื่อแผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น ที่ไม่ปรากฏมีโดยความเป็นปรมาณ เวลานั้นพึงเรียกสัททบัญญัตินี้ว่า อวิขขมานบัญญัติ

๘. อุภินนํ ปน โวมิสสกวเสน เสสา ยถากุมํ ฌฬฺหิณฺโณ อิตถิสทโท จกฺขุวิญญานํ ราชปฺตฺโตติ จ เวทิตพฺพา ๑

นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบสัททบัญญัติที่เหลือ ๔ อย่าง โดยประเภทที่ปะปนกันของเนื้อความ ๒ อย่าง คือ วิชขมานบัญญัติ และอวิขขมานบัญญัติ ตามลำดับ ดังนี้คือ ผู้ที่ได้ภิญญา ๖ เสียงผู้หญิง วิญญานที่อาศัยจักขุวัตถุเกิด บุตรของพระราชา

คาถาแสดงการรู้ถึงสัททบัญญัติ อรรถบัญญัติทั้ง ๒ และต้นเหตุที่นามบัญญัติปรากฏขึ้น

๙. วจิโฆसानุสาเรน	โสตวิญญานวิธิยา
ปวตฺตานนฺตรูปน-	มโนทวารสส โคจรา ๑
อตถา ยสฺसानุสาเรน	วิญญายนฺติ ตโต ปรี
สಾಯํ ปณฺหตติ วิญญะยยา	โลกสงฺเกต นิมมิตา ๑

บุคคลทั้งหลายได้รู้ถึงอรรถบัญญัติ คือ วัตถุสิ่งของเรื่องราวต่าง ๆ โดยเป็นไปตามนามบัญญัติภายหลังจากนามัคคหณวิธิ นามบัญญัติซึ่งเป็นอารมณ์ของนามัคคหณวิธิที่เกิดขึ้น ในลำดับแห่งโสตทวารวิธิ และอดีตคคหณวิธิ สมุหคคหณวิธิ ซึ่งเกิดขึ้นเป็นไปตาม

คำพูดนั้น นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบนามบัญญัตินี้น่านักปราชญ์ทั้งหลายย่อมตั้งขึ้นอนุโลมไปตามโวหารของโลกที่ละเล็กที่ละน้อย

อิติ อภิธมฺมตถสฺสคฺเห ปจฺจยสํคหวิภาโค นาม อฏฺฐโม ปริจฺเฉโท

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า ปัจจยสังคหวิภาคในอภิธัมมัตถสังคหปกรณ จบลงเพียงเท่านี้

อธิบายในบาลีที่แสดงถึงการจำแนกรูปนามและบัญญัติตามลำดับ

เมื่อการแสดงปฏิจจสมุปบาทนัย และปฏิฐานนัยได้จบลงแล้ว ก็เป็นการสมควรที่จะให้ปัจจยสังคหวิภาคนั้นจบลงโดยบริบูรณ์ แต่พระอนุรุทธาจารย์ก็ยังแสดงต่อไปอีกโดยบาลีว่า “ตตฺถ รูปธมฺมา รูปกฺขนโร ว” เป็นต้นจนถึงกาลาที่ว่า “วจีโฆसानุสาเรน” เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพราะในปัจฉิมกาลาที่ ๒ ได้แสดงไว้ว่า “ปณฺณตฺติ นาม รูปานํ วเสน ติวฺธา จิตา” ซึ่งแปลความว่า ธรรมที่ชื่อว่าปัจจย ๒๔ นั้น เมื่อกล่าวโดยองค์ธรรมแล้วก็ได้แก่ บัญญัติ นาม รูป นั้นเอง ด้วยเหตุนี้ พระอนุรุทธาจารย์ จึงจำเป็นต้องแสดงต่อไปเพื่อจำแนกบัญญัติตามรูปศัพท์เหล่านั้นให้ทราบ

บาลีข้อที่ ๑

ในบาลีข้อนี้ได้แสดงถึง รูป นาม ให้รู้ว่า รูป ได้แก่ รูป อย่างเดียว นามมี ๕ อย่าง คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญานขันธ ที่เป็นฝ่ายสังขตธรรมและนิพพานที่เป็นฝ่ายอสังขตธรรม ซึ่งนามธรรมเหล่านี้จะเรียกว่า อรูป ก็ได้

บาลีข้อที่ ๒

ในบาลีข้อนี้ได้แสดงถึงธรรมที่นอกจากรูปนามทั้ง ๒ แล้ว ธรรมนอกนั้นได้ชื่อว่าบัญญัติธรรม และบัญญัตินี้ เมื่อกล่าวโดยประเภทใหญ่แล้วมี ๒ ได้แก่ อัถถบัญญัติ และสัททบัญญัติ

คำว่า บัญญัติ หมายความว่า เนื้อความ คือ วัตถุสิ่งของ เรื่องราวต่าง ๆ ที่พึงให้รู้ได้ ชนิดนี้ เรียกว่า อัถถบัญญัติ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“ปณฺญาปิยตฺตา = ปณฺณตฺติ”

เนื้อความคือวัตถุสิ่งของเรื่องราวต่าง ๆ ที่พึงให้รู้ได้ ชื่อว่า บัญญัติ

หรืออีกนัยหนึ่ง

“ปกาเรน ฌาปิยตีติ = ปณฺณตติ”

วัตถุธาตุของเรื่องราวต่าง ๆ ชื่อว่า บัญญัติ เพราะพึงให้รู้ได้โดยประการต่าง ๆ ได้แก่ อัตถบัญญัติ

“ปณฺณวาปนโต = ปณฺณตติ”

คำพูดต่าง ๆ ชื่อว่า บัญญัติ เพราะทำให้รู้เนื้อความ คือ วัตถุธาตุของ เรื่องราว และสภาพปรมาัตถ์ต่าง ๆ ได้

“ปกาเรน ฌาเปตีติ = ปณฺณตติ”

เสียงคือคำพูด ย่อมทำให้รู้เนื้อความ คือ วัตถุธาตุของ เรื่องราว และสภาพปรมาัตถ์ ได้ด้วยประการต่าง ๆ ฉะนั้น จึงชื่อว่า บัญญัติ ได้แก่ สัททบัญญัติ

วจนัตถะดังที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่า ธรรมที่ได้ชื่อว่า ปรมาัตถ์ นั้นมีเพียงแค่ว่า สภาวลักษณะของตนเท่านั้น นอกจากนั้นแล้วเป็นบัญญัติทั้งสิ้น กล่าวคือ ธรรมที่มีสภาพรู้อารมณ์ก็เป็นจิตปรมาัตถ์ แต่ที่กล่าวว่า “โสมนสสุสทคตํ ทิฏฺฐิจิตตสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ” เป็นต้นนั้น ไม่ใช่ตัวจิตปรมาัตถ์ เป็นแต่ชื่อของจิต เรียกว่า สัททบัญญัติ

ธรรมที่มีสภาพกระทบอารมณ์ เสวยอารมณ์ จำอารมณ์ เป็นต้นเหล่านี้ เป็นตัวผัสสะเจตสิก เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก เป็นต้น แต่ที่กล่าวว่า ผัสสะ เวทนา สัญญา ก็ไม่ใช่เป็นตัวผัสสะเจตสิก เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก เป็นแต่ชื่อของผัสสะเจตสิก เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก เป็นต้นเท่านั้น เรียกว่า สัททบัญญัติ

ธรรมที่มีสภาพแข็งและอ่อน หรือ สภาพที่ไหลและเกาะกุม สภาพที่ร้อนและเย็น สภาพที่เคลื่อนไหวและเครื่องตั้ง เป็นต้นเหล่านี้ เป็นตัวปถวี อาโป เตโช วาโย เป็นต้น ซึ่งเป็นรูปปรมาัตถ์ แต่ที่กล่าวว่า ปถวี อาโป เตโช วาโย เป็นเพียงชื่อของ ปถวี อาโป เตโช วาโย เท่านั้น เรียกว่า สัททบัญญัติ

ธรรมที่มีสภาพสงบดับสูญสิ้นจากกิเลสและรูปนามขันธ์ ๕ นี้ เป็นตัวนิพพานปรมาัตถ์ แต่ที่กล่าวว่า นิพพาน หรือ อมตะ อังจุตะ เป็นต้น ก็ไม่ใช่เป็นตัวนิพพาน เป็นแต่ชื่อของนิพพานปรมาัตถ์ เรียกว่า สัททบัญญัติ

ต่อไปนี้จะได้ยกตัวอย่างหนึ่งขึ้นมาแสดงให้เห็นถึงสภาพปรมัตถ์และบัญญัติ เพื่อให้เป็นตัวอย่าง เช่น กระดานดำ ที่ชื่อว่า “กระดานดำ” นั้นเป็นสัททบัญญัติ รูปร่าง สันฐาน มีรูปสี่เหลี่ยม กว้างยาว เป็นต้น ที่ทำให้เรารู้ได้ว่าเป็นกระดานดำนั้น เป็น อัตถบัญญัติ สีที่ปรากฏให้เห็นได้และเมื่อเอามือจับดูจะรู้สึก ว่า แข็ง เย็น ถ้าดมจะรู้สึกว่า มีกลิ่น เป็นต้น สี แข็ง เย็น กลิ่น เป็นต้นเหล่านี้ เป็นตัวปรมัตถ์ คือ รูป

ส่วนในสิ่งมีชีวิต เช่น งู ที่ชื่อว่า งู เป็นสัททบัญญัติ รูปร่างของงู มีตัวยาว กลม เป็นต้น เป็นอรรถบัญญัติ สีของงูทำให้เห็นได้ ถ้างูนั้นทำเสียงขู่ เราก็ได้ยินเสียงได้ ถ้าจับตัว ดูก็รู้สึก ว่า อ่อน งูนั้นก็มีการมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้ยินเสียง ถ้าถูกคนตีก็มีความรู้สึกเจ็บ และ มีความกลัว ความโกรธได้ สี เสียง ความอ่อน เป็นต้นเหล่านี้ เป็นรูปปรมัตถ์ การเห็น การได้ยิน การรู้สึกเจ็บ การกลัว การโกรธ ของงูเหล่านี้เป็นจิตและเจตสิกปรมัตถ์

สรุปความว่า ชื่อต่าง ๆ ภาพต่าง ๆ และคำพูดต่าง ๆ เป็นสัททบัญญัติ วัตถุสิ่งของและเรื่องราวต่าง ๆ เป็นอรรถบัญญัติ สภาวะลักษณะของชื่อที่เกี่ยวกับรูปนาม และสภาวะลักษณะที่มีอยู่ในวัตถุสิ่งของต่าง ๆ เป็นปรมัตถ์

บาลีข้อที่ ๓

ในบาลีข้อนี้ได้แสดงถึงประเภทของอรรถบัญญัติโดยพิสดาร คือ

๑. สันตानบัญญัติ ได้แก่ พื้นดิน ภูเขา แม่น้ำ มหาสมุทร ต้นไม้ เป็นต้น ชื่อที่ตั้งขึ้นเหล่านี้ก็โดยอาศัยความเป็นไปของอวินิพโกครูป ๘ ที่เกิดขึ้นติดต่อกันอย่างไม่ขาดสาย โดยมีลักษณะอาการต่าง ๆ กัน เช่น ถ้าความเป็นไปของอวินิพโกครูปที่อยู่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อนนั้น มีลักษณะติดกันเป็นพืดแผ่ราบตลอดไปก็สมมุติเรียกว่า พื้นแผ่นดิน ถ้าความเป็นไปของอวินิพโกครูปนั้น มีลักษณะติดต่อกันสูงขึ้น ก็สมมุติเรียกว่า ภูเขา ถ้าความเป็นไปของอวินิพโกครูปนั้น มีอาโปธาตุเป็นประธานและลักษณะเหลวสามารถไหลไปมาได้ ก็สมมุติเรียกว่า แม่น้ำ มหาสมุทร ถ้าความเป็นไปของอวินิพโกครูปนั้น มีลักษณะเป็นลำสูงขึ้นไปและมีกิ่งก้านสาขาแตกออก ก็สมมุติเรียกว่า ต้นไม้ เป็นต้น แต่ในที่นี้ พระอนุรุทธาจารย์ได้ยกเฉพาะมหาภูตรูป ๔ ขึ้นมาแสดงเท่านั้น ส่วนรูปที่เหลืออีก ๒๔ ไม่ได้กล่าวถึง ทั้งนี้เพราะในบรรดารูปธรรมทั้งหลายนั้น มหาภูตรูป ๔ เป็นประธานและเป็นที่อาศัยของรูปอื่น ๆ ฉะนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงเฉพาะรูปที่เป็นประธานเท่านั้น และสันตानบัญญัตินี้ อาจารย์บางท่านก็เรียกว่า สมุหบัญญัติ

วาทะของบทที่แสดงถึงสันตानบัญญัติ

“วิวิธ ปริสมนตโต นมนิ = วิปริณาโม”

ความตั้งอยู่โดยรอบด้วยประการต่าง ๆ ชื่อว่า วิปริณาโม

“ภูตานิ วิปริณาโม = ภูตวิปริณาโม”

ความตั้งอยู่โดยรอบด้วยประการต่าง ๆ ของมหาภูตรูป ชื่อว่า ภูตวิปริณาโม

“ภูตวิปริณาโม จ โส อากาโร จาติ = ภูตวิปริณามากาโร”

ความตั้งอยู่โดยรอบด้วยประการต่าง ๆ ของมหาภูตรูปนั้นแหละเป็นลักษณะอาการที่เป็นไปด้วย จึงชื่อว่า ภูตวิปริณามากาโร

๒. สมุหบัญญัติ ได้แก่ บ้าน รถ เกรียน และหมู่บ้าน โอง ผ้า เป็นต้น ที่ตั้งชื่อว่า บ้าน รถ เป็นต้นเหล่านี้ ก็โดยอาศัยอาการที่ประชุมแห่งสัมภาระต่างๆ มีไม้ เหล็ก อิฐ กระเบื้อง สังกะสี ตะปู เป็นต้น ประกอบขึ้นเป็นรูปร่างสัณฐานต่าง ๆ และใช้ให้เป็นประโยชน์ต่าง ๆ กัน ถ้าสัมภาระต่าง ๆ ที่ประกอบขึ้นนั้นใช้ประโยชน์เป็นที่อยู่อาศัย ก็สมมุติเรียกว่า บ้าน ถ้าสัมภาระต่าง ๆ ที่ประกอบขึ้นนั้นใช้ประโยชน์ในการเดินทาง ก็สมมุติเรียกว่า รถ ถ้าบ้านหลาย ๆ บ้านอยู่รวมกันเป็นหมวด เป็นหมู่ ก็สมมุติเรียกว่า หมู่บ้าน ถ้าเอาดินมารวมกันเข้าแล้วปั้นขึ้นให้เป็นภาชนะสำหรับใส่น้ำ ก็สมมุติเรียกว่า โอง ถ้าเอาเส้นด้ายมารวมเข้าทอเป็นผืน ก็สมมุติเรียกว่า ผ้า เป็นต้น และสมุหบัญญัตินี้ อาจารย์บางท่านก็เรียกว่า สัณฐานบัญญัติ

วาทะของบทที่แสดงถึงสมุหบัญญัติ

“สมภารานิ สนิเวโส = สมภารสนนิเวโส”

ความเป็นอยู่ร่วมกันของสัมภาระต่าง ๆ มีต้นไม้นี้ เป็นต้น ชื่อว่า สัมภารสนนิเวโส

“สมภาราสนนิเวโส จ โส อากาโร จาติ = สมภารสนนิเวสากาโร”

ความเป็นอยู่ร่วมกันของสัมภาระต่าง ๆ มีไม้เป็นต้นนั้นแหละเป็นลักษณะอาการที่เป็นไปด้วย จึงชื่อว่า สัมภารสนนิเวสากาโร

๓. สัตวบัญญัติ ได้แก่ ผู้ชาย ผู้หญิง บุคคล ตัวตน ชีวิต เป็นต้น ที่ตั้งชื่อว่า ชาย หญิง เป็นต้นเหล่านี้ ก็โดยอาศัยความเป็นไปของร่างกาย เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเป็นขันธ ๕ ด้วยประการต่าง ๆ จึงสมมุติเรียกว่า ชาย หญิง บุคคล ตัวตน ชีวิต เป็นต้น

๔. ทิสาบัญญัติ ได้แก่ ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ เป็นต้น ที่ตั้งชื่อว่า ทิศตะวันออก เป็นต้นเหล่านี้ ก็โดยอาศัยการโคจรหมุนเวียนของดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ นักชดตดารา โดยประทักษิณรอบเขาสีเนรุ คือ ถ้าดวงอาทิตย์เริ่มปรากฏขึ้น ทางทิศใดบุคคลที่อยู่ในทวีปนั้น ก็สมมุติเรียกทิศนั้นว่า บุรตถิมทิสา คือ ทิศตะวันออก ถ้าดวงอาทิตย์โคจรลับลงในทางทิศใด บุคคลที่อยู่ในทวีปนั้น ก็สมมุติเรียกทิศนั้นว่า ปัจฉิมทิสา คือ ทิศตะวันตก ถ้าบุคคลในทวีปนั้นหันหน้าต่างไปทางทิศตะวันออกแล้ว ทิศที่อยู่ทางซ้ายมือของผู้นั้น สมมุติเรียกว่า ทักขิณทิสา คือ ทิศใต้ ดังนี้ เป็นต้น

ส่วน กาลบัญญัติ ซึ่งได้แก่ เวลาเช้า เที่ยง เย็น กลางคืน เหล่านี้ก็โดยอาศัย การโคจรหมุนเวียนของดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ เป็นต้น เช่นเดียวกัน คือ ในเวลาที่ ดวงอาทิตย์ เริ่มปรากฏขึ้นเป็นต้นไป แต่ยังไม่ถึงตรงกลาง เวลานั้นสมมุติเรียกว่า ปุพพัณณะ คือ เวลาเช้า เมื่อดวงอาทิตย์โคจรไปถึงตรงกลางแล้ว เวลานั้นสมมุติเรียกว่า มัชฌิมัณณะ คือ เวลาเที่ยง เมื่อดวงอาทิตย์โคจรจากตรงกลางไปจนจะลับสายตาไปแล้ว เวลานั้นสมมุติ เรียกว่า อปรันณะ คือ เวลาเย็น เมื่อดวงอาทิตย์โคจรลับสายตาไปแล้ว เวลานั้นสมมุติ เรียกว่า รัตติ คือ เวลากลางคืน ดังนี้

ในคำว่า “ทิสากาลาทิกา” ซึ่งแปลว่า ทิสาบัญญัติ กาลบัญญัติ เป็นต้นนั้น ก็หมายความว่า ยังมีบัญญัติชนิดอื่นอีก คือ

อุตุบัญญัติ ได้แก่ เหมันตอุตุ ฤดูหนาว คิมหันตอุตุ ฤดูร้อน วัสสันตอุตุ ฤดูฝน

มาสบัญญัติ ได้แก่ จิตโต เดือนเมษายน, เวสาโช เดือนพฤษภาคม, เชฏฐโธ เดือนมิถุนายน, อาสัฟโธ เดือนกรกฎาคม, สาวโน เดือนสิงหาคม, โปฏฐปาโท เดือนกันยายน, อัสสยุโช เดือนตุลาคม, กัตติโก เดือนพฤศจิกายน, มาคสิโร เดือนธันวาคม, ผุสโส เดือนมกราคม, มาโฆ เดือนกุมภาพันธ์, ผัคคุโน เดือนมีนาคม

สังวัจจรวินยัติ ได้แก่ ปีชวด ฉลู ขาลเถาะ มะโรง มะเส็ง มะเมีย มะแม วอก ระกา จอ กุน

วารบัญญัติ ได้แก่ สุริยวาระ วันอาทิตย์, จันทวาระ วันจันทร์, อังควาระ วันอังคาร, พุทวาระ วันพุธ, คุรวาระ วันพฤหัสบดี, สุกวาระ วันศุกร์, โสริวาระ วันเสาร์

๕. อากาสบัญญัติ ได้แก่ บ่อ ถ้ำ อุโมงค์ รุ ช่อง โพรง เป็นต้น ที่ตั้งชื่อว่า บ่อ ถ้ำ เป็นต้นเหล่านี้ ก็โดยอาศัยอาการที่อวินิพโกรูป ๘ ไม่ได้กระทบกัน หมายความว่า ระหว่างเนื้อดิน หิน ไม้ ข้างหนึ่ง กับอีกข้างหนึ่งนั้นไม่ได้ติดต่อกันมีช่องว่างคั่นกลาง ช่องว่างนี้แหละ ชื่อว่า อากาสบัญญัติ

๖. กลิณบัญญัติ ได้แก่ ปถวิกลิณ อาโปกลิณ เป็นต้น ที่เรียกชื่อว่า ปถวิกลิณ เป็นต้นเหล่านี้ ก็โดยอาศัยนิมิตอารมณ์ของอวินิพโกรูป ๘ นิมิตบัญญัติ ได้แก่ บริกรรม-นิมิต อุกคหนิมิต ปฏิภาคนิมิต ที่เรียกชื่อทั้ง ๓ นี้ ก็โดยอาศัยความเป็นไปที่มีอาการพิเศษของการเจริญสมถภาวนา

ในบทว่า “เอวมาธิปปาเกทา” ซึ่งแปลว่า ประเภทแห่งอตถบัญญัติมีสันตान-บัญญัติ เป็นต้นนั้น มีความหมายว่า อตถบัญญัติดังที่ได้กล่าวมานี้ ยังไม่หมดยังมีอยู่อีกมาก เช่น นัตถิภาวบัญญัติ อานาปานบัญญัติ อสุภบัญญัติ อุปาทาบัญญัติ ซึ่งเป็นบัญญัติที่อาศัยปรมัตถธรรม ที่แสดงไว้ในบุคคลบัญญัติ อรรถกถา อุปนิชาบัญญัติ เป็นบัญญัติที่เปรียบเทียบ เช่น กล่าวว่า ที่หนึ่ง ที่สอง ที่สาม หรือ ยาว สั้น ใหญ่ เล็ก เป็นต้น

อตถบัญญัติต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ เมื่อค้นหาสภาวะแล้วย่อมไม่มีเลย เช่นที่เรียกว่า “แผ่นดิน” คนทั้งหลายย่อมเข้าใจว่า ลักษณะของดินเป็นผืนเป็นแผ่นนั้นแหละ เรียกว่า แผ่นดิน แต่ความจริงนั้นแผ่นดินไม่มี มีแต่รูปกลาป หรือเรียกว่า รูปปรमाणู รวมกันอยู่เท่านั้น ส่วนอตถบัญญัติที่เกี่ยวกับสัตว์บุคคลนั้นก็มิแต่รูปปรमाणู และจิตเจตสิกเท่านั้น แต่ที่อตถบัญญัติต่าง ๆ เหล่านี้ ปรากฏให้จิตเจตสิกรู้ได้ก็โดยอาศัยสภาวะปรมัตถ์รองรับอยู่นั่นเอง ฉะนั้น นักปราชญ์ทั้งหลายเมื่อจะตั้งชื่อสิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้ขึ้นแล้ว ก็ต้องอาศัยการค้นคว้าพิจารณาลักษณะอาการของวัตถุนั้น ๆ บ้าง อาศัยการเปรียบเทียบระหว่างวัตถุต่อวัตถุนั้น ๆ บ้าง ให้เป็นหลัก เรียกว่า ปวัตตนิมิต ของอตถบัญญัติแล้ว ก็ตั้งชื่อสิ่งต่าง ๆ นั้นขึ้นและชื่อต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นนี้ก็เป็นการจัดตั้งชื่อได้โดยถูกต้อง ฉะนั้น คนทั้งหลายจึงรู้ได้เรียกชื่อได้ ทำให้ผู้อื่นรู้ได้ตลอดมาจนถึงทุกวันนี้

จบคำอธิบายในอตถบัญญัติ

อธิบายศัพท์บัญญัติ

บาลีข้อที่ ๔

ในบาลีข้อนี้แสดงให้เห็นถึงศัพท์บัญญัติอย่างเดี่ยวเรียกชื่อได้ ๖ อย่าง มีนามะ นามกัมมะ เป็นต้น เช่นคำว่า ภูมิ คือ แผ่นดิน นี่เป็น นามะ นามกัมมะ นามเหยยะ นิรุติ พยัญชนะ อภิลาปะ ได้ทั้ง ๖ อย่าง

แสดงเหตุที่ศัพท์บัญญัติอย่างเดี่ยวเรียกชื่อได้ ๖ อย่าง

๑. ชื่อว่า นามะ หมายความว่า มีสภาพนุ่มสู่เนื้อความและทำให้เนื้อความนั้น นุ่มสู่ตน

มีสภาพนุ่มสู่เนื้อความ เช่นคำว่า ภูมิ หรือ แผ่นดินนี้ ย่อมสามารถทำให้ผู้ฟัง หรือผู้อ่าน (สุณันตบุคคล) รู้ถึงเนื้อความคือสภาพของแผ่นดินนั้นได้ เพราะคำว่า ภูมิก็ดี หรือแผ่นดินก็ดี ย่อมนุ่มอยู่ในการที่จะแสดงรูปร่างสัณฐานของตนให้ปรากฏอยู่เสมอ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อตถํ นมตีติ = นามํ”

ธรรมใดย่อมมีสภาพนุ่มสู่เนื้อความ ฉะนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า นามะ

ทำให้เนื้อความนั้นนุ่มสู่ตน เช่นคำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ ย่อมสามารถทำให้ผู้ที่ จะกล่าว หรือผู้ที่เขียน (วทันตบุคคล) รู้ถึงเนื้อความคือสภาพของแผ่นดินนั้นก่อนแล้ว จึงกล่าวเรียกได้ว่า ภูมิ หรือแผ่นดิน เพราะคำว่า ภูมิก็ดี แผ่นดินก็ดี ย่อมทำให้เนื้อความ นั้นนุ่มสู่ตนได้ ดังแสดงวจนัตถะ

“อตตนิ อตถํ นาเมตีติ = นามํ”

ธรรมใดย่อมทำให้เนื้อความนุ่มสู่ตน ฉะนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า นามะ

๒. ชื่อว่า นามกัมมะ หมายความว่า คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ เป็นคำที่นักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยโบราณเรียกขานกันมา ดังแสดงวจนัตถะว่า

“กตตพพนติ = กมมํ” “นามเมว กมมํ = นามกมมํ”

สิ่งที่นักปราชญ์ทั้งหลายพึงเรียก ฉะนั้นสิ่งนั้นชื่อว่า กัมมะ

ชื่อสิ่งต่าง ๆ นั้นแหละ เป็นชื่อที่นักปราชญ์ทั้งหลายพึงเรียก ฉะนั้นชื่อสิ่งต่าง ๆ นั้นจึงชื่อว่า นามกัมมะ

๓. ชื่อว่า นามเษยะ หมายความว่า คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ เป็นคำที่นักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยโบราณสมมุติตั้งชื่อไว้ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“รียติ ถปิยตีติ = เษย์” “นามเมว เษย์ = นามเษย์”

คำใดที่นักปราชญ์ทั้งหลายได้ตั้งชื่อไว้ ฉะนั้นคำนั้นชื่อว่า เษยะ

ชื่อสิ่งต่าง ๆ นั้นแหละ เป็นชื่อที่นักปราชญ์ทั้งหลายตั้งขึ้นไว้ ฉะนั้นชื่อสิ่งต่าง ๆ นั้นจึงชื่อว่า นามเษยะ

๔. ชื่อว่า นิรุตติ หมายความว่า คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ เป็นคำที่นักปราชญ์ทั้งหลายคตินึกพิจารณาแล้วตั้งชื่อขึ้น ชื่อต่าง ๆ เหล่านั้นก็ปรากฏขึ้นเหมือนกับพระไตรปิฎกในระหว่างที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังมิได้อุบัติขึ้นในโลกล้วน พระไตรปิฎกก็ไม่มีโอกาสปรากฏขึ้น ต่อเมื่อมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้น พระไตรปิฎกจึงปรากฏขึ้น ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อุจฺจเตติ = อุตฺติ” “นีหริตฺวา อุตฺติ = นิรุตฺติ”

คำใดถูกกล่าวขึ้น ฉะนั้นคำนั้นชื่อว่า อุตติ

คำที่ถูกกล่าวให้ปรากฏออกมา ฉะนั้นคำนั้นชื่อว่า นิรุตติ

๕. ชื่อว่า พยฺยชฺชนะ หมายความว่า คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้สามารถแสดงเนื้อความให้ปรากฏขึ้นได้ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อตฺถํ พยฺยชฺยติ ปกาเสตีติ = พยฺยชฺนํ”

คำใดย่อมสามารถแสดงเนื้อความให้ปรากฏได้ ฉะนั้นคำนั้นชื่อว่า พยฺยชฺชนะ

๖. ชื่อว่า อภิลาปะ หมายความว่า คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ เมื่อผู้พูดทั้งหลายต้องการกล่าวขึ้นแล้ว ย่อมนึกถึงเนื้อความคือรูปร่างสัณฐานของแผ่นดินนั้นก่อนแล้วจึงกล่าวเรียกขึ้น ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อภิลปุตติ = อภิลโป”

คำใดที่ผู้กล่าวฟังนึกถึงเนื้อความก่อนแล้วจึงกล่าวขึ้น ฉะนั้นคำนั้นจึงชื่อว่า อภิลปะ

เมื่อสรุปความแล้ว คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ มีชื่อเรียกได้ ๖ อย่าง ดังที่กล่าวมานี้ แม้ในชื่ออื่น ๆ มีภูเขา ต้นไม้ ชาย หิ้ง เป็นต้น และภาษาต่าง ๆ ที่ใช้กันอยู่ในโลกนี้ คำหนึ่ง ๆ ก็มีชื่อได้ ๖ อย่าง มีนามะ นามกัมมะ เป็นต้น เช่นเดียวกัน เพราะคำพูด และภาษาต่าง ๆ เหล่านี้ ก็เป็นสหทบัญญัติด้วยกันทั้งสิ้น อุปมาเหมือนคน ๆ เดียว มีชื่อ ๖ ชื่อ ฉะนั้น และสหทบัญญัติเหล่านี้เรียกว่า **นามบัญญัติ** ก็ได้

อธิบายในสหทบัญญัติ หรือนามบัญญัติ ๖ ประเภท

บาลีข้อที่ ๕ - ๖ - ๗ - ๘

ในบาลี ๔ ข้อนี้ แสดงถึงประเภทของสหทบัญญัติ ๖ ประเภทและการยกตัวอย่าง โดยเฉพาะ ๆ คือ

๑. วิชขมานบัญญัติ หมายความว่า เป็นสหทบัญญัติที่มีสภาวะปรมัตถ์ ปรากฏอยู่ เช่นคำว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นิพพาน เป็นต้น หรือเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ก็ได้แก่ คำพูดที่เกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน นั้นเอง ดังแสดงวจนัตถะว่า

“วิชขมานสส ปณตติ = วิชขมานปณตติ”

คำสมมุติของธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏอยู่ ชื่อว่า วิชขมานบัญญัติ

๒. อวิชขมานบัญญัติ หมายความว่า เป็นสหทบัญญัติที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ ปรากฏอยู่ เช่นคำว่า แผ่นดิน ภูเขา ต้นไม้ แม่น้ำ มหาสมุทร บ้าน ชาย หิ้ง เป็นต้น ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อวิชขมานสส ปณตติ = อวิชขมานปณตติ”

คำสมมุติของธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏอยู่ ชื่อว่า อวิชขมานบัญญัติ

๓. วิชขมานเนน อวิชขมานบัญญัติ หมายความว่า เป็นสหทบัญญัติที่กล่าวถึง ธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏกับธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏรวมกันอยู่ เช่น คำว่า

ฉฬภิญโญ, เตรีชโซ, ปฏิสัมภิตปตโต, โสตาปนโน เป็นต้น และคำเหล่านี้หมายถึง บุคคล ได้แก่ ฉฬภิญญบุคคล เตรีชชบุคคล ปฏิสัมภิตปตตบุคคล โสตาบันบุคคล คำว่า ฉฬภิญโญ = ผู้ได้อภิญญา ๖, เตรีชชะ = ผู้ได้วิชา ๓, ปฏิสัมภิตปตโต = ผู้ได้ ปฏิสัมภิตาญาณ ๔ โสตาปันนะ = พระโสตาบัน เหล่านี้มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏอยู่ ส่วนคำว่า บุคคล นั้นไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ ฉะนั้น คำว่า ฉฬภิญญบุคคล เป็นต้น เหล่านี้ จึงเป็นวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“วิชขมานเน อวิชขมานสส ปณฺณตติ = วิชขมานเนอวิชขมานปณฺณตติ”

คำกล่าวถึงธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ กับธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ ชื่อว่า วิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ

ในคำว่า ฉฬภิญโญ เตรีชโซ เป็นต้น ซึ่งเป็นวิชขเนอวิชขมานบัญญัติเหล่านี้ เมื่อแปลโดยภาษาไทยแล้ว จะต้องแปลว่า บุคคลที่ได้อภิญญา ๖ บุคคลที่ได้วิชา ๓ เป็นต้น ฉะนั้น คำกล่าวโดยภาษาไทยนี้จึงกลับเป็นอวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติไป

๔. อวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ หมายความว่า เป็นสัททบัญญัติที่กล่าวถึงธรรม ที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏกับธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏรวมกันอยู่ เช่นคำว่า อิตถีสทโท = เสียงหญิง, สุวณฺณวณฺโณ = สีทอง , ปุพฺผคนฺโธ = กลิ่นดอกไม้ เป็นต้น คำว่า อิตถี = หญิง สุวณฺโณ = ทอง ปุพฺผ = ดอกไม้ เหล่านี้ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ ส่วนคำว่า สทโท = เสียง วณฺโณ = สี คนฺโธ = กลิ่น เหล่านี้มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ ฉะนั้นคำว่า อิตถีสทโท เป็นต้นเหล่านี้ จึงเป็นอวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อวิชขมานเน วิชขมานสส ปณฺณตติ = อวิชขมานเนวิชขมานปณฺณตติ”

คำกล่าวถึงธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ กับธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ ชื่อว่าอวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ

สำหรับในภาษานั้นพูดว่า เสียงหญิง, สีทอง, กลิ่นดอกไม้ เป็นต้น ฉะนั้น คำกล่าวโดยภาษาไทยจึงกลับเป็นวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติไป

๕. วิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ หมายความว่า เป็นสัททบัญญัติที่กล่าวถึง ธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏกับธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏรวมกันอยู่ เช่นคำว่า จกฺขุวิญญานํ = วิญญานที่อาศัยจักขุวัตถุเกิด จกฺขุสมฺผลโส = การกระทบทางตา เป็นต้น

คำว่า จกขุ = จักขุประสาท, วิญญานํ = จิต, ผลโส = ผัสสเจตสิก เหล่านี้ ล้วนมี
สภาวะปรมาตมปรากฏทั้ง ๒ คำ ฉะนั้นคำว่า จกขุวิญญานํ เป็นต้น เหล่านี้ จึงเป็น
วิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“วิชขมานเน วิชขมานสส ปณตติ = วิชขมานเนวิชขมานปณตติ”

คำกล่าวถึงธรรมที่มีสภาวะปรมาตมปรากฏกับธรรมที่มีสภาวะปรมาตมปรากฏ
ชื่อว่า วิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ

๖. อวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ หมายความว่า เป็นสัททบัญญัติที่กล่าวถึง
ธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมาตมปรากฏกับธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมาตมปรากฏรวมกันอยู่ เช่นคำว่า
ราชปุตโต = บุตรของพระราชา , ราชนตดา = หลานของพระราชา, เสฏฐิภริยา =
ภรรยาของเศรษฐี , เชฏฐภคินี = พี่สาว เป็นต้น คำว่า ราช = พระราชา , ปุตโต =
บุตร, นตดา = หลาน , เสฏฐิ = เศรษฐี , ภริยา = ภรรยา , เชฏฐ = ใหญ่, ภคินี =
น้อง, เป็นต้นเหล่านี้ ล้วนแต่ไม่มีสภาวะปรมาตมปรากฏทั้ง ๒ คำ ฉะนั้นคำว่า ราชปุตโต
เป็นต้นเหล่านี้ จึงเป็นอวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อวิชขมานเน อวิชขมานสส ปณตติ = อวิชขมานเนอวิชขมานปณตติ”

คำกล่าวถึงธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมาตมปรากฏกับธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมาตมปรากฏ
รวมกัน ชื่อว่า อวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ

อธิบายในคาถาที่แสดงการรู้ถึงสัททบัญญัติ อตถบัญญัติ และต้นเหตุที่นามบัญญัติปรากฏขึ้น

บาลีข้อที่ ๙

ในคาถาข้อนี้แสดงถึงวิธีจิตที่รู้ในสัททบัญญัติ อตถบัญญัติ และการตั้งชื่อให้ปรากฏ
ขึ้นแก่ชนทั้งหลาย

เมื่อได้ยินคำพูดว่า “โค” โสตทวารวธิ ย่อมเกิดขึ้นกับสัทททารมณ คือคำว่า
โค นี้แล้วก็ดับไป ต่อจากนั้น ตทนุวัตติกมโนทวารวธิ ย่อมเกิดขึ้นรับสัทททารมณ คือคำว่า
“โค” ที่ดับไปแล้วนั้นต่อไป เรียกว่า อตัตถคคณวธิ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงไว้

ว่า “วชิโฆसानุสาเรน โสตวิญญานวิธียา” ในบาลีนี้ไม่มีการแสดงถึงอดีตคคหณวิธียโดยตรง แต่ตามธรรมดานามัคคหณวิธีย และอตถัคคหณวิธียทั้ง ๒ นี้ ย่อมเกิดต่อจากอดีตคคหณวิธีย หรือสมุหัคคหณวิธียเสมอไป จะเกิดต่อจากโสตทวารวิธียโดยตรงนั้นไม่ได้ แต่ในคำว่า “โค” ที่ยกขึ้นเป็นตัวอย่างนี้ เป็นคำพูดที่มีพยางค์เดียว ฉะนั้น จึงไม่มีสมุหัคคหณวิธีย ด้วยเหตุนี้ นามัคคหณวิธีย และอตถัคคหณวิธีย จึงต้องเกิดต่อจากอดีตคคหณวิธีย จะเว้นอดีตคคหณวิธียเสียไม่ได้ ดังนั้น แม้จะไม่ได้แสดงถึงอดีตคคหณวิธียโดยตรง ก็พึงให้เข้าใจว่า ต้องมีอดีตคคหณวิธียอยู่ด้วย โดยนัยนี้เรียกว่า อวินาภาวนัย คือ เป็นนัยที่กล่าวถึงสิ่งหนึ่งแล้วจะเว้นเสียจากอีกสิ่งหนึ่งไม่ได้

เมื่ออดีตคคหณวิธียเกิดต่อจากโสตทวารวิธียดับลงแล้ว ผู้ฟังนั้นยังไม่สามารถจะรู้ถึง ความหมายของคำว่า “โค” นั้นได้ รู้แต่เพียงเสียงว่า “โค” เท่านั้น ต่อจากนั้น วิธียที่ ๓ คือ นามัคคหณวิธีย่อมเกิดขึ้น ขณะนั้นผู้ฟังย่อมสามารถรู้ถึงนามบัญญัติ คือ ความหมายของคำว่า “โค” นั้นได้ แต่ก็ยังไม่รู้ไปถึงอตถบัญญัติ คือ รูปร่างโค ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงไว้ว่า “ปวตฺตานนฺตฺรบุพฺพน มโนทวารสฺส โคจรา”

เมื่อนามัคคหณวิธียดับลงแล้ว วิธียที่ ๔ คือ อตถัคคหณวิธียก็เกิดขึ้น รับอตถบัญญัติ ขณะนั้นผู้ฟังย่อมรู้ถึงรูปร่างสัณฐานของโคได้บริบูรณ์ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงไว้ว่า “อตฺถายสฺसानุสาเรน วิญญายนฺติ ตโต ปริ”

การเกิดขึ้นของวิธียจิตที่รู้ถึงนามบัญญัติ และอตถบัญญัติ เมื่อขณะได้ยินเสียงคำพูด ที่มีพยางค์เดียวดังกล่าวมาแล้วนี้ สัมกับคาถาที่แสดงว่า

สทฺทํ ปรมจิตฺเตน

ตีตํ ทุตฺติยเจตฺสา

นามํ ตติยจิตฺเตน

อตฺถํ จตฺตฺตเจตฺสา ฯ

ย่อมได้ยินเสียงที่กำลังปรากฏอยู่ด้วยปฐมโสตทวารวิธีย

ย่อมรู้เสียงที่ดับไปแล้วด้วยทุติยมโนทวารวิธีย คือ อดีตคคหณวิธีย

ย่อมรู้ชื่อด้วยตติยมโนทวารวิธีย คือ นามัคคหณวิธีย

ย่อมรู้ความหมายรูปร่างสัณฐาน ด้วยจตตมโนทวารวิธีย คือ อตถัคคหณวิธีย

ได้ตั้งขึ้นอนุโลมไปตามโวหารของชาวโลกที่ละเล็กทีละน้อย

ในสมัยที่ได้รับการสร้างโลกขึ้นใหม่ และมีพวกมนุษย์เกิดอยู่แล้วนั้น บรรดา
อรรถบัญญัติต่าง ๆ นับตั้งแต่พื้นดิน ภูเขา แม่น้ำ ต้นไม้ และ วัตถุต่าง ๆ นั้นมีอยู่แล้ว
แต่ยังไม่มีศัพท์บัญญัติ คือ ยังไม่มีชื่อเรียก ต่อมาเมื่อผู้เฉลียวฉลาดได้คิดตั้งชื่อขึ้นให้เหมาะสม
แก่ความเป็นไปของสิ่งเหล่านั้น เช่น เมื่อเห็นแผ่นดินก็ตั้งชื่อว่า ภูมิ หรือ ปถวี เมื่อเห็น
ภูเขา ก็ตั้งชื่อว่า ปัพพโต เมื่อเห็นแม่น้ำก็ตั้งชื่อว่า นที เมื่อเห็นต้นไม้ก็ตั้งชื่อว่า รุกโข
เป็นต้น และชนทั้งหลายเมื่อได้ยินคำว่า ภูมิ เป็นต้น ก็รู้ได้ว่าเป็นชื่อของสิ่งนั้นสิ่งนี้
และเมื่อได้เห็นแผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น ก็เรียกชื่อว่า ภูมิ ปัพพโต เป็นต้น จนเป็นภาษา
ที่ใช้กันทั่วไป และรู้ได้ทั่วไปในโลกสำหรับภาษาต่าง ๆ มีภาษา พม่า แวก ฝรั่งเศส เป็นต้น
ก็มีผู้มีปัญญาคิดตั้งชื่อขึ้นใช้เรียกตามประเทศชาติของตน ๆ จนกระทั่งถึงทุกวันนี้ และ
ถ้ามีวัตถุใดที่ใหม่แปลกปรากฏขึ้นแล้ว พวกนักปราชญ์ที่มีความรู้ในด้านการพิจารณาค้นคว้า
ก็ได้ตั้งชื่อขึ้นใหม่ ๆ อีก แล้วแต่ประเทศชาติของตน ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงได้
แสดงไว้ว่า “สาयं ปณฺณตฺติ วิญญฺเญยา โลกสฺสเกตฺตนิมฺมิตฺตา” ดังนี้

จบการจำแนกรูปนามและบัญญัติ

และ

จบคำแปลอภิมมัตถสังคหะบาลี

พร้อมทั้งคำอธิบายในปริจเฉทที่ ๘

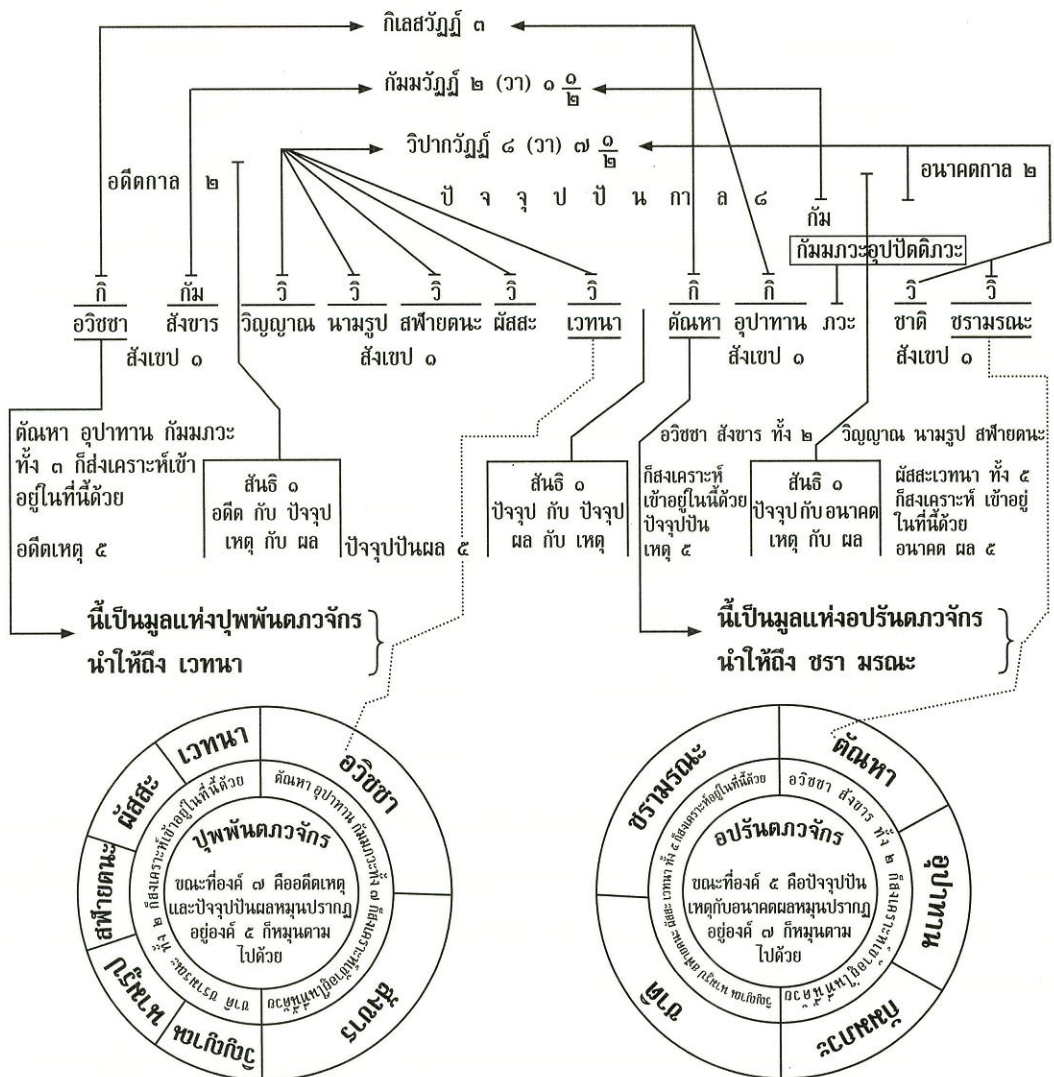
ปัญหาและเฉลยในปฏิจนสมุบาทที่ปนี

[ปริจเทที่ ๘]

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

๑. ถ้าม. ให้เขียนภาพแสดงอัตรา ๓ องค์ ๑๒ อาการ ๒๐ สันติ ๓
 สังเขป ๔ วัฏฏะ ๓ มูล ๒ ภวจักร ๒

ภาพแสดง อัตรา ๓ องค์ ๑๒ อาการ ๒๐ สันติ ๓ สังเขป ๔ วัฏฏะ ๓ มูล ๒ ภวจักร ๒

หมายเหตุ อุปบัติภาวะทั้ง ๙ นั้นสังเคราะห์เข้าอยู่ในชาติที่เป็นอนาคตผลนั่นเอง

คําช้แจง

๑. การหมนเวรยนในปุพพันตภาจกรดงนท

อวทชา	เป้นเหตุ	ส้งขาร	เป้นผล
ส้งขาร	เป้นเหตุ	วทญญาณ	เป้นผล
วทญญาณ	เป้นเหตุ	นามรูป	เป้นผล
นามรูป	เป้นเหตุ	สพายตนะ	เป้นผล
สพายตนะ	เป้นเหตุ	ผ้สสะ	เป้นผล
ผ้สสะ	เป้นเหตุ	เวทนา	เป้นผล
เวทนา	เป้นเหตุ	อวทชา	เป้นผล

เมือเวลาใดตณหาเกดข้ันโดยอาศัยเวทนาเป้นเหตุแล้ว ในขณะนั้ณอวทชาก้เกดพร้อมกั้กับตณหาด้วย ฉะนั้ เมือภาจกรหมนไปถ้ถึงเวทนาแล้ว จ้ิงหมนกลบ้เข้าหาอวทชาต้งต้นไปใหม่อีก

๒. การหมนเวรยนในอปรันตภาจกรมดงนท

ตณหา	เป้นเหตุ	อุปาทาน	เป้นผล
อุปาทาน	เป้นเหตุ	กั้มมภาวะ	เป้นผล
กั้มมภาวะ	เป้นเหตุ	ชาติ	เป้นผล
ชาติ	เป้นเหตุ	ชรามรณะ	เป้นผล
ชรามรณะ	เป้นเหตุ	ตณหา	เป้นผล

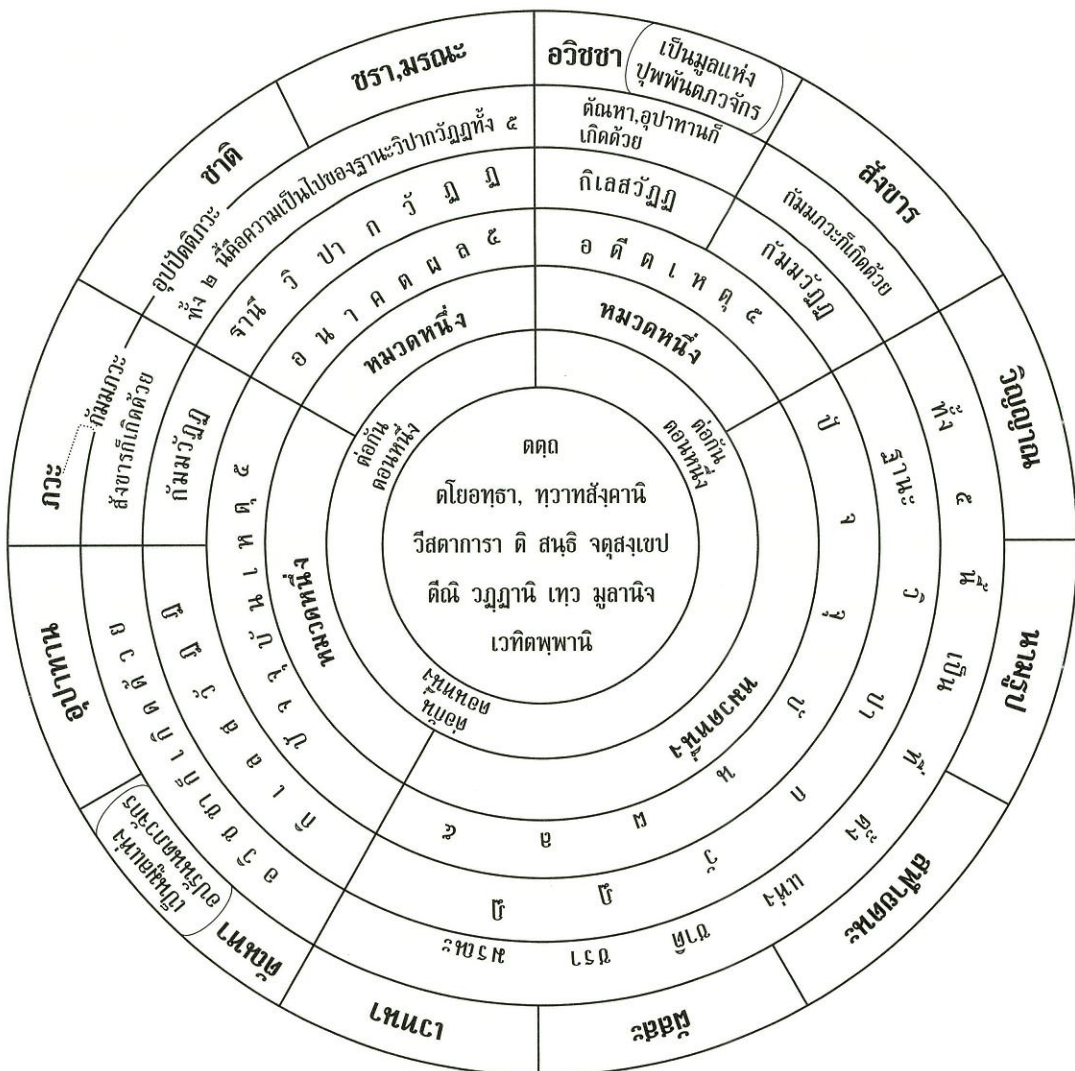
เมือเวลาใด ความแก่และความกล่จะตายเกดข้ันแล้ว เวลานั้น ย่อมมีความอยากกลบ้เป้นหนุ่มสาว และอยากม่อายูย้ัน ซึ่งความต้องการเหล่านั้ ก็เป้นกามาสวะ อันได้แก่ตณหานั้เองเกดข้ันโดยอาศัยชรามรณะเป้นเหตุ ฉะนั้ เมือภาจกรหมนไปถ้ถึงชรามรณะแล้ว จ้ิงหมนกลบ้เข้าหาตณหาต้งต้นไปใหม่อีก

๒. งาม. ท้เขียนภาพจก้กะท้แสดงการจ้าแนกปฏทจจสมุปบาทธรรมโดยองค้และอัทธา เป้นต้น

ตอบ. คําช้แจงในภาพจก้กะ

๑. บาลีที่ตั้งไว้ในท่ามกลางนั้น เป็นการแสดงถึงข้อธรรมต่าง ๆ ที่มีอยู่ในภาพนี้
๒. ธรรมที่เขียนไว้ในภาพชั้นที่หนึ่งรอบนอก เป็นองค์ของปฏิจสุมุปาบททั้ง ๑๒
๓. ชั้นที่ ๒ แสดงถึงธรรมที่เกิดพร้อมกันได้ และธรรมที่มีสภาพเข้ากันได้ขององค์ปฏิจสุมุปาบทธรรมนั้น ๆ
๔. ตั้งแต่ชั้นที่ ๓ เป็นต้นจนถึงชั้นที่ ๖ แสดงถึงวิญญะ ๓, อาการ ๒๐, สังเขป ๔, สันธิ ๓

**ภาพจักรกะที่แสดงการจำแนก ปฏิจสุมุปาบทธรรมโดยองค์ และอัทธา
เป็นต้น**

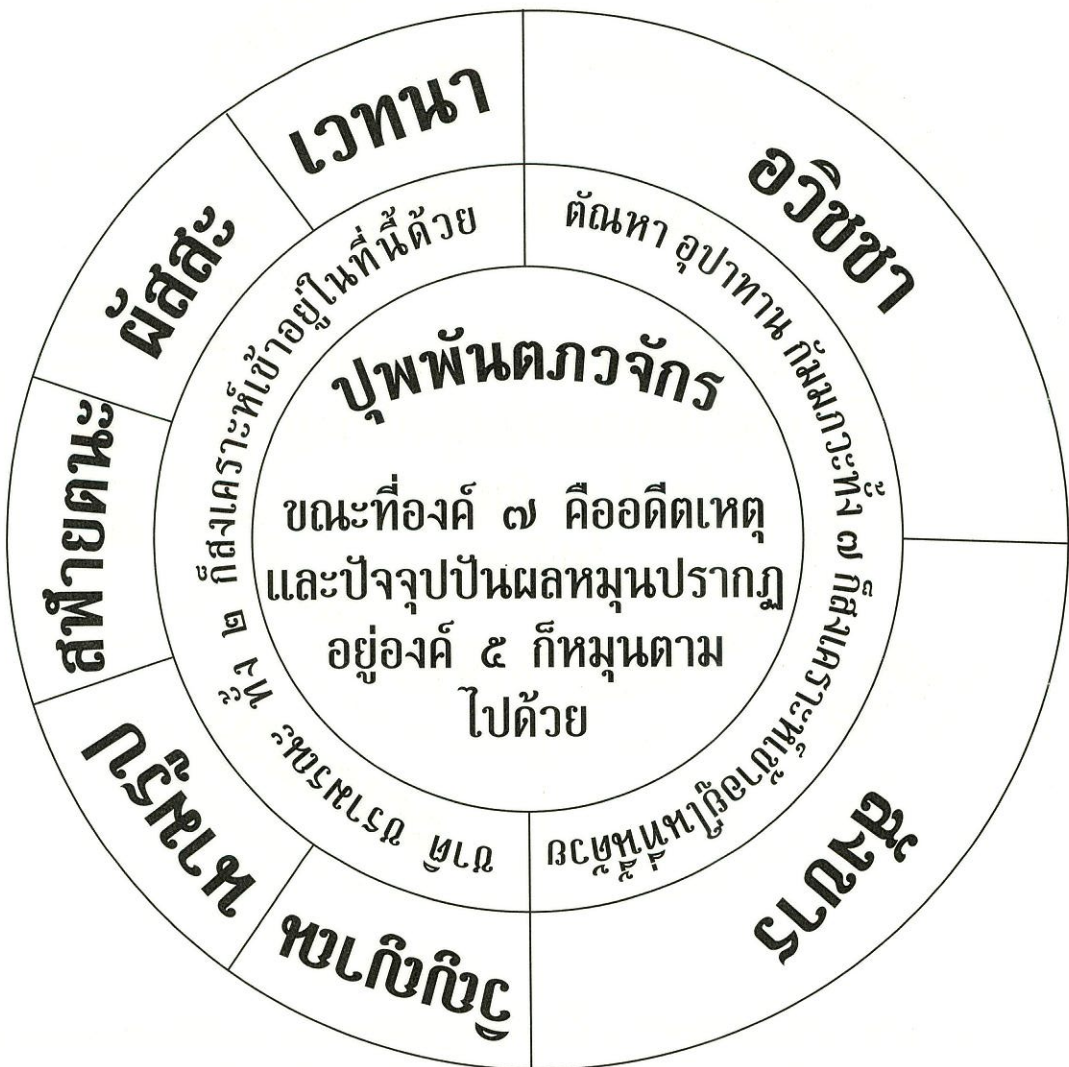
๕. เหตุ-ผล เป็นไปตามลำดับขององค์ปฏิจจสมุปบาทนั้นมีดังนี้ คือ.

อวิชชา	เป็นเหตุ	สังขาร	เป็นผล
สังขาร	เป็นเหตุ	วิญญาน	เป็นผล
วิญญาน	เป็นเหตุ	นามรูป	เป็นผล
นามรูป	เป็นเหตุ	สฬายตนะ	เป็นผล
สฬายตนะ	เป็นเหตุ	ผัสสะ	เป็นผล
ผัสสะ	เป็นเหตุ	เวทนา	เป็นผล
เวทนา	เป็นเหตุ	ตัณหา	เป็นผล
ตัณหา	เป็นเหตุ	อุปาทาน	เป็นผล
อุปาทาน	เป็นเหตุ	ภาวะ คือ กัมมภาวะ	เป็นผล
กัมมภาวะ	เป็นเหตุ	ชาติ คือ อุปัตติภาวะ	เป็นผล
อุปัตติภาวะ	เป็นเหตุ	ชรา, มรณะ	เป็นผล
ชรา, มรณะ	เป็นเหตุ	อวิชชา	เป็นผล

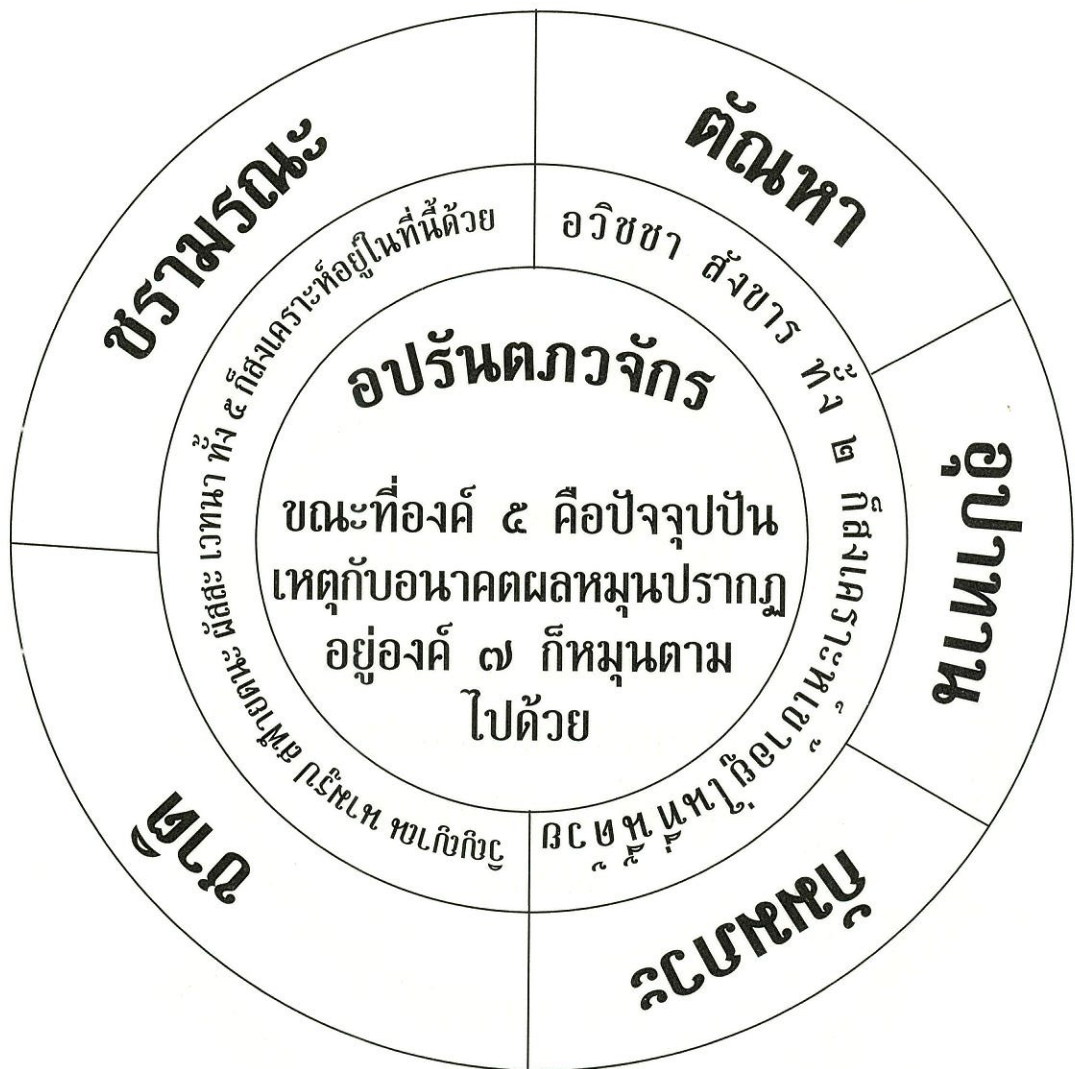
ในที่นี้จะได้อธิบายเฉพาะแต่ในข้อที่ว่า ชรา มรณะ เป็นเหตุ อวิชชา เป็นผล เพราะตามธรรมดาบุคคลทั้งหลายที่เกิดในโลกนี้ เมื่อชรา มรณะ เกิดขึ้นนั้น มีแต่ความอยากเป็นหนุ่มสาว และมีอายุยืนต่อไป อันนี้แหละเป็นตัวกามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ ซึ่งเนื่องมาจากชรา มรณะ ในขณะที่อาสวะต่าง ๆ เหล่านี้เกิดอยู่นั้น อวิชชาสวะก็เกิดร่วมสนับสนุนอยู่ด้วย ฉะนั้นแหละ จึงกล่าวได้ว่า ชรา มรณะ เป็นเหตุ อวิชชา เป็นผล (ชรามรณปัจจัย อวิชชา)

๓. ถาถม. ให้เขียนภาพที่แสดงถึง ปุพพันตภวจักร ?

ตอบ.

๔. ถาม. ให้เขียนภาพที่แสดงถึง อปรันตภวจักร

๕. ถาม. ทำมปริญเฉทที่ ๘ นี จิงชื่อว่า ปัจจยสังคหะ และให้แสดงเหตุผลใน การที่พระอนรุทธาจารย์แสดงบัญญัติต่ง ๆ ไว้ในท่ายปริญเฉทที่ ๘ นีค้ว พร้อมทั้งแปล คำปฏินญาของพระอนรุทธาจารย์ที่ว่

เยสั สงขตธมมานั

ตั วิภาคมิเหทานิ

เย ธมมา ปัจจยา ยถา

ปวกุขามิ ยถารหิ ฯ

ตอบ. ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า ปัจจยสังคหะนั้น เพราะพระอรุทธาจารย์ได้แสดง รวบรวมธรรมที่เป็นปัจจยและปัจจยุปบัน ตามนัยแห่งปฏิจลสมุปาบทและนัยแห่งปฏิฐาน ทั้หมดอยุในปริจเฉทที่ ๘ นี้ ฉะนั้น ปริจเฉทที่ ๘ นี้ จึงได้ชื่อว่า ปัจจยสังคหะ

แสดงเหตุผลในการที่พระอรุทธาจารย์แสดงบัญญัติต่าง ๆ ไว้ในท้ายปริจเฉทนี้ คือ ธรรมที่เป็นปัจจยที่แสดงในปฏิจลสมุปาบทนั้น เป็นปรมัตถ์ล้วน ไม่มีบัญญัติเข้าเจือปน ด้วยเลย ส่วนธรรมที่เป็นปัจจยที่แสดงในปฏิฐานนั้น มีทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ ด้วยเหตุนี้ พระอรุทธาจารย์จึงได้แสดงบัญญัติต่าง ๆ ไว้ในสุดท้ายแห่งปริจเฉทนี้

แปลคำปฏิญญาของพระอรุทธาจารย์ ดังต่อไปนี้คือ ธรรมทั้งหลายเหล่าใด คือ สังขตธรรม อสังขตธรรม และบัญญัติธรรม เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่ปัจจยุปบันธรรม เหล่าใด คือสังขตธรรม โดยประการต่าง ๆ มีเหตุสัตติ อารัมมณสัตติ เป็นต้น บัดนี้ ในปัจจยสังคหะนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงซึ่งประเภทต่าง ๆ กันแห่งอำนาจการอุปการะของปัจจย และปัจจยุปบันธรรมนั้นตามสมควร

๖. ถาม. ให้แสดงความหมายของคำว่า ปัจจย กับ ปัจจยุปบัน และธรรมที่เป็น ปัจจยได้ แต่เป็นปัจจยุปบันไม่ได้นั้น ได้แก่ธรรมอะไรบ้าง ?

ตอบ. คำว่า ปัจจย นั้น หมายความว่า เป็นเหตุของผลที่เกี่ยวข้องด้วยเหตุ นั้น ๆ คำว่า ปัจจยุปบัน หมายความว่า เป็นผลที่เกิดขึ้น โดยอาศัยธรรมที่เป็นเหตุ นั้น ๆ สรุปลความว่า ปัจจย ได้แก่ ธรรมที่เป็นเหตุ ปัจจยุปบัน ได้แก่ ธรรมที่เป็นผล และธรรมที่เป็นปัจจยได้ แต่เป็นปัจจยุปบันไม่ได้นั้น ได้แก่ ธรรม ๒ ประเภท คือ นิพพาน กับ บัญญัติ

๗. ถาม. ให้แสดงวจนัตถะพร้อมทั้งแปลคำว่า ปัจจย และ ปัจจยุปบัน

ตอบ. แสดงวจนัตถะพร้อมทั้งคำแปลดังต่อไปนี้คือ ปัจจย มีวจนัตถะว่า ปฏิจจ ผล อยติ เอตสมาติ = ปจจโย ผลธรรมที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ได้ เพราะอาศัยธรรมที่เป็น เหตุนี้ ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปัจจย อีกนัยหนึ่ง ปฏิจจ ผล เอติ คจจติ ปวตตติ เอตสมาติ = ปจจโย ผลธรรมที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ได้ เพราะอาศัยธรรมที่เป็นเหตุ ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปัจจย

วจนัตถะของคำว่า ปัจจยุปบัน ปจจโต อุปปนนิ = ปจจยุปปนนิ ผลธรรมที่ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจย ชื่อว่า ปัจจยุปบัน

๘. ถาม. คำว่า ปัจจยสังคหะนี้ มีกี่นัย คืออะไรบ้าง ? และจงแสดงถึงความแตกต่างกันระหว่างนัยนั้น ๆ (ไม่ต้องยกวจนัตถะ) ?

ตอบ. คำว่า ปัจจยสังคหะนี้มี ๒ นัย คือ

๑. ปฏิจจนูปาทานัย

๒. ปฏฐานนัย

ความแตกต่างกันระหว่างนัยทั้ง ๒ นั้น ก็คือ การแสดงเหตุผลตามนัยแห่งปฏิจจนูปาทานัย แสดงไว้เพียงให้รู้ว่า สัตว์ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นผลที่เกิดมาจากกรรมที่เป็นเหตุทั้งสิ้น ที่จะเกิดขึ้นเองหรือมีผู้สร้างให้เกิดโดยไม่ได้อาศัยกรรมที่เป็นเหตุนั้นย่อมไม่มีเลย หมายความว่า เมื่อมีเหตุปัจจัยครบบริบูรณ์แล้ว ผลย่อมปรากฏขึ้นเป็นธรรมดา แต่ไม่ได้แสดงถึงอำนาจของปัจจัยว่าการช่วยอุปการะของปัจจัยนั้น ๆ เป็นไปโดยอำนาจเหตุบ้าง อารมณ์บ้าง อธิบัติบ้าง เป็นต้น

ส่วนการแสดงเหตุผลตามนัยแห่งปฏฐานนัย แสดงให้รู้ว่า สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นเหตุเป็นผลเกี่ยวเนื่องกันตามสมควร ที่ปรากฏขึ้นโดยไม่เกี่ยวเนื่องกับเหตุผลนั้นไม่มีเลย และแสดงถึงอำนาจของปัจจัยนั้น ๆ ด้วยว่าการช่วยอุปการะของปัจจัยนั้น ๆ เป็นไปโดยอำนาจแห่งเหตุบ้าง อารมณ์บ้าง อธิบัติบ้าง เป็นต้น

๙. ถาม. จงแสดงวจนัตถะพร้อมทั้งคำแปลดังต่อไปนี้ คือ ก. ปฏิจจนูปาทาทิ ข. ปฏฐานํ ค. นโย ฉ. ปฏิจจนูปาทานโย ง. ปฏฐานนโย

ตอบ. ก. ปฏิจจนูปาทาทิ มีวจนัตถะแสดงว่า ปัจจยสามคคิ ปฏิจจน สมิ สห ปัจจยูปปนุณธมเม อุปปาเทตติ = ปฏิจจนูปาทาทิ หมู่แห่งเหตุอันใด มีอวิชชา เป็นต้น จนถึงชาติ ย่อมทำให้ผลธรรมมีสังขารเป็นต้น จนถึงอุปายาสเกิดขึ้นสม่าเสมอพร้อมกัน โดยอาศัยความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยที่เกี่ยวเนื่องกันเหตุหนึ่ง ๆ ฉะนั้น หมู่แห่งเหตุอันนั้น จึงชื่อว่า ปฏิจจนูปาทาทิ

อีกนัยหนึ่ง ปฏิจจน สมิ สห จ อุปปชชติ เอตสมาติ = ปฏิจจนูปาทาทิ ผลธรรมมีสังขารเป็นต้น เมื่อได้อาศัยการประชุมร่วมกันแห่งปัจจัยแล้วย่อมเกิดขึ้นสม่าเสมอพร้อมกัน เพราะอาศัยเหตุต่าง ๆ มีอวิชชา เป็นต้น ฉะนั้น เหตุต่าง ๆ มีอวิชชา เป็นต้น เหล่านั้น จึงชื่อว่า ปฏิจจนูปาทาทิ ได้แก่ อวิชชา เป็นต้น จนถึงชาติ

ข. ปฏฐานํ มีวจนัตถะแสดงว่า นานาบุปการานิ ฐานานิ ปจฺจยา เอตถาติ = ปฏฐานํ ปจฺจยทั้งหลายที่เป็นเหตุซึ่งมีอำนาจโดยประการต่าง ๆ มีอำนาจเหตุ อำนาจอารมณ์ เป็นต้น มีอยู่ในภรณ์นี้ ฉะนั้น ภรณ์นี้จึงชื่อว่า ปฏฐาน ได้แก่ ภรณ์ที่แสดงถึงปจฺจย ๒๔

ค. นโย มีวจนัตถะแสดงว่า นียติ ฌายตฺติติ = นโย การแสดงที่พึงรู้โดยบัณฑิตทั้งหลาย ฉะนั้น จึงชื่อว่า นัย

ฌ. ปฏิจสุมุปาบทนโย มีวจนัตถะแสดงว่า ปฏิจสุมุปาเท เทลิตฺโต นโย = ปฏิจสุมุปาบทนโย นัยที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาในปฏิจสุมุปาบท ชื่อว่า ปฏิจสุมุปาบทนัย

ง. ปฏฐานนโย มีวจนัตถะแสดงว่า ปฏฐาเน เทลิตฺโต นโย = ปฏฐานนโย นัยที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาในปฏฐาน ชื่อว่า ปฏฐานนัย

๑๐. ฌาม. ปฏิจสุมุปาบทธรรม หมายความว่า ภาวะใด มีจำนวนเท่าไร คืออะไรบ้าง ปฏิจสุมุปบันนธรรม หมายความว่า ภาวะใด มีจำนวนเท่าไร คืออะไรบ้าง และให้แสดงวจนัตถะที่มีความหมายถึงธรรมที่เป็นผลมาด้วย ?

ตอบ. ปฏิจสุมุปาบทธรรม หมายความว่า ธรรมที่เป็นเหตุ มีจำนวน ๑๑ ประการ ได้แก่ อวิชชา เป็นต้น มีชาติเป็นที่สุด

ปฏิจสุมุปบันนธรรม หมายความว่า ธรรมที่เป็นผล มีจำนวน ๑๑ ประการ ได้แก่ สังขารเป็นต้น มีชรามรณะเป็นที่สุด แสดงวจนัตถะที่มีความหมายถึงธรรมที่เป็นผล ดังนี้ คือ ปจฺจยํ ปฏิจฺจ สุมุบุปฺขชตฺติติ = ปฏิจสุมุปบันโน ธรรมโดยย่อเกิดขึ้นโดยอาศัย ปจฺจย ฉะนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า ปฏิจสุมุปบันน ได้แก่ ธรรมที่เป็นผล มีสังขารเป็นต้น จนถึงชรามรณะ

อีกนัยหนึ่ง

สุมุบุปฺขชนํ = สุมุบุปฺปาโท การเกิดขึ้นด้วยดี คือ เกิดขึ้นตามลำดับ ชื่อว่า สุมุปาบท

อีกนัยหนึ่ง

การเกิดขึ้นตามลำดับ ของธรรมที่อาศัยปจฺจยของตน ๆ และไม่ปราศจากกันกับ ปจฺจยของตนนั้นๆ ชื่อว่า ปฏิจสุมุปบันน ได้แก่ ธรรมที่เป็นผลมีสังขาร เป็นต้น

๑๑. ถาม. ให้แสดงหัวข้อดังต่อไปนี้พร้อมทั้งบาลีและคำแปล ?

- ก. แสดงนัย ๒ นัย และความต่างกันระหว่างนัยทั้ง ๒
- ข. แสดงการช่วยอุปการะระหว่างปัจัยและปัจยุปบัน ตามนัยแห่งปฏิจสมุปาบท
- ค. จำแนกปฏิจสมุปาบทธรรมโดยนัยต่าง ๆ มีอัตราเป็นต้น จนถึงวิญญะ ๓ มูล ๒ เป็นที่สุด

ตอบ. ก. แสดงนัย ๒ นัย และความต่างกันระหว่างนัยทั้ง ๒

ปฏิจสมุปาบทนโย ปฏฐานนโย เจติ ปัจยสงคโห ทูริโธ เวทิตัพโพ ฯ
ตตถ ตพภาวภาวีกาการมตโต ปลกชิตโต ปฏิจสมุปาบทนโย ปฏฐานนโย ปน
อาหจปัจยจิตติมารพก ปุจจติ, อุภย ปน โวมิสสิตวา ปปญเจนติ อาจริยา ฯ

นักศึกษาท้งหลายพึงทราบวา ปัจยสังคหะนี้ มีนัย ๒ ประการ คือ ปฏิจ-
สมุปาบทนัย ๑ ปฏฐานนัย ๑

ในนัยทั้ง ๒ ประการนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกำหนดโดยอาการเป็นไปของ
ปัจยุปบันธรรม มีสังขารเป็นต้น ที่มีสภาพเกิดขึ้นเป็นธรรมดาเพราะอาศัยการเกิดขึ้น
แห่งปัจัยธรรมนั้น ๆ มีอวิชาเป็นต้น ชื่อว่า ปฏิจสมุปาบทนัย ส่วน ปฏฐานนัยนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงปรารภซึ่งอำนาจของปัจัยที่เป็นพิเศษ ส่วนท่านอรรถกถาจารย์
ท้งหลาย ได้รวมนัยทั้ง ๒ เข้าด้วยกันแล้วก็แสดงไว้โดยพิศดาร

ข. แสดงการอุปการะระหว่างปัจัยและปัจยุปบันตามนัยแห่งปฏิจสมุปาบท

ตตถ อวิชาปจยยา สงขารยา สงขารปจยยา วิญญานํ, วิญญานปจยยา
นามรูปํ, นามรูปปจยยา สฬายตณํ, สฬายตณปจยยา ผลโส, ผลสปจยยา เวทนา,
เวทนาปจยยา ตณหา ตณหาปจยยา อุปาทานํ, อุปาทานปจยยา ภโว, ภวปจยยา ชาติ,
ชาติปจยยา ชรามรณโสภปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา สมภวนติ, เอเวเมตสส เกวลสส
ทุกขกขณธสส สมุทโย โหติติ ฯ

ในนัยทั้ง ๒ ประการนั้น ความเป็นไปแห่งปัจัยธรรม และปัจยุปบันธรรม
โดยนัยแห่งปฏิจสมุปาบท คือ ปุญญากิสังขาร, อปุญญากิสังขาร, อาเนญซากิสังขาร

ธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอวิชา คือ ความไม่รู้ในสัจจะ ๔ ไม่รู้ใน
บุพพันตะ ๑ ไม่รู้ในอปรันตะ ๑ ไม่รู้ในบุพพันตาปรันตะ ๑ ไม่รู้ในปฏิจสุมุปาบท ๑
รวม ๘ ประการนี้เป็นเหตุ

วิญญาน คือ โลเกียวิปากจิต ๓๒ ดวง ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยสังขาร ๓
เป็นเหตุ

นามรูป คือ เจตสิก ๓๕ ดวง ที่ประกอบกับโลเกียวิปากจิต และกัมมชรูปปรากฏ
เกิดขึ้น เพราะอาศัยวิญญาน คือ โลเกียกุศลจิต ๑๗ อกุศลจิต ๑๒ (กัมมวิญญาน)
ที่ในภพก่อน ๆ และวิปากวิญญานที่ในภพนี้เป็นเหตุ

สฬายตนะ คือ อัชฌัตติกายตนะ ๖ มีจักขายตนะ เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้น
เพราะอาศัยนามรูปเป็นเหตุ

ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสผัสสะ เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอัชฌัตติกายตนะ
๖ เป็นเหตุ

เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสผัสสาเวทนา เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะ ๖
เป็นเหตุ

ตัณหา ๖ หรือว่า โดยพิศดาร ๑๐๘ มีรูปตัณหา เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัย
เวทนา ๖ เป็นเหตุ

อุปาทาน ๔ มีกามุปาทาน เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยตัณหา ๖ หรือ
๑๐๘ เป็นเหตุ

กัมมภาวะและอุปัตติภาวะทั้ง ๒ ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอุปาทาน ๔ เป็นเหตุ

ชาติ คือ ความเกิดขึ้นแห่งโลเกียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐ ปรากฏ
เกิดขึ้น เพราะอาศัยกัมมภาวะ เป็นเหตุ

ชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสส อุปายาส ทั้ง ๗ นี้ ปรากฏเกิดขึ้น
เพราะอาศัยชาติ เป็นเหตุ

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์แท้ ๆ ทั้งปวงนี้ เพราะอาศัยปัจจัยต่าง ๆ มีอวิชา
เป็นต้นดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้

อยมตถ ปฏิจจสมุปปาทนโย ฯ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เป็นปฏิจจสมุปปาทนัย ในปัจจัยสังคหะนี้

ค. จำแนกปฏิจจสมุปปาทธรรมโดยนัยต่าง ๆ มีอัทธา เป็นต้น มีวิภูษะ ๓ มูล ๒ เป็นที่สุด

ตตถ ตโย อทฐา ทวาทสงคานิ วิสตาการา ติสนธิ จตุสงเขปา ตินิ วฏฏานิ เทว มุลานิ จ เวทิตพพานิ ฯ ในปฏิจจสมุปปาทธรรมนั้น นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบ กาล ๓ องค์ ๑๒ ประเภท ๒๐ ความสืบทอดกัน ๓ หมวด ๔ ความหมุนเวียน ๓ มูล ๒

กาล (อัทธา) ๓

ถถ อวิชชา สงขารรา อตีโต อทฐา ชาติ ชรามรณํ อนาคโต อทฐา มชฺฌเณ อฏฺฐ ปจฺจุปนฺโน อทฐาติ ตโย อทฐา ฯ

พึงทราบได้อย่างไร ? พึงทราบกาล ๓ ดังนี้ คือ

อวิชชา กับสังขารทั้ง ๒ นี้ เป็นอดีตกาล คือ เป็นธรรมที่เกิดในภพก่อน ๆ ชาติ ชรา มรณะ ทั้ง ๓ นี้ เป็นอนาคตกาล คือ เป็นธรรมที่เกิดขึ้นในภพหน้า องค์ธรรม ๘ ที่อยู่ตรงกลาง คือ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ เหล่านี้ เป็นปัจจุบันกาล คือ เป็นธรรมที่เกิดในภพหน้าอีก

องค์ ๑๒

อวิชชา สงขารรา วิญญานํ นามรูปํ สฬายตณํ ผสฺสโต เวทนา ตณฺหา อุปาทาน ภาโว ชาติ ชรามรณนฺติ ทวาทสงคานิ ฯ

พึงทราบองค์ ๑๒ ดังนี้ คือ อวิชชา สังขาร นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภาวะ ชาติ ชรามรณะ

หมายเหตุ. โสกาทิวจฺฉํ ปเนตถ นิสฺสนทผลนิตฺสสนํ ฯ ในปฏิจจสมุปปาท พระบาลีนี้คำว่า โสกะ เป็นต้น ซึ่งได้แก่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสสะ อุปายาส เหล่านี้แสดงให้รู้ถึงผลที่เป็นนิสสันทผล คือ เป็นผลที่สืบเนื่องมาจากชาติเหล่านั้น ไม่ใช่เป็นองค์โดยเฉพาะ

ประเภท ๒๐ ความสืบทอดกัน ๓ หมวด ๔

อวิชาสงขารคคหณน ปเนตถ ตณฺหุปาทานภาวปิ คหิตา ภวนฺติ ตถา
ตณฺหุปาทานภคคหณน จ อวิชา สงขารา ชาติชรามรณคคหณน จ วิญญานาภิ-
ผลปญจกเมว คหิตนฺติ กตฺวา

อตีเต เหตุโว ปญจ

อิมานิ ผลปญจกัม

อิทานิ เหตุโว ปญจ

อายตี ผลปญจกนฺติ

วีสตาคารา ติสนฺติ

จตุสสงฺเขปา จ ภวนฺติ ฯ

สำหรับในอัทธา ๓ นั้น โดยการยกเอาอวิชากับสังขารขึ้นมาแสดงแล้ว ตัณหา
อุปาทาน กัมมภาวะ ทั้ง ๓ นี้ ก็พึงนับเข้าในอดีตอัทธาด้วย

โดยการยกเอา ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ขึ้นแสดงแล้ว อวิชา สังขาร
ทั้ง ๒ นี้ ก็พึงนับเข้าในปัจจุบันอัทธา ด้วยเหมือนกัน

โดยการยกเอา ชาติ ชรา มรณะ ขึ้นแสดงแล้ว ผลทั้ง ๕ อย่าง มีวิญญานเป็นต้น
อันได้แก่ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ก็พึงนับเข้าในอนาคตอัทธา
ด้วย ฉะนั้น อาการ ๒๐ สันธิ ๓ สังเขป ๔ จึงเป็นไปดังนี้

เหตุในอดีตภพ มี ๕ คือ อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ

ผลในปัจจุบันภพ มี ๕ คือ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

เหตุในปัจจุบันภพ มี ๕ คือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชา สังขาร

ผลในอนาคตภพ มี ๕ คือ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

วัฏฏะ ๓

อวิชาตณฺหุปาทานา จ กิเลสวฏฺฐํ, กมฺมภวสงฺขาโต ภเวทเทโส สงฺขารา
จ กมฺมวฏฺฐํ, อุปปตฺติสงฺขาโต ภเวทเทโส อวเสสา จ วิปាកวฏฺฐนฺติ ตีณิ วฏฺฏานิ

สำหรับวัฏฏะ ๓ นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบดังนี้ คือ อวิชา ตัณหา อุปาทาน
เหล่านี้ จัดเป็นกิเลสวัฏฏ์

ภะส่วนหนึ่ง คือ กัมมภะและสังขารเหล่านี้ จัดเป็นกัมมวัฏฏ์

ภะส่วนหนึ่ง คือ อุปัตติภะ และวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ชรามรณะ ที่เหลือเหล่านี้ จัดเป็นวิปากวัฏฏ์

มูล ๒

อวิชาตณฺหาวเสน เทว มุลานิ จ เวทิตพฺพานิ ฯ ส่วนมูล ๒ นั้น นักศึกษา พึงทราบโดยประเภทแห่ง อวิชา และ ตัณหา

๑๒. ถาม. ให้แสดงหัวข้อดังต่อไปนี้ เป็นบาลีและภาษาไทย คือ

ก. แสดงการขาดลงแห่งวัฏฏะทั้ง ๓ และสมุฏฐานของอวิชา

ข. แสดงคาถาบทสุดท้าย

ตอบ. ก. แสดงการขาดลงแห่งวัฏฏะ ทั้ง ๓ และสมุฏฐานของอวิชา

เตสเมว จ มุลานิ

นิโรธเณ นิรุชฺชติ

ชรามรณมุจฺฉาย

ปีฬิตานมภินฺนโส

อาสวานํ สมุปฺปาทา

อวิชา จ ปวตฺตติ ฯ

เมื่อวัฏฏะมูลทั้ง ๒ นั้น ดับสิ้นลงไม่มีเหลือ ด้วยอำนาจแห่งอรหัตตมรรคญาณแล้ว การหมุนเวียนแห่งปฏิจจสมุปบาท คือ วัฏฏะทั้ง ๓ ก็ย่อมดับลงทันที อวิชาเกิดขึ้นได้ก็ เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวธรรมที่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ถูกเบียดเบียนด้วยความแค้น ความเจ็บ ความตาย และธรรมที่เป็นเหตุแห่งความหลง คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส อยู่เนื่อง ๆ นั้นเอง

ข. แสดงคาถาบทสุดท้าย

วฏฺฏมาพฺนุสมิจฺเจวํ

เตภูมิกมนฺดาतिकํ

ปฏิจจสมุปฺปาโทติ

ปฏฺฐเปติ มหามฺนิ ฯ

โดยนัยดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น การหมุนเวียนของวัฏฏะทั้ง ๓ ที่ผูกพันกันไม่ขาดสาย อันเกิดอยู่ในภูมิทั้ง ๓ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่หาเบื้องต้นไม่ได้นั้นแหละ พระจอมมุนีเจ้าย่อมตรัสไว้ว่า เป็นปฏิจจสมุปบาท ดังนี้

๑๓. ถาม. ค่ำว่ำ อวืขขเมือแยกบทแล้ว ได้ก่บท คื่ออะไรบ้าง ให้ออก ความหมายของบทนั้น ๆ และให้แสดงวจนัถะของค่ำว่ำ วิขข อวืขข พร้อมทั้งแปล ความหมายมาโดยล่ำดับ ?

ตอบ. อวืขข เมือแยกบทแล้วได้ ๒ บท คื่อ อ บทหนึ่ง และ วิขข บทหนึ่ง อ = แปลว่ำ ไม่ หรือตรงกันข้ำม วิขข = แปลว่ำ รู้หรือปัญญา เมือรวมกันแล้ว แปลว่ำ ไม่รู้ หรือธรรมาติที่ตรงกันข้ำมกับปัญญา ได้แก่ โมหเจตสิก ดังแสดงวจนัถะ ต่อไปนี้ คื่อ

วิขข มีวจนัถะว่ำ จตุสจจธมมํ วิทติ ปากฏํ กรอติติ = วิขข ธรรมาติใด ย่อมรู้แจ้งอริยสัจ ๔ คื่อ ทำให้อริยสัจ ๔ ปรากฏชัดเจน ฉะนั้น ธรรมาตินั้น จึงชื่อว่ำ วิขข ได้แก่ ปัญญาเจตสิก

อวืขข มีวจนัถะแสดงว่ำ วิขขาปฏิปทขาติ = อวืขข ธรรมาติใดเป็นไปตรง กันข้ำมกับปัญญา ฉะนั้น ธรรมาตินั้น จึงชื่อว่ำ อวืขข

อีกนัยหนึ่ง อวินทียํ วินทติติ = อวืขข ธรรมาติใด ย่อมได้ซึ่งสุจริต ธรรมาติไม่ควรได้ ฉะนั้น ธรรมาตินั้น จึงชื่อว่ำ อวืขข

อีกนัยหนึ่ง วินทียํ น วินทติติ = อวืขข ธรรมาติใด ย่อมไม่ได้ซึ่งสุจริต ธรรมาติควรได้ ฉะนั้น ธรรมาตินั้น จึงชื่อว่ำ อวืขข

อีกนัยหนึ่ง อวืขขมาเน น ขวาเปติติ = อวืขข ธรรมาติใด เป็นผู้รู้ผิด ในบัญญัติธรรมา มี ขาย หลึง เป็นต้น ซึ่งไม่มีปรากฏโดยสภาวะความเป็นจริง ฉะนั้น ธรรมาตินั้น จึงชื่อว่ำ อวืขข

อีกนัยหนึ่ง วิขขมาเน น ขวาเปติติ = อวืขข ธรรมาติใด เป็นผู้รู้ผิดใน ปรมัตถธรรมา มีขันธ ๕ เป็นต้น ซึ่งปรากฏโดยสภาวะความเป็นจริง ฉะนั้น ธรรมาตินั้น จึงชื่อว่ำ อวืขข

อีกนัยหนึ่ง วิทิตพพํ อวิทิตํ กรอติติ = อวืขข ธรรมาติใด เป็นผู้ไม่ให้รู้ซึ่งธรรมา ที่ควรรู้ มีอริยสัจ ๔ เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมาตินั้น จึงชื่อว่ำ อวืขข

อวืขขทั้งหมดนี้ ได้แก่ โมหะเจตสิก

๑๔. ถ้าม. การไม่รู้ตามความเป็นจริงของอวิชชา นั้น มีกี่ประการ คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. การไม่รู้ตามความเป็นจริงของอวิชชา นั้น มีอยู่ ๘ ประการ คือ

๑. ทุกเข อวณํ = ไม่รู้ในทุกข์
๒. ทุกขสมุทเย อวณํ = ไม่รู้ในเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์
๓. ทุกขนิโรธ อวณํ = ไม่รู้ในธรรมอันเป็นที่ดับแห่งทุกข์
๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อวณํ
= ไม่รู้ในหนทางที่ให้เข้าถึงความดับทุกข์
๕. ปุพฺพนฺเต อวณํ = ไม่รู้ในชั้น์ อายตนะ ชาติที่เป็นอดีต
๖. อปรนฺเต อวณํ = ไม่รู้ใน ชั้น์ อายตนะ ชาติที่เป็นอนาคต
๗. ปุพฺพนฺตาปรนฺเต อวณํ = ไม่รู้ในชั้น์ อายตนะ ชาติที่เป็อดีตและอนาคต
๘. อิทปฺปจฺยตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ รมเมสุ อวณํ
= ไม่รู้ใน รูป นาม ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย มีเหตุทำให้เกิดตามในปฏิจจสมุปปาท

๑๕. ถ้าม. ให้แสดงถึงความเป็นไปของผู้ที่ไม่รู้ ในการที่ตนเกิดมาแล้ว และ ไม่รู้ ในการที่จะต้องเกิดต่อไปอีกข้างหน้า ?

ตอบ. **บุพพุนตาปรนเต อญาณิ** ความไม่รู้ใน ชั้นธ อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีตและอนาคต คือ ความเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม และอบายสัตว์ที่ตนเคยเกิดมาแล้ว ในอดีตและที่ตนจะเกิดต่อไปในกาลข้างหน้า นั่นเอง ฉะนั้น ในข้อที่ว่า **บุพพุนตาปรนเต อญาณิ** นี้ก็หมายถึง ผู้ที่ไม่รู้ว่า ตัวเราก็คือ คนอื่นก็ตี เคยเกิดมาแล้ว และจะเกิดต่อไปข้างหน้า บุคคลที่มีความเห็นเช่นนี้ ก็มีหลายลัทธิด้วยกัน ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่า บุคคลจำพวกนี้ไม่เคยได้รับการศึกษาในพระสูตร พระอภิธรรม พระวินัย อย่างครบถ้วน และไม่เคยปฏิบัติวิปัสสนา ทั้งยังไม่เคยได้พบเห็นผู้ที่ระลึกชาติได้นั่นเอง

๑๖. ถ้าม. ให้อธิบายในคำดังต่อไปนี้ คือ

- ก. นานาสัตถุอูลโลกนภย ข. วินิปาติกรภย
ค. อปายภย ชม. ทุจจริตภย
ง. ทุกขสามัญญ จ. ทุกขพิเศษ

ตอบ. ก. นานาสัตถุลโลภณภย ได้แก่ ภยที่ยังไม่พ้นจากการนับถือศาสนาต่าง ๆ หมายความว่า ในภพนี้ เป็นผู้เคารพนับถือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็จริง แต่ในภพต่อ ๆ ไป ไม่นับถือศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เปลี่ยนไปนับถือศาสนาอื่น ๆ ตลอดจนนับถือ เทวดา พรหม ผี เหล่านี้เป็นต้น นี่ก็เป็นภยที่น่ากลัวอย่างหนึ่ง

ข. วินิปาติกภย ได้แก่ ภยคือการไปเกิดในที่ ๆ ไม่แน่นอน หมายความว่า เมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้ว จะไปเกิด ณ ที่ไหนก็รู้ไม่ได้ จะไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม หรือไปเกิดเป็นพวกสัตว์นรก สัตว์ดิรัจฉาน เปรต ผี ก็รู้ไม่ได้ทั้งสิ้น ต้องแล้วแต่กรรมของคนที่ทำไว้ หรือชาตินี้เกิดเป็นคน รวย สวย ฉลาด ตระกูลสูง มีสติ สัมปชัญญะดี มีอวัยวะครบถ้วน มีสุขภาพดี ต่อไปชาติหน้า อาจจะไปเกิดเป็นคนยากจน ไม่สวย งาม ตระกูลต่ำ มีสติฟั่นเฟือน มีอวัยวะขาดตกบกพร่อง เป็นคนอ่อนแอ ขี้โรค เหล่านี้เป็นต้น ก็ได้ นี่ก็เป็นภยที่น่ากลัวอีกอย่างหนึ่ง

ค. อปายภย ได้แก่ ภยคือ การยังไม่พ้นจากการไปเกิดในอบายภูมิ เป็นพวกสัตว์นรก สัตว์ดิรัจฉาน ผี เปรต อสุรกาย แม้พวกที่เกิดเป็นพรหมอยู่แล้วนั้นก็ไม่นั่นนอนว่า จะไม่ไปเกิดในอบาย เพราะยังเป็นปุถุชนอยู่ แม้ว่า ในชาติที่ ๒ จะไม่ไปเกิดในอบาย แต่ชาติที่ ๓ เป็นต้นไป ก็อาจไปเกิดได้ นี่ก็เป็นภยที่น่ากลัว อีกอย่างหนึ่ง

ฆ. ทุจจริตภย ได้แก่ ภยคือยังไม่พ้นจากการกระทำอันเป็นทุจริตต่าง ๆ หมายความว่า ในชาตินี้ยังไม่เคยทำทุจริต คือ ไม่ชอบฆ่าสัตว์เบียดเบียนสัตว์ ไม่เป็นโจรผู้ร้าย ไม่เป็นคนพูดจาเหลวไหล ไม่เป็นคนเสพสุรายาเมา ไม่เป็นคนมีความเห็นผิด แต่ในชาติต่อ ๆ ไป อาจไปเกิดเป็นคนที่มีความยินดีพอใจในการกระทำทุจริต คือ ชอบฆ่าสัตว์ เป็นโจรผู้ร้าย เป็นคนพูดจาเหลวไหล ชอบเสพสุรายาเมา มีความเห็นผิด เป็นต้น เหล่านี้ก็ได้ นี่ก็เป็นภยที่น่ากลัวอย่างหนึ่ง

ง. ทุกข์สามัญญ ได้แก่ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ของสัตว์ทั้งหลายใน ๓๑ ภูมิ ที่เป็นไปตามธรรมดา ไม่มีผู้ใดหลีกเลี่ยงได้

จ. ทุกข์พิเศษ ได้แก่ ความทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยพยสนะ ๕ อย่าง คือ

๑. ญาติพยสนะ ได้แก่ การสูญเสียญาติมิตร

๒. โภคพยสนะ ได้แก่ การสูญเสียสมบัติ ทรัพย์สินเงินทอง ยศ บริวาร

๓. โรคพยสนะ ได้แก่ มีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน
๔. สิลพยสนะ ได้แก่ ความวิบัติไปแห่งศีล
๕. ทิณณพยสนะ ได้แก่ มีความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม

๑๗. ถาม. ให้อธิบายในบุคคล ๓ จำพวก ดังต่อไปนี้ โดยเฉพาะ ๆ คือ

- ก. ผู้มีวิชาหนา
- ข. ผู้มีวิชาเบาบาง
- ค. ผู้มีวิชาเบาบางที่สุด

ตอบ ก. บุคคลบางจำพวกไม่รู้ว่าการกระทำอย่างนี้ดี เป็นกุศล การกระทำอย่างนี้ไม่ดี เป็นอกุศล ด้วยอำนาจแห่งวิชาที่ปกปิดไว้ไม่ให้รู้ ฉะนั้น บุคคลจำพวกนี้จึงกล้ากระทำทุจริตต่าง ๆ อย่างไม่รู้สึกรังเกียจและละอายใจ วิชาของบุคคลจำพวกนี้เป็นวิชาที่หนา

ข. บุคคลบางจำพวกรู้ว่า การกระทำอย่างนี้ดี เป็นกุศล อย่างนี้ไม่ดี เป็นอกุศล ฉะนั้นบุคคลจำพวกนี้เมื่อขณะที่มีอกุศลเกิดขึ้น ก็สามารถระงับได้ ไม่ปล่อยให้ล่วงถึงกาย วาจา แล้วปรับเปลี่ยนจิตใจและการกระทำนั้นให้เป็นกุศลเกิดขึ้น วิชาของบุคคลจำพวกนี้จัดว่าเป็นวิชาที่เบาบาง

ค. บุคคลที่ได้สำเร็จเป็นโสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี นั้น ได้ชื่อว่า เป็นผู้เห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ แล้ว แต่ยังไม่สามารถทำลายอวิชชาให้หมดสิ้นไป อวิชชาของพระอริยบุคคลเหล่านี้ เป็นวิชาที่เบาบางที่สุด

๑๘. ถาม. ให้แสดงลักษณะ รส ปัจจุปัตถฐาน ปทัฏฐาน ของวิชชาโดยละเอียด ?

ตอบ. แสดงลักษณะ รส ปัจจุปัตถฐาน ปทัฏฐาน ของวิชชา ดังนี้ คือ

๑. ญาณลักษณะ มีความรู้ เป็นลักษณะ หรือมีความเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา เป็นลักษณะ
๒. สมโมหรรสา มีการทำให้ธรรมที่ประกอบกับตน และผู้ที่โมหะกำลังเกิดอยู่นั้นมีความหลงหรือมีตน เป็นกิจ

๓. ปฏิจฉาปนปัจจุภูฏานา มีความเป็นธรรมชาติที่ปกปิดสภาวะที่มีอยู่ใน
อารมณ์นั้น เป็นอาการปรากฏในปัญญาของ
บัณฑิตทั้งหลาย

๔. อาสวปฏฏานา มีอาสวะ ๓ เป็นเหตุใกล้ (เว้นตัวเอง)

๑๙. ถาม. คำว่า สังขาร หมายความว่าอย่างไร ให้ยกวจนัตถะขึ้นแสดงและ
สังขารที่เป็นผลของอวิชชาที่ดี ธรรมที่ชื่อว่า สังขาร ที่ไม่เป็นผลของอวิชชาที่ดี มีอย่างละ
เท่าไร คืออะไรบ้าง ให้แสดงองค์ธรรมโดยเฉพาะ ๆ ด้วย ?

ตอบ. คำว่า สังขาร หมายความว่า ธรรมที่ปรุงแต่งให้ผลธรรมเกิดขึ้น
ดังแสดงวจนัตถะว่า (ธรรมาธิฏฐาน) สงฺขตํ สงฺขโรติ อภิสงฺขโรนฺติติ = สงฺขารธา ธรรมเหล่า
ใด ย่อมปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า สังขาร ได้แก่
เจตนาเจตสิกที่ในอกุศลจิต ๑๒ โลภียกุศลจิต ๑๗

หรืออีกนัยหนึ่ง (บุคคลาธิฏฐาน) สงฺขตํ กายวจีมนกมมํ อภิสงฺขโรนฺติ เอเตหิติ
= สงฺขารธา สัตว์ทั้งหลายย่อมปรุงแต่ง กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่เป็นสังขตธรรม
โดยเจตนาธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น เจตนาธรรมที่เป็นเหตุแห่งการปรุงแต่งของสัตว์ทั้งหลาย
เหล่านั้น จึงชื่อว่า สังขาร ได้แก่ เจตนาเจตสิกที่ในอกุศลจิต ๑๒ โลภียกุศลจิต ๑๗

และสังขารที่เป็นผลของอวิชา มี ๖ อย่าง คือ

๑. ปุญญาภิสังขาร ได้แก่ กุศลเจตนาเป็นผู้ปรุงแต่งโลกียกุศลวิปากและกุศล
กัมมชรูปโดยตรง ได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕

๒. อปุญญาภิสังขาร ได้แก่ อกุศลเจตนา เป็นผู้ปรุงแต่งอกุศลวิปาก และอกุศล
กัมมชรูปโดยตรง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒

๓. อาเนญยาภิสังขาร ได้แก่ กุศลเจตนาที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวเป็นผู้ปรุงแต่งอรุป
วิปากโดยตรง ได้แก่ อรูปาวจรกุศลเจตนา ๔

๔. กายสังขาร ได้แก่ เจตนาที่ปรุงแต่งกายทุจริต และกายสุจริตให้สำเร็จลง
ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับทางกาย

๕. **วจีสังขาร** ได้แก่ เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่งวชิทุจริต และวชิสุจริตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับทางวาจา

๖. **จิตตสังขาร** ได้แก่ เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่งมโนทุจริตและมโนสุจริตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลภียกุศลเจตนา ๑๗ ที่เกี่ยวกับทางใจ

ธรรมที่ชื่อว่า สังขาร ที่ไม่ใช่เป็นผลของอวิชชา มี ๗ อย่าง คือ

๑. **สังขตสังขาร** ได้แก่ ธรรมที่ถูกปัจจัย ๔ ปรุงแต่ง ได้แก่ จิต เจตสิก รูปทั้งหมด เช่น “อนิจจา วต สงขาร” เป็นต้น

๒. **อภิสังขตสังขาร** ได้แก่ รูปนามที่ถูกกรรมเป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรง ได้แก่ โลภียวิบากและกัมมชรูปโดยตรง อภิสังขตสังขารนี้ ก็สังเคราะห์เข้าในสังขตสังขารด้วยเหมือนกัน

๓. **อภิสังขณสังขาร** ได้แก่ ธรรมที่ปรุงแต่งโลภียวิบากและกัมมชรูปโดยตรง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลภียกุศลเจตนา ๑๗

๔. **ปโยคาสังขาร** ได้แก่ ความพยายามปรุงแต่งทางกาย และทางใจ ได้แก่ วิริยเจตสิก ที่เกี่ยวกับ กายกรรม และมโนกรรม

๕. **กายสังขาร** ได้แก่ ธรรมชาติที่ปรุงแต่งร่างกาย ได้แก่ ลมหายใจเข้าออก

๖. **วจีสังขาร** ได้แก่ ธรรมชาติที่ปรุงแต่งวาจา ได้แก่ วิตก วิจาร

๗. **จิตตสังขาร** ได้แก่ ธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ได้แก่ สัญญา เวทนา หรือ เจตสิก ๕๐ (เว้นวิตก วิจาร)

๒๐. **ถาม.** เจตนาที่อยู่ในวิบากและกิริยาเหล่านี้ไม่จัดเป็นสังขาร มีปัญญากิสังขาร เป็นต้น เพราะเหตุไร และกุศลเจตนาที่ชื่อว่า บุญ แต่ไม่ชื่อว่า ปัญญากิสังขาร หรือ อาณัญซากิสังขารนั้นมีหรือไม่ ถ้ามีจะได้แก่ กุศลเจตนาชนิดไหน ให้อธิบาย ?

ตอบ. เจตนาที่อยู่ในวิบาก ไม่จัดเป็นสังขาร มีปัญญากิสังขาร เป็นต้น เพราะเหตุว่า ตัวเองเป็นวิบากอยู่แล้ว เจตนาที่อยู่ในกิริยา ก็ไม่จัดเป็นสังขาร มีปัญญากิสังขาร เป็นต้น เพราะเหตุว่า เป็นเจตนาที่เกิดในสันดานของพระอรหันต์

กุศลเจตนาที่ชื่อว่า บุญ แต่ไม่ชื่อว่า บุญญาภิสังขารนั้น มิได้แก่ โลกุตตร-
กุศลเจตนา อธิบายว่า โลกุตตรกุศลเจตนา นั้น ได้ชื่อว่า เป็นบุญก็จริง แต่ไม่ชื่อว่า
บุญญาภิสังขาร หรือ อาเนญชาภิสังขาร เพราะไม่มีหน้าที่ทำให้เกิดภพชาติที่เป็นวิภูฏสงสาร
แต่มีหน้าที่ทำลายภพชาติเท่านั้น

๒๑. ถาม. ให้แสดงวจนัตถะของบทดังต่อไปนี้

- ก. ปุณณัม ข. อปุณณัม ค. อาเนญชัม
ฌ. ปุณณญาภิสังขาร ง. วจีสังขาร

ตอบ. ก. ปุณณัม มีวจนัตถะแสดงว่า อตตโน สนตานิ ปุณาติ โสเธตติ =
ปุณณัม ธรรมชาติโดยย่อมีสาระชั้นธรรมาณของตนให้สะอาด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า บุญ

ข. อปุณณัม มีวจนัตถะแสดงว่า น ปุณณัม = อปุณณัม ธรรมชาติที่เป็นปฏิปักษ์
ต่อบุญ ชื่อว่า บาป

ค. อาเนญชัม มีวจนัตถะแสดงว่า อิณชัม อนิณชัมเยว = อาเนญชัม ธรรมชาติใด
เป็นผู้ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า อนิณชยะ ธรรมที่ไม่หวั่นไหวนั้นแหละ
ชื่อว่า อาเนญชยะ

ฌ. ปุณณญาภิสังขาร มีวจนัตถะแสดงว่า ปุณณญจ ตัม อภิสังขารโ จาติ =
ปุณณญาภิสังขาร ธรรมชาติที่เป็นบุญนั้นด้วย เป็นผู้ปรุ้งแต่งโดยตรงด้วย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
จึงชื่อว่า ปุณณญาภิสังขาร

ง. วจีสังขาร มีวจนัตถะแสดงว่า วาจัม สงฺขโรตติ = วจีสังขาร ธรรมชาติใด
เป็นผู้ปรุ้งแต่งวาจา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า วจีสังขาร

๒๒. ถาม. จงจำแนกปุณณญาภิสังขารเป็นต้น โดยกายกรรม วจีกกรรม มโนกรรม
ทาน ศีล ภาวนา และทุจจิริต ๑๐

ตอบ. ปุณณญาภิสังขารที่เกี่ยวกับมหากุศล และอปุณณญาภิสังขารเหล่านี้
สำเร็จได้ด้วย กายกรรม วจีกกรรม มโนกรรม

ปุณณญาภิสังขารที่เกี่ยวกับรูปาวจรกุศล และอาเนญชาภิสังขารเหล่านี้ สำเร็จได้ด้วย
มโนกรรมอย่างเดียว

ปุญญาภิสังขาร สำเร็จได้ด้วย ทาน ศีล ภาวนา

อปุญญาภิสังขาร สำเร็จได้ด้วย ทุจจริต ๑๐

อาเนญขาภิสังขาร สำเร็จได้ด้วย ภาวนาอย่างเดียว

๒๓. ถาม. ให้แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัญฐานของสังขาร

ตอบ. แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัญฐานของสังขาร ดังนี้คือ

๑. อภิสงฺขรณลกฺขณา มีการปรุ่่งแต่ง เป็นลักษณะ

๒. อายุหรฺรสา มีความพยายามให้ปฏิสนธิวิญญาณเกิด หรือพยายามให้ธรรมที่เป็นผล ซึ่งได้แก่ รูปนาม ที่เป็นหมวดเป็นกองเกิดขึ้น เป็นกิจ

๓. เจตนาปจฺจุปฏฺฐานา มีความเป็นธรรมชาติที่ชักนำกระตุ้น เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

๔. อวิชฺชาปทญฺฐานา มีอวิชชา เป็นเหตุใกล้

๒๔. ถาม. ให้แสดงความแตกต่างกันระหว่างสังขารที่เป็นผลของอวิชชา กับสังขารที่เป็นเหตุให้เกิดวิญญาณ ?

ตอบ. สังขารมี ๒ อย่าง คือ สังขารที่เป็นผลของอวิชชา อย่างหนึ่ง สังขารที่เป็นเหตุให้เกิดวิญญาณ อย่างหนึ่ง

สำหรับสังขารที่เป็นผลของอวิชชานั้น ย่อมได้เจตนาทั้งหมดไม่มียกเว้นอย่างหนึ่งอย่างใด ส่วนสังขารที่เป็นเหตุให้เกิดวิญญาณนั้น ยกเว้นเจตนาที่อยู่ในอุทัจจสัมปยุตตจิตขณะที่อกุศลปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้น โดยอาศัยอปุญญาภิสังขารเป็นเหตุ เพราะอุทัจจสัมปยุตตเจตนาไม่มีกำลังพอที่จะส่งผลในปฏิสนธิกาลให้เกิดเป็นพวกอบายสัตว์ได้ แต่ในปวัตติกาลนั้น สามารถส่งผลให้เป็นอกุศลวิบากได้ ฉะนั้น ในคำว่า “สงฺขารปจฺจยา วิญญาณํ” นั้น ระหว่างอปุญญาภิสังขารเป็นเหตุ ปฏิสนธิวิญญาณเป็นผล จึงเว้นอุทัจจสัมปยุตตเจตนาเสีย คงได้อกุศลเจตนา ๑๑ แต่ระหว่างอปุญญาภิสังขารเป็นเหตุ ปวัตติวิญญาณเป็นผลนั้นได้อกุศลเจตนา ๑๒ ทั้งหมด

ส่วนในปุญญาภิสังขารนั้น เว้นเจตนาที่ในกุศลอภิญญาเสียโดยแน่นอน เพราะอภิญญากุศลเจตนา นี้ ไม่มีหน้าที่ส่งผลคือวิปากวิญญาณ ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล แต่อย่างใด อภิญญาต่าง ๆ มีอิทธิวิธอภิญญา เป็นต้น ที่เกิดขึ้น ก็เป็นผลมาจากกุศลอภิญญาที่เป็นผลเกิดขึ้นในปัจจุบัน เป็นประจักษ์สิทธินั้นเอง แต่ว่าแม้จะเว้นเจตนาที่ในกุศลอภิญญา ก็ตาม จำนวนเจตนาที่เป็นปุญญาภิสังขาร ก็คงได้ ๑๓ เท่าเดิม เพราะรูปาวจรกุศลปัญญาจณานที่ไม่เกี่ยวกับอภิญญาก็มีอยู่

สำหรับอาเนญชาภิสังขารนั้น คงได้เจตนาทั้งหมดไม่มียกเว้น ฉะนั้น เมื่อสรุปจำนวนสังขารที่เป็นเหตุให้เกิดวิญญาณแล้ว คงได้ดังนี้คือ

ปุญญาภิสังขาร ๑๓ (เว้นเจตนาที่ในกุศลอภิญญา)

อปุญญาภิสังขาร ๑๒ (เว้นอุทัจจสัมปยุตตเจตนาที่ให้ผลในปฏิสนธิกาล)

อาเนญชาภิสังขาร ๔

รวมเป็นเจตนา ๒๙

อนึ่ง อกุศลเจตนาที่ถูกประหารโดยมรรคทั้ง ๔ และกุศลอกุศลเจตนาที่เป็นโอหสิกรรม แม้ว่าจะเป็นสังขารที่เกิดมาจากอริชาเป็นเหตุก็จริง แต่ก็ไม่จัดเข้าในสังขารที่เป็นเหตุของวิญญาณเช่นเดียวกัน

๒๕. ถาม. จงแสดงวจนัตถะของคำว่า “วิญญาณ” พร้อมทั้งองค์ธรรม ?

ตอบ. แสดงวจนัตถะของคำว่า “วิญญาณ” พร้อมทั้งองค์ธรรม (ธรรมมาธิฐาน) **วิชานาตีติ = วิญญาณ** ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์เป็นพิเศษ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า วิญญาณ องค์ธรรมได้แก่ โลเกียวิปากจิต ๓๒

อีกนัยหนึ่ง (บุคคลาธิฐาน) **วิชานนติ เอเตนาติ = วิญญาณ** บุคคลทั้งหลาย ย่อมรู้อารมณ์เป็นพิเศษโดยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้บุคคลทั้งหลายได้รู้ อารมณ์เป็นพิเศษนั้น จึงชื่อว่า วิญญาณ องค์ธรรมได้แก่ โลเกียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕

๒๖. ถาม. ให้แสดงองค์ธรรมของวิญญาณตามนัยทั้ง ๒ พร้อมทั้งอธิบาย

ตอบ. องค์ธรรมของวิญญาณนี้ แสดงเป็น ๒ นัย คือ โดยยอภิธรรมภาชนีนัย อย่างหนึ่ง และ โดยสูตรตันตภาชนีนัย อย่างหนึ่ง

เมื่อว่าโดยอภิธรรมภาษณีนัย ได้แก่ จิต ๘๙ เพราะคำว่า วิญญานนั้นมีการรู้ อารมณ์เป็นพิเศษไปจากการรู้แบบสัญญาและปัญญา ฉะนั้น จึงนับเอาจิตทั้งหมดได้ และ อีกประการหนึ่ง จิตทั้งหมดที่เกิดขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยสังขารคือการปรุงแต่ง ฉะนั้น จึงนับเอา จิตทั้งหมดได้

เมื่อว่าโดยสุดตันตภาษณีนัย ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒ เพราะการแสดง ปฏิจสมุปบาทโดยสุดตันตภาษณีนัยนี้ มีการจำแนกโดยกาล คือ ภาพที่เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต จำแนกโดยเหตุผล วัฏฏะทั้ง ๓ เป็นต้น ฉะนั้น วิญญาน เมื่อว่าโดยกาลแล้ว ก็จัดเข้าในปัจจุบันภาพ ดังที่แสดงว่า “มขณเ อฏฐ ปจจุปนโน อทธา” เมื่อว่าโดยเหตุผล ก็จัดเข้าในผล ดังที่แสดงว่า “อิทานิ ผลปญจก” เมื่อว่าโดยวัฏฏะทั้ง ๓ ก็จัดเข้าใน วิปากวัฏฏ์ ดังที่แสดงว่า “อวเสสา จ วิปากวฏฏ” ฉะนั้น คำว่า วิญญานที่เป็นผลของ สังขารนี้ จึงได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒ นั่นเอง

ส่วนการแสดงโดยอภิธรรมภาษณีนัยนั้น องค์ธรรมไม่จำกัด คือ คำว่า วิญญาน ก็ได้แก่ จิตทั้งหมด คำว่า นาม ก็ได้แก่ เจตสิกทั้งหมด คำว่า รูป ก็ได้แก่ รูปทั้งหมด คำว่า ผัสสะ ก็ได้แก่ ผัสสะทั้งหมด ดังนี้ เป็นต้น เพราะไม่มีการจำแนกโดยกาล เหตุ ผล เป็นต้น การแสดงปฏิจสมุปบาทโดยนัยทั้งสอง ดังกล่าวมาแล้วนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดง ไว้ในวิภังคปกรณ์ในอภิธรรมปิฎก

๒๗. ถาม. จงจำแนกปฏิสนธิวิญญาน ๑๙ โดย มิสสกะ สุทธะ ภูมิ กำเนิด คติ วิญญานจิตติ สัตตาวาส

ตอบ. ปฏิสนธิวิญญาน ๑๙ เหล่านี้ เมื่อจำแนกโดยมิสสกะ และ สุทธะ แล้วแบ่งออกเป็น ๒ คือ

๑. รูปมิสสกวิญญาน วิญญานที่ปนด้วยรูป มี ๑๕
๒. รูปอมิสสกวิญญาน วิญญานที่ไม่ปนด้วยรูป มี ๔

เมื่อจำแนกโดยภูมิแล้ว แบ่งออกเป็น ๓ คือ

๑. กามวิญญาน มี ๑๐
๒. รูปวิญญาน มี ๕
๓. อรูปวิญญาน มี ๔

เมื่อจำแนกโดยกำเนิดแล้ว แบ่งออกเป็น ๔ คือ

๑. อัณฑชวิญญาน	มี ๑๐
๒. ชลาพุชวิญญาน	มี ๑๐
๓. สังเสทชวิญญาน	มี ๑๐
๔. โอปปาติกวิญญาน	มี ๑๙

เมื่อจำแนกโดยคติแล้ว แบ่งออกเป็น ๕ คือ

๑. เทวคตวิญญาน	มี ๑๘
๒. มนุสสคตวิญญาน	มี ๙
๓. นรยคตวิญญาน	มี ๑
๔. ตีรจฉานคตวิญญาน	มี ๑
๕. เปตคตวิญญาน	มี ๑

เมื่อจำแนกโดยวิญญานฐิติ (ภูมิอันเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาน) แล้วมี ๗ คือ

๑. นานัตตกายนานัตตสัญญาวิญญาน	มี ๙
๒. นานัตตกายเอกัตตสัญญาวิญญาน	มี ๒
๓. เอกัตตกายนานัตตสัญญาวิญญาน	มี ๒
๔. เอกัตตกายเอกัตตสัญญาวิญญาน	มี ๒
๕. อากาสนัญญาตวิญญาน	มี ๑
๖. วิญญานัญญาตวิญญาน	มี ๑
๗. อากิญจัญญาตวิญญาน	มี ๑

เมื่อจำแนกโดยสัตตาวาส (ภูมิอันเป็นที่อาศัยของสัตว์) แล้วมี ๘ (เว้นสัตตาวาส คือ อสัญญาสัตตา เพราะไม่มีวิญญาน) คือ ข้อ ๑ ถึง ๗ เหมือนวิญญานฐิติ ๗

๘. เนวสัญญานาสัญญาตวิญญาน	มี ๑
---------------------------	------

๒๘. ถาม. ให้แสดงจำนวนปฏิสนธิวิญญาน ดังต่อไปนี้

รูปมิสสกวิญญาน	รูปอมิสสกวิญญาน	กามวิญญาน
รูปวิญญาน	อรูปวิญญาน	อันทขวิญญาน
ชลาพูขวิญญาน	สังเสทขวิญญาน	โอปปาติกวิญญาน
เทวคตวิญญาน	มนุสสคตวิญญาน	นิริยคตวิญญาน
ตริจฉานคตวิญญาน		

ตอบ. รูปมิสสกวิญญาน วิญญานที่ปนด้วยรูป มี ๑๕ คือ อุเปกขาสันตึรณอกุศลวิปากจิต ๑ อุเปกขาสันตึรณกุศลวิปากจิต ๑ มหาวิปากจิต ๘ รูปาวจรวิปากจิต ๕

รูปอมิสสกวิญญาน วิญญานที่ไม่ปนด้วยรูป มี ๔ คือ อรูปาวจรวิปากจิต ๔

กามวิญญาน มี ๑๐ คือ อุเปกขาสันตึรณอกุศลวิปากจิต ๑ อุเปกขาสันตึรณกุศลวิปากจิต ๑ มหาวิปากจิต ๘

รูปวิญญาน มี ๕ คือ รูปาวจรวิปากจิต ๕

อรูปวิญญาน มี ๔ คือ อรูปาวจรวิปากจิต ๔

อันทขวิญญาน ชลาพูขวิญญาน สังเสทขวิญญาน

มีอย่างละ ๑๐ เหมือนกามวิญญาน

โอปปาติกวิญญาน มี ๑๙ ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙ นั้นเอง

เทวคตวิญญาน มี ๑๘ (เว้นอุเปกขาสันตึรณอกุศลวิปากจิต ๑)

มนุสสคตวิญญาน มี ๙ ได้แก่ มหาวิปากจิต ๘ อุเปกขาสันตึรณอกุศลวิปากจิต ๑

นิริยคตวิญญาน ตริจฉานคตวิญญาน

มีอย่างละ ๑ คือ อุเปกขาสันตึรณอกุศลวิปากจิต ๑

๒๙. ถาม. ให้อธิบายในหัวข้อดังต่อไปนี้ คือ

ก. วิญญานที่เป็นผลของสังขารนี้ แบ่งออกเป็น ๒ พวก

ข. จำแนกปฏิสนธิวิญญาน ๑๙ โดยสังขาร ๓

ค. จำแนกปวัตติวิญญาน ๓๒ โดยสังขาร ๓

ตอบ. ก. วิทยุณนที่เป็นผลของสังขารนี้ แบ่งออกเป็น ๒ จำพวก คือ วิทยุณนที่เกิดในปฏิสนธิกาล ชื่อว่า ปฏิสนธิวิทยุณน ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙ จำพวกหนึ่ง วิทยุณนที่เกิดในปวัตติกาล ชื่อว่า ปวัตติวิทยุณน ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒ จำพวกหนึ่ง

หมายเหตุ. (ปฏิสนธิกาล หมายเอาเฉพาะอุปาทขณะของปฏิสนธิจิตเท่านั้น ส่วนปวัตติวิทยุณนนั้น หมายเอาตั้งแต่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิตเป็นต้นไป)

ข. จำแนกปฏิสนธิวิทยุณน ๑๙ โดยสังขาร ๓

๑. อปุณณากิสังขาร ๑๑ (เว้นอุทัจจสัมปยุตตเจตนา) เป็นเหตุให้เกิดอุเบกขา สันตึรณกุศลวิปากจิต ๑ ให้ปฏิสนธิเป็นหุคตือเหตุกบุคคล ในอบายภูมิ ๔

๒. ปุณณากิสังขาร มี ๔ ประเภท คือ

๑) ปุณณากิสังขาร ที่เป็นทวิเหตุกโอมกกุศลเจตนา ๔ เป็นเหตุให้เกิด อุเบกขา- สันตึรณกุศลวิปากจิต ๑ ให้ปฏิสนธิเป็นสุคตือเหตุกบุคคล คือ มนุษย์ที่ไม่สมประกอบ ทางด้านจิตใจ หรือร่างกายด้วย และเกิดเป็นเทวดาชั้นต่ำ ในกามสุคติภูมิ ๒ (มนุษย์และ เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาภูมิ)

๒) ปุณณากิสังขาร ที่เป็น ทวิเหตุกอกัฏฐกุศลเจตนา ๔ และติเหตุกโอมกกุศลเจตนา ๔ เป็นเหตุให้เกิดมหาวิปากญาณวิปยุตตจิต ๔ ให้ปฏิสนธิเป็นทวิเหตุกบุคคล คือมนุษย์และเทวดาชั้นกลาง ในกามสุคติภูมิ ๓

๓) ปุณณากิสังขาร ที่เป็น ติเหตุกอกัฏฐกุศลเจตนา ๔ เป็นเหตุให้เกิดมหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔ ให้ปฏิสนธิเป็น ติเหตุกบุคคล คือ มนุษย์และเทวดาชั้นสูง ในกามสุคติภูมิ ๓

๔) ปุณณากิสังขาร ที่เป็น รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ เป็นเหตุให้เกิด รูปาวจรวิปากจิต ๕ ให้ปฏิสนธิเป็น ติเหตุกบุคคล ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอัสสัญญัตตภูมิ)

๓. อาเนณฺขากิสังขาร คือ อรูปาวจรกุศลเจตนา ๔ เป็นเหตุให้เกิดอรูปาวจรวิปากจิต ๔ ให้ปฏิสนธิเป็น ติเหตุกบุคคล ในอรุปภูมิ ๔

ค. จำแนกปวัตติวิทยุณน ๓๒ โดยสังขาร ๓

๑. อปุญญาภิสังขาร คือ อกุศลเจตนา ๑๒ เป็นเหตุให้เกิด อกุศลวิปากจิต ๗ ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ ภูมิ (ตามสมควร)

๒. ปุญญาภิสังขาร มี ๒ ประเภท คือ

๑) ปุญญาภิสังขาร คือ มหากุศลเจตนา ๘ เป็นเหตุให้เกิดอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ (ตามสมควร) และมหาวิปากจิต ๘ ในกามสุคติภูมิ ๗

๒) ปุญญาภิสังขาร คือ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ เป็นเหตุให้เกิด รูปาวจรวิปากจิต ๕ ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตตภูมิ)

๓. อาเนญยาภิสังขาร คือ อรูปาวจรกุศลเจตนา ๔ เป็นเหตุให้เกิดอรูปาวจรวิปากจิต ๔ ที่ในรูปภูมิ ๔

๓๐. ถาม. วิปากวิญญาณที่เกิดขึ้นในกามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ ในอดีตกาลนั้น ได้แก่อะไร และเกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลนั้นได้แก่อะไร ให้แสดงโดยเฉพาะ ๆ

ตอบ. วิปากวิญญาณที่เกิดขึ้นในกามภูมิ ในอดีตกาลนั้น ได้แก่ กามวิปากจิต ๒๓ ในปฏิสนธิกาล ได้แก่ กามปฏิสนธิจิต ๑๐

ในรูปภูมิ ในอดีตกาล ได้แก่ จักขุวิญญาณจิต ๒ โสทวิญญาณจิต ๒ สัมปฏิจฉนจิต ๒ สันตிரณจิต ๓ รูปาวจรวิปากจิต ๕ ในปฏิสนธิกาล ได้แก่ รูปาวจรวิปากจิต ๕

ในอรูปภูมิ ในอดีตกาล และปฏิสนธิกาล ได้แก่ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ นั้นเอง

๓๑. ถาม. จงแสดงโลกียวิปากวิญญาณ ๓๒ ดังต่อไปนี้

ก. วิปากวิญญาณที่เกิดในปฏิสนธิกาลได้ แต่เกิดในอดีตกาลไม่ได้

ข. วิปากวิญญาณที่เกิดในอดีตกาลได้ แต่เกิดในปฏิสนธิกาลไม่ได้

ค. วิปากวิญญาณที่เกิดในปฏิสนธิกาล และอดีตกาล ได้ทั้ง ๒

ง. วิปากวิญญาณที่เกิดในปฏิสนธิกาล และอดีตกาล ไม่ได้ทั้ง ๒

ตอบ. ก. นตถิ ไม่มี

ข. มี ๑๓ คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ สัมปฏิจฉนจิต ๒ โสมนัสสันตிரณจิต ๑

ค. มี ๑๙ ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙

ง. นตถิ ไม่มี

๓๒. ถาม. ให้แสดงลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน ปทัฐานของวิญญาน และในการที่สังขารเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิญญานนั้น ได้อำนาจปัจจัยก็ปัจจัย คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. แสดงลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน ปทัฐานของวิญญาน ดังนี้

๑. วิชาชนลกขณัม มีการรู้อารมณ์เป็นพิเศษจากสัญญาและปัญญา เป็นลักษณะ
๒. ปุพพกมรส มีการเป็นประธานแก่เจตสิกและกัมมชรูป เป็นกิจ
๓. ปฏิสนธิปัจจุภูฐานัม มีการติดต่อระหว่างภพเก่าและภพใหม่ เป็นอาการปรากฏ
๔. สงขารปฏภูฐานัม ว่าเป็นสังขาร ๓ เป็นเหตุใกล้

วตถารมมณปฏภูฐานัม หรือมีวัตถุ ๖ กับอารมณ์ ๖ เป็นเหตุใกล้

และสังขารทั้ง ๓ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิปากวิญญานนี้ได้อำนาจปัจจัย ๒ คือ

๑. ปกตูปนิสสยปัจจัย
๒. นานักขณิกกัมมปัจจัย

๓๓. ถาม. ให้แสดงประเภทแห่งวิญญานที่เป็นเหตุของนามรูปพร้อมทั้งองค์ธรรมและคำว่า นามรูป นั้น นามได้แก่อะไร รูปได้แก่อะไร ?

ตอบ. วิญญานที่เป็นเหตุให้เกิดนามรูป มีอยู่ ๒ อย่างคือ

๑. วิปากวิญญาน
๒. กัมมวิญญาน

วิปากวิญญาน ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒

กัมมวิญญาน ได้แก่ อกุศลจิต มหากุศลจิต รูปาวจรกุศลจิตที่ประกอบด้วยกุศล
อกุศลเจตนาที่ในอดีตภพ

และคำว่า นามรูป นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบด้วยโลกียวิปากจิต ๓๒
รูป ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป จิตตชรูป (สำหรับปวัตติกัมมชรูป และ
จิตตชรูปที่เข้าอยู่ในบทว่า “รูป” ได้นั้น ก็โดยอาศัย กัมมวิญญาน และปวัตติวิปากวิญญาน
นั่นเอง (นับเข้าโดยอนุโลม)

๓๔. ถาม. จงจำแนกนามรูปที่เป็นผลของวิปากวิญญานนั้น โดยปฏิสนธิกาล
และปวัตติกาล และให้อธิบายในวจนัตถะที่ว่า “นามนญจ รูปนญจ นามรูปนญจ = นามรูป”

ตอบ. จำแนกนามรูป ที่เป็นผลของวิปากวิญญาณนั้น โดยปฏิสนธิกาล และ
ปวัตติกาล ดังนี้

ปฏิสนธิวิปากวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙

ปวัตติวิปากวิญญาณ ได้แก่ โลเกียวิปากจิต ๓๒

ปฏิสนธินาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับปฏิสนธิวิญญาณ ๑๙

ปวัตตินาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับปวัตติวิปากวิญญาณ ๓๒

ปฏิสนธิรูป ได้แก่ กัมมชรูปที่เกิดพร้อมๆกับปฏิสนธิวิญญาณ

ปวัตติรูป ได้แก่ จิตตรูปที่เกิดจากปวัตติวิปากวิญญาณ ๑๘

(เวไนยปัญญวิญญาณจิต ๑๐ อรูปวิปากจิต ๔)

อธิบายในวจนัตถะข้อที่ว่า “นามลฺย รุปลฺย นามรูปลฺย = นามรูป” ดังนั้นคือ
คำว่า “นามรูป” นี้ ถ้าแสดงตามความเป็นไปของนามและรูปที่เกิดจากวิญญาณแล้ว
จะต้องแสดงว่า “วิญญาณปจฺจยา นามรูป นามรูป” แต่ในที่นี้ตัดเอา “นามรูป”
ออกเสียบทหนึ่ง คงเหลือแต่ “นามรูป” บทเดียว การแสดงเช่นนี้ เรียกว่า “เอกเสสนัย”

๓๕. ถาม. ให้แสดงวจนัตถะของ นาม รูป พร้อมทั้งแสดง ลักษณะ รส
ปัจจุပ္ปฏฐาน ปทัฏฐานของนามและรูปด้วย

ตอบ. แสดงวจนัตถะของคำว่า นาม ได้แก่ อารมมณ นมตีติ = นาม
ธรรมชาติโดยย่อมน้อมไปในอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า นาม ได้แก่ เจตสิกที่ประกอบ
กับโลเกียวิปากจิต ๓๒ วจนัตถะของรูป ได้แก่ “สีตฺตุนหาทิวโรธิปจฺจเยหิ รูปปตีติ = รูป”
ธรรมชาติใด ย่อมสลายไป เพราะปัจจัยที่เป็นปฏิปักษ์ มีความเย็น ความร้อน เป็นต้น
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า รูป ได้แก่ กัมมชรูป และ จิตตชรูป

แสดงลักษณะ รส ปัจจุပ္ปฏฐาน ปทัฏฐาน ของนาม

๑. อารมมณ นมมลกฺขณ มีการน้อมไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ
๒. สมฺปโยครส มีการประกอบกับวิญญาณและประกอบกันเอง เป็นกิจ
๓. อวินิพฺโกคปจฺจุပ္ปฏฐาน มีการไม่แยกกันกับจิต เป็นอาการปรากฏ
๔. วิญญาณปทฺฐาน มีวิญญาณ (ปฏิสนธิวิญญาณ) เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทฐาน ของรูป

๑. รูปปนลกฺขณํ มีการแปรปรวน เปลี่ยนแปลงสลายไป เป็นลักษณะ
๒. วิกีรณรสํ มีการแยกออกจากจิตได้ เป็นกิจ
๓. อพฺยาगतปจฺจุปฺปฏฺฐานํ มีความเป็นอพยगतธรรม (คือรู้อารมณ์ไม่ได้) เป็นผลปรากฏ
๔. วิญญฺาณปทฺฐานํ มีวิญญฺาณ (ปฏฺิสนธิวิญญฺาณ) เป็นเหตุใกล้ให้เกิด
๓๖. ถาถาม. จงแสดงอำนาจปัจจัยที่เข้ากันได้ ในการช่วยอุปการะ ดังต่อไปนี้
 - ก. วิปากวิญญฺาณ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม คือ เจตสิกที่ประกอบ
 - ข. ปฏฺิสนธิวิญญฺาณ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ทหยัตตรูป
 - ค. ปฏฺิสนธิวิญญฺาณ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปฏฺิสนธิกัมมชรูป (เว้นทหยัตตรู)
 - ง. กัมมวิญญฺาณ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปฏฺิสนธิกัมมชรูป ในอัสสญฺญสัตตภูมิ
 - จ. กัมมวิญญฺาณ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปฏฺิสนธิกัมมชรูป ในปัญจโวการภูมิ และเอกโวการภูมิ

ตอบ. ก. วิปากวิญญฺาณเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม คือ เจตสิกที่ประกอบนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๙ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย
๓. นิสสยปัจจัย	๔. วิปากปัจจัย
๕. อาหารปัจจัย	๖. อินทริยปัจจัย
๗. สัมปยุตตปัจจัย	๘. อัตติปัจจัย
๙. อวิคตปัจจัย	

ข. ปฏฺิสนธิวิญญฺาณเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ทหยัตตรูปนั้นได้อำนาจปัจจัย ๙ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย
๓. นิสสยปัจจัย	๔. วิปากปัจจัย

๕. อาหารปัจจย	๖. อินทริยปัจจย
๗. วิปยุตตปัจจย	๘. อัตถิปัจจย
๙. อวิคตปัจจย	

ค. ปฏิสนธิวิญญานเป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่ปฏิสนธิกัมมชรูป (เว้นหทยัตถุ) นั้น ได้อ่านาจปัจจย ๘ ปัจจย คือ

๑. สหชาติปัจจย	๒. นิสสยปัจจย
๓. วิปากปัจจย	๔. อาหารปัจจย
๕. อินทริยปัจจย	๖. วิปยุตตปัจจย
๗. อัตถิปัจจย	๘. อวิคตปัจจย

ง. กัมมวิญญานเป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่ปฏิสนธิกัมมชรูป ในอสังยุตตฎณินั้น ได้อ่านาจปัจจย ๑ ปัจจย คือ

๑. ปกตูปนิสสยปัจจย	(ตามนัยพระสูตร)

จ. กัมมวิญญานเป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่ปัตติกัมมชรูป ในปัญจโวการภูมิ และเอกโวการภูมินั้น ได้อ่านาจปัจจย ๑ ปัจจย คือ

๑. ปกตูปนิสสยปัจจย	(ตามนัยพระสูตร)

๓๗. ถาม. ให้แสดงองค์ธรรมในบทว่า นามรูปปัจจยา สฬายตนํ สมภาวติ โดยเฉพาะ ๆ และจงแสดงวณัตถะของบทดังต่อไปนี้ อายตนะ สฬายตนะ ?

ตอบ. ในที่นี้ นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต ๓๒

รูป ได้แก่ กัมมชรูป ๑๖ คือ อวินิพโกชรูป ๘ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๑ หทยัตถุ ๑ ชีวิตรูป ๑

สฬายตนะ ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ คือ โลเกียวิปากจิต ๓๒

อายตนะ มีวณัตถะแสดงว่า “อายตํ สํสารวณฺณํ นยตีติ = อายตน์” ธรรมชาติใด ทรงไว้ซึ่งวิญญูสงสารที่ยืดยาว ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อายตนะ ได้แก่ อายตนะ ๑๒

สหายตนะ มีวจนัตถะแสดงว่า “ฉ อายตนาณิ = สหายตนิ”

อายตนะทั้ง ๖ ชื่อว่า สหายตนะ ได้แก่ อัชฌัตติกายตนะ ๖

สหายตณญจ ฉฏฐายตณญจ = สหายตนิ

อายตนะทั้ง ๖ และอายตนะที่ ๖ ชื่อว่า สหายตนะ

๓๘. ถาม. จงอธิบายในคำว่า “สหายตนะ” ในบทที่ว่า นามรูปปจฺจยา สหายตนิ และให้แปลบทดังต่อไปนี้

ก. อายตนลกฺขณํ

ข. ทสฺสนาทิสํ

ค. วตฺตทวารภาวปจฺจุปฺปจฺจํ

ง. นามรูปปทฺทจฺจํ

ตอบ. อธิบายคำว่า สหายตนะ ในบท นามรูปปจฺจยา สหายตนิ นี้เป็นบทที่ทำให้เหลือจาก ๒ บท คือ สหายตนิ ฉฏฐายตนิ การกระทำให้เป็นไปเช่นนี้ เรียกว่า เอกเสสนัย คือ ลบบท ฉฏฐายตนิ ออก คงเหลือไว้แต่ สหายตนิ บทเดียว หมายความว่า อัชฌัตติกายตนะ ๖ ที่เป็นผลของนามรูปนี้ เมื่อจำแนกโดยภูมิแล้วย่อมเป็นไปดังนี้ คือ

ในปัญจโวการภูมิ นามรูปเป็นเหตุ อัชฌัตติกายตนะ ๖ ที่ชื่อว่า สหายตนะเป็นผลตามสมควร

ในอรุပ္ปภูมิ นามเป็นเหตุ มนายตนะ ที่ชื่อว่า ฉฏฐายตนะ เป็นผล

การเป็นเหตุเป็นผลระหว่างนามกับมนายตนะนั้น เกิดพร้อมกัน และเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันก็ได้ ส่วนการเป็นเหตุเป็นผลกันระหว่างนามกับปัญจายตนะนั้น เกิดพร้อมกันก็มี ไม่เกิดพร้อมกันก็มี แล้วแต่กาล และการเป็นเหตุเป็นผลกันระหว่างรูปกับมนายตนะ และรูปกับปัญจายตนะนั้น เกิดพร้อมกันก็มี เกิดไม่พร้อมกันก็มี แล้วแต่กำเนิด แปลในบททั้ง ๔ ดังต่อไปนี้ คือ

ก. อายตนลกฺขณํ มีการกระทบหรือทำให้วิภูฏสงสารยียาว เป็นลักษณะ

ข. ทสฺสนาทิสํ มีการเห็นเป็นต้น เป็นกิจ

ค. วตฺตทวารภาวปจฺจุปฺปจฺจํ มีความเป็นวัตถุและทวาร ของปัญจวิญญานธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญานธาตุ ตามสมควร เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

ง. นามรูปปฏฐาณํ มีเจตสิกและกัมมชรูป เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

๓๙. ถาม. จงแสดงอำนาจปัจจัยในบท นามรูปปัจจุยา สหายตํ ข้อใดข้อหนึ่ง มาสัก ๑ ข้อ

ตอบ. นาม คือเจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต ๓๒ เป็นปัจจัย ช่วยอุปการะแก่นนายตนะ ซึ่งได้แก่ โลกียวิปากจิต ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจ ปัจจัย ๗ ปัจจัย คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. สหชาตนิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. สัมปยุตตปัจจัย	๖. อัตติปัจจัย
๗. อวิคตปัจจัย		

๔๐. ถาม. จงแสดงจกขัตถะในคำว่า ผัสสะ สัมผัสสะ จักขุสัมผัสสะ มโนสัมผัสสะ ?

ตอบ. ผัสสะมีวจนัตถะแสดงว่า (ธรรมาธิภูฐาน) อารมมณํ ผลุสตีติ = ผลุโส ธรรมชาติโดยย่อกระทบซึ่งอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ผัสสะ

อีกนัยหนึ่ง ผลุสนติ สมปยุตตธมมา เอเตนาติ = ผลุโส สัมปยุตตธรรม คือ จิตและเจตสิกทั้งหลาย ย่อมกระทบซึ่งอารมณ์ โดยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็น เหตุให้สัมปยุตตธรรมกระทบซึ่งอารมณ์นั้น ชื่อว่า ผัสสะ

สัมผัสสะ มีวจนัตถะแสดงว่า ผลุสนํ = ผลุโส (วา) สัมผัสเต = สมผลุโส การกระทบอารมณ์ ชื่อว่า ผัสสะ หรือชื่อว่า สัมผัสสะ

จักขุสัมผัสสะ มีวจนัตถะแสดงว่า จกขุวิญญาณน สมปยุตโต สมผลุสตีติ = จกขุสมผลุโส ผัสสะคือการกระทบที่ประกอบกับจักขุวิญญาณ ฉะนั้น จึงชื่อว่า จักขุสัมผัสสะ ได้แก่ ผัสสเจตสิก ที่ประกอบกับจักขุวิญญาณจิต ๒

มโนสัมผัสสะ มีวจนัตถะแสดงว่า มโนวิญญาณน สมปยุตโต สมผลุสตีติ = มโนสมผลุโส ผัสสะ คือ การกระทบที่ประกอบกับมโนวิญญาณ ฉะนั้น จึงชื่อว่า มโนสัมผัสสะ ได้แก่ ผัสสเจตสิก ที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต ๒๒ (เวทนาวิญญาณ ๑๐)

๔๑. ถาม. ให้แปลในบทดังต่อไปนี้

ก. จกขุญจ ปฏิจจ รูปะ จ อุปปชชติ จกขุวิญญาณํ ตินณํ สงคตติ ผลโส

ข. มนญจ ปฏิจจ ธมเม จ อุปปชชติ มโนวิญญาณํ ตินณํ สงคตติ ผลโส

ตอบ. ก. จักขุวิญญาณย่อมปรากฏขึ้นได้เพราะอาศัยจักขุประสาทกับรูปารมณ การประชุมร่วมกันระหว่าง จักขุประสาท รูปารมณ จักขุวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้ชื่อว่า ผัสสะ

ข. มโนวิญญาณ ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยภวังคจิต กับ สภาวธรรมต่าง ๆ ทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ การประชุมร่วมกันระหว่าง ภวังคจิต สภาวธรรมต่าง ๆ มโนวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้ชื่อว่า ผัสสะ

๔๒. ถาม. ให้อธิบายถึงการกระทบารมณของผัสสะ ว่ากระทบอย่างไร จึงเรียกว่า ผัสสะ ได้ ?

ตอบ. การกระทบารมณของผัสสะนี้ ไม่เหมือนกับการกระทบกันระหว่าง รูปกับรูป เช่น มือ ๒ ข้างกระทบกัน หรือวัตถุ ๒ สิ่งกระทบกัน เป็นการกระทบกันกับ อารมณหนึ่งอารมณใดตามสภาวะ แต่บางคราวการกระทบารมณตามสภาวะที่ชื่อว่า ผัสสะนี้ ก็ปรากฏชัดเจน คล้ายกับมีสิ่งหนึ่งสิ่งใดมากระทบกับกาย เช่นขณะที่แลเห็นคนอื่น กำลังกินของเปรี้ยว ๆ อยู่ ก็รู้สึกน้ำลายไหล หรือเห็นคนกำลังล้มมีดอยู่บนหินทราย เมื่อได้ยินเสียงนั้นแล้ว ก็รู้สึกเสียวพิน หรือบางคนทีใจอ่อน แลเห็นคนขึ้นไปในที่สูง มาก ๆ ก็รู้สึกเสียวไส้กลัวแทน มีอาการขาสั่น ใจหวิว หรือคนฉลาดได้แลเห็นเขากำลัง ตีพินกัน มีโลหิตออกมา ก็รู้สึกกลัวใจสั่นเป็นลม หรือเมื่อเมื่อขณะเห็นเสือก็สะดุ้งกลัว จนก้าวขาไม่ออกยืนตัวแข็งอยู่กับที่ หรือผู้ที่เข้าไปในสถานที่สงบเงียบ มีสัพบุรุษทั้งหลาย กำลังบำเพ็ญกรรมฐานอยู่ เมื่อได้แลเห็นบุคคลและสถานที่เช่นนี้แล้ว ก็มีความรู้สึกว่ จิตใจสลายซุ่มขึ้นผ่องใสขึ้นทันที ความเป็นไปดังที่ได้กล่าวมานี้ ก็คือ การกระทบกันระหว่าง จิตกับารมณที่เรียกว่า ผัสสะ นั่นเอง และผัสสะทั้ง ๖ ประการนี้ เกิดขึ้นได้ ก็เพราะมี อัชฌัตติกายตนะ ๖ ที่เกิดจากอดีตกรรมเป็นเหตุ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ทรงแสดง ว่า สหายตนปจจา ยา ผลโส

๔๓. ถาม. ให้จำแนกผัสสะ ๖ โดยภูมิ ?

ตอบ. จำแนกผัสสะ ๖ โดยภูมิได้ดังนี้

ในกามภูมิ ๑๑ ผัสสะ ๖ ย่อมเกิดได้

ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขณัฐตตภูมิ) ผัสสะ ๓ คือ จักขุสัมผัส ผัสสะ โสตสัมผัส ผัสสะ มโนสัมผัส ย่อมเกิดได้

ในรูปภูมิ ๔ ผัสสะ ๑ คือ มโนสัมผัส ย่อมเกิดได้

ส่วนในอสังขณัฐตตภูมินั้น ผัสสะทั้งหมด ย่อมเกิดไม่ได้ เพราะไม่มีอัมมัตติ-
กายตนะ ๖ เกิดในภูมินี้เลย

๔๔. ถาม. ผัสสะที่เกิดขึ้นโดยอาศัย “สหายตนะ” เป็นปัจจัยนี้ เมื่อนับจำนวน
โดยพิศดารแล้ว มีจำนวนเท่าไร คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. ผัสสะที่เกิดขึ้นโดยอาศัย “สหายตนะ” เป็นปัจจัยนี้ เมื่อนับจำนวน
โดยพิศดารแล้ว มีจำนวน ๓๒ ประการ ได้แก่ ผัสสะที่ประกอบในโลกียวิปากจิต ๓๒ นั้นเอง

๔๕. ถาม. ตามธรรมดา ผัสสะอย่างเดียว เกิดขึ้นโดยอาศัยอายตนะทั้งหมด
ก็หาไม่ได้ ผัสสะทั้งหมดเกิดขึ้นโดยอาศัยอายตนะอย่างเดียวก็น่าจะมีได้ แต่ทำไมพระพุทธองค์
จึงทรงเทศนาโดยใช้บทที่เป็นเอกพจน์ว่า “สหายตนะปัจจุยา ผลโส” ?

ตอบ. เพราะธรรมดา ผัสสะอย่างหนึ่ง ๆ จะปรากฏขึ้นได้นั้น จะอาศัย
อายตนะอย่างเดียวนั้นไม่ได้ ต้องมีอายตนะเป็นที่อาศัยมากกว่าหนึ่งขึ้นไป กล่าวคือ ต้องมีการ
ประชุมร่วมกัน ทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เช่น จักขุสัมผัส ผัสสะจะเกิดขึ้นได้
ต้องอาศัยมีอายตนะ ๔ อย่าง คือ

๑. จักขายตนะ ได้แก่ จักขุปสาท
๒. รูปายตนะ ได้แก่ รูปารมณ
๓. มนายตนะ ได้แก่ จักขุวิญญาณ
๔. อัมมายตนะ ได้แก่ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๖ (เว้นผัสสะ)

ในโสตสัมผัสสะ ขานสัมผัสสะ ชิวหาสัมผัสสะ กายสัมผัสสะ ก็อาศัยอายตนะ ๔ อย่าง (ตามสมควรแก่ปัจจัยทางทวารของตน ๆ) เช่นเดียวกันกับจักขุสัมผัสสะ

สำหรับมโนสัมผัสสะนั้น อาศัยอายตนะได้ทั้งหมด แต่ในขณะที่เกิดขึ้นคราวหนึ่ง ๆ นั้น อาศัยอายตนะ ๒ ก็มี ๓ ก็มี เช่น มโนสัมผัสสะที่เกี่ยวกับธรรมารมณ์ ก็อาศัย ๒ คือ มนายตนะ และ ธัมมายตนะ ถ้ามโนสัมผัสสะที่เกี่ยวกับรูปารมณ์ก็อาศัยอายตนะ ๓ คือ รูปายตนะ มนายตนะ และธัมมายตนะ ดังนี้ แต่ในการที่พระพุทธรองค์ทรงเทศนาโดยใช้บทที่เป็นเอกพจน์ว่า “สหายตนปัจจุยา ผลโส” นั้น ก็เพื่อให้รู้ว่าผัสสะอย่างหนึ่ง ๆ จะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยอายตนะมากกว่าหนึ่ง จะอาศัยเพียงอายตนะเดียวนั้นไม่ได้

๔๖. ถาม. ให้แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัฐาน ของผัสสะ ?

ตอบ. แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัฐาน ของผัสสะ

๑. ผุสนลกฺขโณ มีการกระทบอารมณ์ เป็นลักษณะ
๒. สงฺฆฏฺฐนโรโส มีการกระทำให้จิตกับอารมณ์ติดต่อกัน เป็นกิจ
๓. สงฺคตฺปัจจุปฏฺฐาโน มีการประชุมร่วมกันระหว่าง วัตถุ อารมณ์ และวิญญาน เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. สหายตนปฏฺฐาโน มีอัมมัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

๔๗. ถาม. เวทนาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยผัสสะเป็นปัจจัยมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ?
จงแสดงความหมายพร้อมทั้งองค์ธรรมของเวทนาแต่ละอย่างว่ามีอย่างไรบ้าง ?

ตอบ. เวทนามี ๖ อย่าง คือ

๑. จักขุสัมผัสสชาเวทนา หมายความว่า การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างจักขุวิญญานกับรูปารมณ์ ได้แก่ เวทนาที่อยู่ในจักขุวิญญานจิต ๒
๒. โสตสัมผัสสชาเวทนา หมายความว่า การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่าง โสตวิญญานกับสัทธารมณ์ ได้แก่ เวทนาที่อยู่ในโสตวิญญานจิต ๒
๓. ขานสัมผัสสชาเวทนา หมายความว่า การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่าง ขานวิญญานกับคันธารมณ์ ได้แก่ เวทนาที่อยู่ในขานวิญญานจิต ๒

๔. **ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา** หมายความว่า การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย การกระทบกันระหว่าง ชิวหาวิญญาณกับรสารมณ์ ได้แก่ เวทนาที่อยู่ในชีวหาวิญญาณจิต ๒

๕. **กายสัมผัสสชาเวทนา** หมายความว่า การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการ กระทบกันระหว่าง กายวิญญาณกับโผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ เวทนาที่อยู่ในกายวิญญาณจิต ๒

๖. **มโนสัมผัสสชาเวทนา** หมายความว่า การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย การกระทบกันระหว่าง มโนวิญญาณกับธรรมารมณ์ หรืออารมณ์ ๖ ได้แก่ เวทนาที่อยู่ใน โลเกียวิปากจิต ๒๒ (เวทนาปัญญวิญญาณจิต ๑๐)

๔๘. **ถาม.** เวทนาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยผัสสะเป็นปัจจัยนี้ เมื่อนับจำนวนโดยพิสดาร แล้ว มีจำนวนเท่าไร คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. เมื่อนับจำนวนโดยพิสดารแล้ว มี ๓๒ ได้แก่ เวทนาที่ในโลเกียวิปาก จิต ๓๒ นั้นเอง

๔๙. **ถาม.** จงแสดงวจันตถะของคำว่า เวทนา และจักขุสัมผัสสชาเวทนา พร้อมทั้งคำแปล ?

ตอบ. เวทนา มีวจันตถะแสดงว่า “**เวทยตฺติ = เวทนา**” ธรรมชาติใด ย่อมเสวยอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า เวทนา และจักขุสัมผัสสชาเวทนา มีวจันตถะแสดงว่า **จกฺขุสมฺมผลสโต ชาตา เวทนาติ = จกฺขุสมฺมผลสชาเวทนา** เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุสัมผัสผัสสะเป็นเหตุ ฉะนั้น จึงชื่อว่า จักขุสัมผัสสชาเวทนา

๕๐. **ถาม.** จงจำแนกเวทนา ๖ โดยสุข ทุกข์ อุเบกขา ?

ตอบ. เวทนาทั้ง ๖ เหล่านี้ เมื่อจำแนกโดย สุข ทุกข์ เฉย ๆ แล้วได้ดังนี้ คือ ตั้งแต่จักขุสัมผัสสชาเวทนา จนถึงชีวหาสัมผัสสชาเวทนา ทั้ง ๔ นี้ เป็นการเสวยอารมณ์ ชนิดอุเบกขา

กายสัมผัสสชาเวทนา เป็นการเสวยอารมณ์ ชนิดสุข ๑ ทุกข์ ๑

มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นการเสวยอารมณ์ ชนิดสุข ๖๒ ทุกข์ ๒ อุเบกขา ๔๗

เมื่อว่าโดยธรรมชาติที่เป็นไปอยู่ในโลกนี้แล้ว การเสวยอารมณ์ มีอยู่ ๓ อย่างคือ

๑. ความรู้สึกสบายกาย สบายใจ ในเมื่อได้ประสบกับอารมณ์ที่ถูกใจ เรียกว่า สุขเวทนา อย่างหนึ่ง

๒. ความรู้สึกไม่สบายกายไม่สบายใจ ในเมื่อได้ประสบกับอารมณ์ที่ไม่ถูกใจ เรียกว่า ทุกขเวทนา อย่างหนึ่ง

๓. ความรู้สึกเฉย ๆ ในเมื่อได้ประสบกับอารมณ์ปานกลาง เรียกว่า อุเบกขา เวทนา อย่างหนึ่ง

๕๑. ถาม. ให้แสดงลักษณะ รส ปัจจุပ္ปฏฐาน ปทัฏฐาน ของเวทนา ?

ตอบ. แสดงลักษณะ รส ปัจจุပ္ปฏฐาน ปทัฏฐาน ของเวทนา ดังนี้

๑. อนุภวนลกขณนา มีการเสวยอารมณ์ เป็นลักษณะ
๒. วิสยรสสมุโภครสา มีการเสวยรสของอารมณ์ เป็นกิจ
๓. สุขทุกขปัจจุပ္ปฏฐานา มีความสุขและความทุกข์ เป็นอาการปรากฏ
๔. ผลสप्तภฏฐานา มีผัสสะ เป็นเหตุก่อให้เกิด

๕๒. ถาม. ให้แสดงวงจันตละของ คำว่า ตัณหา ?

ตอบ. ตัณหา มีวงจันตละแสดงว่า วตถุกามิ ปริตสสตีติ = ตณฺหา ธรรมชาติใด ย่อมติดใจซึ่งวตถุกาม ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ตัณหา (ธรรมาธิฏฐาน)

อีกนัยหนึ่ง “วตถุกามิ ตสฺสนตี ปริตสสนตี สตฺตา เอตายาติ = ตณฺหา” สัตว์ทั้งหลาย ย่อมยินดีติดใจซึ่งวตถุกามโดยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายยินดีติดใจซึ่งวตถุกามนี้ ชื่อว่า ตัณหา ได้แก่ โลภเจตสิกที่ในโลภมูลจิต ๘ (ปุคคลาธิฏฐาน)

๕๓. ถาม. ตัณหาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสุขเวทนา และอุเบกขาเวทนานั้น ก็พอเข้าใจ แต่ตัณหาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยทุกขเวทนานั้นได้อย่างไร ให้อธิบาย ?

ตอบ. ผู้ที่ได้รับความทุกข์ความลำบากต่าง ๆ หรือกำลังไม่สบาย ก็ย่อมคิดถึงความสุข และอารมณ์ที่ทำให้ความสุขเกิด แล้วพยายามขวนขวายหาทางที่จะให้พ้นจากความทุกข์ความลำบากนั้น ๆ ด้วยวิธีการต่าง ๆ คนที่เจ็บไข้ไม่สบายก็พยายาม

หาหมอ ซื่อยามารักษาให้หายจากความเจ็บไข้นั้น เมื่อยังไม่พ้นจากความทุกข์เหล่านั้น ก็รำพึงรำพันว่า เมื่อไรหนอตนจึงจักได้พ้นจากความทุกข์ความลำบากนั้นเสียได้ นี่ก็เป็น เพราะด้วยอำนาจตัณหาที่เกิดขึ้นเนื่องจากทุกขเวทนานั้นเองเป็นเหตุ นี่แสดงให้เห็นว่า “ทุกขเวทนา” ก็เป็นเหตุให้เกิดตัณหาได้

๕๔. ถาม. ตัณหานี้เมื่อจำแนกโดยอารมณ์แล้ว มีกี่อย่างอะไรบ้าง ตลอดจนถึง วจนัตถะด้วย ?

ตอบ. ตัณหานี้เมื่อจำแนกโดยอารมณ์แล้ว ก็มี ๖ อย่างด้วยกัน คือ

๑. รูปตัณหา	ความยินดีติดใจในรูปารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
รูปเป ตณฺหา = รูปตณฺหา
๒. สัททตัณหา	ความยินดีติดใจในสัททารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
สทฺเท ตณฺหา = สทฺทตณฺหา
๓. คันธตัณหา	ความยินดีติดใจในคันธารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
คณฺเธ ตณฺหา = คณฺธตณฺหา
๔. รสตัณหา	ความยินดีติดใจในรสารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
รเส ตณฺหา = รสตณฺหา
๕. โผฏฐัพพตัณหา	ความยินดีติดใจในโผฏฐัพพารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
โผฏฺฐพฺเพ ตณฺหา = โผฏฺฐพฺพตณฺหา
๖. ัมมตัณหา	ความยินดีติดใจในธรรมารมณ์ คือ สภาวะธรรมต่าง ๆ
ดังแสดงวจนัตถะว่า ธมฺเม ตณฺหา = ธมฺมตณฺหา

๕๕. ถาม. ให้แปลบาลีที่ว่า “จกฺขุณฺณจ ปฏิจฺจ รูปณฺจ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ ตินฺนํ สงฺคติ ผสฺโส, ผสฺสปฺจยฺยา เวทนา, เวทนาปฺจยฺยา ตณฺหา” พร้อมทั้งแสดงการเกิดขึ้นของอัมมตัณหาด้วย ?

ตอบ. แปลว่า จักขุวิญญาน ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัย จักขุปสาท กับ รูปารมณ์ การประชุมร่วมกันระหว่าง จักขุปสาท รูปารมณ์ จักขุวิญญาน ทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า ผัสสะ เวทนา ๖ ย่อมปรากฏเกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยผัสสะ ๖ เป็นเหตุ ตัณหา ย่อมปรากฏเกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยเวทนา ๖ เป็นเหตุ

สำหรับอัมมัตถหานั้น หมายความว่า ขณะนี้ถึง โลกะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ เป็นต้น ที่เป็นอกุศล และนึกถึงศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ฌาน อภิญญา เป็นต้น ที่เป็นฝ่ายโลกียกุศลและกิริยา หรือนึกถึง การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส การนอนหลับ ที่เป็นฝ่ายกามวิปาก หรือนึกถึง ปสาทรูป สุขุมรูป และบัญญัติต่าง ๆ เหล่านี้แล้ว มีความยินดีพอใจเกิดขึ้น เรียกว่า อัมมัตถหา

๕๖. ถาม. ถ้ามีคนบอกว่า รูปัตถหานี้ เป็นกามัตถหา ก็ได้ ภาวัตถหา หรือ วิภวัตถหา ก็ได้ ท่านจะคัดค้านหรือเห็นด้วยประการใด ให้แสดงโดยชัดเจน ?

ตอบ. ข้าพเจ้ามีความเห็นด้วย จะแสดงให้เห็นโดยชัดเจนดังต่อไปนี้

กามัตถหา ได้แก่ ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เกี่ยวกับกามคุณทั้ง ๕ แต่ไม่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ

ภาวัตถหา ได้แก่ ตัณหาที่เกิดพร้อมกันกับสัสสตทิฏฐิ โดยอาศัย รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หมายถึง ผู้ที่มีความเห็นว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่ตนกำลังได้รับอยู่นี้ ตั้งอยู่เป็นนิตย์ ไม่เข้าใจว่า มีความเกิดดับ

วิภวัตถหา ได้แก่ ตัณหาที่เกิดพร้อมกันกับอุจเฉททิฏฐิ โดยอาศัยอารมณ์ ๖ หมายถึง ผู้ที่มีความเห็นว่า ในอารมณ์ ๖ ซึ่งได้แก่ สิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิตทั้งหลายในโลกนี้มีตัวตนอยู่ และตัวตนนี้ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไป แล้วมีความยินดีติดใจในอารมณ์นั้น หรือมีความเห็นว่า ไม่ว่าใคร ๆ ก็ตาม เมื่อตายแล้วก็สูญหายไป ไม่เกิดต่อไปอีก แล้วก็มีมีความยินดีติดใจในความเห็นนั้น ผู้ที่มีความเห็นในพระนิพพานว่ามีตัวตน แล้วปรารถนาพระนิพพาน ความปรารถนาเหล่านี้ ก็ชื่อว่า วิภวัตถหา

๕๗. ถาม. ความยินดีติดใจในการเจริญสมณะวิปัสสนา เป็นอัมมัตถหาได้หรือไม่ ให้อธิบายวินิจฉัยยกหลักฐานขึ้นประกอบด้วย ?

ตอบ. ความยินดีติดใจในการเจริญสมณะวิปัสสนา เป็นอัมมัตถหาได้เหมือนกัน ดังมีสาธกพระบาลี แสดงไว้ในมัชฌิมปิณณาสอรรคถาว่า

“ธมฺมราเคน ธมฺมนนฺதியาทิ ปทพฺพเยหิ สมถวิปัสสนาสฺсу ฌนฺทราโค วุตฺโต”
แปลว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงความยินดีติดใจในการเจริญสมถกรรมฐาน และวิปัสสนา

กรรมฐาน โดยบท ๒ บทว่า อัมมราคะ อัมมณันทิ ซึ่งหมายความว่า ฉันทราคะที่เกิดขึ้นในสมถภาวนา วิปัสสนาภาวนา ชื่อว่า อัมมัตถหา

๕๘. ถาม. เวทนาที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้อาศัยผัสสะเป็นปัจจัยนั้นมีหรือไม่ และเวทนาจำพวกไหนที่เป็นเหตุให้ตัณหาเกิด และการเสวยคือเวทนาที่เกิดขึ้นในขณะที่เห็น ได้ยิน เป็นต้นนั้น จะกล่าวได้ใหม่ว่า ตัณหาเกิดขึ้นอยู่เสมอ ให้อธิบาย ?

ตอบ. ไม่มี

เวทนา ๓ จำพวก เป็นเหตุให้เกิดตัณหา ตัณหาที่เกิดขึ้นได้นั้น ตั้งแต่ขณะที่มีความรู้สึกในการเห็นขึ้นเล็กน้อย ตัณหาก็ก่เกิดได้ หมายความว่า ตัณหาตั้งต้นเกิดขึ้นในจำขุทวารวิธินั้นเอง เพราะว่า ผู้นั้นยังมีตัณหาanusยังอยู่ ฉะนั้น เวทนาจึงเป็นเหตุให้ตัณหาเกิดขึ้นได้ สำหรับผู้ที่ปราศจากตัณหาanus หรือผู้ที่กำลังมีสติกำหนดการเห็นเป็นต้นอยู่ และสติสมาธิของผู้นั้นก็เป็นไปติดต่อกันไม่ขาดระยะแล้ว แม้ว่าจะเกิดความรู้สึกในการเห็นเพียงเล็กน้อย เวทนานี้ก็ไม่สามารถให้ตัณหาเกิดได้ ฉะนั้น ในการมีพระพุทธรองค์ทรงแสดงไว้ในนิทานวรรคสังยุตตพระบาลีว่า “จกขุญจ ปฏิจจ รูปญจ อุปปชชติ จกขุวิญญานํ ติณณํ สงคติ ผสฺโส ผสสพจจยา เวทนา เวทนาปจจยา ตณฺหา” นั้น เป็นการแสดงที่มุ่งหมายเอาเฉพาะแต่อัมมาธิฐานเท่านั้น ถ้ามุ่งหมายเอาบุคคลาธิฐานแล้ว ก็เป็นไปโดยส่วนมาก ไม่ใช่เป็นได้ทั้งหมด

๕๙. ถาม. ตัณหาชื่อว่า กามตัณหา และภวตัณหานั้นเป็นอย่างไร ใหยกวจนัตถะขึ้นแสดงประกอบด้วย ?

ตอบ. ตัณหา ที่ชื่อว่า กามตัณหา นั้นได้แก่ ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เกี่ยวกับกามคุณทั้ง ๕ แต่ไม่ประกอบด้วยสัสสตทิวฐิ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“กาเมตฺติ = กาโม” สภาวะธรรมโดยอุมยินคืออยากได้ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้น จึงชื่อว่า กาม

“กาโม จ โส ตณฺหา จาติ = กามตณฺหา” สภาวะธรรมที่ยินคืออยากได้ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ นั้นด้วย ติดอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้น จึงชื่อว่า กามตัณหา ได้แก่ โลกเจตสิก

ภวตัณหา ได้แก่ ตัณหาที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับสัสสตทิฏฐิโดยอาศัย รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หมายถึง ผู้ที่มีความเห็นว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่ตนกำลังได้รับอยู่นี้ ตั้งอยู่เป็นนิตย์ ไม่เข้าใจว่า มีความเกิดดับ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“**ภวตติ = ภโว**” สภาวธรรมใด ย่อมเห็นว่า ตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้นปรากฏ มีอยู่เสมอไม่สูญหาย ฉะนั้น สภาวธรรมนั้น จึงชื่อว่า ภวะ ได้แก่ สัสสตทิฏฐิ

“**ภโว จ โส ตณฺหา จาติ = ภวตณฺหา**” สภาวธรรมที่เห็นว่า ตัวตนมีอยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ปรากฏมีอยู่เสมอไม่สูญหายด้วย ยินดีติดใจอยู่ในความเห็นนั้นด้วย ฉะนั้น สภาวธรรมนั้น จึงชื่อว่า ภวตัณหา ได้แก่ โลกเจตสิก ที่เกิดพร้อมกันกับสัสสตทิฏฐิ

วิภวตัณหา ได้แก่ ตัณหาที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับอุจเฉททิฏฐิ โดยอาศัยอารมณ์ ๖ หมายถึงผู้ที่มีความเห็นว่า ในอารมณ์ ๖ ได้แก่ สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายในโลกนี้มีตัวตนอยู่ และตัวตนนี้ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไป แล้วมีความยินดีติดใจในความเห็นนั้น หรือมีความเห็นว่า สัตว์ทั้งหลายเมื่อตายแล้ว ก็สูญหายไม่เกิดอีกต่อไป และมีความยินดีติดใจในความเห็นนั้น ผู้ที่มีความเห็นในพระนิพพานว่า มีตัวตน แล้วปรารถนา นิพพาน ความปรารถนาเหล่านี้ ชื่อว่า วิภวตัณหา

ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “**น ภวตติ = วิภโว**” สภาวธรรมใดย่อมเห็นว่า ตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไป ฉะนั้น สภาวธรรมนั้น จึงชื่อว่า วิภวะ

อีกนัยหนึ่ง “**วิภโว จ โส ตณฺหา จาติ = วิภวตณฺหา**” สภาวธรรมที่เห็นว่า ตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไปนั้นด้วย ยินดีอยู่ในความเห็นนั้นด้วย ฉะนั้น สภาวธรรมนั้น จึงชื่อว่า วิภวตัณหา

อีกนัยหนึ่ง “**(วา) วิภเว ตณฺหา = วิภวตณฺหา**” หรือ ความยินดีพอใจในอุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า วิภวตัณหา ได้แก่ โลกเจตสิก ที่เกิดพร้อมกันกับอุจเฉททิฏฐิ

๖๐. ถาม. ภวตัณหาเมื่อแสดงตามสูตรต้นตมหารรรคอรกถาแล้ว มีจำนวนเท่าไร คืออะไรบ้าง ให้แสดงความหมายพร้อมทั้งยกหลักฐานขึ้นประกอบด้วย ?

ตอบ. ภวตัณหา เมื่อแสดงตามสูตรต้นตมหารรรคอรกถาแล้ว มี ๕ อย่าง คือ

๑. มีความยินดีพอใจในกามภพ คือ การได้เกิดเป็นมนุษย์และเทวดา อย่างหนึ่ง
๒. มีความยินดีพอใจในรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นรูปพรหม อย่างหนึ่ง
๓. มีความยินดีพอใจในอรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นอรูปพรหม อย่างหนึ่ง
๔. มีความยินดีพอใจในฉานสมาบัติ คือ การได้รูปฉาน อรูปฉาน อย่างหนึ่ง
๕. มีความยินดีพอใจในสัสสตทิฏฐิ คือ เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีตัวตน และตัวตนนี้ไม่สูญหาย เมื่อตายก็ตายแต่ร่างกายเท่านั้นอย่างหนึ่ง หรือตัวตนที่มีอยู่ในร่างกายของมนุษย์นั้นเมื่อตายแล้ว ตัวตนนั้นก็ไปเกิดเป็นมนุษย์อีก ตัวตนที่อยู่ในร่างกายของสัตว์ดิรัจฉานก็เช่นเดียวกัน เมื่อตายแล้ว ตัวตนนั้นก็ไปเกิดเป็นสัตว์นั้น ๆ อีก ไม่เปลี่ยนแปลง ดังมีสาธกบาลีแสดงว่า “ภเว ตณฺหา = ภวตณฺหา, ภวปตณฺหา, อูปปนฺนสฺส สสฺสททิฏฺฐิ-สทฺตสฺส รูปารูปาวราทสฺส จ ฉานนิกกนฺติยา เจตํ อธิวจฺจํ” ความยินดีพอใจในภพต่าง ๆ ชื่อว่า ภวตัณหา คำว่า ภวตัณหา นี้ได้แก่ ราคะที่เกิดขึ้นโดยอำนาจความปรารถนาภพอย่างหนึ่ง สัสสตทิฏฐิอย่างหนึ่ง ราคะที่เกิดขึ้นในรูปภพอรูปภพ อย่างหนึ่ง ราคะที่เกิดขึ้นในฉานสมาบัติ อย่างหนึ่ง

๖๑. ถาม. ที่กล่าวว่า “วิภวตัณหา” ท่านมีความเข้าใจอย่างไร อธิบายตามความเข้าใจของท่าน ให้ถูกต้องตามหลัก ?

ตอบ. ข้าพเจ้ามีความเข้าใจว่า วิภวตัณหา นั้น ได้แก่ ตัณหาที่เกิดพร้อมกับอุจเฉททิฏฐิ โดยอาศัยอารมณ์ ๖ หมายถึง ผู้ที่มีความเห็นว่า ในอารมณ์ ๖ ซึ่งได้แก่สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายในโลกนี้มีตัวตนอยู่ และตัวตนนั้นไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอดย่อมสูญหายไป แล้วมีความยินดีติดใจในความเห็นนั้น หรือมีความเห็นว่า สัตว์ทั้งหลายเมื่อตายแล้วก็สูญหายไป ไม่เกิดต่อไปอีก แล้วมีความยินดีติดใจในความเห็นนั้น ผู้ที่มีความเห็นในพระนิพพานว่า มีตัวตน แล้วปรารถนาพระนิพพาน ความปรารถนาเหล่านี้ชื่อว่า “วิภวตัณหา”

๖๒. ถาม. วิธีแสดงกิเลสโดยพิศดาร ๑,๕๐๐ และวิธีนับตัณหาโดยพิศดาร ๑๐๘ นั้น จะแสดงและนับอย่างไร ให้แสดงมาโดยชัดเจนด้วย ?

ตอบ. วิธีแสดงกิเลสโดยพิศดาร ๑,๕๐๐ นี้ มีวิธีแสดงดังนี้ คือ อารมณ์อันเป็นเหตุให้กิเลส ๑๐ เกิดขึ้นได้นั้น มี ๑๕๐ คือ

นามเตปัญญาสะ ได้แก่ นามธรรม ๕๓ คือ จิต ๑ เจตสิก ๕๒ และนิปผันนรูป ๑๘ ลักษณะรูป ๔ รวมเป็นสภาวะธรรม ๗๕ ประการ

ในอัมมัตตสันดาน คือที่มีอยู่ภายในตัวเรา มี ๗๕ ในพหิตถสันดาน คือ ในสิ่งที่ มีชีวิตและไม่มีชีวิต ที่อยู่ภายนอกตัวเรา มี ๗๕ รวมเป็น ๑๕๐ อารมณ ๑๕๐ x กิเลส ๑๐ คงเป็นกิเลส ๑,๕๐๐

วิธีนับตณหา ๑๐๘ นั้น มีวิธีอย่างนี้ คือ

กามตณหา	มี ๓๖
ภวตณหา	มี ๓๖
วิภวตณหา	มี ๓๖
รวมเป็น	๑๐๘

กามตณหา ภวตณหา วิภวตณหา มีอย่างละ ๓๖ นั้น ก็เกี่ยวกับอารมณ ๖ เป็นหลัก คือ

อารมณ ๖ ที่กำลังปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เช่น ทางตา เป็นต้น ก็มีอารมณ ๖ เหล่านี้ที่เป็นปัจจุบัน เป็นเหตุให้ กามตณหา ภวตณหา วิภวตณหา เกิดขึ้นได้ เมื่อเป็นดังนี้ กามตณหา ภวตณหา วิภวตณหา จึงมีได้อย่างละ ๖ รวมเป็นตณหาที่เกี่ยวกับปัจจุบัน อารมณ ๑๘

อารมณที่เคยปรากฏมาแล้วทางทวารทั้ง ๖ ก็มี อารมณทั้ง ๖ ที่เป็นอดีตเหล่านี้ เป็นเหตุให้ตณหาทั้ง ๓ เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น กามตณหา ภวตณหา วิภวตณหา ที่เกิดขึ้นโดย อาศัยอารมณ ๖ ที่เป็นอดีต จึงมีอย่างละ ๖ รวมเป็นตณหาที่เกี่ยวกับอดีตอารมณ ๑๘

อารมณที่จะปรากฏในทวารทั้ง ๖ ก็มี อารมณทั้ง ๖ ที่เป็นอนาคตเหล่านี้ เป็นเหตุให้ตณหาทั้ง ๓ เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น กามตณหา ภวตณหา วิภวตณหา ที่เกิดขึ้นโดย อาศัยอารมณ ๖ ที่เป็นอนาคต จึงมีอย่างละ ๖ รวมเป็นตณหาที่เกี่ยวกับอนาคตอารมณ ๑๘

เมื่อจำแนกตณหาทั้ง ๓ โดยอารมณและกาลแล้ว กามตณหา มี ๑๘ ภวตณหา มี ๑๘ วิภวตณหา มี ๑๘ รวมเป็น ๕๔ อารมณทั้ง ๖ นี้ ปรากฏภายในตัวเรา ชื่อว่า อัมมัตตอารมณก็มี ปรากฏภายนอกตัวเรา ซึ่งได้แก่ บุคคลอื่นและสิ่งที่ไม่มีชีวิต ชื่อว่า พหิตถอารมณก็มี ฉะนั้น

กามตัณหา ๓๖ เกิดขึ้นโดยอาศัยอัมมัตตอารมณฺ มี ๑๘ เกิดขึ้นโดยอาศัย
พหิททอารมณฺ มี ๑๘ รวมเป็น กามตัณหา ๓๖

ภวตัณหา ๓๖ เกิดขึ้นโดยอาศัยอัมมัตตอารมณฺ มี ๑๘ เกิดขึ้นโดยอาศัย
พหิททอารมณฺ มี ๑๘ รวมเป็น ภวตัณหา ๓๖

วิภวตัณหา ๓๖ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอัมมัตตอารมณฺ มี ๑๘ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย
พหิททอารมณฺ มี ๑๘ รวมเป็น วิภวตัณหา ๓๖

๖๓. ถาม. จงแสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุฐาน ปทฺฐฐาน ของตัณหา และให้แสดง
ปัจจยสงเคราะห์ในบทว่า “เวทนาปจฺจยา ตณฺหา” ด้วย ?

ตอบ. แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุฐาน ปทฺฐฐาน ของตัณหา

๑. เหตุลกฺขณา มีความเป็นเหตุของทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ
๒. อภินนฺทนรสา มีความยินดีพอใจในอารมณ์ต่าง ๆ ในภูมิและภพ เป็นกิจ
๓. อติตฺตภาวปจฺจุปปุฐานา มีความไม่อิ่มในอารมณ์ต่าง ๆ ของจิตหรือบุคคล
เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

๔. เวทนาปทฺฐฐานา มีเวทนา เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

แสดงการสงเคราะห์ปัจจย ๒๔ เข้าในบท “เวทนาปจฺจยา ตณฺหา” เวทนาเป็น
ปัจจยช่วยอุปการะแก้ตัณหานี้ ได้อ่านาจปัจจย ๑ ปัจจย คือ ปกตฺตูปนิสสยปัจจย

๖๔. ถาม. ตัณหาและทิวฺฐิ ชื่อว่า อุปาทานได้นั้น เป็นตณฺหาชนิดไหน เป็นทิวฺฐิ
ชนิดไหน ให้แสดงวจณฺตละของอุปาทานด้วย ?

ตอบ. ตัณหาและทิวฺฐิ อย่างธรรมดา ยังไม่ได้ชื่อว่า อุปาทาน ต่อเมื่อตัณหา
และทิวฺฐินั้นมีกำลังแรงกล้ามากขึ้น กล่าวคือ ยินดีติดใจในอารมณ์อย่างไม่ยอมปล่อย
เวลานั้นตัณหานี้ได้ชื่อว่า อุปาทาน และเมื่อเวลาที่ความเห็นผิฉะนั้นติดแน่นแก้ไม่ได้แล้ว
เวลานั้นทิวฺฐินี้ได้ชื่อว่า อุปาทาน

แสดงวจณฺตละของอุปาทาน ดังนี้ “ภุสฺสํ อาทียนฺติ อมฺฤตคําห์ คยฺหนฺตํติ =
อุปาทานานิ”

ธรรมเหล่าใดยึดถืออย่างแรงกล้า คือ ยึดไว้ไม่ยอมปล่อย ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น
ชื่อว่า อุปาทาน

อุปาทินนุตติ = อุปาทานานิ (วา)

หรือ อีกนัยหนึ่ง ธรรมเหล่าใดเข้าไปยึดมั่น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทาน
ได้แก่ ตัณหาและทริภุญฑที่มีกำลังมาก

๖๕. ถาม. มิจฉาทิภุญฑ ๖๒ ประการนั้น คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. มิจฉาทิภุญฑ ๖๒ ประการนั้น คือ ปุพพันตักปัปิกทิภุญฑ คือ ความเห็น
ผิดโดยการนึกคิดเอาเองในเรื่องความเป็นไปของขันธ ๕ ที่ล่วงมาแล้ว มี ๑๘

อปรัณตักปัปิกทิภุญฑ คือ ความเห็นผิดโดยการนึกคิดเอาเองในเรื่องความเป็นไป
ของขันธ ๕ ในอนาคต มี ๔๔

รวมเป็นมิจฉาทิภุญฑ ๖๒ ประการ

๖๖. ถาม. จงแสดงอรรถคาคาหิกทิภุญฑ ๑๐ อย่าง พร้อมทั้งความหมาย และ
นิยตมิจฉาทิภุญฑ ๑๐ อย่าง พร้อมทั้งความหมาย ?

ตอบ. แสดงอรรถคาคาหิกทิภุญฑ ๑๐ อย่าง พร้อมทั้งความหมาย ดังนี้

๑. สสสโต โลโก	เห็นว่า โลกเที่ยง
๒. อสสสโต โลโก	เห็นว่า โลกไม่เที่ยง
๓. อนตวา โลโก	เห็นว่า โลกมีที่สุด
๔. อนนตวา โลโก	เห็นว่า โลกไม่มีที่สุด
๕. ตํ ชีวํ ตํ สรีรํ	เห็นว่า ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น
๖. อณฺณํ ชีวํ อณฺณํ สรีรํ	เห็นว่า ชีพเป็นอื่น สรีระก็เป็นอื่น
๗. โหติ ตถาคโต ปรมมรณา	เห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็มี
๘. น โหติ ตถาคโต ปรมมรณา	เห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมไม่เป็น
อีกก็มี

๙. โหติ จ น จ โหติ ตถาคโต ปรมมรณา เห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว
ย่อมเป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี

๑๐. เนว โหติ น จ โหติ ตถาคโต ปรมมรณา เห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่
ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เป็นอีก
ก็หาไม่ได้

นิตยนิจนาทิกฏฐิ ๐๐ อย่าง คือ

๑. นตถิ ทินนํ เห็นว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล
๒. นตถิ ยิฏฐํ เห็นว่า การบูชาไม่มีผล
๓. นตถิ หุตํ เห็นว่า การต้อนรับ การเชื้อเชิญต่าง ๆ ไม่มีผล
๔. นตถิ สุกตทุกกฏฐานํ กมมานํ ผลํ วิปาโก เห็นว่า วิบากแห่งกรรมดีกรรมชั่ว
ที่ทำแล้วไม่มีผล
๕. นตถิ อยํ โลโก เห็นว่า โลกนี้ไม่มี (ผู้ที่จะมาเกิดใหม่ไม่มี)
๖. นตถิ ปโร โลโก เห็นว่า โลกหน้าไม่มี (ผู้จะไปเกิดอีกไม่มี)
๗. นตถิ มาตา เห็นว่า มารดาไม่มีคุณ คือ การทำดีทำชั่วต่อมารดา
ไม่มีผล
๘. นตถิ ปิตา เห็นว่า บิดาไม่มีคุณ คือ การทำดีทำชั่วต่อบิดา
ไม่มีผล

๙. นตถิ สตตะตา โอปปาติกา เห็นว่า สัตว์ผู้เกิดผุดขึ้นเองเติบโตขึ้นทันทีไม่มี

๑๐. นตถิ โลเก สมณพราหมณา สมคคตา สมมาปฏิปนฺนา อตตนา
สจฺฉิกตฺวา อิมํ โลกํ วิภาเวตฺวา ปเรสํ ปเวเทนติ เห็นว่า สมณพราหมณ์ทั้งหลายที่ดำเนิน
ไปโดยชอบ ปฏิบัติชอบแล้วกระทำให้รู้แจ้งเห็นตามเป็นจริงด้วยตนเอง ยังโลกนี้ให้สว่างแล้ว
ประกาศบอกแก่บุคคลอื่น (ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า) ไม่มีในโลก

๖๗. ภาษ. ความเห็นผิดชนิดไหน ได้ชื่อว่า สลัปปตฺตูปาทาน และอตตวาตฺตูปาทาน
ให้อธิบายโดยสังเขป ?

ตอบ. ความเห็นชนิดที่ว่า อกุศลต่าง ๆ ที่เคยเกิดมาแล้วแก้ตนนั้น มีจำนวนมากหาประมาณมิได้ จะต้องหาหนทางกำจัดอกุศลต่าง ๆ เหล่านี้ให้หมดไป เพราะอกุศลเหล่านี้ ทำให้เราไม่สามารถไปสวดยความสุขในแดนสวรรค์ได้ เมื่อนึกเช่นนี้แล้ว ก็เกิดความเห็นขึ้นว่า เราเป็นหนี้อกุศลอยู่ จะต้องพยายามใช้หนี้อกุศลเก่าให้หมดไป จะต้องเอาความลำบากอย่างพวกสัตว์ดิรัจฉาน มีโคและสุนัข เป็นต้น แล้วก็ลงมือปฏิบัติ เหมือนกับโคและสุนัข เป็นต้น มีการกิน การนอน การนั่ง การยืน การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ตลอดจนกระทั่งการตกแต่งรูปร่างสัณฐานให้เหมือนกับโคหรือสุนัข เป็นต้นนั้น ซึ่งเป็นการปฏิบัติที่ตรงกันข้ามกับความเป็นอยู่ของมนุษย์ทั้งหลาย ความเห็นผิดชนิดนี้แหละ ชื่อว่า สลัปปตูปาทาน

ความเห็นผิดชนิดที่ว่า “รูปนามขันธ ๕ นี้ เป็นอัตตะ มีตัวตน และตัวตนนี้เป็นอิสระสามารถบังคับบัญชารูปนามขันธ ๕ ได้ อัตตะสั่งให้รูปนามคือร่างกายกระทำการใด ร่างกายก็ต้องทำตามที่อัตตะสั่งทุกประการ เช่น อัตตะสั่งให้ร่างกาย ยืน เดิน นั่ง นอน พุด ดู ฟัง เป็นต้นเหล่านี้ ร่างกายก็ทำไปตามอัตตะสั่ง ความเห็นผิดชนิดนี้แหละ ชื่อว่า อัตตวาตูปาทาน

๖๘. ถาม. สักกายทิฎฐิที่เกิดขึ้นโดยอาศัยขันธ ๕ นั้น โดยย่อมีเท่าไร โดยพิสดารมีเท่าไร และจงแสดงการเกิดขึ้นของสักกายทิฎฐิโดยย่อและโดยพิสดาร ด้วยการอาศัยขันธใดขันธหนึ่ง มาให้เห็นโดยชัดเจน ?

ตอบ. สักกายทิฎฐิ โดยย่อมี ๒๐ อย่าง โดยพิสดาร มี ๒๕๖ อย่างคือ

สักกายทิฎฐิ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย รูปขันธ	เป็นอารมณ มี ๔ หรือ ๑๑๒
สักกายทิฎฐิ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย เวทนาขันธ	เป็นอารมณ มี ๔ หรือ ๗๒
สักกายทิฎฐิ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย สัญญาขันธ	เป็นอารมณ มี ๔ หรือ ๒๔
สักกายทิฎฐิ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย สังขารขันธ	เป็นอารมณ มี ๔ หรือ ๒๔
สักกายทิฎฐิ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย วิญญาณขันธ	เป็นอารมณ มี ๔ หรือ ๒๔
สักกายทิฎฐิ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย สังขารขันธ	เป็นอารมณ มี ๔ อย่าง คือ

๑. สงฺขารเร อตฺตโต สมฺนุสฺสติ เห็นว่า การปรุ่่งแต่งในอารมณฺ์เป็นเรา
เราก็คือการปรุ่่งแต่งในอารมณฺ์ (เข้าใจว่า
เรากับการปรุ่่งแต่งในอารมณฺ์เป็นอันเดียวกัน)
๒. สงฺขารวนฺตํ วา อตฺตานํ เห็นว่า เรามีการปรุ่่งแต่งในอารมณฺ์
๓. อตฺตนิ วา สงฺขารา เห็นว่า การปรุ่่งแต่งในอารมณฺ์มีอยู่ในเรา
๔. สงฺขารesu วา อตฺตานํ เห็นว่า เราอยู่ในการปรุ่่งแต่งในอารมณฺ์

(ข้อ ๒ - ๓ - ๔ เข้าใจว่าเรากับการปรุ่่งแต่งในอารมณฺ์เป็นคนละอัน และข้ออุปมา
ก็เหมือนกับที่แสดงในรูปชั้น)

สำหรับจำนวนพิสดาร ๒๔ นั้น คือ การปรุ่่งแต่งในอารมณฺ์นี้ เมื่อว่าโดยอารมณฺ์
แล้วมี ๖ อย่าง ได้แก่ รูปสัณฺญเจตนา สัททสัณฺญเจตนา คันธสัณฺญเจตนา รสสัณฺญเจตนา
โณภูมฺพสัณฺญเจตนา อัมมสัณฺญเจตนา สักกายทวิภูมฺอิ ๔ เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปสัณฺญเจตนาที่มี
อาศัยสัททสัณฺญเจตนาเป็นต้นก็มี ฉะนั้น สักกายทวิภูมฺอิ ๔ คุณด้วยเจตนา ๖ จึงเป็น ๒๔

๖๙. ภาษ. ให้เพิ่มเติมเนื้อความในเรื่องดังต่อไปนี้

อธิบายว่า ผู้มีอัตตวาทุพาทานนี้ ไม่เห็นไม่เข้าใจ ฯลฯ ร่างกายก็เป็นไปตาม
อตฺตะสัํ ?

ตอบ. อธิบายว่า ผู้ที่มีอัตตวาทุพาทานนี้ ไม่เข้าใจและไม่เชื่อว่า รูป นาม
ชั้น ๕ นี้ เป็นอนตฺตา คือ เป็นสภาวะที่ไม่ได้อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ไม่มีตัวตน
เข้าใจว่า รูป นาม ชั้น ๕ นี้ เป็นอตฺตะมีตัวตน และตัวตนนี้เป็นอิสระ ร่างกายก็ต้องทำ
ตามที่อตฺตะสั่งทุกประการ เช่น อตฺตะสั่งให้ร่างกาย ยืน เดิน นั่ง นอน พุด ดู ฟัง เป็นต้น
เหล่านี้ ร่างกายก็ทำไปตามอตฺตะสั่ง

๗๐. ภาษ. ความยึดมั่นว่าเป็นอตฺตะนี้ มีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ให้อธิบายโดยย่อ ?

ตอบ. มี ๒ อย่าง คือ ๑. ปรมอตฺตะ ๒. ชีวอตฺตะ อธิบายโดยย่อว่า
ความยึดมั่นว่า อตฺตะนี้สามารถสร้างโลกได้ บรรดาสิ่งมีชีวิตทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลก
ทุกวันนี้ก็ล้วนแต่เกิดมาด้วยอำนาจของอตฺตะทั้งสิ้น ความยึดมั่นเช่นนี้ ได้ชื่อว่า ปรมอตฺตะ
ความยึดมั่นว่า บรรดาสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในโลกนี้ มีตัวตนคือชีวิตรักษาอยู่ ความยึดมั่น
เช่นนี้ ได้ชื่อว่า ชีวอตฺตะ

ปรมอัคระและชีวอัคระ

อธิบายความเห็นที่จัดเป็นปรมอัคระและชีวอัคระ ดังนี้

๑. ความเห็นผิดที่ยึดมั่นว่าอัคระนี้ สามารถสร้างโลกขึ้นได้ บรรดาสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิตทั้งหลาย ที่ปรากฏอยู่ในโลกนั้น ล้วนแต่เกิดมาด้วยอำนาจของอัคระทั้งสิ้น ความเห็นผิดที่ยึดมั่นเช่นนี้ ชื่อว่า ปรมอัคระ

๒. ความเห็นผิดที่ยึดมั่นว่า บรรดาสัตว์ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ มีตัวตน คือมีชีวะรักษาอยู่อีกต่างหาก ความเห็นผิดที่ยึดมั่นไวเช่นนี้ ชื่อว่า ชีวอัคระ

ปรมอัคระนี้ มีประวัติมาว่า เมื่อสมัยที่โลกได้ถูกทำลายด้วยไฟแล้ว และเริ่มก่อตัวขึ้นใหม่นั้น ปฐมณานภูมิ ๓ ได้ปรากฏเกิดขึ้นก่อนภูมิอื่น ๆ ในเวลาที่ปรากฏขึ้นสำเร็จเรียบร้อยแล้วนั้น ยังไม่มีพรหมองค์ใดเกิดขึ้นเลย เป็นสถานที่ว่างเปล่า ต่อมาพรหมที่อยู่ในภูมิเบื้องบน ตั้งแต่ทุติยณานภูมิขึ้นไป องค์ใดสิ้นบุญจากภูมิของตนแล้ว ก็จุติลงมาเกิดในปฐมณานภูมินี้ ปรากฏเป็นมหาพรหมองค์แรก ทำวมหาพรหมนี้มีรัศมีรุ่งเรืองมาก ครั้นต่อมาเป็นเวลานาน มหาพรหมองค์นี้เกิดความรู้สึกว่าเหงาขึ้นมา จึงนิทปรารณาให้มีพรหมองค์อื่น ๆ มาเกิดอยู่ด้วยอีก และต่อมาไม่นานก็มีพรหมที่อยู่ในภูมิเบื้องบน บางองค์หมดอายุขัยลง ก็จุติลงมาเกิดในปฐมณานภูมินี้ ในเวลาติด ๆ กันหลายองค์ แต่พวกพรหมที่ลงมาเกิดรุ่นหลัง ๆ นี้ ไม่ได้เป็นทำวมหาพรหม เป็นพวกพรหมปาริสาชชาบัง เป็นพรหมบุโรหิตบ้าง ซึ่งล้วนแต่เป็นบริวารของทำวมหาพรหมทั้งสิ้น ความรุ่งเรืองแห่งรัศมีในกายก็มีน้อยกว่า ทำวมหาพรหม เมื่อทำวมหาพรหมได้เห็นพวกพรหมทั้งหลายมาบังเกิดในเวลานั้น ก็เกิดความคิดว่า เมื่อเรามีความปรารณาอยากได้พรหมมาเกิดร่วมอยู่ด้วย ความปรารณาของเรา ก็สำเร็จสมความประสงค์ ฉะนั้น เรานี้แหละเป็นผู้ที่สร้างพรหมทั้งหลายเหล่านี้ให้ปรากฏขึ้นในโลก

ชีวอัคระ มีความเห็นดังนี้

๑. ผู้ที่มีความเห็นว่า ภายในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายนี้มีอัคระ ที่เรียกว่า ตัวชีวิต ๆ นี้ มีความสามารถในการกระทำการงานต่าง ๆ ได้ เช่น ในเวลาที่กำลังเดิน อากกริยาที่ก้าวเดินไปนั้น หาใช่เป็นไปด้วยอำนาจของเท้าไม่ หากแต่เป็นไปด้วยอำนาจ

ของชีวิตัตถะนั้นเอง เป็นผู้สั่งให้ยกเท้าก้าวเดินไป หรือในเวลาใด ชีวิตัตถะมีความประสงค์ จะทำสิ่งที่ไม่ดี กาย วาจา ก็กระทำในสิ่งที่ไม่ดีนั้น ตามความประสงค์ของชีวิตัตถะ หรือ ชีวิตัตถะอยากทำในสิ่งที่ดี กาย วาจา ก็กระทำในสิ่งที่ดีตามคำสั่งของชีวิตัตถะ เช่น ในเวลาที่กำลังยกมือไหว้อยู่ต่อหน้าพระพุทธรูปนั้น การยกมือขึ้นประนมไหว้ให้ตรงหน้า พระพุทธรูปได้นั้น ก็ด้วยอำนาจของชีวิตัตถะ หรือเวลาที่กำลังสวดมนต์อยู่ การเปล่งวาจา สวดได้นั้น ก็ด้วยอำนาจของชีวิตัตถะ และการสวดได้ถูกต้องก็ด้วยอำนาจของชีวิตัตถะ อย่างนี้ เป็นต้น ฉะนั้น ชีวิตัตถะนี้ จึงเรียกว่า การกะ (ผู้กระทำ หรือ ผู้สร้าง)

๒. ผู้ที่มีความเห็นว่า ชีวิตัตถะนี้ เป็นผู้เสวยผลที่เกิดจากกรรมดีและกรรมชั่ว ความสุข ความทุกข์ เจ็บ ปวด และการเสพอหารรสดี รสไม่ดี เป็นต้นเหล่านี้ ชีวิตัตถะ ก็เป็นผู้เสวย การทำดี การทำชั่ว ที่จะได้รับผลในกาลข้างหน้านั้น ชีวิตัตถะก็จะเป็นผู้ได้ เสวย ฉะนั้น ชีวิตัตถะนี้ จึงเรียกว่า เวทกะ (ผู้เสวย)

๓. ผู้ที่มีความเห็นว่า ชีวิตัตถะนี้ เป็นเจ้าแห่งร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย เพราะ สามารถเป็นผู้ปกครองอวัยวะน้อยใหญ่ทั่วร่างกายได้ ฉะนั้น ชีวิตัตถะนี้ จึงเรียกว่า สามิ (เจ้าของ)

๔. ผู้ที่มีความเห็นว่า ชีวิตัตถะนี้ เมื่อร่างกายของสัตว์ทั้งหลายตายไปแล้ว ด้วยความแก่หรือด้วยเหตุหนึ่งเหตุใดที่เป็นอุปปัตติเหตุก็ตาม ชีวิตัตถะนี้ ก็จะจัดแจง สร้างร่างกายขึ้นมาใหม่ แล้วก็ย้ายไปอยู่ในร่างกายใหม่นั้น ร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย แม้ว่าจะเสียไปแล้ว แต่ชีวิตัตถะนี้ไม่มีเสีย สามารถสร้างร่างกายใหม่ ๆ อยู่ได้เรื่อยไป หรือ ผู้ที่มีความเห็นว่า ชีวิตัตถะนี้เป็นส่วนหนึ่งของปรมัตถะ เมื่อร่างกายของสัตว์ใกล้จะ เสียแล้ว ก็กลับไปสู่สำนักของปรมัตถะที่อยู่เบื้องบนทันที หมายความว่า ปรมัตถะเป็น ผู้เรียกกลับไป เป็นอันว่า ชีวิตัตถะนี้ไม่มีการตาย ฉะนั้น ชีวิตัตถะนี้ จึงเรียกว่า นิวาสิ (ผู้อยู่เป็นนิย)

๕. ผู้ที่มีความเห็นว่า ชีวิตัตถะนี้มีอำนาจในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย สามารถ บังคับให้ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายนั้นทำทุกสิ่งทุกอย่างตามที่ตนต้องการได้ ฉะนั้น ชีวิตัตถะ นี้ จึงเรียกว่า สยงวสิ (ผู้สามารถบังคับร่างกายได้)

เมื่อรวมความเห็น ๒ อย่าง คือ นิวาสี กับ สยงวาสี เข้าด้วยกันแล้ว ก็หมายความว่า พวกที่มีความเห็นทั้ง ๒ อย่างนี้ เข้าใจว่า ชีวิตัตตะนี้เป็นแก่นสารมั่นคงที่สุด ไม่มีสิ่งใดสามารถทำลายให้เสียไปได้ และมีอำนาจพิเศษที่สามารถบังคับร่างกายของสัตว์ทั้งหลายให้ทำไปตามความประสงค์ของตนได้ เรียกว่า วสวัตตนะ (ผู้มีอำนาจพิเศษ)

ความยึดถือมั่นว่า เป็นชีวิตัตตะ ๕ ประการนี้ บางพวกก็ยึดเอาวิญญานขันธเป็นตัวชีวิต บางพวกก็ยึดเอารูปขันธเป็นตัวชีวิต บางพวกก็ยึดเอาเวทนาขันธ สัญญาขันธ หรือสังขารขันธ อย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นตัวชีวิต คือ เป็นตัวเรา ฉะนั้น ความเห็นที่ยึดถือในขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นตัวเราเช่นนี้แหละ เรียกว่า สักกายทิฏฐิ และก็เข้าอยู่ในจำพวก ที่เรียกว่า อัตตวาทุปาทาน ด้วย

๗๑. ถาม. จงแปลในพระบาลีดังต่อไปนี้

“อัย โข ภว พุรهما มหาพุรهما ฯลฯ มย โภตา พุรหุณา นิมมิตา” ?

ตอบ. แปลความว่า พรหมนี้เป็นท้าวมหาพรหม สามารถปกครองสัตว์ทั้งหลายได้ ไม่อยู่ในความปกครองของผู้อื่นเลย เป็นพระเจ้าที่สามารถรู้เห็นสิ่งต่าง ๆ ได้โดยแน่นอน สามารถทำให้สัตว์ทั้งหลายปฏิบัติให้เป็นไปตามความพอใจของตนได้ เป็นท้าวอิศวรปรเมศวร ที่เป็นผู้ปกครองสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้สร้างโลกและสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้ประเสริฐที่สุดในโลก เป็นผู้จัดจำแนกสัตว์ให้เป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นเศรษฐี เป็นคนรวย คนจน ตามสมควรแก่ฐานะ เป็นบิดาของสัตว์ที่ปรากฏขึ้นแล้ว และที่จะปรากฏต่อไปข้างหน้า แม้เราทั้งหลายที่ปรากฏขึ้น ณ สถานที่นี้ ก็เพราะท้าวมหาพรหมองค์นั่นเอง เป็นผู้สร้างขึ้น

๗๒. ถาม. ให้แสดงความหมายของคำว่า การกะ, เวทกะ, สามิ, นิวาสี, สยงวาสี, วสวัตตนะ และให้อธิบายในคำเหล่านี้ มาสักคำหนึ่ง ?

ตอบ. การกะ	หมายความว่า	ผู้กระทำ
เวทกะ	หมายความว่า	ผู้แสวง
สามิ	หมายความว่า	เจ้าของ
นิวาสี	หมายความว่า	ผู้อยู่เป็นนิตย์

สยงวสี หมายความว่า ผู้สามารถบังคับร่างกายได้

วสวัตตนะ หมายความว่า ผู้มีอำนาจพิเศษ

อธิบายในคำว่า สามิ ผู้ที่มีความเห็นว่า “ชีวอัตตะ” เป็นเจ้าของร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย เพราะสามารถเป็นผู้ปกครองอวัยวะทั่วร่างกายได้ ฉะนั้น ชิวอัตตะนี้ จึงเรียกว่า สามิ (เจ้าของ)

๗๓. ถาม. ถ้าไม่มีสัkkายทัญญูแล้ว มิจฉาทัญญูต่าง ๆ จะเกิดขึ้นได้หรือไม่ ให้นิฉินัย และอธิบาย ?

ตอบ. ถ้าไม่มีสัkkายทัญญูแล้ว มิจฉาทัญญูต่าง ๆ ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะมิจฉาทัญญูต่าง ๆ จะปรากฏขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยสัkkายทัญญูนั่นเองเป็นมูล ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงไว้ในจิตตวรรค แห่งสฬายตนสังยุตตพระบาลีว่า “สัkkายทัญญูนี้” เป็นพีชพันธุ์ของมิจฉาทัญญูทั้งปวง ถ้าจะแสดงวณัตถะของสัkkายทัญญูนี้แล้ว มีดังนี้ คือ

“สนโต กาโย = สกุกาโย” หมู่ชั้น ๕ ที่ประกอบอยู่ตามสภาวะปรมัตถ์ ชื่อว่า สัkkายะ ได้แก่ ชั้น ๕

“สกุกาเย ปวตตะ ทัญญิ = สกุกายทัญญิ” ทัญญิ คือ ความเห็นยึดมั่นที่เกิดขึ้นในหมู่ชั้น ๕ ที่ปรากฏอยู่ตามสภาวะปรมัตถ์นั้น ชื่อว่า สัkkายทัญญิ

๗๔. ถาม. ให้เพิ่มเติมเนื้อความในเรื่องดังต่อไปนี้

อนึ่ง พุทธศาสนิกชนโดยมาก แม้ว่าจะซัดดาลลงไปไม่ได้ว่า อัตตะอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ แปลความว่า มนุษย์ทั้งหลาย มีความยึดถือว่า ตันไม่มีชีวิต

ตอบ. อนึ่ง พุทธศาสนิกชนโดยมาก แม้ว่าจะซัดดาลลงไปไม่ได้ว่า อัตตะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม แต่ความเห็นที่ยึดมั่นในรูปร่างว่าเป็นตัวเรานี้ ก็ย่อมมีอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ยกเว้นแต่อริยบุคคลเท่านั้น ความยึดถือส่วนมากนั้น ก็คือยึดถือในวิญญาณชั้น เช่น ผู้ใดผู้หนึ่งตายลง ผู้ที่อยู่มักจะกล่าวว่า ผู้นั้นผู้นี้ชีวิตแตกดับออกจากร่างไปแล้วหรือเด็กเล็ก ๆ ที่สะดุ้งตกใจ ผู้ใหญ่มักจะพูดว่า ขวัญหนี ซึ่งขวัญหนีนี้ ก็คงหมายเอาว่า จิตหรือวิญญาณของเด็กนั้นหนีออกจากร่างไปชั่วขณะนั่นเอง หรือบางคนตายไปแล้ว วิญญาณคงล่องลอยอยู่ ยังไม่ได้ไปเกิดที่ไหน และบางทีวิญญาณของผู้นั้น ก็มาเรียกชักชวน

ญาติพี่น้อง ลูกหลาน สามี ภรรยา เป็นต้น ให้ไปอยู่ด้วยกัน หรือบางทีวิญญาณของผู้ตาย นั้นก็เข้ามาสิงอยู่ในร่างกายของญาติ พี่น้อง ภรรยา สามีเหล่านั้น ทำให้ต้องเกิดมีการทำ พิธีขับไล่วิญญาณกัน อย่างนี้เป็นต้น

ความยึดถือที่เป็นอัตตทิฏฐินี้กว้างขวางมาก ไม่เฉพาะแต่จะยึดเพียงชั้น ๕ คือ ร่างกายเท่านั้น แม้สิ่งที่อยู่ภายนอก เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน น้ำ เหล่านี้ ก็ยึดเอาว่ามีตัวตน คือ ชีวอัตตทิฏฐิทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงตรัสไว้ใน ภูตคามสิกขาบทแห่งเสนาสนวรรค แห่งภิกขุปาจิตติยพระบาลีว่า “ชีวสณฺณิโน หิ มนุสฺสํ รุกฺขสฺมิ” แปลความว่า มนุษย์ทั้งหลาย มีความยึดถือว่า ในต้นไม้มีชีวิต

๗๕. ถาม. จงแปลคาถาดังต่อไปนี้ว่า

สตติยา ยสฺส ชีวสฺส

โลโห วตฺติ มณฺณโต

การโก เวทโก สามิ

นิวาสิ โส สยวสิ ฯ

พร้อมทั้งวินิจฉัยในข้อว่า ตนนั้นแลเป็นที่พึ่งแห่งตน หรือที่พูดกันว่า เชื่อตัวเอง คำพูดเช่นนี้ จัดเป็นอัตตวาทุปาทานได้หรือไม่ และทิฏฐิชนิดไหน ชื่อว่า ทิฏฐูปาทาน ให้อธิบายยกหลักฐานขึ้นแสดงด้วย ?

ตอบ. คาถานี้แปลความว่า บุคคลทั้งหลายมีความเห็นอยู่ว่า สัตว์ทั้งหลาย ไม่ว่าใครที่สามารถทำการงานต่าง ๆ ของตนได้ และตั้งอยู่ได้นั้น ก็เพราะอาศัยอำนาจของตัวชีวิตนั่นเอง และตัวชีวิตนี้ เป็นผู้สามารถกระทำการต่าง ๆ ได้ เป็นผู้เสวยผลดี ผลไม่ดีต่าง ๆ ได้ เป็นเจ้าของร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย สามารถสร้างร่างกายขึ้นใหม่ หรือกลับไป สำนักปรมาตตตะได้ ไม่สูญหาย มีอำนาจบังคับร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย ให้ทำทุกสิ่งทุกอย่างตามความประสงค์ของตนได้ อัตตทิฏฐิที่เป็นอัตตวาทุปาทานได้นั้น ผู้นั้นจะต้องยึดถือว่า ในร่างกายของสัตว์ผู้นั้น เป็นเรา เป็นเขา ชาย หญิง เป็นต้น ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย แต่ถ้านิการแสดงธรรม หรือในการที่พูดกันว่า “อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ” ตนแลเป็นที่พึ่งแห่งตน หรือคำว่า “เชื่อตัวเอง” เหล่านี้ ไม่ใช่เป็น อัตตวาทุปาทาน ยกเว้น สลัปปทุปาทานทิฏฐิ และอัตตวาทุปาทานทิฏฐิเสียแล้ว มิฉะทิฏฐิทั้งหมดเหล่านั้นเป็นทิฏฐูปาทานทั้งสิ้น

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในนิกเขปกัณฑ์แห่งอัมมสังคณีปกรณ์ว่า
“จเปตวา สีสัพพตตูปาทานญจ อตตวาทูปาทานญจ สพฺพาปิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ ทิฏฺฐูปาทานํ”
แปลความว่า ยกเว้นสีลพัตตูปาทานทิฏฐิ และอตตวาทูปาทานทิฏฐิเสียแล้ว มิจฉาทิฏฐิ
ทั้งหมดเหล่านั้นเป็นทิฏฐูปาทานทั้งสิ้น

๗๖. ถาม. ให้แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฺปฐฺฐาน ปทฺฐฺฐาน ของอุปาทาน และให้
แสดงปัจจยสงเคราะห์ในบท “ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ” ด้วย

ตอบ. แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฺปฐฺฐาน ปทฺฐฺฐาน ของอุปาทาน ดังนี้

๑. คหณลกฺขณํ	มีการยึดไว้ เป็นลักษณะ
๒. อมฺฤจนรลํ	มีการไม่ยอมปล่อย เป็นกิจ (กิจจรส)
๓. ตณฺหาทพฺพตฺตปจฺจุปฺปฐฺฐานํ	มีตัณหาที่มีกำลังอย่างมั่นคง และมีความเห็นผิด
เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. ตณฺหาปทฺฐฺฐานํ	มีตัณหา เป็นเหตุก่อให้เกิด

แสดงการสงเคราะห์ปัจจย ๒๔ เข้าในบท “ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ”

๑. ตัณหาที่เกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก้กามูปาทานที่เกิดขึ้นหลัง ๆ นั้น
ได้ปัจจย ๑ ปัจจยคือ ปกตฺตฺปนีสสยปัจจย

๒. ตัณหาเป็นปัจจยช่วยอุปการะแก้ทิฏฐูปาทาน สีลพัตตูปาทาน อตตวาทูปาทาน
ที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้นได้ปัจจย ๗ ปัจจย คือ

๑. เหตุปัจจย	๒. สหชาติปัจจย	๓. อัญญมัญญปัจจย
๔. สหชาตนิสสยปัจจย	๕. สัมปยุตตปัจจย	๖. สหชาติตถิปัจจย
๗. สหชาตอวิคตปัจจย		

๓. ตัณหาที่เกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก้อุปาทาน ๓ (เวณกามูปาทาน)
ที่เกิดขึ้นหลัง ๆ นั้นได้ปัจจย ๑ ปัจจย คือ ปกตฺตฺปนีสสยปัจจย

๗๗. ถาม. ภาวะมีก้อย่าง คืออะไรบ้าง ให้แสดงทั้งธรรมาธิฏฺฐานและปุคฺคลาธิฏฺฐาน
พร้อมทั้งแสดงวจนัตถะของบทดังต่อไปนี้ ภาวะ, กัมมภาวะ, อุปปตฺติ, อุปปตฺติภาวะ

ตอบ. ภาวะ มี ๒ อย่าง คือ

๑. **กัมมภาวะ** การปรุ้งแต่งที่ทำให้ผลเกิดขึ้น ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลภียกุศลเจตนา ๑๗ รวมเจตนา ๒๙

๒. **อุปปัตติภาวะ** ผลที่เกิดขึ้นในภพนั้น ๆ โดยอาศัยกัมมภาวะ ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐ (นี้ว่าโดยธรรมาธิชฐาน) เมื่อว่าโดยบุคคลาธิฐานแล้ว กัมมภาวะ ได้แก่ การกระทำด้วย กาย วาจา ใจ ในสิ่งที่ดีและไม่ดีของบุคคลทั่วไป (เว้น พระอรหันต์) **อุปปัตติภาวะ** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ใน ๓๑ ภูมิ พร้อมทั้ง การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส การนอนหลับ แสดงวงนัตละของคำว่า ภาวะ, กัมมภาวะ, อุปปัตติ, อุปปัตติภาวะ ดังต่อไปนี้ คือ

๑. “ภวติ เอตสฺมาติ = ภโว” ผลย่อมเกิดขึ้น โดยอาศัยกรรมนั้น ฉะนั้น กรรมที่เป็นเหตุของผลนั้น ชื่อว่า ภาวะ

๒. “กมฺมเมว ภโว = กมฺมภโว” กรรมนั้นแหละเป็นเหตุให้ผลเกิด ฉะนั้น จึงชื่อว่า กัมมภาวะ ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลภียกุศลเจตนา ๑๗

๓. “อุปฺปชฺชติติ = อุปฺปตติ” ธรรมชาติใดเข้าไปเกิดในภพใหม่ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อุปปัตติ

๔. “ภวติติ = ภโว” ธรรมใด ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรม ฉะนั้น ธรรมนั้น ชื่อ ภาวะ

๕. “อุปฺปตติ จ โส ภโว จาติ = อุปฺปตติภโว” ธรรมใดเข้าไปเกิดในภพใหม่ ด้วย ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรมนั้นด้วย ฉะนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า อุปปัตติภาวะ ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐

๗๘. **ถาม.** ให้จำแนกกัมมภาวะ โดยทวาร และจงแสดงอุปปัตติภาวะ ๙ มีกัมมภาวะ เป็นต้น

ตอบ. กัมมภาวะ นี้ เมื่อจำแนกโดยทวารแล้ว มี ๓ คือ

๑. **กัมมภาวะ** ที่เกิดทางกาย ชื่อว่า กายกรรม ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ มหากุศลกรรม ๘

๒. กัมมภาวะ ที่เกิดทางวาจา ชื่อว่า วจีกรรม ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ มหากุศลกรรม ๘

๓. กัมมภาวะ ที่เกิดทางใจ ชื่อว่า มโนกรรม ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ มหากุศลกรรม ๘ มหัคคตกุศลกรรม ๙

แสดงอุปปัตติภาวะ ๙ อย่าง มีกามภาวะ เป็นต้น

ว่าโดยภูมิ	{	๑. กามภาวะ ได้แก่ กามวิปากจิต ๒๓ เจตสิก ๓๓ กัมมชรูป ๒๐
		๒. รูปภาวะ ได้แก่ รูปวิปากจิต ๕ จักขุวิญญาณจิต ๒ โสทวิญาณจิต ๒ สัมปฏิจฉนจิต ๒ สันตึรณจิต ๓ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๑๕
		๓. อรูปภาวะ ได้แก่ อรูปวิปากจิต ๔ เจตสิก ๓๐
ว่าโดยจิต	{	๔. สัญญีภาวะ ได้แก่ โลเกียวิปากจิต ๓๑ (เว้นเนวสัญญานาสัญญายตนวิปากจิต ๑) เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐
		๕. อสัญญีภาวะ ได้แก่ ขีวิตนวกกลาป
		๖. เนวสัญญีนาสัญญีภาวะ ได้แก่ เนวสัญญานาสัญญายตนวิปากจิต ๑ เจตสิก ๓๐
ว่าโดยขันธ	{	๗. เอกโวการภาวะ ได้แก่ ขีวิตนวกกลาป
		๘. จตุโวการภาวะ ได้แก่ อรูปวิปากจิต ๔ เจตสิก ๓๐
		๙. ปัญจโวการภาวะ ได้แก่ กามวิปากจิต ๒๓ รูปวิปากจิต ๕ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐

๗๙. ถาม. จงแสดงอุปปัตติภาวะทั้ง ๙ โดยปุคคลาธิฐาน และแสดงองค์ธรรมของอุปปัตติภาวะ ๙ มีนันทตกายนันทตสัญญีภาวะ เป็นต้น

ตอบ. แสดงอุปปัตติภาวะทั้ง ๙ โดยปุคคลาธิฐาน ดังนี้

๑. กามภาวะ	ได้แก่ อบายสัตว์ มีสัตว์ดิรัจฉาน เป็นต้น และมนุษย์ เทวดา
๒. รูปภาวะ	ได้แก่ รูปพรหมทั้งหลาย
๓. อรูปภาวะ	ได้แก่ อรูปพรหมทั้งหลาย

ตอบ. อุปัตติภาวะ ทั้ง ๔ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เมื่อย่อลงแล้ว ได้ ๓ อย่าง คือ

๑. กัมมภาวะ

๒. รูปภาวะ

๓. อรูปภาวะ

กัมมภาวะและอุปัตติภาวะทั้ง ๒ ที่กล่าวมาแล้วนี้ ปรากฏเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัย อุปาทานทั้ง ๔ เป็นเหตุ และภาวะทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันได้ กล่าวคือ เมื่อว่าโดยแง่อนาคตแล้ว กัมมภาวะเป็นเหตุ อุปัตติภาวะเป็นผล หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายซึ่งเป็นอุปัตติภาวะนี้ ปรากฏเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยการกระทำต่าง ๆ ด้วยกาย วาจา ใจ ซึ่งเป็นอกุศลกัมมภาวะ และโลกียกุศลกัมมภาวะเป็นเหตุ นี่จัดเป็นชนกเหตุ ดังที่ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนีวาทว่า “ตตฺรสฺส อุปฺปตฺติเหตุ ภูตํ กมฺมํ กมฺมกโว กมฺมนิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปฺปตฺติโก” ในภาวะทั้ง ๒ อย่างนั้น อกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรมเจตนา ที่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลายนั้น ชื่อว่า กัมมภาวะ ชั้น ๕ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยกัมมภาวะนั้น ชื่อว่า อุปัตติภาวะ

เมื่อว่าโดยแง่ปัจจุบันแล้ว อุปัตติภาวะเป็นเหตุ กัมมภาวะเป็นผล เพราะการงานทั้งหลายที่เกี่ยวข้องด้วย กาย วาจา ใจ จะปรากฏขึ้นได้ก็ต้องอาศัยสัตว์ทั้งหลายซึ่งเป็นอุปัตติภาวะเป็นเหตุ ด้วยเหตุนี้ บัณฑิตทั้งหลายจึงได้ให้คำแนะนำว่า

อมตํ มียฺยมาเนน

ชฺรมาเนน นิขุขรํ

นิพฺพุตํ ตปฺมาเนน

สิเมยฺย โพนฺธินา ลีวํ ฯ

แปลความว่า

๑. ผู้ฉลาด ควรพยายามเอาร่างกายที่มีความตายไม่มีที่สุดนั้น แลกกับพระนิพพานที่มีสันติ ไม่มีความตาย เหมือนหนึ่งพ่อค้าที่แลกเปลี่ยนสินค้ากัน

๒. ผู้ฉลาด ควรพยายามเอาร่างกายที่มีความแก่ไม่มีที่สุดนั้น แลกกับพระนิพพานที่มีสันติ ไม่มีความแก่ เหมือนหนึ่งพ่อค้าที่แลกเปลี่ยนสินค้ากัน

๓. ผู้ฉลาด ควรพยายามเอาร่างกายที่มีความเดือดร้อนด้วยกิเลสเป็นนิตย์นั้น แลกกับพระนิพพานที่มีสันติ ไม่มีความเดือดร้อนด้วยกิเลสเป็นนิตย์ เหมือนหนึ่งพ่อค้าที่แลกเปลี่ยนสินค้ากัน

๘๑. ถาม. ให้แสดงความหมายของทฤษฎีดังต่อไปนี้

ก. นัตถิกทฤษฎี

ข. อเหตุกทฤษฎี

ค. อกริยทฤษฎี

ตอบ. ก. นัตถิกทฤษฎี มีความเห็นว่า ทำอะไรก็ตาม ผลที่จะได้รับข้างหน้า นั้นไม่มี เช่น ในอรรถกถาติกทฤษฎี ๑๐ เป็นต้น และผู้ที่มีนัตถิกทฤษฎีนี้ จะต้องมียุทธวิธีทฤษฎี ร่วมด้วยเสมอ คือ เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายตายแล้วก็สูญ

ข. อเหตุกทฤษฎี มีความเห็นว่า สัตว์ทั้งหลาย ที่กำลังได้รับความลำบาก หรือสบาย อยู่ก็ตาม ไม่ได้อาศัยอะไรเป็นเหตุให้เกิดขึ้นเลย ความลำบากหรือสบายเหล่านี้ ปรากฏ ขึ้นเอง

ค. อกริยทฤษฎี มีความเห็นว่า สัตว์ทั้งหลายทำดีก็ตาม ทำชั่วก็ตาม ไม่เป็นเหตุ ที่จะทำให้เกิดขึ้นข้างหน้า ผลที่จะได้รับข้างหน้าก็ไม่มี แม้จะทำดี หรือไม่ดียังไร ก็ไม่ เรียกว่า ทำดีหรือไม่ดี ผู้ที่ตัวเองก็ดี ใช้ให้คนอื่นทำก็ดี ก็ไม่เรียกว่า ทำ เช่นเดียวกัน

๘๒. ถาม. ให้แสดงความแตกต่างกันระหว่างสังขาร กับกัมมภาวะ พร้อมทั้งแสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของกัมมภาวะ อุปปัติภาวะ ?

ตอบ. แสดงความแตกต่างกันระหว่างสังขาร กับ กัมมภาวะ มีดังต่อไปนี้ คือ

สังขารที่เป็นผลของอวิชชา (อวิชชาปัจจุยา สงขาร) และกัมมภาวะที่เป็นผลของ อุปาทาน (อุปาทานปัจจุยา ภโว) ทั้ง ๒ นี้ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมแล้ว ก็ได้แก่ เจตนาเจตสิก ๒๙ ที่ในอกุศลจิต ๑๒ และโลภียกุศลจิต ๑๗ เหมือนกัน แต่ที่แตกต่างกันนั้นคือในแง่ อัทธา ๓ เจตนา ๒๙ ที่เกิดขึ้นในอดีตภาพ ซึ่งเป็นเหตุให้อุปาทานขันธเกิดขึ้นในภาพปัจจุบันนี้ ชื่อว่า สังขาร ดังมีบาลีแสดงว่า อวิชชา สงขารอ อติโต อทธา

เจตนา ๒๙ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภาพ ซึ่งเป็นเหตุให้อุปาทานขันธเกิดขึ้นในภาพหน้า ชื่อว่า กัมมภาวะ ดังมีบาลีแสดงว่า มขณ อฏฐ ปจจุปปโน อทธา

สำหรับการแสดงอาการ ๒๐ คือ ประเภท ๒๐ นั้น ความเป็นไปของสังขารกับ กัมมภาวะทั้ง ๒ นี้ ไม่มีความต่างกัน กล่าวคือ ในอดีตเหตุ ๕ นั้น สังขาร กับ กัมมภาวะ ก็เข้าอยู่ในธรรมที่เป็นอดีตเหตุด้วย และที่ในปัจจุบันเหตุ ๕ สังขาร และกัมมภาวะ ทั้ง ๒ นี้ ก็เข้าอยู่ในธรรมที่เป็นปัจจุบันเหตุด้วยเหมือนกัน ด้วยเหตุนี้จึงรู้ได้ว่า ความต่างกัน

ระหว่างสังขาร กับ กัมมภาวะ ที่ว่าโดยกาล จึงไม่มีในที่นี้ แต่ความแตกต่างกัน มีดังต่อไปนี้
คือ

บุพพเจตนา ที่เกิดก่อนในการกระทำกุศล อกุศล จัดเป็นสังขาร
มูญจเจตนา ที่เกิดขึ้นขณะกำลังกระทำ กุศล อกุศล จัดเป็นกัมมภาวะ
อิกนัยหนึ่ง ในกุศล อกุศล ชวณะ ๗ ครั้งนั้น

กุศล อกุศลเจตนา ที่เกิดในชวณะดวงที่ ๑ - ๖ ชื่อว่า สังขาร
กุศล อกุศลเจตนา ที่เกิดในชวณะดวงที่ ๗ ชื่อว่า กัมมภาวะ
อิกนัยหนึ่ง จิต เจตสิก ที่เกิดพร้อมกันกับ กุศล อกุศลเจตนา ชื่อว่า สังขาร
กุศล อกุศลเจตนาเจตสิก ชื่อว่า กัมมภาวะ ดังมีบาลีแสดงไว้ว่า

สงขารรา ปุรเจตนา ภโว ตู มุญจ สตตมา

สพพา วา เจตนา ภโว สงขารรา สมပ္ยุตตกา ฯ

บุพพเจตนาที่ดี เจตนาที่ประกอบกับชวณะดวงก่อน ๆ ๖ ครั้งก็ดี ชื่อว่า สังขาร
มูญจเจตนา ก็ดี เจตนาที่ประกอบกับชวณะดวงที่ ๗ ก็ดี จัดเป็นกัมมภาวะ หรืออกุศล โลภีย
กุศลเจตนาทั้งหมด ชื่อว่า กัมมภาวะ

เจตสิกที่ประกอบกับกุศล อกุศลเจตนา เหล่านี้ชื่อว่า สังขาร
อิกนัยหนึ่ง สังขาร ได้แก่ กุศล อกุศลเจตนาเจตสิกอย่างเดียว
กัมมภาวะ ได้แก่ กุศล อกุศลเจตนา พร้อมด้วยนามขันธ์ ๔ ที่เหลือ
อิกนัยหนึ่ง สังขาร ได้แก่ กุศล อกุศลเจตนา ๒๙ ที่เป็นเหตุของโลภียวิปากวิญญาณ
ที่เป็นปฏิสนธิและปวัตติอย่างเดียว

กัมมภาวะ ได้แก่ กุศล อกุศลเจตนา ๒๙ ที่เป็นเหตุของโลภียวิปากวิญญาณ ที่เป็น
ปฏิสนธิ ปวัตติ และอสังญีภพ

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐานและปทัฏฐานของกัมมภาวะ

๑. กมฺมลกฺขณ	มีความเป็นกรรม เป็นลักษณะ
๒. ภาวนรโส	มีการทำให้เกิด เป็นกิจ (กิจรส)

๓. กุสลากุศลปจจุปฏจาโน มีความเป็นกุศล อกุศล เป็นอาการปรากฏใน
ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. อุปาทานปทฏจาโน มีอุปาทาน เป็นเหตุก่อให้เกิด

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทฏฐาน ของอุปบัติภาวะ

๑. กัมมผลลกุขโณ มีความเป็นผลของกรรม เป็นลักษณะ
๒. กวนรโส มีการเกิด เป็นกิจ (สัมปัตติรส)
๓. อพยากตปจจุปฏจาโน มีความเป็นอพยากตธรรมเป็นอาการปรากฏใน
ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. อุปาทานปทฏจาโน มีอุปาทานเป็นเหตุก่อให้เกิด

๘๓. ถาม. ให้อธิบายในบท “ภวปจจยา ชาติ สมุภวติ” ?

ตอบ. ความเกิดขึ้นแห่งโลกียวิปากจิต เจตสิก และกัมมชรูป ปรากฏเกิดขึ้น
เพราะอาศัยกัมมภาวะเป็นเหตุ

ภาวะที่เป็นปัจจัยของชาติ ที่หมายเอาแต่กัมมภวะนั้น ก็เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิปาก
และกัมมชรูปอันเป็นตัวชาตินั้น จะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยอกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรม
เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ภาวะในบทว่า “ภวปจจยา ชาติ” จึงได้แก่ กัมมภวะอย่างเดียว
ชาติคือการเกิดขึ้นครั้งแรกของโลกียวิปากและกัมมชรูป จึงเป็นอุปบัติภาวะใน ๓๑ ภูมิ
โดยมีชั้น ๑ บ้าง ชั้น ๔ บ้าง ชั้น ๕ บ้าง

๘๔. ถาม. คำว่า “ชาติ” แปลว่าอะไร มีแสดงวณัตถะว่าอย่างไร และชาตินี้
เมื่อว่าโดยธรรมาธิฏฐาน และโดยกาลแล้ว มีก็อย่าง ใดอะไรบ้าง ?

ตอบ. คำว่า “ชาติ” แปลว่า การเกิดขึ้นของชั้น ๕ ดังมีวณัตถะแสดงว่า
“ชนนํ = ชาติ” การเกิดขึ้นของชั้น ๕ ชื่อว่า ชาติ

อีกนัยหนึ่ง มีวณัตถะแสดงว่า “ขายนฺติ ปาตุภวานฺติ ธมฺมา เอตายาติ = ชาติ”
สังขารธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏเกิดขึ้นโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุ
แห่งการปรากฏเกิดขึ้นของสังขารธรรมนั้น ชื่อว่า ชาติ

ชาติ เมื่อว่าโดยธรรมชาติฐานแล้ว มี ๒ อย่าง คือ

๑. นามชาติ = การเกิดขึ้นของวิปากนามชั้น ๔
๒. รูปชาติ = การเกิดขึ้นของกัมมรูป

ชาติเมื่อว่าโดยกาลแล้วมี ๓ อย่าง คือ

๑. ปฏิสนธิชาติ ๒. สันตติชาติ ๓. ขณิกชาติ

ในชาติ ๓ อย่างนั้น การเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพใหม่ของสัตว์ทั้งหลายที่ตายจากภพเก่า ชื่อว่า ปฏิสนธิชาติ เมื่อว่าโดยธรรมัญฐานแล้ว ก็ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๘ เจตสิก ๓๕ กัมมชกฺลาป ๓-๗-๔ ที่เกิดในปฏิสนธิกาล

ต่อจากปฏิสนธิกาลแล้ว นามธรรมและรูปธรรมที่เกิดขึ้นใหม่ ๆ ติดต่อกันไม่ขาดสาย ตลอดวัน ตลอดเดือน ตลอดปี จนกระทั่งตลอดชีวิต ชื่อว่า สันตติชาติ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมแล้ว ก็ได้แก่ การสืบต่อกันของจิต เจตสิก รูป ทั้งหมด คำว่า “ชาติ” ในบท “ภวปัจจัยา ชาติ” นี้ มุ่งหมายเอาปฏิสนธิชาติเท่านั้น

๘๕. ถ้าม. ปฏิสนธิชาติ เมื่อว่าโดยกำเนิด ก็มี ๔ อย่าง ว่าโดยชั้น มี ๓ อย่างทราบว่า มี ๔ นั้น คืออะไรและมี ๓ คืออะไร ?

ตอบ. ปฏิสนธิชาตินี้ เมื่อว่าโดยกำเนิด มี ๔ อย่างคือ

๑. ชลาพุชชาติ	การเกิดขึ้นในมดลูก
๒. อัณฑชชาติ	การเกิดขึ้นในฟองไข่
๓. สังเสทชชาติ	การเกิดขึ้นในที่ ๆ มียาง
๔. โอปปาติกชาติ	การเกิดผุดโตขึ้นทันที

ว่าโดยกาล มี ๓ อย่าง คือ

๑. ปัญญาโวการชาติ	การเกิดขึ้นของขั้นที่ ๕
๒. จตุโวการชาติ	การเกิดขึ้นของนามขั้นที่ ๔
๓. เอกโวการชาติ	การเกิดขึ้นของรูปขั้นที่ ๑ อย่างเดียว

๘๖. ถาม. ให้เพิ่มเติมเนื้อความในเรื่องดังต่อไปนี้

ชาติ คือ การเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลายใน ๓๑ ภูมิ โดยประเภทต่าง ๆ มีพวก
อบายสัตว์ มนุษย์ เทวดา พรหม เหล่านี้ เป็นต้น ฯลฯ ฉะนั้น บัณฑิตทั้งหลาย
พึงทราบกัมมภาวะนี้ว่า เป็นปัจจัยของชาติ

ตอบ. ชาติ คือการเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลายใน ๓๑ ภูมิ โดยประเภทต่าง ๆ
มีพวกอบายสัตว์ มนุษย์ เทวดา พรหม เหล่านี้ ก็โดยเนื่องมาจากกัมมภาวะ คือ
การกระทำด้วย กาย วาจา ใจ ที่เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง นั้นเอง ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่า
สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีใครเป็นผู้สร้าง นอกจากกุศลกรรม อกุศลกรรมเท่านั้น สมดังที่
พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “กัมมํ สत्เต วิภชติ ยทิทํ หีนปณฺธิตาย” กรรมย่อมจำแนก
สัตว์ทั้งหลายให้มีสภาพต่ำและสูง (เลวและประณีต) และพระพุทธโฆษาจารย์ก็ได้แสดง
ไว้ว่า

ตุลโยปิ พหิ เหตุมฺหิ

ยมกานํ ปยตุลยตา

น จาญโย กมฺมโต ตสฺมา

เณยโยโส ชาติปจฺจโย ฯ

แปลความว่า แม้จะมีสายโลหิตและอาหาร ซึ่งเป็นภายนอกอันเดียวกัน แต่ทารก
ฝาแฝดนั้น ก็ยังมีสิ่งต่างกันได้เห็นได้ กล่าวคือ คนหนึ่งเป็นชาย คนหนึ่งเป็นหญิงก็มี
รูปร่างสัณฐานผิดเพี้ยนกันก็มี ปัญญาต่างกันก็มี ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า นอกจากกุศลอกุศล
กัมมภาวะแล้ว ก็ไม่มีเหตุอื่นใดอีก ที่จัดแจงในการเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น บัณฑิต
ทั้งหลายพึงทราบกัมมภาวะนี้ว่าเป็นปัจจัยของชาติ

๘๗. ถาม. ให้แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฺฐาน ปทฺฐฐาน ของชาติ และกัมมภาวะ
เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ชาตินั้น ได้อำนาจปัจจัยเท่าไร คืออะไรบ้าง พร้อมทั้งแสดง
ความเห็นของท่านมุลฎีกาจารย์ และพระอรรถกถาจารย์ ในบทว่า “ภวปจฺจยา ชาติ” นี้ ?

ตอบ. แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฺฐาน ปทฺฐฐาน ของชาติ ดังต่อไปนี้

๑. ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปรมานิพฺพตฺติลกฺขณา มีการเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพ
นั้น ๆ เป็นลักษณะ

๒. นิยฺยาตนรสา มีการเป็นไปคล้ายกับว่า มอບขันธ ๕ ที่มีขอบเขตในภพหนึ่ง ๆ
ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นกิจ (สัมมปตฺติรส)

๓. อตฺตภาวโต อธิอุมมุขชนปจฺจุปฺปฏฺฐานา (วา) ทุกฺขวิจิตตตตฺตาปจฺจุปฺปฏฺฐานา มีการผุดเกิดขึ้นในภพนี้จากภพก่อน เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย (หรือ) มีสภาพที่เต็มไปด้วยความทุกข์ เป็นผลปรากฏ

๔. อุปจิตนามรูปปฏฺฐานา มีนามรูปที่เกิดเป็นครั้งแรก เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

แสดงการสงเคราะห์ปัจจย ๒๔ เข้าในบทว่า “ภวปจฺจยา ชาติ” กัมมภาวะเป็น ปัจจยช่วยอุปการะแก่ชาตินั้น ได้อำนาจปัจจย ๒ ปัจจย คือ

๑. ปกตฺตฺปนิสสยปัจจย

๒. นานักขณิกกัมมปัจจย

(หมายเหตุ) ในบทว่า “ภวปจฺจยา ชาติ” นี้ ท่านมูลฎีกาจารย์หมายเอา กัมมภาวะและอุปปตฺติภาวะ ทั้ง ๒ โดยยกเหตุผลว่า ชาตินั้น ก็คือ การเกิดขึ้นของโลกียวิปากนามขันธและกัมมชรูปอันเป็นตัวอุปปตฺติภาวะ และอุปปตฺติภาวะจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัย กัมมภาวะ ถ้าขาดกัมมภาวะเสียแล้ว อุปปตฺติภาวะ ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ และถ้าไม่มีอุปปตฺติภาวะเสียแล้ว ชาตีก็นิไม่มีได้เช่นเดียวกัน ฉะนั้น ภาวะที่เป็นปัจจยของชาติ จึงหมายเอาทั้ง กัมมภาวะและอุปปตฺติภาวะ แต่สำหรับท่านพระอรรถกถาจารย์นั้น ไม่ได้มุ่งหมายเอา อุปปตฺติภาวะด้วย

๘๘. ถาม. ให้แสดงวจนัตถะพร้อมทั้งองค์ธรรมของ คำว่า ชรา, มรณะ, โสกะ, ปริเทวะ, ทุกฺขะ, โทมนัสสะ, อุปายาส ?

ตอบ. คำว่า “ชรา” มีวจนัตถะแสดงว่า “ชिरฺณํ = ชรา” ความแก่แก่ ของวิปากนามขันธ ๔ และนิปผันนรูป ชื่อว่า ชรา องค์ธรรมได้แก่ ความแก่แก่ของ โลกียวิปากจิตเจตสิกและกัมมชรูป

คำว่า มรณะ มีวจนัตถะแสดงว่า “มรียเต = มรณํ” ความตาย คือ อาการที่ กำลังดับของโลกียวิปากจิตเจตสิก และกัมมชรูป ชื่อว่า มรณะ องค์ธรรมได้แก่ อาการที่ กำลังดับของโลกียวิปากจิตเจตสิกและกัมมชรูป

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ชรา มีวจนัตถะแสดงว่า “ชिरฺนติ ชิณฺณภาวํ คจฺจนฺติ เอตฺยาติ = ชรา” สังขารธรรมทั้งหลาย ย่อมเข้าถึงความแก่โดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติ ที่เป็นเหตุแห่งการเข้าถึงความแก่ของสังขารธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า ชรา

คำว่า มรณะ มีวจนัตถะแสดงว่า “มรณฺติ สตฺตา เอเตนาติ = มรณํ” สัตว์ทั้งหลาย ย่อมตายโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการตายของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่า มรณะ องค์ธรรมของชราและมรณะเหมือนกันกับวจนัตถะแรก ที่กล่าวไปแล้ว

คำว่า โสกะ มีวจนัตถะแสดงว่า “โสจณํ = โสโก” ความโศกเศร้า ชื่อว่า โสกะ

อีกนัยหนึ่ง “โสจณฺติ จิตฺตปริพาหํ คจฺจนฺติ เอเตนาติ = โสโก” สัตว์ทั้งหลาย ย่อมมีความเศร้าโศก เข้าถึงความเดือดร้อน โดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งความเศร้าโศกเดือดร้อนของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า โสกะ องค์ธรรมได้แก่ โทมนัสสเวทนาที่ประกอบกับโทสมูลจิต ๒

คำว่า ปริเทวะ มีวจนัตถะแสดงว่า “ปริเทวนํ = ปริเทโว” การร้องไห้รำพัน ชื่อว่า ปริเทวะ

อีกนัยหนึ่ง “ตํ ตํ ปวตฺตี ปริกิตฺเตตฺวา เทวนฺติ กนฺทณฺติ เอเตนาติ = ปริเทโว” สัตว์ทั้งหลาย ย่อมรำพันถึงเรื่องราวต่าง ๆ แล้ว ร้องไห้โดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการรำพันแล้วร้องไห้ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า ปริเทวะ องค์ธรรมได้แก่ จิตตขวิปปลาสสัททะที่เกิดขึ้นโดยมีการร้องไห้รำพัน เพราะอาศัยพยสนะ ๕ อย่าง ๆ ใดอย่างหนึ่งเป็นเหตุ

คำว่า ทุกขะ มีวจนัตถะแสดงว่า “ทุกฺขจฺฉิตํ หุตฺวา กายิกสุขํ ขณตฺติติ = ทุกฺขํ” (วา) ทุกฺขมณฺติ = ทุกฺขํ ธรรมชาติใดเป็นที่น่าเกลียด และทำลายความสุขกาย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ทุกข์ (หรือ) สัตว์ทั้งหลายย่อมอดทนได้ยากต่อเวทนาใด ฉะนั้น เวทนานั้น จึงชื่อว่า ทุกข์

อีกนัยหนึ่ง มีวจนัตถะแสดงว่า “ขมิตฺตุํ ทุกฺกณฺติ = ทุกฺขํ” เวทนาที่อดทนได้โดยยาก ฉะนั้น จึงชื่อว่า ทุกข์ องค์ธรรมได้แก่ กายิกทุกขเวทนา

คำว่า อุปายาส มีวจนัตถะแสดงว่า “ภฺุโส อายาสนํ = อุปายาโส” ความลำบาก ใจอย่างหนัก ชื่อว่า อุปายาส องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพยสนะ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเหตุ

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน ปทัฏฐาน ของปริเทวะ ดังนี้

๑. ลาลปฺปนลกฺขณํ มีการพิลาปราพัน เป็นลักษณะ
๒. คุณโทสปริกิตตฺนรโส มีการร่ำพันถึงคุณและโทษ เป็นกิจ (กิจจรส)
๓. สมฺภมปจฺจุปฺภูจฺจโน มีจิตวุ่นวายไม่ตั้งมั่น เป็นอาการปรากฏใน ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. โทสจิตตฺตมฺหาภูตปฏฺฐจฺจโน มีมหาภูตรูปที่เกิดจากโทสมูลจิต เป็นเหตุก่อให้เกิด

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน และปทัฏฐาน ของทุกขะ ดังนี้

๑. กายปีฬนลกฺขณํ มีการเบียดเบียนร่างกาย เป็นลักษณะ
๒. ทุปฺปญฺญานํ โทมนสฺสกรณรํ มีความเป็นเหตุให้ความโมโห ความเสียใจ กลุ้มใจเกิดขึ้นแก่ผู้มีปัญญาน้อย เป็นกิจ
๓. กายิกาพารปจฺจุปฺภูจฺจนํ มีการอาพาธทางกาย เป็นอาการปรากฏใน ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. กายปฺสาทปฏฺฐจฺจนํ มีกายปสาทรูป เป็นเหตุก่อให้เกิด

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน ปทัฏฐาน ของโทมนัสสะ ดังนี้

๑. จิตฺตปีฬนลกฺขณํ มีการเผาผลาญจิตอย่างหนัก เป็นลักษณะ
๒. มโนวิฆาตรํ มีการทรมานใจ เป็นกิจ
๓. มานสาพาธิปจฺจุปฺภูจฺจนํ มีความไม่สบายใจ เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. หทยวตฺถุปฏฺฐจฺจนํ มีหทยวัตถุ เป็นเหตุก่อให้เกิด

๙๐. ถาม. คำว่า “มรณะ” มีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง และในปฏิจจสมุปบาทนี้ท่าน ประสงค์เฝ้ามรณะชนิดไหน ?

ตอบ. คำว่า มรณะ นี้ มี ๙ อย่าง คือ

๑. สมมุติมรณะ คือ ความตายของสัตว์ทั้งหลายที่สมมุติเรียกกันว่า นาย ก. ตาย นาย ข. ตาย ต้นไม้ตาย พรอทตาย เป็นต้น
๒. สันตติมรณะ คือ การสืบทอดของรูปนาม ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงเป็นระยะ ๆ ไม่ตั้งอยู่คงที่ เช่น รูปที่เกิดขึ้นในเวลาไม่สบาย และเมื่อหายแล้ว รูปไม่สบายนั้นก็ดับไป รูปสบายเกิดขึ้นใหม่ และเมื่อมีความเสียใจกลุ่มใจเกิดขึ้น ต่อมาเมื่อความดีใจเกิดขึ้น ความเสียใจกลุ่มใจนั้นก็หายไป ดังนี้ เป็นต้น
๓. ขณิกมรณะ คือ ความดับไปของรูปและนามทุก ๆ ภัคคัขณะ
๔. สมุจเจทกมรณะ คือ ปรินิพพานของพระอรหันต์ทั้งหลายที่ไม่มีการเกิดต่อไปอีก
๕. ชาติกขยมรณะ คือ ความตายที่สุดสิ้นในภพหนึ่ง ๆ
๖. อุปักกมมรณะ คือ การกำหนดของอายุ ก็ยังไม่สิ้น กรรมก็ยังไม่สิ้น แต่ถึงความตายโดยอาศัยความพยายามของตนเอง หรือของผู้อื่น ด้วยอำนาจอุปัจเจทกกรรม
๗. สรสมรณะ คือ ความตายที่ถึงกำหนดอายุและกรรม
๘. อายุกขยมรณะ คือ ความตายที่ถึงกำหนดอายุ แม้ว่าจะยังไม่สิ้นกรรมก็ตาม
๙. ปุญญักขยมรณะ คือ ความตายที่ถึงกำหนดของบุญและกรรม แม้ว่าจะยังไม่สิ้นอายุก็ตาม

ในปฏิจazzสมุปบาทนี้ คำว่า มรณะ มุ่งหมายเอาสมมุติมรณะ ชาติกขยมรณะ อุปักกมมรณะ สรสมรณะ อายุกขยมรณะ ปุญญักขยมรณะ เท่านั้น และตั้งแต่ชาติกขยมรณะจนถึง ปุญญักขยมรณะทั้ง ๕ อย่างนี้ เมื่อพิจารณาแล้ว ก็เข้าอยู่ในสมมุติมรณะนั่นเอง

๙๑. ถาม. ให้แปลคาถาดังต่อไปนี้

อนุมตโยปี ปุณเณน

อตโถ มยหํ น วิชชติ

เยสญจ อตโถ ปุณเณน

เต มาโร วตตุมรหติ ฯ

ตอบ. คาถานี้แปลเป็นใจความว่า “ดูกร มาร ความพอใจในสภาพที่เป็น กุศลไม่มีแก่เราแม้แต่น้อย ผู้ที่มีปัญญาน้อยเท่านั้น ที่มีความพอใจในความเป็นกุศล ฉะนั้น ท่านควรพุดังนี้ กับบุคคลที่ยังมีความยินดีในกุศลอยู่เถิด”

๙๒. ถาม. ชาติเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ชราภรณ์นั้น ได้ปัจจัยเท่าไร คือ อะไรบ้าง และพยสนะที่เป็นเหตุของความเศร้าโศกเสียใจนั้น มีเท่าไร คืออะไรบ้าง แสดงความหมายมาด้วย ?

ตอบ. ชาติเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ชรา และภรณ์นั้น ได้ปัจจัย ๑ ปัจจัย คือ ปกตูปนิสสยปัจจัย และพยสนะที่เป็นเหตุของความเศร้าโศกเสียใจนั้น มี ๕ อย่างคือ

๑. ญาติพยสนะ ได้แก่ ความพินาศไปแห่งญาติ ได้แก่ พ่อ แม่ พี่น้อง ลูกหลาน สามี ภรรยา มิตรสหาย ล้มหายตายจากไป
๒. โภคพยสนะ ได้แก่ ความพินาศไปแห่งทรัพย์สมบัติ ตำแหน่ง ยศ เช่น ถูก อัคริภัย โจรภัย ราชภัย อุทกภัย ถูกถอดยศปลดตำแหน่ง
๓. โรคพยสนะ ได้แก่ ความพินาศด้วยโรค คือ ถูกโรครภัยเบียดเบียนอย่างหนัก
๔. สีสพยสนะ ได้แก่ ความพินาศไปแห่งสีล คือ ลิกขาบทที่รักษาอยู่ขาดไป
๕. ทิฏฐิพยสนะ ได้แก่ ความพินาศแห่งความเห็น คือ มีความเห็นผิดเกิดขึ้น ทำให้สูญเสียจากสัมมาทิฏฐิ

๙๓. ถาม. ความทุกข์ มีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง และความทุกข์ในปฏิจสุมุปาบทนี้ ได้แก่ ทุกข์ชนิดไหน ?

ตอบ ความทุกข์มี ๙ อย่าง คือ

๑. ทุกขทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ที่มีสภาพเป็นทุกข์จริง ๆ ได้แก่ กายิก-ทุกขเวทนา และเจตสิกทุกขเวทนา
๒. วิปริณามทุกข์ ได้แก่ กายิกสุขเวทนา และเจตสิกสุขเวทนา เพราะสุข ทั้ง ๒ นี้ เป็นเหตุให้กายิกทุกขเวทนา และเจตสิกทุกขเวทนา เกิดโดยสภาพที่มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง

๓. สังขารทุกข์ ได้แก่ อุเบกขาเวทนา และจิตเจตสิก รูปที่นอกจากทุกข์ทุกข์ และวิปริณามทุกข์ ซึ่งเป็นผู้ถูกเบียดเบียนโดยความเกิดดับ อยู่เนื่อง ๆ
๔. ปฏิจฉนทุกข์ หรือ อปาทกทุกข์ ได้แก่ อาการปวดฟัน ปวดหู ปวดศีรษะ ปวดท้อง เป็นต้น และความไม่สบายใจ ที่เกิดขึ้นเพราะ อำนาจระคะ โทสะ เป็นต้น เพราะทุกข์ชนิดนี้จะต้อง อาศัยการสอบถาม และ อาการที่เบียดเบียนนั้นก็ปรากฏ
๕. อัปปฏิจฉนทุกข์ หรือ ปากกทุกข์ ได้แก่ ความเจ็บปวดที่เกิดจากบาดแผล ต่าง ๆ และความทุกข์กายที่เนื่องมาจากการกระทำกรรมกรรม ๓๒ ประการ เพราะทุกข์ชนิดนี้รู้ได้โดยไม่ต้องมีการสอบถาม และอาการที่เบียดเบียนนั้นก็ปรากฏชัดเจน
๖. ปริยายทุกข์ ได้แก่ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์ เพราะทุกข์ชนิดนี้ไม่ใช่ เป็นตัวทุกข์โดยตรง แต่เป็นเพียงที่เกิดแห่งทุกข์ต่าง ๆ อีกทีหนึ่งเท่านั้น
๗. นิปปริยายทุกข์ ได้แก่ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ที่เรียกว่า ทุกข์ทุกข์นั่นเอง
๘. กายิกทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ที่เกิดทางกาย มี ปวดฟัน ปวดท้อง ปวดศีรษะ และ บาดแผลต่าง ๆ เป็นต้น
๙. เจตสิกทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ที่เกิดทางใจ มีความเสียใจ กลุ้มใจ กลัว โกรธ เป็นต้น

ในปฏิจจสมุปปาทนี คำว่า ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกข์ เท่านั้น

๙๔. ถาม. ให้แปลคาถาที่ว่า

“มา ปิเยหิ สมากจนิ

ปิยานํ อทสสนํ ทุกขํ

อปปิเยหิ กุทาจนํ

อปปิยานนฺจ ทสฺสนํ” ?

ตอบ. แปลความว่า จงอย่าอยู่ร่วมกับคนที่เรารัก และอย่าอยู่ร่วมกับผู้ที่ไม่ถูกกัน เพราะการที่ไม่ได้เห็นผู้ที่เรารักก็ดี การได้เห็นผู้ที่เราไม่ชอบก็ดี ล้วนแต่เป็นทุกข์ทั้งสิ้น

๙๕. ถาม. จงแปลคาถาที่แสดงถึงความแตกต่างกันระหว่าง โสกะ ปริเทวะ อุปายาส และชาติ ที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นนั้นได้อ่านาจปัจจัยเท่าไร คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. แปลความว่า โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ทั้ง ๓ นี้ ก็เปรียบเหมือนกับความเป็นไปของน้ำมัน ๓ ระยะดังนี้ คือ

น้ำมันที่เริ่มร้อนขึ้นในภาชนะ ระยะหนึ่ง

น้ำมันที่เดือดพล่านขึ้นแล้ว ระยะหนึ่ง

ต่อจากนั้นน้ำมันที่เหลือ ก็ร้อนจัดจนงวดแห้งไป ระยะหนึ่ง

และชาติเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นนั้น ได้อ่านาจปัจจัยสังเคราะห์ ๑ ปัจจัย คือ ปกตูปนิสสยปัจจัย

๙๖. ถาม. ท่านกล่าวว่า วโยวุทธิชรา นี้ เมื่อว่าโดยวัยแล้ว มี ๓ หรือ มี ๑๐ อยากทราบว่า ๓ หรือ ๑๐ นั้น ได้แก่อะไรบ้าง มีขอบเขตอย่างไรและในปฏิจสุมุปาบทนี้ ท่านมุ่งหมายเอาชราชนิดไหน และจงจำแนกชรา ต่าง ๆ เหล่านั้น โดยปรมัตถ์และบัญญัติ

ตอบ. วโยวุทธิชรา เมื่อว่าโดยย่อแล้ว มี ๓ คือ

๑. ปฐมวัย ในสมัยที่กำหนดอายุของมนุษย์ในชมพูทวีป ๗๕ ปี เป็นอายุชั้ยนั้น นับตั้งแต่เกิดมาจนถึงอายุ ๒๕ ปี จัดเข้าในปฐมวัย

๒. ทุตติยวัย นับตั้งแต่อายุ ๒๕ ปี ไปจนถึง ๕๐ ปี จัดเข้าในทุตติยวัย

๓. ตติยวัย นับตั้งแต่อายุ ๕๐ ปี ไปจนถึง ๗๕ ปี จัดเข้าในตติยวัย

เมื่อว่าโดยพิสดารมี ๑๐ วัย ในสมัยที่มนุษย์ในชมพูทวีปมีอายุชั้ย ๑๐๐ ปี คือ

๑. มัณฑทสกวัย วัยอ่อน นับตั้งแต่อายุ ๑ ถึง ๑๐ ปี

๒. ชิททาทสกวัย วัยสนุกสนาน นับตั้งแต่อายุ ๑๐ ถึง ๒๐ ปี

๓. วัณณทสกวัย วัยสวยงาม นับตั้งแต่อายุ ๒๐ ถึง ๓๐ ปี

๔. พลทสกวัย วัยมีกำลัง นับตั้งแต่อายุ ๓๐ ถึง ๔๐ ปี

๕. ปัญญาทสกวัย วัยมีปัญญา นับตั้งแต่อายุ ๔๐ ถึง ๕๐ ปี

๖. หานิทสกวัย	วัยเสื่อม	นับตั้งแต่อายุ ๕๐ ถึง ๖๐ ปี
๗. ปัพพาทสกวัย	วัยที่ร่างกายเริ่มโค้งงอ	นับตั้งแต่อายุ ๖๐ ถึง ๗๐ ปี
๘. วังกทสกวัย	วัยที่ร่างกายโค้งงอ	นับตั้งแต่อายุ ๗๐ ถึง ๘๐ ปี
๙. โมมุตทสกวัย	วัยหลง	นับตั้งแต่อายุ ๘๐ ถึง ๙๐ ปี
๑๐. สยันทสกวัย	วัยนอนลุกไม่ขึ้น	นับตั้งแต่อายุ ๙๐ ถึง ๑๐๐ ปี

วัยทั้ง ๑๐ ที่กล่าวมานี้ เป็นการแสดงตามวัยที่กำหนดอายุ ๑๐๐ ปี เป็นอายุขัย ถ้าในสมัยที่อายุขัยลดลง วัยทั้ง ๑๐ นี้ ก็ลดลงตามไปด้วย

ในปฏิจจสมุปปาทนี คำว่า ชรา มุ่งหมายเอา วโยวุทธิชรา ปากฏชรา และชรา ทั้ง ๒ นี้ เป็นชราที่เกี่ยวกับรูปธรรมเท่านั้น ในนามธรรมไม่มีชราชนิดนี้

ธรรมดาอายุของรูปธรรมรูปหนึ่ง ๆ นั้น มีอายุเทียบเท่ากับอายุของจิต ๑๗ ดวง ไม่มีหย่อนกว่านี้ ฉะนั้น เมื่อกล่าวโดยสภาวะปรมาตถ์แล้ว รูปนั้นแก่ รูปนี้อ่อน ไม่มีเลย แต่ที่เราเห็นว่า ผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยว เป็นต้นนั้น ก็เป็นเรื่องที่เราสมมุติกันว่า “แก่” นั่นเอง ด้วยเหตุนี้ เมื่อยกเว้น ขณิกชรา ปฏิจจันนชรา ปรมัตถชรา เสียแล้ว ชรานอกนั้น ก็เป็นบัญญัติชราทั้งสิ้น

๙๗. ถาม. ให้อธิบายในการที่กล่าวว่า ปฏิจจสมุปปาทธรรมนี้ เป็นสมันตภัททก-
ธรรม และในบาลีที่ว่า ตตถ ตโย อทธา เป็นต้น จนถึง เทว มูลานิ จ เวทิตพพานิ
เหล่านี้มีความมุ่งหมายอย่างไร ?

ตอบ. สรุปความว่า ปฏิจจสมุปปาทธรรมนี้เป็นสมันตภัททกธรรม คือ เป็น
ธรรมที่มีความดีอย่างสมบูรณ์ เพราะไม่ว่าจะแสดงโดยนัยอย่างใดก็ตาม ผู้ฟังแล้ว ย่อมได้
สำเร็จประโยชน์ คือ ได้กำหนดรู้ทุกขสัจจะ ประหาณสมุทยสัจจะ เห็นแจ้งนิโรธสัจจะ
เจริญมัคคสัจจะ แล้วเข้าถึงนิพพานประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง พระตถาคตเจ้า
ผู้แสดง ก็เป็นเทศนาวิลาสปัตตบุคคฺล คือ เป็นผู้ที่มีความสามารถปรับปรุงในการแสดงนั้น
ให้สวยงามเหมาะสมได้ และในบาลีที่ว่า “ตตถ ตโย อทธา” เป็นต้น จนถึง เทว มูลานิ
จ เวทิตพพานิ นี้ มีความมุ่งหมาย เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายได้รู้สิ่งที่ควรรู้ ในปฏิจจ-
สมุปปาทธรรม ได้แก่ อัทธา คือ กาล ๓, องค์ ๑๒, อาการคือ ประเภท ๒๐, สนิธิ คือ
ความสัมพันธ์ ๓, สังเขป คือหมวด ๔, วัฏฏะ คือ ความหมุนเวียน ๓, มูลคือต้นเหตุ ๒

๙๘. ถาม. คำปุจฉา มีกี่อย่างคืออะไรบ้าง และคำว่า **กถิ** นี้ เป็นคำปุจฉาชนิดไหน ?

ตอบ. คำปุจฉา มี ๕ อย่าง คือ

๑. **อทิฏฐโชตนา ปุจฉา** เป็นคำถามที่ถามขึ้นเพื่อความสว่างในเรื่องที่ตนไม่เข้าใจ
๒. **ทิฏฐสังสันทนา ปุจฉา** เป็นคำถามที่ตนมีความเข้าใจอยู่แล้ว แต่ถามขึ้นเพื่อเป็นการสนทนาสอบสวนความรู้กัน
๓. **วิมตติเจตนา ปุจฉา** เป็นคำถามที่ถามขึ้น เพื่อตัดความสงสัยไม่แน่ใจในเรื่องรานั้น ๆ
๔. **อนุมติ ปุจฉา** เป็นคำถามที่ถามขึ้น เพื่อให้ผู้ตอบตอบตามความเข้าใจของตน หรือ ถามเพื่อขอความเห็น
๕. **กเถตุกัมมตา ปุจฉา** เป็นคำถามที่ถามขึ้น เพื่อประสงค์จะตอบเสียเอง

คำว่า **กถิ** นี้เป็น **กเถตุกัมมตาปุจฉา** คือ ทรงตั้งปัญหา เพื่อประสงค์จะทรงตอบเอง ไม่ใช่ให้คนอื่นตอบ

๙๙. ถาม. ให้จำแนกปุจฉาทั้ง ๕ มีอทิฏฐโชตนาปุจฉา เป็นต้น โดยบุคคล ?

ตอบ. ในคำปุจฉา ๕ อย่างนี้ สำหรับพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ใช้คำปุจฉาอยู่ ๒ ชนิด คือ อนุมติปุจฉา และกเถตุกัมมตาปุจฉา เท่านั้น เพราะพระองค์เป็นผู้ที่มีความรู้ไม่มีที่สิ้นสุดอยู่แล้ว ฉะนั้น จึงไม่มีคำถามประเภทที่ ๑ และการสนทนาสอบสวนความรู้กันระหว่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับมนุษย์เทวดา พรหม นั้นก็ไม่สมควร ฉะนั้นคำถามประเภทที่ ๒ จึงไม่มีแก่พระองค์ อีกประการหนึ่ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นผู้รู้ธรรมทั้งหมด โดยไม่มีเหลือ ปราศจากความลังเลสงสัย ที่ไม่แน่ใจในเรื่องราวทั้งปวง โดยสิ้นเชิงแล้ว ฉะนั้น คำถามประเภทที่ ๓ ก็ไม่มีแก่พระองค์เช่นเดียวกัน ส่วนบุคคลอื่น ๆ มีพระปัจเจกพุทธเจ้า พระอัครสาวก เป็นต้น ตลอดจนถึงปุถุชนทั้งหลายนั้น ย่อมมีคำปุจฉาได้ทั้ง ๕ ประการ

๑๐๐. ถาม. องค์ปฏิจจสมุปบาท มีเท่าไร คืออะไรบ้าง และให้จำแนกองค์ปฏิจจสมุปบาทเหล่านั้นโดยกาล ๓ และคำว่า “องค์” หมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ. องค์ปฏิจจสมุปบาท มี ๑๒ คือ

สนธิ หมายความว่า การสืบต่อ

สังเขป หมายความว่า การรวบรวมไว้เป็นหมวด ๆ

จำแนกองค์ปฏิจสุมุปาบท ๑๒ โดย สนธิ ๓

ในระหว่างสังขารกับวิญญาน ที่เป็นอดีตเหตุกับปัจจุบันผลต่อกันสนธิหนึ่ง

ระหว่าง เวทนากับตัณหา ที่เป็นปัจจุบันผลและปัจจุบันเหตุต่อกันสนธิหนึ่ง

ระหว่างกัมมภาวะกับชาติ ที่เป็นปัจจุบันเหตุกับอนาคตผลต่อกันสนธิหนึ่ง

จำแนกองค์ปฏิจสุมุปาบท ๑๒ โดยสังเขป ๔

๑. อวิชชา สังขาร ที่เป็นอดีตเหตุ หมวดหนึ่ง

๒. วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่เป็นปัจจุบันผล หมวดหนึ่ง

๓. ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ที่เป็นปัจจุบันเหตุ หมวดหนึ่ง

๔. ชาติ ชรามรณะ ที่เป็นอนาคตผล หมวดหนึ่ง

๑๐๓. ถาม. คำว่า มูล หมายความว่าอะไร และปฏิจสุมุปาบทธรรม เมื่อว่า โดยภวจักรแล้ว มีกี่อย่าง อะไรบ้าง ให้แสดงถึงความเป็นไปแห่งองค์ปฏิจสุมุปาบทใน ภวจักรเหล่านั้นด้วย ?

ตอบ. คำว่า มูล หมายความว่า เป็นที่ตั้งหรือเป็นเหตุของวิภูฏทุกข ทั้งปวง มี ๒ อย่าง คือ

ตั้งแต่อดีตเหตุเป็นต้นจนถึงปัจจุบันผล เป็นภวจักรอันหนึ่ง ชื่อว่า ปุพพันตภวจักร เป็นภวจักรแรก

ตั้งแต่ปัจจุบันเหตุเป็นต้นจนถึงอนาคตผล เป็นภวจักรอันหนึ่ง ชื่อว่า อปรันตภวจักร เป็นภวจักรหลัง

ในปุพพันตภวจักร มีองค์ปฏิจสุมุปาบท ๗ องค์ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ในองค์ทั้ง ๗ เหล่านี้ อวิชชาเป็นเหตุ หรือเป็นที่ตั้งนำ ให้ถึงเวทนา ในอปรันตภวจักร มีองค์ ๕ คือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ ชรา มรณะ ในองค์ ๕ เหล่านี้ ตัณหาเป็นเหตุ หรือเป็นที่ตั้ง นำให้ถึงชรามรณะ

๑๐๔. ถาม. ขณะที่ท่านพิจารณาองค์ปฏิจจสมุปปาท ในบุพพันตภวจักร และอปันตภวจักรทั้ง ๒ ฝ่ายนี้แล้ว ท่านมีความรู้สึกอย่างไรบ้าง ให้อธิบาย ?

ตอบ. ข้าพเจ้า เมื่อพิจารณาองค์ปฏิจจสมุปปาท ในบุพพันตภวจักร และอปันตภวจักรทั้ง ๒ ฝ่ายนี้แล้ว จะทราบได้ว่า อวิชชา สังขาร และตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ที่เกิดในภพก่อนนั้นสงเคราะห์เข้าในบุพพันตภวจักร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ และอวิชชา สังขาร ที่เกิดอยู่ในภพนี้ สงเคราะห์เข้าในอปันตภวจักร สำหรับวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา และชาติ ชรา มรณะ อันได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย ตั้งแต่เริ่มเกิดมาจนกระทั่งตายในปัจจุบันภพนี้ สงเคราะห์เข้าในบุพพันตภวจักร ชาติ ชรา มรณะ และวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่จะเกิดในภพใหม่ข้างหน้า อันได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย ที่เริ่มเกิดขึ้น จนกระทั่งตายในภพใหม่นั้น สงเคราะห์เข้าในอปันตภวจักร

ที่ว่า องค์ปฏิจจสมุปปาทหมุนอยู่นั้น หมายความว่า เกิดขึ้นสืบเนื่องกันระหว่างภพก่อนกับภพนี้และภพนี้กับภพหน้านั้นเอง

๑๐๕. ถาม. จงบรรยายความรู้ที่ได้รับจากภวจักรทั้ง ๒ ให้ถูกต้องตามหลัก ?

ตอบ. ความรู้ที่ได้รับจากการแสดงความเป็นไปของภวจักรทั้ง ๒ ความเป็นไปของปฏิจจสมุปปาทดังกล่าวมาแล้วนี้ ชี้ให้เห็นว่า เมื่อมีปัจจุบันภพแล้ว ก็ต้องมีอดีตภพ และอนาคตภพต่อไป กล่าวคือ สัตว์ทั้งหลาย ที่เกิดอยู่ในภพนี้ ก็เคยเกิดเคยตายมาแล้วนับไม่ถ้วน และจะต้องเกิดต้องตายต่อไปข้างหน้าอีก นับไม่ถ้วนเช่นเดียวกัน และในการหาต้นเหตุและสมุฏฐาน ที่ทำให้สัตว์ทั้งหลาย มีเกิดมีตายอยู่เรื่อย ๆ ไปนี้ ก็ไม่จำเป็นต้องไปหาที่อื่นมีอยู่แล้วในตัวเรา ซึ่งได้กระทำการต่าง ๆ ด้วยกายบ้าง วาจาบ้าง ใจบ้าง อันมีอวิชชาตัณหาเป็นเหตุนั่นเอง ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงแสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาว่า ผู้ที่กระทำทุจริตอันนำไปสู่ทุกติภูมินั้น เพราะอาศัยอวิชชาเป็นเหตุพิเศษ และมีตัณหาเป็นเหตุสามัญ ผู้ที่กระทำสุจริตอันนำไปสู่สุคติภูมินั้น เพราะอาศัยตัณหาเป็นพิเศษ และมีอวิชชาเป็นเหตุสามัญ.

๑๐๖. ถาม. จงแปลในบาลีดังต่อไปนี้ ?

ก. อาสวสมุทฺทยา เจเต โสกาทโย โหนติ

ข. อาสวสมุทฺทยา อวิชชา สมุทโย

ค. อาสวานํ สมุปปาทา อวิชา จ ปวตตติ

ง. อิติ ยสฺมา อาสวสมุทฺยา เอเต ธมฺมา โหนฺติ ตสฺมา เอเต ลีขณฺมานา
อวิชาฺย เหตุภูเต อาสเว สาเรณฺติ อาสเวสุ จ ลีหเรสุ ปจฺจยภาเว ภาวโต ลีหฺรา โหติ

ตอบ. ก. กิโสกะ เป็นต้นเหล่านี้ เกิดขึ้นเพราะการเกิดขึ้นของอาสวะ

ข. การเกิดขึ้นแห่งวิชานัน เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวะเป็นเหตุ

ค. อวิชาเกิดขึ้นได้ ก็เพราะอาศัยการเกิดขึ้นของอาสวะธรรมทั้งหลาย

ง. โสกะ เป็นต้นเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้น เพราะการเกิดขึ้นของอาสวะ โดยนัยดังที่ได้
กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น เมื่อโสกะเป็นต้นเหตุเหล่านี้ เกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้รู้ถึงอาสวะที่เป็น
เหตุแห่งอวิชา สำเร็จไปด้วย เพราะเมื่อมีเหตุคืออาสวะเกิดขึ้นแล้ว ผลคืออวิชาก็ต้อง
เกิดขึ้นด้วย

๑๐๗. ถาม. ให้แสดงเหตุที่ยกเอาอวิชาขึ้นตั้งไว้เป็นเหตุอันดับแรกในปฏิจจ-
สมุปบาทและสมุฏฐานของอาสวะนั้น ได้แก่อะไร ?

ตอบ. ในความเป็นไปของนามรูป ที่หมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ์ อวิชานี้
เป็นตัวสำคัญ ชื่อว่า วัฏฏลีสะ ซึ่งเหมือนกับศีรษะของคนทั้งหลาย ฉะนั้น พระพุทธองค์
จึงทรงยกขึ้นแสดงเป็นเหตุอันดับแรก

อาสวะทั้งหลาย สงเคราะห์เข้าอยู่ใน ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ตามสมควร
ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุให้ ตัณหา อุปาทาน กุศลอกุศลกัมมภาวะ เกิดขึ้นนั้น ย่อมกล่าว
ได้ว่า เป็นเหตุของอาสวะ (ได้แก่ ปัจจุบันผล ๕ คือ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ
ผัสสะ เวทนา)

๑๐๘. ถาม. ให้แสดงวณัตถะของ

ก. สนธิ ข. สังขเป ค. วัฏฏะ ง. มूल ?

ตอบ. ก. คำว่า สนธิ แปลว่า การสืบท่อ ดังมีวณัตถะแสดงว่า “สนธิยเต
= สนธิ” การสืบท่อระหว่างเหตุกับผล ผลกับเหตุ ชื่อว่า สนธิ

อีกนัยหนึ่ง “สนธิยนฺติ เหตุผลธมฺมา เอตถาติ = สนธิ” ธรรมที่เป็นเหตุกับผล
พึ่งต่อกันในที่นั้น ฉะนั้น ในระหว่างนั้น ชื่อว่า สนธิ

ข. คำว่า สังเขป แปลว่า รวบรวมไว้เป็นหมวด ๆ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “สงฺฆิปฺปนฺติ สงฺกฺยหนฺติ ปฺรานธฺมมา เอตฺถาติ = สงฺเขโป” การรวบรวมธรรมที่เป็นประธานไว้เป็นหมวด ๆ ในที่นั้น ฉะนั้น ที่ ๆ รวบรวมธรรมเหล่านั้นไว้ จึงชื่อว่า สังเขป

ค. คำว่า วัฏฐะ แปลว่า การหมุนเวียน เหมือนกับการหมุนของวงล้อ ดังมี
วจนัตถะแสดงว่า “**วฏฺฐนฺติ ปุนปฺปํ อวฏฺฐนฺตํ = วฏฺฐํ**” ธรรมเหล่าใด ย่อมหมุนอยู่
เรื่อย ๆ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า วัฏฐะ

ง. คำว่า มูล แปลว่า เป็นที่ตั้งหรือเหตุของวิภูษณ์ทุกขทั้งปวง ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “มุลยณฺติ สพฺเพปิ วฏฺฐมฺมา ติฏฺฐนฺติ เอตถาติ = มุลานิ” วิภูษณ์ธรรมทั้งปวงย่อมตั้งอยู่ที่นั่น ฉะนั้น ธรรมอันเป็นที่ตั้งของวิภูษณ์ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า มูล

“(วา) มุลยนฺติ ปตฺติจฺจนฺติ วฏฺฐมฺมา เอเตหิตี = มุลานิ”

(หรือ) วัฏฏธรรมทั้งหลาย ย่อมตั้งอยู่ได้ ด้วยอาศัยธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมอันเป็นเหตุให้วัฏฏธรรมตั้งอยู่ได้เหล่านั้น ชื่อว่า มูล ได้แก่ อวิชชา ตัณหา

๑๐๙. ถาม. ให้แสดงหัวข้อดังต่อไปนี้:-

ก. จำแนกองค์ปัจจัยสรุปบาทโดยสังจะตามอิทธิธรรมภาษนีนัย

ข. แสดงการเปรียบเทียบองค์ปัจจัยสมุปปาทตามนัยสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา

ตอบ. ก. จำแนกองค์ประกอบสุขภาพโดยสังจะตามอิทธิรรมภษษนียนัย

อวิชา สังขาร จัดเป็น สมุทตัจจะ

วิญญาณ นามรูป สลายตนะ ผัสสะ เวทนา จัดเป็น ทุกขสัจจะ

ค้นหา อุปาทาน กัมมภาวะ จัดเป็น สมุทญสัจจะ

อุปบัติภาวะ ชาติ ขรา มรณะ จัดเป็น ทกขสัจจะ

ข. แสดงการเปรียบเทียบองค์ปัจจัยสมุปปาทตามนัยสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา

อวิชา เปรียบเหมือน คนตาบอด

สังขาร เปรียบเหมือน คนตาบอด เดินสะดุด

วิญญาณ เปรียบเหมือน คนตาบอด หกล้ม
 นามรูป เปรียบเหมือน คนตาบอด เกิดบาดแผลขึ้นเพราะหกล้ม
 สฬายตนะ เปรียบเหมือน แผลที่พุพองขึ้นใหม่ติดต่อกับแผลเก่า
 ผัสสะ เปรียบเหมือน แผลเก่าและแผลใหม่ถูกกระทบกระทั่ง
 เวทนา เปรียบเหมือน คนตาบอด นั้นรู้สึกเจ็บปวดแผลที่ถูกกระทบกระทั่งนั้น
 ตัณหา เปรียบเหมือน คนตาบอด มีความต้องการยามารักษาบาดแผลนั้น
 อุปาทาน เปรียบเหมือน คนตาบอด ไปเอายาที่ไม่ถูกกับแผลมา
 ภาวะ เปรียบเหมือน คนตาบอด เอายานั้นมาทาที่แผล
 ชาติ เปรียบเหมือน แผลที่ลุกลามมากขึ้นเพราะไม่ถูกกับยา
 ชรามรณะ เปรียบเหมือน แผลที่แตกเลอะเทอะ

๑๑๐. ถาม. ให้เพิ่มให้เต็มตามจำนวน ดังต่อไปนี้ ความเป็นไปของภวจักรที่มีหัวหน้าเป็นผู้นำอยู่ทั้งข้างหน้าและข้างหลัง ฯลฯ ของชั้นธ ธาตุ อายตนะ เหล่านี้ เรียกว่าสังสาระ

ตอบ. ความเป็นไปของภวจักรที่มีหัวหน้าเป็นผู้นำ อยู่ข้างหน้าและข้างหลัง อันได้แก่ อวิชชาและตัณหา ซึ่งนำไปให้สัตว์ทั้งหลายวนเวียนไปอยู่ในที่สูงบ้าง ต่ำบ้าง ไม่มีที่สิ้นสุดนั้น เปรียบเหมือนกับรถไฟที่มีหัวรถจักร ๒ หัว อยู่ข้างหน้าและข้างหลัง นำขบวนรถเล่นไต่ขึ้นเขาบ้าง ลงจากเขาบ้าง เล่นคดเคี้ยวไปตามไหล่เขาบ้าง เมื่อเวลาที่รถขึ้นเขาก็ใช้หัวรถจักรที่อยู่ข้างหน้าเป็นผู้นำ เมื่อเวลาที่ลงจากเขาก็ใช้หัวรถจักรที่อยู่ข้างหลังเป็นผู้นำ ผลัดเปลี่ยนกันไปมาอยู่อย่างนี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านภูิกายจารย์จึงแสดงถึงความเป็นไปของวิญญูมูลทั้ง ๒ เปรียบเหมือนกับรถไฟ ที่มีหัวรถ ๒ หัวว่า

โอคคจจนโต ว จุคคจฉ

ทุสโส อคคิโก โรโ

เอวํ ภวโร ยาทิ

จิรํ สํสาร อญชเส ฯ

แปลความว่า รถภวจักรที่มีหัว ๒ หัว คือ อวิชชา และตัณหา เล่นไปมาลง ๆ ขึ้น ๆ ในถนนวิญญูสงสาร คือ ลงสู่ทุกคติภูมิบ้าง ขึ้นสู่ทุกคติภูมิบ้าง อยู่ตลอดเวลาเหมือนรถไฟที่มีหัวรถจักร ๒ หัวเล่นลงบ้าง ขึ้นบ้าง วนเวียนอยู่บนเขา ฉะนั้น

อนึ่ง คำว่า สังสาร หรือ สังสารวัฏฏ์ นี้ไม่ใช่เป็นการเกิดขึ้นติดต่อกันของสัตว์บุคคลใด ๆ เป็นการเกิดขึ้นติดต่อกันของชั้น ชาติ อายุตนะ ธาตุ อันได้แก่ ปฏิจจนูปบาทธรรมนั่นเอง ดังนี้ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ แสดงไว้ในอรรถสาธินีอรรถกถาว่า

ขณานนถ ปฏิปภา

ธาตุอายุตนานนถ

อพโพจฉินน์ วัฏฏมานา

สัสสาริติ ปวฺจจติ ฯ

แปลความว่า การเกิดขึ้นเป็นไปอยู่ติดต่อกันไม่ขาดสาย ของชั้น ชาติ อายุตนะ เหล่านี้ เรียก สังสาระ

๑๑๑. ถาม. ให้แสดงคาถาที่กล่าวแนะนำในการพิจารณาปฏิจจนูปบาท พร้อมทั้งคำแปล ?

ตอบ. แสดงคาถาในการพิจารณาปฏิจจนูปบาทพร้อมทั้งคำแปลดังนี้:-

อนาทิกํ ภวจกํ

วิตการกเวทกํ

นิจฺจสุขสุภทฺเตหิ

สุณฺณํ ปสฺเส ปุณฺนปุณฺนํ ฯ (มาในภาสาสฎีกา)

แปลความว่า ภวจักรที่ล้วนแต่เป็นกองทุกข์ซึ่งหมุนเวียนอยู่นั้น ปราศจากตัวตน คือ ผู้สร้าง ผู้สลาย เป็นอนัตตะ ไม่มีสภาพเป็น นิจจะ สุขะ สุภะ แต่อย่างใด ผู้มีปัญญาควรพิจารณาเสมอ ๆ ดังกล่าวมานี้

๑๑๒. ถาม. สิ่งที่ไม่ควรคิดนั้น มีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง และจงตัดสินใจในเรื่องผู้ที่ยังไม่รู้ความเป็นไปแห่งปฏิจจนูปบาทนั้นว่า จะสำเร็จเป็นพระอรียะได้ มีหรือไม่ ?

ตอบ. สิ่งที่ไม่ควรคิด มี ๔ อย่าง คือ

๑. พุทธวิสัย คือ เรื่องที่เกี่ยวกับพระสัพพัญญุตญาณ ความเป็นไปและอานุภาพของพระสัพพัญญุตญาณ พระพุทธคุณแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๒. ฌานวิสัย คือ ฌาน อภิญญาแห่งท่านผู้ทรงฤทธิ์

๓. กัมมวิบาก คือ ผลแห่งกรรมทั้งหลาย มีทิฏฐธัมมเวทนียกรรม เป็นต้น

๔. โลกจินตา คือ ความเป็นไปของโลก ได้แก่ โลกอันเป็นที่อาศัยของสัตว์ และสัตว์ทั้งหลายตลอดถึง แผ่นดิน ภูเขา แม่น้ำ ต้นไม้ เป็นต้น อนึ่ง ผู้ที่ไม่มีความรู้ในความเป็นไปแห่งปฏิจจนูปบาท ที่จะพ้นไปจากสังสารวัฏฏ์ได้นั้น ย่อมไม่เคยมีเลย แม้เพียง

แต่จะผ่านไป ฉะนั้น พุทธศาสนิกชน บรรดาจะพ้นจากกองทุกข์ทั้งหลาย จึงควรพยายามรู้ถึงความเป็นไปแห่งความหมุนเวียนของภวัตรจักรที่เรียกว่า ปฏิจสุมุปาบท โดยถ้อยถ้วน

๑๑๓. ถาม. ที่พระอานนทเถระ มีความเข้าใจในปฏิจสุมุปาบทชัดเจนถ้อยถ้วนนั้น เพราะอาศัยเหตุอะไรบ้าง ?

ตอบ. เพราะอาศัยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. อุปัฏฐากการาริกาโร เป็นผู้ที่เคยสร้างทาน ศีล ภาวนา แล้วปรารภนาเป็นพุทธอุปัฏฐาก
๒. อันตวาสสิโก ได้เป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดกับพระบรมศาสดา
๓. โสตาปันโน ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน
๔. พหุสสุตโร มีความเป็นพหูสูตมากที่สุด

๑๑๔. ถาม. ให้แสดงปฏิจสุมุปาบท ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยทางตา เป็นต้นเหตุ และวิธีที่จะทำให้ลายปฏิจสุมุปาบท ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยทางตานี้จะมีวิธีทำลายได้อย่างไรบ้าง ?

ตอบ. ปฏิจสุมุปาบทที่เกิดขึ้นโดยอาศัยทางตาเป็นต้นเหตุ นั้น คือ

“จกขุญจ ปฏิจจ รูปे ज उपपชति जकुविญ्ञाณं तिณ्णं สงคคิ ผลโส
ผลสปลจจา เวทนา, เวทนาปจจา ตณหา, ตณหาปจจา อุปาทานं, อุปาทานปจจา
ภโว ภวปจจาชาติ, ชาติปจจา ชรามรณं โสภปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา สมุภวนติ
เอเวเมตสส เกวลสส ทุกขกขณธสส สมุทโย โหติ” ๑

อาศัยจักขุปสาท กับ รูปารมณ์แล้ว จักขุวิญญาน คือ การเห็นย่อมเกิดขึ้น ทั้ง ๓ อย่างนี้รวมกันเข้าแล้ว ผัสสะคือการกระทบก็เกิดขึ้น ผัสสะเป็นเหตุให้เวทนาเกิดขึ้น เวทนาเป็นเหตุให้ตัณหาเกิดขึ้น ตัณหาเป็นเหตุให้อุปาทานคือความยึดมั่นเกิดขึ้น อุปาทานเป็นเหตุให้กัมมภาวะ คือการกระทำความต่าง ๆ เกิดขึ้น กัมมภาวะเป็นเหตุให้ชาติคือความเกิดขึ้นในภุมิต่าง ๆ เกิดขึ้น ชาติเป็นเหตุให้ชราภรรณะ คือ ความแก่ความตาย และโสภะปริเทวะ ทุกขะโทมนัสสะ อุปายาส คือความเศร้าโศก ความรำไห่รำพัน ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความคับแค้นใจเกิดขึ้น เหตุและผลต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วนี้แหละ เป็นความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหลาย

วิธีที่จะทำลายปฏิจจสมุปบาทที่เกิดขึ้นโดยอาศัยทางตาเป็นต้นเหตุ คือ เมื่อจักขุปสาท รูปารมณ์ และจักขุวิญญาณร่วมกันเข้าเป็นเหตุให้เกิดผัสสะ และผัสสะเป็นเหตุให้เวทนา คือการเห็นเกิดขึ้นโดยสมบูรณ์แล้ว การตัดปฏิจจสมุปบาทต้องตัดที่ตรงเวทนานี้ เพื่อมิให้เป็นปัจจัยแก่ตัณหาเกิดขึ้นได้ต่อไป โดยใช้สติกำหนดในการเห็นนั้น ซึ่งต้องใช้จิตเป็นผู้กำหนดลงไปจริง ๆ ถ้ามีฉะนั้นแล้ว ก็ไม่สามารถจะทำลายตัณหาได้เลย เมื่อเอาสติกำหนดพิจารณาการเห็นอยู่เสมอ ๆ แล้ว ในขณะนั้น ตัณหาย่อมเกิดไม่ได้ เพราะอำนาจของสติและสัมปชัญญะนั่นเอง เมื่อตัณหาเกิดไม่ได้แล้ว อุปาทานคือความยึดมั่นก็ไม่เกิด เมื่ออุปาทานไม่เกิด กัมมภาวะก็ไม่เกิด เมื่อตัณหาเกิดไม่ได้แล้ว อุปาทานคือความยึดมั่นก็ไม่เกิด เมื่ออุปาทานไม่เกิด กัมมภาวะก็ไม่เกิด เมื่อกัมมภาวะไม่เกิด ชาตาก็ไม่เกิด เมื่อชาติไม่เกิด ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสก็ไม่เกิด เป็นอันว่าปฏิจจสมุปบาทหยุด ไม่หมุนอีกต่อไป ดังมีบาลีแสดงไว้ในสังยุตตพระบาลีว่า

“ตสฺสาเยว ตณฺหาเยว อสฺสสฺสวราคฺคินิโรธํ อุปาทานานิโรธํ, อุปาทานานิโรธํ ภวานิโรธํ, ภวานิโรธํ ชาตিনিโรธํ, ชาตিনিโรธํ ชรามรณํ โสกะปริเทวทุกฺขโทมนสฺสอุปายาสํ นิรุชฺฌนตฺติ เอวเมตสฺส เภวลสฺส ทุกฺขกฺขณธฺสสฺส นิโรโธ โหติ” ฯ

“เพราะการดับสูญสิ้นแห่งตัณหาโดยไม่มีเหลือนี้แหละ อุปาทานจึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งอุปาทาน ภาวะจึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งภาวะ ชาติจึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส จึงดับลง ความดับสูญสิ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง ย่อมเป็นไปดังกล่าวนี้นี้”

จบปัญหาและเฉลยในปฏิจจสมุปบาททีปนีแต่เพียงเท่านี้

ปัญหาและเฉลยในปฏฺฐาน

๑. ถาม. จงแสดงปัจจยทุทเทสพระบาลี มีเหตุปัจจโย อารมมณปัจจโย เป็นต้น

ตอบ. เหตุปัจจโย	อารมมณปัจจโย	อธิปัตติปัจจโย
อนนตรปัจจโย	สมนนตรปัจจโย	สหชาติปัจจโย
อณณมณญปัจจโย	นิสสยปัจจโย	อุปนิสสยปัจจโย
ปุเรชาติปัจจโย	ปัจฉาชาติปัจจโย	อาเสวนปัจจโย
กम्मปัจจโย	วิปากปัจจโย	อาหารปัจจโย
อินทริยปัจจโย	ฌานปัจจโย	มคคปัจจโย
สมปยุตตปัจจโย	วิปยุตตปัจจโย	อตถิปัจจโย
นตถิปัจจโย	วิคตปัจจโย	อวิคตปัจจโย

๒. ถาม. ใหบอปัจจยที่ช่วยอุปการะดังต่อไปนี้ :-

ก. ปัจจย ที่ช่วยอุปการะ	โดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างคั่นทีเดียว
ข. ปัจจย ที่ช่วยอุปการะ	โดยความเกิดพร้อมกัน
ค. ปัจจย ที่ช่วยอุปการะ	โดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมาก
ง. ปัจจย ที่ช่วยอุปการะ	โดยความเกิดก่อน
จ. ปัจจย ที่ช่วยอุปการะ	โดยความเกิดทีหลัง
ฉ. ปัจจย ที่ช่วยอุปการะ	โดยความปรุงแต่งเพื่อให้กิจต่าง ๆ สำเร็จลง
ช. ปัจจย ที่ช่วยอุปการะ	โดยความเป็นผู้นำ
ซ. ปัจจย ที่ช่วยอุปการะ	โดยความเป็นผู้เพ่งอารมณ์
ฌ. ปัจจย ที่ช่วยอุปการะ	โดยความเป็นผู้ยังมีอยู่
ญ. ปัจจย ที่ช่วยอุปการะ	โดยความเป็นผู้ยังไม่ปราศจากไป

ตอบ. ก. สมันตรปัจจัย	ข. สหชาตปัจจัย
ค. อุปนิสสยปัจจัย	ง. ปุเรชาตปัจจัย
จ. ปัจฉาชาตปัจจัย	ฉ. กัมมปัจจัย
ช. มัคคปัจจัย	ซ. ฌานปัจจัย
ณ. อตฺติปัจจัย	ญ. อวิคตปัจจัย

๓. ถ้าม. จงแสดงคาถาสังคหะที่กล่าวถึงปัจจัย ๖ จำพวก พร้อมทั้งคำแปล ?

ตอบ. ฉรา นามนตฺ นามสฺส	ปญฺจธา นามรูปํ
เอกธา ปุณฺรูปสฺส	รูปํ นามสฺส เจกธา
ปญฺจตฺตินามรูปานิ	นามสฺส ทฺวิธา ทฺวยํ
ทฺวยสฺส นวธา เจติ	ฉพฺพิธา ปจฺจยา กถํ

แปลความว่า

จำแนกปัจจัย ๒๔ ออกเป็น ๖ จำพวก คือ

นาม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ นาม	มี ๖ ปัจจัย
นาม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ นามรูป	มี ๕ ปัจจัย
นาม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ รูป	มี ๑ ปัจจัย
รูป เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ นาม	มี ๑ ปัจจัย
บัญญัตินามรูป ทั้ง ๓ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ นาม	มี ๒ ปัจจัย
นามรูป ทั้ง ๒ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ นามรูป ทั้ง ๒	มี ๙ ปัจจัย
- ปัจจัยธรรมทั้งหลายแบ่งออกเป็น ๖ จำพวก ดังนี้

๔. ถ้าม. จงแปลในบาลีดังต่อไปนี้ “อนนฺตรนิริทฺธา จิตฺตเจตสิกภา ธมฺมา ฯลฯ
ฉรา นามํ นามสฺส ปจฺจโย โหติ”

ตอบ. นามป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม ๖ ปัจจัย คือ จิตและเจตสิกธรรม
ที่เกิดขึ้นและดับไป โดยไม่มีระหว่างคั่นเหล่านี้ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่จิตและเจตสิกธรรม
ที่เกิดขึ้นใหม่ติดต่อกัน ด้วยอำนาจแห่ง อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย นตฺติปัจจัย

วิคตปัจจย, ชวนะที่เกิดก่อน ๆ เหล่านี้ เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่ชวนะที่เกิดหลัง ๆ ด้วยอำนาจแห่งอาเสวนปัจจย, จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดพร้อมกันเหล่านี้ เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่กันและกันด้วยอำนาจแห่งสัมปยุตตปัจจย

๕. ถาม. ให้แสดงชื่อของปัจจยที่อยู่ในหมวดดังต่อไปนี้

ก. นาม	เป็นปัจจย	นามรูป	เป็นปัจจยูปัน
ข. นาม	เป็นปัจจย	รูป	เป็นปัจจยูปัน
ค. รูป	เป็นปัจจย	รูป	เป็นปัจจยูปัน
ง. บัญญัติ นามรูป	เป็นปัจจย	นาม	เป็นปัจจยูปัน
จ. นามรูป	เป็นปัจจย	นามรูป	เป็นปัจจยูปัน

ตอบ. ก. มี ๕ ปัจจย คือ

๑. เหตุปัจจย ๒. ฌานปัจจย ๓. มัคคปัจจย
๔. กัมมปัจจย ๕. วิปากปัจจย
- ข. มี ๑ ปัจจย คือ ปัจจชาตปัจจย
- ค. มี ๑ ปัจจย คือ ปุเรชาตปัจจย
- ง. มี ๒ ปัจจย คือ ๑. อารัมมณปัจจย ๒. อุปนิสสยปัจจย
- จ. มี ๔ ปัจจย คือ ๑. อธิปติปัจจย ๒. สหชาตปัจจย
๓. อัญญมัญญปัจจย ๔. นิสสยปัจจย ๕. อาหารปัจจย
๖. อินทริยปัจจย ๗. วิปยุตตปัจจย ๘. อตถิปัจจย
๙. อวิคตปัจจย

๖. ถาม. ให้แสดงประเภทแห่ง อารัมมณปัจจยและอุปนิสสยปัจจย พร้อมทั้งยกองค์ธรรม และปัจจยทั้ง ๒ นี้ สงเคราะห์เข้าอยู่ในปัจจยจำพวกไหน ในบรรดาปัจจย ๖ จำพวกนั้น ?

ตอบ. อารัมมณปัจจย มี ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งอารมณ์ มีรูปารมณเป็นต้น ส่วนอุปนิสสยปัจจยมี ๓ อย่างคือ อารัมมณูปนิสสยปัจจย อนันตรูปนิสสยปัจจย

ปกตูปนิสสยปัจจย องค์ธรรมได้แก่ บัญญัติ นาม รูป ทั้งหมด และปัจจยทั้ง ๒ นี้ สงเคราะห์
เข้าในจำพวก บัญญัติ นามรูป เป็นปัจจย นามเป็นปัจจยูปัน

๗. ถาม. จงแสดงประเภทแห่งอภิปติปัจจย และธรรมที่ได้รับการช่วยอุปการะ
จากปัจจยเหล่านั้น เป็นธรรมจำพวกไหน ?

ตอบ. อารมณ์ที่พึงกระทำให้อาใจใสเป็นพิเศษ เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่นาม
ด้วยอำนาจแห่งอาร์มมณาภิปติปัจจยอย่างหนึ่ง อภิปติทั้ง ๔ มีฉันทาภิปติเป็นต้น
ที่เกิดพร้อมกัน เป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจแห่งสหชาตา-
ภิปติปัจจยอย่างหนึ่ง

๘. ถาม. จงแสดงปัจจยูปันธรรมของสหชาตปัจจย อัญญมัญญปัจจย นิสสย-
ปัจจย ดังต่อไปนี้ :-

ก. จิต เจตสิก	เป็นสหชาตปัจจย
ข. มหาภูตรูป ๔	เป็นสหชาตปัจจย
ค. ปฏิสนธินามขันธ์	เป็นสหชาตปัจจย
ง. ปฏิสนธิทหยัตถุ	เป็นสหชาตปัจจย
ก. จิต เจตสิก	เป็นอัญญมัญญปัจจย
ข. มหาภูตรูป ๔	เป็นอัญญมัญญปัจจย
ค. ปฏิสนธินามขันธ์	เป็นอัญญมัญญปัจจย
ง. ปฏิสนธิทหยัตถุ	เป็นอัญญมัญญปัจจย
ก. จิต เจตสิก	เป็นนิสสยปัจจย
ข. มหาภูตรูป ๔	เป็นนิสสยปัจจย
ค. วัตถุทั้ง ๖	เป็นนิสสยปัจจย

ตอบ. ก. จิต เจตสิก ปฏิสนธิกัมมขรูป	เป็นสหชาตปัจจยูปันธรรม
ข. มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔	เป็นสหชาตปัจจยูปันธรรม
ค. ปฏิสนธิทหยัตถุ	เป็นสหชาตปัจจยูปันธรรม
ง. ปฏิสนธินามขันธ์	เป็นสหชาตปัจจยูปันธรรม

ก. จิต เจตสิก	เป็นอัญญมัญญปัจจุปปันธรรม
ข. มหาภูตรูป ๔	เป็นอัญญมัญญปัจจุปปันธรรม
ค. ปฏิสนธิททยัตถุ	เป็นอัญญมัญญปัจจุปปันธรรม
ง. ปฏิสนธินามขันธ ๔	เป็นอัญญมัญญปัจจุปปันธรรม
ก. จิต เจตสิก จิตตชรูป	เป็นนิสสยปัจจุปปันธรรม
ข. มหาภูตรูป ๔ อุปาทยรูป ๒๔	เป็นนิสสยปัจจุปปันธรรม
ค. วิญญานธาตु ๗	เป็นนิสสยปัจจุปปันธรรม

๙. ถาม. จงแสดงปัจจุัยธรรมของอาหารปัจจุปปันธรรม และอินทริยปัจจุปปันธรรม ดังต่อไปนี้ ? :-

- ก. ร่างกาย เป็นอาหารปัจจุปปันธรรม
- ข. นามรูป คือ จิต เจตสิก จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป เป็นอินทริยปัจจุปปันธรรม
- ค. ทวิปัญจวิญญาน เป็นอินทริยปัจจุปปันธรรม
- ง. อุปาทินนรูป คือ กัมมชรูป เป็นอินทริยปัจจุปปันธรรม
- จ. นามรูป คือ จิต เจตสิก จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป เป็นอินทริยปัจจุปปันธรรม

- ตอบ. ก. อาหารที่พึงกระทำให้เป็นคำ เป็นอาหารปัจจุัยธรรม
- ข. นามอาหารปัจจุัยทั้ง ๓ มีผัสสะเป็นต้น เป็นอาหารปัจจุัยธรรม
- ค. ปสาทรูปทั้ง ๕ เป็นอาหารปัจจุัยธรรม
- ง. รูปชีวิตินทริย์ เป็นอาหารปัจจุัยธรรม
- จ. นามอินทริย์องค์ธรรม ๘ มีชีวิตินทริยเจตสิก เป็นต้น เป็นอินทริยปัจจุัยธรรม

๑๐. ถาม. จงแสดงปัจจุัย ที่เข้าร่วมกันได้ในกรช่วยอุปการะแก่กันและกันของธรรมดังต่อไปนี้ :-

ก. จิต และ เจตสิก

ข. มหาภูตรูป ๔

ค. หทยวัตถุ และวิบกนณมขันธ ๔ ในปฏิสนธิกณ

ตอบ. ก. มี ๑๓ ปัจจย คือ

๑. อนันตรปัจจย	๒. สมนันตรปัจจย	๓. สหชตปัจจย
๔. อัญญมัญญปัจจย	๕. นิสสยปัจจย	๖. อุปนิสสยปัจจย
๗. อสวณปัจจย	๘. วิปกปัจจย	๙. สัมปยุตตปัจจย
๑๐. นัตถิปัจจย	๑๑. วิคตปัจจย	๑๒. อตถิปัจจย
๑๓. อวิคตปัจจย		

ข. มี ๕ ปัจจย คือ

๑. สหชตปัจจย	๒. อัญญมัญญปัจจย	๓. นิสสยปัจจย
๔. อตถิปัจจย	๕. อวิคตปัจจย	

ค. มี ๗ ปัจจย คือ

๑. สหชตปัจจย	๒. อัญญมัญญปัจจย	๓. นิสสยปัจจย
๔. วิปกปัจจย	๕. วิปยุตตปัจจย	๖. อตถิปัจจย
๗. อวิคตปัจจย		

๑๑. ถม. ให้แสดงปัจจยูปนัธธม ของวิปยุตตปัจจย ดังต่อไปนี้ :-

ก. ปฏิสนธิหทยวัตถุ	เป็นวิปยุตตปัจจย
ข. จิต เจตสิก	เป็นวิปยุตตปัจจย
ค. จิต เจตสิกที่เกิดหลัง ๆ	เป็นวิปยุตตปัจจย
ง. วัตถุรูป ๖ ในปวัตติกณ	เป็นวิปยุตตปัจจย

ตอบ. ก. วิภากนามขันธ ๔	เป็นวิปยุตตปัจจุยูปันธรรม
ข. จิตตชรูป	เป็นวิปยุตตปัจจุยูปันธรรม
ค. รูปที่เกิดก่อน ๆ	เป็นวิปยุตตปัจจุยูปันธรรม
ง. วิญญานธาค ๗	เป็นวิปยุตตปัจจุยูปันธรรม

๑๒. ภาษ. ธรรมที่เป็นอติปัจจย และอวิคตปัจจยได้นั้น มีอย่างละกี่ชนิด
จยภลัฏฐานบาลี พร้อมทั้งแปลด้วย ?

ตอบ. มีอย่างละ ๕ ชนิด ดังมีหลักฐานพระบาลีพร้อมทั้งคำแปลว่า

สหชาตํ ปุเรชาตํ	ปจฺจชาตณฺจ สพฺพธา
ภพฺพีกาโร อาหาโร	รูปชีวิตมิจฺจนฺติ
ปญฺจวิโร โหติ อตฺถิ	ปจฺจโย อวิคตปจฺจโย จาติ

อติปัจจย และอวิคตปัจจย มีอย่างละ ๕ ดังนี้คือ

โดยความเป็นสหชาตชาติ	อย่างละหนึ่ง
โดยความเป็นปุเรชาตชาติ	อย่างละหนึ่ง
โดยความเป็นปจฺจชาตชาติ	อย่างละหนึ่ง
โดยความเป็นภพฺพีการาหาร	อย่างละหนึ่ง
โดยความเป็นรูปชีวิตินทรีย์	อย่างละหนึ่ง
โดยประการทั้งปวง	

๑๓. ภาษ. ปัจจยอันเป็นที่ประชุมแห่งปัจจยทั้งปวงได้นั้น ได้แก่ ปัจจยอะไรบ้าง
และให้แสดงรูปที่ชื่อว่า “สหชาตรูป” มาด้วย ?

ตอบ. ได้แก่ ๑. อารัมมณปัจจย ๒. อุปนิสสยปัจจย
๓. กัมมปัจจย ๔. อติปัจจย

“สหชาตรูป” ในสหชาตชาติทั่วไปทั้งหมดนั้น แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง โดยประเภท
แห่งจิตตชรูปที่เกิดในปวัตติกาลอย่างหนึ่ง และกัมมชรูปที่เกิดในปฏิสนธิกาลอย่างหนึ่ง

๑๔. ถาม. แปลคาถาทั้ง ๒ ดังต่อไปนี้

อิติ เตกาลิกา ธมฺมา

กาลมุตฺตา จ สมฺภวา

อชฺมตฺตยจ พหิทฺธา จ

สงฺขตาสงฺขตา ตถา ฯ

ปณฺยตฺตินามรूपานํ

วเสน ติวริธา จิตา

ปจฺจยา นาม ปฏฺฐานเ

จตุวิสฺติ สพฺพธา ฯ

ตอบ. แปลเป็นใจความว่า

โดยนัยดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ธรรมทั้งหลายที่เกิดในกาลทั้ง ๓ และที่เป็น
กาลวิมุตติที่เกิดในอัสสัตตะและพหิทตะที่เป็นสังขตะและอสังขตะ หรือที่มี ๓ โดยประเภท
แห่งบัญญัตินามรูป เหล่านี้ ชื่อว่า ปัจจัย ๒๔ ในปฏิฐานปกรณ์ โดยประการทั้งปวง
ตามสมควรที่จะเป็นได้

จบปัญหาและเฉลยในปฏิฐาน

ปัญหาและเฉลยในบัญญัติ

๑. ถาม. บาลีที่แสดงจำแนกถึงรูป นาม บัญญัตินั้น แสดงไว้ว่าอย่างไร ?
จงแสดงพร้อมทั้งคำแปล และให้แปลในคำบาลีดังต่อไปนี้ :-

ก. ปณฺหาปิยตฺตา ปณฺหตฺติ

ข. ปณฺหาปนฺโต ปณฺหตฺติ ?

ตอบ. แสดงไว้ว่า “ตตฺถ รูปธมฺมา รูปกฺขนฺโธ จ จิตฺตเจตสิกสงฺขาตา
จตฺตารโ อรูปิโน ขนฺธรา นิพฺพานญฺเจติ ปณฺจวิธมฺปิ อรูปนฺติ จ นามนฺติ จ ปวฺจจติ”

ในเนื้อความของพระอภิธรรม ที่เรียกว่า รูปธรรม ก็ได้แก่ รูปชั้น ๓ นั้นเอง นามชั้น ๔ คือ จิต เจตสิก และนิพพาน รวมทั้ง ๕ อย่างนี้ เรียกว่า อรูป ก็ได้ นาม ก็ได้

ก. อัถลบัญญัติ เพราะเป็นบัญญัติที่พึงให้รู้ได้โดยประการต่าง ๆ

ข. สัททบัญญัติ เพราะเป็นบัญญัติที่พึงให้รู้เนื้อความโดยประการต่าง ๆ

๒. ถาม. อัถลบัญญัติมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ? พร้อมทั้งแปลบาลีดังต่อไปนี้
“ตํ ภูตฺวิปริณามการมฺปาทาย ฯ ล ฯ อํ ปณฺหตฺติ ปณฺหาปิยตฺตา ปณฺหตฺติ นาม”

ตอบ. อัถลบัญญัติ มี ๖ อย่าง คือ

๑. สันตानบัญญัติ

๒. สมุหบัญญัติ

๓. สัตวบัญญัติ

๔. ทิสายบัญญัติ

๕. อาภาสบัญญัติ

๖. กสิณบัญญัติ

บาลีนี้แปลว่า

๑. สันตานบัญญัติ มีพื้นดิน ภูเขา เป็นต้น ที่ได้สมมุติเรียกกันโดยประการ
ต่าง ๆ ว่า พื้นดิน ภูเขา เป็นต้นนั้น ๆ ก็โดยอาศัย อาการที่เป็นไปต่าง ๆ ของมหาภูตรูป
๔ นั้น ประการหนึ่ง

๒. สมุหบัญญัติ มีบ้าน รถ เกรียน เป็นต้น ที่ได้สมมุติเรียกกันโดยประการ
ต่าง ๆ ว่า บ้าน รถ เกรียน เป็นต้นนั้น ๆ ก็โดยอาศัยอาการที่ประชุมแห่งวัตถุสิ่งของ
ต่าง ๆ ประการหนึ่ง

๓. สัตวบัญญัติ มีผู้ขาย ผู้หญิงบุคคล เป็นต้น ที่ได้สมมุติเรียกกันโดยประการต่าง ๆ ว่า ผู้ขาย ผู้หญิง บุคคล เป็นต้นนั้น ก็โดยอาศัยชั้นทั้ง ๕ ประการหนึ่ง

๔. ทิสาบัญญัติ มีทิศตะวันออก เป็นต้น และกาลบัญญัติ มีเวลาเช้า เป็นต้น ก็ได้สมมุติเรียกกันโดยประการต่าง ๆ ว่า ทิศตะวันออก เวลาเช้า เป็นต้นนั้น ๆ ก็โดยอาศัยการโคจรหมุนเวียนประตกฉัตรรอบภูเขาสิเนรุ ของพระจันทร์ พระอาทิตย์ และนักขัตตาราเหล่านี้ ประการหนึ่ง

๕. อากาสบัญญัติ มีบ่อ ถ้ำ เป็นต้น ที่ได้สมมุติบัญญัติเรียกกันโดยประการต่าง ๆ ว่า บ่อ ถ้ำ เป็นต้นนั้น ๆ ก็โดยอาศัยอาการที่มหาภูตรูปทั้ง ๔ ไม่ได้กระทบกันประการหนึ่ง

๖. กลินบัญญัติ และนิมิตบัญญัติ มีบริกรรมนิมิต เป็นต้น ที่ได้สมมุติเรียกกันโดยประการต่าง ๆ ว่า กลิน บริกรรมนิมิต เป็นต้นนั้น ๆ ก็โดยอาศัยนิมิตอารมณ์ของมหาภูตรูป มีปฐวิกลิน เป็นต้น และอาศัยความเป็นไปโดยพิเศษตามลำดับแห่งภาวนามีบริกรรมภาวนา เป็นต้น ประการหนึ่ง

ประเภทแห่งอตถบัญญัติ มีสันตทานบัญญัติ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ แม้ว่าจะไม่ปรากฏมีจริงโดยสภาพปรมัตถ์ก็ตาม แต่เป็นอารมณ์ของจิต โดยอาการที่เป็นเงาของปรมัตถธรรมมีมหาภูตรูป เป็นต้นเหล่านี้ ประการหนึ่ง และเป็นบัญญัติที่บัณฑิตทั้งหลาย พึงยึดถือเอาโดยการค้นคว้าพิจารณาโดยประการต่าง ๆ ซึ่งอาศัยวัตถุนั้นบ้าง อาศัยการเปรียบเทียบบ้าง เป็นเหตุแล้วก็ตั้งชื่อขึ้นได้โดยถูกต้องและชนทั้งหลายก็รู้ได้ ใช้พูดกันได้ ให้ผู้อื่นรู้ได้ ฉะนั้น คำว่า ดิน ภูเขา บ้าน เป็นต้นเหล่านี้ จึงเรียกว่า บัญญัติ มีสันตทานบัญญัติ เป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ชื่อว่า อตถบัญญัติ เพราะเป็นบัญญัติที่พึงให้รู้เนื้อความได้โดยประการต่าง ๆ

๓. ถ้าม. สัททบัญญัติมีกี่ประเภท คืออะไรบ้าง พร้อมทั้งยกตัวอย่างขึ้นแสดงด้วย

ตอบ. สัททบัญญัติ มี ๖ ประเภท คือ

๑. วิชขมานบัญญัติ

บัญญัติสิ่งที่มีจริงปรากฏมีอยู่โดยความเป็นปรมัตถ์ ตัวอย่างเช่น รูป เวทนา เป็นต้น

๒. อวิชขมานบัญญัติ บัญญัติสิ่งที่ไม่จริง ที่ไม่ปรากฏมีอยู่ โดยความเป็นปรมัตถ์ ตัวอย่างเช่น แผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น
 ๓. วิชขมานเนน อวิชขมานบัญญัติ บัญญัติสิ่งที่มีจริงโดยความเป็นปรมัตถ์ กับสิ่งที่ไม่จริงโดยความเป็นปรมัตถ์ รวมกัน ตัวอย่างเช่น ฉฬภิญโญ บุคคล บุคคลผู้ได้อภิญญา ๖
 ๔. อวิชขมานเนน วิชขมานบัญญัติ บัญญัติสิ่งที่ไม่จริงโดยความเป็นปรมัตถ์ กับสิ่งที่มีจริงโดยความเป็นปรมัตถ์รวมกัน ตัวอย่างเช่น อิตถีสัทโท เสียงผู้หญิง
 ๕. วิชขมานเนน วิชขมานบัญญัติ บัญญัติสิ่งที่มีจริงโดยความเป็นปรมัตถ์ กับสิ่งที่มีจริงโดยความเป็นปรมัตถ์รวมกัน ตัวอย่างเช่น จักขุวิญญาณ
 ๖. อวิชขมานเนน อวิชขมานบัญญัติ บัญญัติสิ่งที่ไม่จริงโดยความเป็นปรมัตถ์ ทั้งสองฝ่ายรวมกัน ตัวอย่างเช่น เสฏฐิบุตโต ลูกของเศรษฐี
๔. ถาม. สัททบัญญัติอย่างเดียวเรียกชื่อได้กี่อย่าง คืออะไรบ้าง ? จงแสดงพร้อมด้วยความหมาย
- ตอบ. สัททบัญญัติอย่างเดียว เรียกชื่อได้ ๖ อย่าง คือ
๑. นามะ ได้แก่ ชื่อต่าง ๆ ที่มีสภาพเข้าสู่เนื้อความ คือ อัถถบัญญัติ และทำให้เนื้อความนั้นนุ่มเข้าสู่ตน คือ ชื่อต่าง ๆ นั้นด้วย
 ๒. นามกัมมะ ได้แก่ นามบัญญัติที่นักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยโบราณ เรียกขานกันมา เช่นเรียกว่า แผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น

๓. นามเธยยะ ได้แก่ นามบัญญัติที่นักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยโบราณตั้งชื่อไว้จนถึงทุกวันนี้ เช่น ตั้งชื่อไว้ว่า แผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น
๔. นิรุตติ ได้แก่ นามบัญญัติที่นักปราชญ์ทั้งหลาย คตินึกพิจารณาเรียกชื่อสิ่งต่าง ๆ ให้ปรากฏขึ้น
๕. พยัญชนะ ได้แก่ นามบัญญัติที่สามารถแสดงเนื้อความ คือ อรรถบัญญัติให้ปรากฏขึ้นได้
๖. อภิลาปะ ได้แก่ นามบัญญัติที่ผู้กล่าวเรียก ย่อมมุ่งตรงสู่เนื้อความแล้วก็กล่าวเรียกขึ้น

๕. ถาม. ให้แปลในบาลีดังต่อไปนี้ “สา วิชขมานปญตติ ฯลฯ อวิชขมานเนน อวิชขมานปญตติ เจติ ฉพุพิธา โหติ” ?

ตอบ. แปลความว่า สัททบัญญัติ นี้มี ๖ ประเภท คือ

๑. วิชขมานบัญญัติ	๒. อวิชขมานบัญญัติ
๓. วิชขมานเนนอวิชขมานบัญญัติ	๔. อวิชขมานเนนวิชขมานบัญญัติ
๕. วิชขมานเนนวิชขมานบัญญัติ	๖. อวิชขมานเนนอวิชขมานบัญญัติ

๖. ถาม. ให้แสดงคาถา พร้อมทั้งคำแปล ที่แสดงถึงการรู้บัญญัติทั้ง ๒ และการเกิดขึ้นของสัททบัญญัติ ?

ตอบ. คาถาที่แสดงการรู้ถึงสัททบัญญัติ อรรถบัญญัติทั้ง ๒ และต้นเหตุที่นามบัญญัติปรากฏขึ้น ดังต่อไปนี้

วชิโฆसानุสาเรน

โสตวิญญาณวิถียา

ปวตตานนตรูปนฺน

มโนทวารสส โคจรา ฯ

อตถา ยสฺसानุสาเรน

วิญญาณติ ตโต ปรี

สಾಯํ ปญตติ วิญญะยา

โลกสงฺเกตนิมิตตา ฯ

แปลความว่า บุคคลทั้งหลายได้รู้ถึงอรรถบัญญัติ คือ วัตถุสิ่งของเรื่องราวต่าง ๆ โดยเป็นไปตามนามบัญญัติภายหลังจากนามัคคหณวิถีนามบัญญัติซึ่งเป็นอารมณ์ของนามัคคหณวิถีนที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งโสตทวารวิถีนและอดีตคคหณวิถีสุมุหคคหณวิถีนซึ่งเกิดขึ้นเป็นไปตามคำพูดนั้น นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบนามบัญญัติว่านักปราชญ์ทั้งหลายย่อมตั้งขึ้นอนุโลมไปตามโวหารของชาวโลกที่ละเล็กที่ละน้อย

จบปัญหาและเฉลยในบัญญัติ

คำปรารภ
[ของพระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี)]

อิมินา ปุณณกมเมณ
ยตถ ยตถ ภเว ชาโต

สาวโก โหมิ อนาคต
มา ทลิตุโ ทวา มหิ

ด้วยอำนาจแห่งกุศลที่เกิดจากการรวบรวมปัญหาและเฉลยในปฏิจสมุปปาทที่ปนี
และปัจจัย ๒๔ โดยย่อ พร้อมทั้งบัญญัตินี้ ขอให้ข้าพเจ้าได้ปัญญาธิกาของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในกาลข้างหน้า และขออย่าให้ข้าพเจ้าต้องเป็นคนยากจนในภพ
ต่าง ๆ ที่จะต้องเกิดอยู่

อปตฺตํ ยาว สาวกตฺตํ
ชาติสรวณโก

ปณฺหาธิโก ภวามิหิ
เชฏฺฐกเสฏฺฐโ จ นิรฺนตรํ

ตราบใดที่ปัญญาธิการสาวกภาวะของข้าพเจ้า ยังไม่ถึงซึ่งสัมฤทธิ์ผล ขอให้ข้าพเจ้า
เป็นผู้เจริญ เป็นผู้ประเสริฐ และมีปัญญาอันเป็นเครื่องระลึกชาติได้ ตลอดกาลนिरันตร

กเรยฺยํ คารวํ ครุ
วณฺเฑยฺยํ วณฺฑนารหิ

มานะยฺยํ มานนารหิ
ปุเชยฺยํ ปุชนารหิ

ขอให้ข้าพเจ้าได้เคารพ

ผู้ที่ควรเคารพ

ขอให้ข้าพเจ้าได้นับถือ

ผู้ที่ควรนับถือ

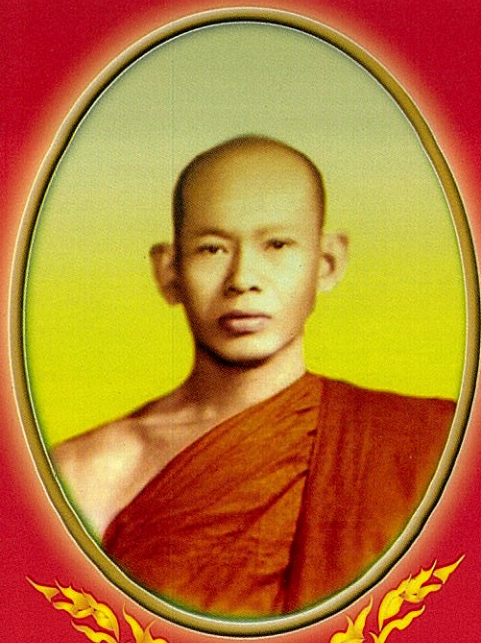
ขอให้ข้าพเจ้าได้กราบไหว้

ผู้ที่ควรกราบไหว้

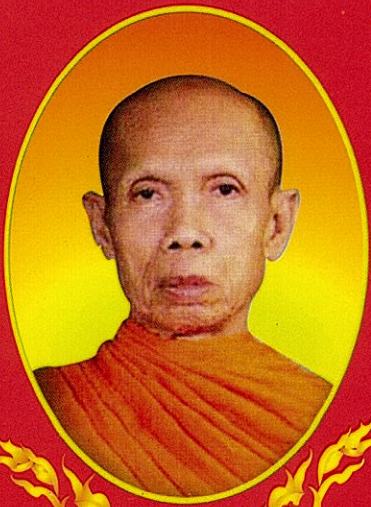
ขอให้ข้าพเจ้าได้บูชา

ผู้ที่ควรบูชา

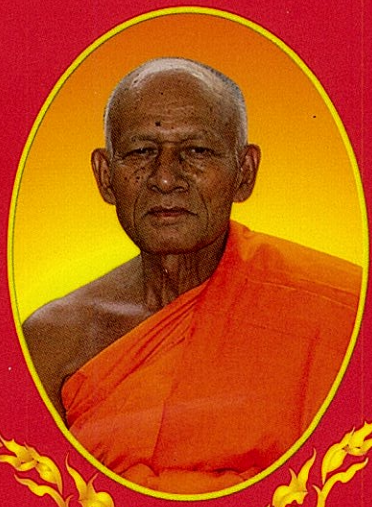
พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี)
ผู้รวบรวมปัญหาและเฉลย

พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจาริยะ
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๑

พระศรีคัมภีรญาณ (อุวัลย์ ญาณจารี)
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๒

พระธรรมธีรราชหมุนี
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๓

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร

ปณ. ๑๐๗/๐๐ โทร ๐-๒๔๑๑-๔๕๔๖, ๐-๒๔๑๒-๓๓๘๘